

ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

**ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ
В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО
ПОСТУПУ**

Монографія

Київ – 2014

УДК 340.11

П 68 Правова система України в епоху глобалізаційного поступу :
Монографія / О. Є. Гіда, О. М. Костенко, О. А. Радзівілл [та ін.] ;
За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В. К. Матвійчука. – К. : ВНЗ
«Національна академія управління», 2014. – 492 с.

ISBN 978-966-8406-90-4

У монографії розкриваються загальнотеоретичні положення, що стосуються правової системи в епоху глобалізаційного поступу. У цьому сенсі досліджуються кримінально-правові, кримінологічні та інші правові аспекти задекларованої проблеми.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Національна академія управління».

Протокол № 5 від 3 жовтня 2014 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Воробей П. А., доктор юридичних наук, професор
Глушков В. О., доктор юридичних наук, професор
Ковалевська Є. С., кандидат юридичних наук

УДК 340.11

© ВНЗ «Національна академія управління», 2014

ISBN 978-966-8406-90-4

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Гіда О. Є. – підрозділ 1.1 розділу I;
Костенко О. М. – підрозділ 1.2 розділу I;
Радзівіл О. А. – підрозділ 1.3 розділу I;
Петков С. В. – розділ II;
Матвійчук В. К. у співавторстві з
 Радзівіллом О. А. – підрозділ 3.1 розділу III;
Харь І. О. – підрозділ 3.2 розділу III;
Дробалюк О. П. – підрозділ 3.3 розділу III;
Дорохіна Ю. А. – підрозділ 3.4 розділу III;
Нікітін Ю. В. – підрозділ 3.5 розділу III;
Нікітін Ю. В. у співавторстві з
 Чугаєнко Ю. О. – підрозділ 3.6 розділу III;
Осічнюк Ю. В. у співавторстві з
 Липець Л. В. – підрозділ 3.7 розділу III;
Карпенко М. І. – підрозділ 3.8 розділу III;
Присяжний В. М. у співавторстві з
 Радзівіллом О. А. – підрозділ 3.9 розділу III;
Матвійчук В. К. у співавторстві з
 Гідою О. Є. – підрозділ 3.10 розділу III;
Матвійчук В. К. у співавторстві з
 Чугаєнко Ю. О. – підрозділ 3.11 розділу III;
Прилуцький Р. Б. у співавторстві з
 Харь І. О. – підрозділ 3.12 розділу III;
Прилуцький Р. Б. – підрозділ 3.13 розділу III;
Соловійова А. М. – підрозділ 3.14 розділу III;
Матвійчук А. О. – підрозділ 3.15 розділу III.
Багіров С. Р. – підрозділ 3.16 розділу III.

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ I.	
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ	7
1.1. Вплив інтеграційних і глобальних процесів на правову систему суспільства	7
1.2. «Соціально-натуралістична юриспруденція» – нове підґрунтя для порівняльного правознавства і юридичної глобалістики	26
1.3. Співвідношення природного й волеустановленого права в трансісторичному контексті	44
Розділ II.	
МІСЦЕ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВЕКТОР І СУТНІСНИЙ ВИМІР	122
2.1. Сфера дії адміністративного права	122
2.2. Характеристика адміністративного права як самостійної галузі права	130
2.3. Місце адміністративного права серед інших галузей права	139
2.4. Об'єкт адміністративного права	149
2.5. Адміністративне право в громадянському суспільстві	155
Розділ III.	
НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ПРАВО В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ	164
3.1. Запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища як пріоритетний напрям української кримінально-правової політики	164
3.2. Суб'єкт злочину незаконне полювання	179
3.3. Персонал Державної пенітенціарної служби України як складова частина правоохоронних органів	186

3.4. Сутність прокурорського нагляду за додержанням законів при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів ..	197
3.5. Внутрішня безпека українського суспільства та значення кримінально-правової системи в її забезпеченні ..	234
3.6. Механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки суспільства	246
3.7. Суб'єктивна сторона складу злочину незаконне полювання ...	261
3.8. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) – питання теорії	269
3.9. Відмежування злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів від суміжних злочинів та аналогічного адміністративного делікту	289
3.10. Система складів злочинів проти навколишнього природного середовища за чинним КК України	299
3.11. Витоки явища, генезис і сучасний стан проблеми кримінально-правової охорони навколишнього середовища ...	315
3.12. Об'єктивні ознаки складу злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів	364
3.13. Гармонізація законодавства України із законодавством Європейського Союзу у контексті угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом	420
3.14. Джерела кримінального законодавства зарубіжних держав щодо відповідальності за злочини проти власності	463
3.15. Особисті немайнові відносини з приводу сприятливого навколишнього природного середовища: структура суб'єктивного права	476
3.16. Форми об'єктивної сторони та вини при порушенні порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів	484

ВСТУП

Сучасні фахівці юристи повинні не лише мати уявлення про методологічні підходи, юридичну техніку і принципи нормативно-правового регулювання економічного обороту і обліково-технологічного капіталообігу та документообігу, враховувати інтеграційні чи облікові технології при конструюванні норм кримінального права, тенденції злочинності, але й розуміти вплив інтеграційних і глобальних процесів на правову систему суспільства. Надто важливо розуміти сучасні проблеми праворозуміння і вміти їх вплітати в проблеми кримінального права, кримінології та інших сфер правових знань.

Важливо знати, що серед фахівців мало місце більш вузьке тлумачення концепції інтеграції щодо моделі будівництва національної держави, галузей національного законодавства, відповідно до якого в якості принципу організації інтегрованої політичної системи визнавалася лише ієрархія. Подібна модель ґрунтувалася на уявленнях про тогочасну державу як про продукт централізації, що було отримане в процесі вирішення завдань модернізації, тобто в результаті переходу товариств від традиційного стану економіки і підприємства капіталістичного типу до громадянського суспільства і правової демократичної, соціальної держави та відповідного їй права.

Усі правотворчі процеси та правозастосування має належним чином утверджуватись у правовій системі України та мати можливість давати належні відповіді в епоху глобалізаційних процесів, що мають місце в світовому вимірі.

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ

1.1. Вплив інтеграційних і глобальних процесів на правову систему суспільства

Інтеграція взагалі – це дуже широке поняття, яке може бути використане до будь-якої ситуації, щодо якої можна говорити про те, що аналізоване ціле є чимось більшим, ніж сума складових його частин. За словами Г. Тейна, згадка інтеграції в політичних і соціальних науках неодмінно зумовлює виникнення постановки старого питання щодо того, чи може ціле бути більшим, ніж сума його складових. Це питання, в свою чергу, сприяє пошуку відповіді щодо того, чи можуть групи людей складати органічне ціле або ж їх формування цілком штучні. Ствердна відповідь на останнє запитання, без якого, на думку Г. Тейна, немає сенсу далі розміркувати про інтеграцію, змушує в контексті цього питання обов'язково говорити і про ідеологію [1, с. 238].

«Органічне ціле» можна уявити собі як живу систему, або форму життя. В свою чергу, система ж узагалі – це комплекс елементів, що перебувають у стані взаємозалежності, де зміни в одному з елементів позначаються на становищі та дії інших елементів, що складають таку систему. В сфері політики, інтеграція виступає як властивість політичних систем. Тобто ідея інтеграції в політиці, передусім, впливає на структуру та діяльність політичних систем. Ми можемо говорити або про інтегровану політичну систему, тобто таку, що має статичний стан, або про політичну систему, що інтегрується, це означає, що в ній відбуваються процеси, в ході яких деякі політичні одиниці сходяться (зводяться) разом для утворення нової цілісності.

Теоретично взаємини між елементами, що складають систему, можуть мати різну організацію:

а) сильніше джерело впливу може домінувати над слабкішим об'єктом (або об'єктами);

б) відносно автономні частини системи можуть об'єднуватися на підставі більш-менш чітких правил, сподіваючись на якісь переваги, що кожна з них може отримати в результаті взаємодії;

в) усі частини системи можуть бути в рівній мірі пов'язані між собою задля досягнення загального блага;

г) можлива комбінація різних організаційних принципів у рамках однієї й тієї ж політичної системи. Незалежно від розмаїття в контексті взаємодії, кожен із згаданих варіантів, або ж їх комбінації можна розглядати як форму інтеграції за умови, якщо відносини між елементами системи є стабільними, а їх взаємодія відбувається протягом тривалого часу.

Водночас, серед фахівців спочатку утвердилося більш вузьке тлумачення концепції інтеграції щодо моделі будівництва національної держави, відповідно до якого в якості принципу організації інтегрованої політичної системи визнавалася тільки ієрархія.

Подібна модель ґрунтувалася на уявленнях про тогочасну державу як про продукт централізації, що було отримане в процесі вирішення завдань модернізації, тобто в результаті переходу товариств від традиційного стану економіки і підприємництва капіталістичного типу до громадянського суспільства і правової демократичної держави. Такий підхід простежується у поглядах різних учених, серед яких найбільш відомими були М. Вебер і Т. Парсонс. Їхній внесок у стале розуміння змісту соціальної та політичної інтеграції важко переоцінити.

Відповідно до такої моделі, межі між центром і периферійними регіонами держави-нації поступово нівелюються внаслідок індустріалізації, мобільності населення, встановлення масових комунікацій і збільшення активності національного уряду. По мірі того як вся країна модернізується, місцеві культури втрачають своє значення.

Та форма, в якій ця теоретична модель стала відомою світовому співтовариству після другої світової війни, мала досить глибоке коріння. Вже задовго до цієї події отримала поширення думка, що завдяки використанню техніки збільшувалася чисельність населення та інтенсифікувався поділ праці, що зумовило поглинання дрібних спільнот і розчинення останніх у все більш великих, більш централізованих і раціоналізованих утвореннях, подібних сьогоднішнім «державам-націям».

Карл Дойч розглядав цю модель у безпосередньому зв'язку з ростом регіональних «блоків», що є моделлю будівництва держави через інтеграцію. Він вважав, що вирішальним питанням для будь-якого такого блоку буде те ж саме питання, яке постає сьогодні перед будь-якою державою або нацією: Чи стане він інструментом розвитку і зростання або виступатиме механізмом застою і руйнування? Скільки реальних і взаємних контактів, можливостей для культурного та економічного зростання населення буде мати в межах кожного блоку? [2, с. 167]

Не менш істотним для тлумачення змісту категорії «інтеграція» є зауваження Е. Сміта з приводу того, що поняття нація і націоналізм історично склалися в межах західної концепції та західної освіти, що

територіальний устрій, права людини, зводи законів і навіть політична культура – це риси суспільства, які Захід зробив своєю візитівкою. Те саме можна сказати і про високу соціальну мобільність у межах єдиного поділу праці. Всі ці риси суспільного життя легко можуть бути поширені (і були поширені) в світі. Але кожен аспект отримав специфічний відбиток західної культури [3, с. 144].

Схожу ідею висловлює і Т. Парсонс, який зазначає, що основні принципи організації товариств того типу, який справедливо вважають сучасним, мають спільне походження. Вони виникли в суспільствах Західної Європи, розвилися з епохи Середньовіччя, тобто після занепаду Західної Римської імперії [4, с. 3].

Зрештою, як слухно зауважує В. Федотова, набуло загального визнання сприйняття сучасного суспільства як особливого типу цивілізації, що спочатку виникла в Західній Європі й потім поширилася в інших регіонах як система життя, економіки, політичного устрою, ідеології та культури [5, с. 34].

Саме тому, плуначення категорії «інтеграція» у вузькому значенні звелося до категорії, що використовувалася в соціальних науках і позначала процес або етап соціальної уніфікації в межах певної території. Категорія «інтеграція» має відношення не стільки до соціальних спільнот як таких, вивчення яких є безпосереднім предметом соціології, скільки до особливостей переходу таких спільнот від «традиції» до «сучасності», змодельованого за зразком формування націй у країнах Західної Європи.

Так, підґрунтям ідеї інтеграції стала «метафора розвитку» [6], соціальних і культурних явищ за аналогією з життєвими циклами рослин і живих організмів. Після опублікування у 1859 році роботи Чарльза Дарвіна «Походження видів» у науці поширилися переконання, що людина нічим, крім більш складної організації, не відрізняється від інших форм життя. Пізніше ця теза і еволюційний підхід були застосовані і в сфері соціальної та політичної поведінки людини.

Немає підстав ставити під сумнів твердження Т. Парсонса, що навіть сама категорія «інтеграція» була безпосередньо запозичена суспільствознавцями з галузі природничих наук: незалежно від того, чи використовується прикметник «біологічний», чітко встановлено, що в світі живих істот діє принцип еволюції. Сюди слід віднести і соціальний аспект людського життя. Такі базові поняття органічної еволюції, як варіативність, селекція, адаптація, диференціація та інтеграція, опиняються в центрі нашої уваги, коли вони належним чином пристосовані до вивчення соціальних і культурних об'єктів [4, с. 2].

Противники ідеї використання в суспільних науках категорій з галузі біологічної еволюції завжди вказували на те, що пояснення, в яких використовуються аналогії з життя рослин, неодмінно носять телеологічний характер, що повністю відповідало дійсності.

В. Льїн та О. Панарін справедливо вказують, що спроби ототожнити суспільний прогрес вікової еволюції індивіда не витримують критики [7, с. 66]. Проте, ті ж автори не заперечують, що використання еволюційних понять у політології виправдане і методологічно, тобто з урахуванням концептуального і змістовного опрацювання теоретико-біологічних моделей [7, с. 23].

Д. Сміт також не без підстав застерігав критиків від того, щоб винищувати останні залишки цього всеосяжного еволюційного підходу: заперечувати їх, можна не враховувати змістовні аспекти таких категорій, як «традиція» і «сучасність» («modernity»), які у свідомості багатьох учасників політичного і соціального життя відіграють дуже важливу роль, представляючи собою варіанти вельми реального вибору і реальні процеси [3, с. 27].

Е. Дюркгейм вважав, що помилка соціологів-біологістів у тому, що вони хотіли не перевіряти суспільні закони за допомогою законів біології, а поєднувати їх [8, с. 208].

Р. Нісбет, який критикував еволюційний підхід особливо запекло, все ж, зрештою, теж змушений був визнати, що коли піднімаються питання походження, історії та майбутнього окремих абстрактних сутностей, наприклад, як цивілізація, неминуче використовуються більш-менш очевидні якості життєздатності, зокрема, такі, як зростання і розвиток [9, с. 242].

Усі вищенаведені міркування підтверджують висновок, що еволюційний підхід, коли його використовують у суспільних науках, за таких умов є невіддільним від категорії «інтеграція» – це зумовлено спеціальною мовою, системою категорій, що були сформульовані західною думкою, епохою античності, коли вперше було використано «метафору зростання» при аналізі соціальної і культурної цілісності суспільства. За широкого використання ця мова стає досить впливовою, щоб позначитися на тій реальності, для опису якої її використовують, а інколи навіть спричиняє безпосередній вплив на цю реальність. Категорія «інтеграція» має безпосереднє відношення до Європейського Союзу, хоча останній і не слід ототожнювати з інтеграцією як поняттям. Перш ніж повністю розглядати категорію інтеграція при теоретизуванні об'єктивно існуючих європейських інститутів, варто враховувати кантівську постановку проблеми гносеологічної інтерпретації факту знання та його категоріальних форм [10].

У трактуванні І. Канта категорія є суб'єктивним припущенням, яке ми осмислюємо задля збереження послідовності способу нашої думки, навіть якщо ця ідея не відповідає тому, що відбувається в природі [11, с. 21].

Цим вона відрізняється від емпіричного поняття, чуттєве походження якого більш-менш є очевидним. Ідея універсального космополітичного існування як вищої мети природи, яку І. Кант розвивав у своїх працях з питань політики, обумовлювалася переконанням, що світ неможливо пояснити тільки на підставі наявного на даний відрізок часу практичного досвіду. Щоб картина світу знайшла ясність, людині потрібно ввести в неї якісь вихідні принципи, що сформувалися в її власному розумі, й лише за таких умов їй в цілому може відкритися шлях до цілковитого розвитку її природних здібностей.

Категорія «інтеграція» виступає в якості одного з таких принципів. Але, якщо сприймати її подібним чином, то вона є невід'ємною від моральних суджень про природу речей. Отже, з точки зору інтеграційного підходу, деякі явища слід визнати «моральними» і прогресивними, а деякі «аморальними», що заважають досягненню цілей, на які спрямована інтеграція суспільства.

На думку Е. Сміта, на відміну від інших «сухопутних» імперій, і особливо таких могутніх, як Оттоманська або Китайська, Російська імперія відрізнялася здатністю зосередити економічні та політичні ресурси за допомогою досить добре налагодженої військово-адміністративної машини держави і підготовленої інтелігенції [3, с. 132]. Така здатність була властивістю політичної ієрархії, прикладом якої слугувала західна держава. У Росії це явище було поширене з часів правління Петра I, який спробував модернізувати її на російському ґрунті. Пізніше, незважаючи на збереження феодальних елементів у складі державних еліт і в експлуатації ними селянства, бюрократична держава в Росії підтримувала розвиток заможного класу буржуазії і пов'язаної з нею інтелігенції, які перебували в опозиції щодо дворянства.

Отже, Російська імперія демонструвала деякі риси соціального розвитку, подібні тим, які, в інтерпретації Е. Сміта, мали західноєвропейські національні держави у період їх розбудови, а тим більше, якщо ми погодимося з думкою Т. Парсонса про СРСР, як про найбільш розвинене у структурному відношенні товариство, що походить від західного джерела [4, с. 3].

Тобто інтеграційні процеси вже двічі (в імперські та радянські часи) сприяли об'єднанню методами централізації приблизно одного й того ж простору. В обох випадках усталена інтеграційна модель не в змозі була пояснити фактори, які виявилися вирішальними в подальшій політичній дезінтеграції – спочатку в 1917 році, а потім у 1991 році.

Теоретичну модель національної інтеграції не можна визнавати в якості вагової теорії інтеграції. Насамперед, це підтверджується і випадком з дезінтеграцією СРСР, що ще раз підтверджує тезу, що вона не враховує антагоністичні сили та фактори, здатні їй завадити або навіть повернути інтеграційний процес у зворотній бік. Повноцінна теорія інтеграції поряд із логікою інтеграції має і логіку дезінтеграції. Водночас, якщо інтеграція та дезінтеграція розглядаються як протилежні стадії одного і того ж процесу, чи не варто вести мову про «трансформацію» замість «інтеграції»? [12, с. 20–22]

Крім того, з тлумаченням інтеграції як засобу розбудови держави вона постає лише як процес, водночас у більш загальному сенсі це не тільки процес, а й стан. Проблемні аспекти виходу на рівень узагальнення, що дозволяє одночасно говорити і про процес, і про стан інтеграції, добре розкриті у наукових пошуках Т. Парсонса.

В результаті своїх наукових розробок він здійснив структурно-функціональний аналіз – не цілком вдалий замітник «трансформаційної» соціальної теорії, яку ще тільки необхідно створити.

На думку Т. Парсонса, ідеальною є математизована соціальна наука, логічна структура якої була б аналогічна логічній структурі аналітичної механіки: показники стану системи в будь-який визначений момент часу, як і зміни цих показників, можна було б аналізувати за допомогою того ж типу рівняння, яке фізик використовує при аналізі фізичних систем. Але ця мета є ще досить далекою. А поки що слід застосовувати функціональний аналіз, розглядаючи соціальні системи в цілому та оцінюючи їх елементи, а також те, як ці елементи діють у системі. Такий підхід вочевидь ґрунтується на аналогії з органічним життям. Використовуючи таку аналогію, ми можемо почати з функціонального аналізу різних систем і підсистем, що складають організм, і при цьому все ж сподіватися, що врешті-решт нам вдасться провести фізико-хімічний аналіз різних причинно-наслідкових механізмів, через які діє цей організм [13, с. 191].

Отже, за своїми поглядами Т. Парсонс є позитивістом, а використання функціонального підходу є вимушеним вчинком, в очікуванні кращих часів. Більшість сучасних учених-гуманітаріїв не вдалося переконати в справедливості позитивістського підходу – щодо того, що вже відкриті закони механіки, хіміки, фізики та інших природничих наук будуть доповнені списком об'єктивно діючих законів соціального і політичного життя, що є достатнім для вичерпного пояснення її особливостей. За такого підходу, інтеграційна (трансформаційна) теорія в соціології залишилася недосяжною.

Для правильного розуміння сутності правової системи слід робити це через функціональну характеристику цього явища.

Саме пізнання функції будь-якої соціальної системи або підсистеми дає можливість з'ясувати необхідність і важливість цих структур для суспільства. Існування будь-якої соціальної системи передбачає її функціонування, тобто досягнення певної соціальної мети [14, с. 60].

Основними цілями правової системи є закріплення і забезпечення прав і свобод індивіда, забезпечення стабільності й порядку, захист соціально-економічного устрою суспільства, формування нових відносин тощо. Визначення таких важливих для існування суспільства цілей свідчить про соціальну цінність, корисність і необхідність існування правової системи.

Слід зазначити, що функціональний аспект дослідження окремих елементів правової системи дозволяє виявити рух її внутрішніх елементів і розкрити прямий та зворотний зв'язок елементів цієї системи із середовищем.

Функціонування правової системи сприяє правовому регулюванню суспільних відносин, що забезпечує втілення у життя головної соціальної функції права – розмежування та інтегрування інтересів, наскільки це можливо у відповідній формації.

Право у правовій системі суспільства відіграє роль соціального регулятора суспільних відносин, структурно-функціональна характеристика, якого розкривається через поняття нормативності. Нормативна складова є однією з найважливіших ознак правової системи, тому вивчення функцій правової системи передбачає розкриття закономірних зв'язків галузі права і правових інститутів з суспільними відносинами, що регулюються ними.

Враховуючи соціальне і «прикладне» призначення правової системи в сучасному суспільстві, доречно виокремити в ній такі основні функції:

- інтегративну;
- регулятивну;
- комунікативну;
- охоронну.

Інтегративна функція – це одна з основних функцій, що підтверджується соціальним значенням правової системи суспільства і для реалізації якої необхідне об'єднання всіх компонентів системи. Саме ця функція правової системи багато в чому зумовлює сутність глобалізації права в цілому і правової системи, зокрема.

Доволі специфічним є висловлювання російського науковця стосовно того, що глобалізація та універсалізація культури, американський «культурний імперіалізм» уже призвели до баналізації багатьох світових

культур, культури взагалі. Як наслідок, підриваються основи не тільки культурного плюралізму, а й плюралізму правового: стираються межі між правовими сім'ями і правовими системами, що базуються на спільності типів культур і цивілізацій [15, с. 4–5].

Свою інтегративну функцію правова система реалізує за допомогою соціальних, насамперед, правових норм, що спрямовані на підтримку стійкості та порядку в суспільних відносинах.

Ефективність функціонування правової системи може бути забезпечена лише за умови, якщо норми права, що встановлені правотворчим органом, вірно відображають, координують існуючі в суспільстві реальні інтереси. Додатковою умовою є наявність демократичних форм будь-якого типу державності.

Інтегративна функція правової системи набуває сьогодні особливого значення, оскільки Україна асоціюється з Європейським Союзом, будує правову державу, формує новий тип політичних та інших відносин. При цьому поглиблюється соціальне розшарування суспільства, роз'єднаність людей. У цій ситуації першорядну роль у правовій системі покликані відігравати норми права, закріплені в Конституції і законах України, інших важливих нормативно-правових актах.

Норми формуються в результаті соціальної практики. Вони створюються на основі існуючих соціальних зв'язків, засвоюються і суб'єктивно усвідомлюються суспільною та індивідуальною свідомістю. Норми, зазвичай, є соціальними за своєю природою, оскільки виникають і формуються в процесі взаємодії людей, визначаються особливостями політичного ладу конкретного суспільства.

Створення ідеальних норм, що адекватно виражають інтереси та потреби різних прошарків і соціальних груп, верств, є характерним для більш високих стадій розвитку суспільства. Завдання суб'єктів нормотворення – створити єдину, внутрішньо узгоджену систему норм, що регламентує діяльність правової системи у відповідності з інтересами конкретного суспільства.

Впливаючи на соціальні процеси, поведінку членів трудових колективів, громадських об'єднань, соціальних груп, верств, правова система сприяє інтегруванню, об'єднанню суспільства навколо загальнодержавних і загальнонаціональних завдань.

До того ж інтегративна функція правової системи щодо забезпечення цілісності держави, єдності суспільства сьогодні, на жаль, не реалізується повною мірою. Природні та невід'ємні права людини і громадянина закріплені у чинній Конституції України, мають скоріше декларативний характер, адже скористатися ними можуть далеко не всі.

Економічні проблеми породжують конфлікти між індивідуумами, колективами, різними соціальними прошарками та владою. Тобто відносини між членами суспільства складаються не у правовому полі. Сьогодні штучно загострені міжнаціональні конфлікти, які, на жаль, набули форму відкритого військового протистояння, також існують люди, що паразитують на труднощах, які виникли у країні. Все це аж ніяк не сприяє консолідації суспільства, стабілізації взаємодії різних соціальних груп і прошарків.

Ефективність інтегративної функції залежить, у першу чергу, від науково-обґрунтованої правової політики держави, високого рівня правової культури та розвиненої правосвідомості у представників правотворчих та правозастосовних органів.

Саме інтегративна функція правової системи суспільства взаємодіє з суміжними підсистемами політичної системи. Право впливає на політичну систему, регламентуючи порядок формування і діяльності державних органів, які взаємодіють з іншими політичними структурами та інститутами, реалізують державну політику, здійснюючи вплив на розвиток усіх елементів механізму держави.

Політичні відносини час від часу потребують правової регламентації. Перетворення політичних рішень, програм і установок у норми права відбувається завдяки правотворчій діяльності органів держави, а потім і правозастосовній. Тобто за допомогою правової системи стає можливим забезпечення політичного управління та здійснення політичної діяльності.

Проте, функції правової системи визначаються не лише політичними і правовими чинниками. Динаміку її діяльності становлять економічні, соціальні, культурні та організаційні чинники.

Механізм дії правової підсистеми в політичній системі – це сукупність соціально-економічних, ідейно-політичних, організаційно-правових засобів, що визначають головні напрями, тенденції розвитку цієї системи.

Інтегративна функція правової підсистеми спрямована на оптимальну взаємодію елементів політичної системи, стабілізацію суспільства, його розвиток і демократизацію.

Найважливіше завдання інтегративної функції правової підсистеми – сприяти зближенню позицій різних суспільних груп, верств, прошарків, рухів, консолідувати їх вимоги.

Чим адекватніше правова система відображає головні цінності суспільства, інтереси і потреби особистості, чим ефективніше вона діє у напрямі утвердження цих ідеалів, тим вище її морально-гуманістичний і політико-юридичний потенціал.

Регулятивну функцію правової системи не слід ототожнювати з правовим регулюванням. Різниця полягає в тому, що правове регулювання являє собою здійснювану за допомогою юридичних засобів регламентацію суспільних відносин, введення їх у жорсткі рамки, а регулятивна функція правової системи забезпечує регулятивний вплив на суспільні відносини, що складається з взаємозв'язків правовідносин, правосвідомості та норм права.

Тобто права система виступає найважливішим інструментом управління розвитком суспільних відносин.

Правова система здійснює направляючий та організуючий вплив на всі суспільні відносини і соціальні процеси: економічні, історичні, культурні, духовні, управлінські, майнові, відносини між організаціями, державними органами, громадянами і владою, адміністративними установами тощо. Причому за таких умов регулювання спрямоване не лише на регламентацію поведінки суб'єктів. Воно передбачає закріплення, охорону і розвиток суспільних відносин, форм власності, розподілу та обміну тощо.

Регулятивна функція правової системи зумовлюється специфікою саме правового регулювання, але включає в себе не тільки регламентацію суспільних відносин, а й використання позитивних стимулів, що сприяють підвищенню політико-правової активності суб'єктів.

Поряд зі стимулами, використовуються обмеження, необхідні для забезпечення нормальної діяльності стимулювання, що виконують охоронну, захисну роль і виступають відповідним балансуєчим засобом для стимулів. Функції, здійснювані стимулами та обмеженнями, в різних системах в основному збігаються, що передбачає їх узагальнення та екстраполяцію на конкретні механізми управління, в тому числі й на правове регулювання [16, с. 23].

Регулятивний вплив забезпечується всіма елементами правової системи (правом, правосвідомістю, правовідносинами, суб'єктивними правами і обов'язками, правовою культурою, юридичною відповідальністю тощо). За допомогою конституцій, законів, інших нормативних актів закріплюються норми, що регулюють питання економічного, соціального, культурного, політичного розвитку суспільства. Від досконалого, науково-обґрунтованого законодавства залежить ефективність регулятивної функції правової системи.

Не менш важливе значення в регулюванні суспільних відносин має і правозастосовна практика, що сприяє вирішенню різноманітних ситуацій, які виникають у різних сферах діяльності.

Комунікативна функція сприяє поширенню знань про право, підвищенню ролі правової культури, престижу закону, права в суспільстві.

Знання про право з'являються у громадян унаслідок отримання ними правової інформації, що містить у собі установки на орієнтацію в певних ситуаціях, вказівку на способи досягнення позитивних цілей, міру можливої і належної поведінки, попередження про можливість настання несприятливих наслідків у разі порушення ними правових приписів і т. ін.

Водночас, правова інформація сама по собі не в змозі прищепити індивіду повагу до закону, забезпечити формування в нього правомірної поведінки. Людині властиво прагнення співвідносити свою поведінку з чужими вчинками, з певною структурою соціальних цінностей. Це дає їй можливість вибрати певний варіант дій та очікувати відповідної поведінки від інших осіб.

До того ж людина співвідносить свої і чужі вчинки з існуючим у її свідомості еталоном – нормою права, правовими принципами, ідеалами. Саме тому основним завданням комунікативної функції є виховання особистості, перетворення світоглядних цінностей у внутрішні переконання і вчинки людини.

Отже, правова система, створює виховний ефект не тільки за допомогою інформації, правової просвіти громадян, але й за допомогою правотворчої та правозастосовної діяльності.

Нормативно-правова інформація являє собою відображення об'єктивних потреб щодо підтримки та розвитку політичної системи. Соціальні норми, закріплені у вигляді правил і принципів поведінки, є засобом інформації державної та суспільної волі в рамках єдиної політичної системи суспільства.

Охоронна функція правової системи здійснюється за допомогою особливих юридичних механізмів – інституційно-правових засобів (нормативних і правозастосовних актів, охоронних правовідносин, відповідальності і т. ін.), на основі яких забезпечується примусова підтримка правопорядку, виконання громадянами юридичних обов'язків.

Основним завданням охоронної функції є запобігання і припинення правопорушень та інших поведінкових відхилень. Для реалізації цього завдання використовуються різні засоби. Насамперед, йдеться про встановлення системи правових заборон.

При встановленні заборон обов'язково слід урахувати моральний аспект. Доцільно забороняти поведінку, яка вважається несправедливою, непорядною, негідною, шкідливою. З іншого боку, заборона ніби обмежує права суб'єктів правовідносин, проте вона охороняє права інших суб'єктів від можливих порушень.

Вихід за межі, тобто порушення заборони (правопорушення) тягне за собою юридичну відповідальність, що настає за суспільно небезпечно, шкідливе, винне, каране діяння. За межами заборони кожен може діяти у відповідності зі своїми індивідуальними інтересами, не відчуваючи страху покарання і втручання держави в особисте життя і свободу. Порушення, ігнорування правових заборон зумовлюють накладання на особу юридичної відповідальності. Це, безумовно, сприяє реалізації охоронної функції правової системи.

Наявність у нормах права заборони визначає межі поведінки громадян, а відповідальність – передбачає міру державного примусу, що закріплений у санкції норми права, де передбачено різні заходи покарання для правопорушників.

Охоронна функція не тільки передбачає заходи відповідальності, але й сприяє відновленню порушених прав, що зафіксовано у відповідних статтях Цивільного, Адміністративного, Кримінального, Кримінального процесуального кодексів. Основною метою охоронної функції правової системи є захист від зазіхань на конституційний лад, новий тип суспільних відносин, забезпечення зміни старих відносин, що втратили актуальність у сучасному суспільстві.

Існування глобалізації як явища саме по собі не викликає сумнівів і не заперечується жодним ученим. Водночас, тлумачення категорії «глобалізація» стикається з чималими науковими труднощами, що зумовлені політичним забарвленням проблеми, оскільки ця категорія є безпрецедентною за масштабом і концентрацією інтересів як матеріального, так і в не меншому ступені ідеологічного характеру.

Цю категорію не слід розуміти як заперечення самого явища та його значущості: і те й інше об'єктивно присутні, водночас, воно може штучно і однобоко роздувати на догоду вкрай егоїстичним фінансово-економічним та ідеологічним інтересам.

Об'єктивний зміст глобалізації складають різноманітні за своїм походженням, сферами прояву, механізмами і наслідками процеси, які сприяють пізнанню глобалізації як якісно самостійної, складної системи явищ і відносин, цілісну в її системності, але внутрішньо досить суперечливу. В літературі найчастіше вказується на кілька загальних джерел усіх або частини тих процесів, що в сукупності й утворюють таке явище як глобалізація.

По-перше, стабільні та довготривалі негативні (екологічні та інші) наслідки господарювання людини на Планеті, що в другій половині ХХ століття досягли масштабів, які можуть призвести до вичерпання невідновних природних ресурсів, що, в свою чергу, може спричинити непрогнозовані за своїми наслідками мутації всієї біосфери Землі, частиною якої є і людина.

По-друге, розвиток усіляких комунікацій, інфраструктур і відносин, які сприяють встановленню такого ступеня соціальної взаємопов'язаності та взаємозалежності світу, коли існування соціально-історичної дикості особистості, конкретних суспільств і сучасної людини перестають бути проблемами цих суспільств, а виступають спільною проблемою всього людства, що загрожує безпеці, перспективам прогресивного розвитку і самому збереженню життя на Планеті.

По-третє, поява перших суб'єктів світової економіки і політики (транснаціональних корпорацій, держав, міжурядових організацій) – суб'єктів глобальних відносин, поєднання інтересів, здібностей і можливостей, що є необхідною умовою їх існування і дозволяє їм глобально повсякденно діяти в одній або декількох сферах життєдіяльності. Але все це лише незначна частина явища глобалізації, про основу якого йтиметься далі.

Наукове пізнання глобалізації слід розпочати з усвідомлення спільностей і відмінностей, властивих групі явищ (і відповідного їм понятійного ряду), що безпосередньо стикаються з процесом глобалізації. Таким понятійним рядом, на думку деяких учених, є «інтернаціоналізація – регіоналізація – єдиний і цілісний світ – глобалізація». Явища, відображені перерахованими поняттями, об'єднані тим, що всі за змістом виходять за межі кордонів окремо взятої держави. Відрізняються ж вони за часом виникнення відповідних явищ, їх сутністю, конкретними і соціально-історичними функціями, масштабами, глибиною та інтенсивністю, суб'єктами, які беруть участь у цих процесах, а також безпосередніми і довготривалими підсумками і наслідками цих процесів.

Значні протиріччя і проблеми сучасного етапу глобалізації усвідомлюються світовим співтовариством. Виникають сумніви: чи не занадто далеко зайшла глобалізація? Все більше вчених і громадських діячів виступають з критикою пануючих тенденцій в економічній політиці та її наслідків. Не обмежуючись критикою, вони намагаються знайти шляхи і засоби для виправлення перекосів неоліберальної глобалізації.

Отже, враховуючи глобальні загрози спробуємо сформулювати деякі тези розвитку глобалізації.

1. Як технологічний та економічний процес, глобальна інтеграція незворотна, її не можна скасувати або зупинити. Це означає, що процеси глобалізації триватимуть, хоча, можливо, і не настільки бурхливими темпами, як останні 10–15 років. Вплив глобалізації на внутрішнє становище втягнутих у неї країн зростатиме, супроводжуючись, зокрема, і негативними ефектами, пов'язаними, наприклад, з проблемами імміграції, міжгенічних протиріч тощо.

2. Економічне піднесення Китаю і ряду інших держав, загострення міжнародної конкуренції та боротьби за доступ до ресурсів сприятимуть підвищенню ролі регіональних інтеграційних об'єднань, а також посиленню протекціоністських або навіть ізоляціоністських тенденцій як з боку провідних промислових держав, так і інших країн, зацікавлених, насамперед, у розвитку внутрішнього ринку.

3. Безпосередній чи завуальований опір політиці неоліберальної глобалізації на цьому історичному етапі посилюватиметься. Транснаціональним корпораціям і міжнародним фінансовим організаціям доведеться найближчим часом мати справу з подальшою активізацією протестних рухів ультраправого, націоналістичного чи іншого спрямування.

4. Західні держави і міжнародні фінансові організації будуть змушені більшою мірою враховувати інтереси інших країн, що втягуються в глобалізаційні процеси.

5. В результаті опору «культурного середовища», дій супротивників неолібералізму і змін в управлінській політиці корпорацій глобалізаційні процеси будуть здебільшого набувати форму, що відображатиме місцеві особливості, звичаї і традиції. В соціологічній літературі це вже отримало назву «локалізації» або «глокалізації» (від суміщення слів «глобалізація» і «локалізація»). Як відзначають дослідники, багатьом корпораціям, фінансовим та інформаційним організаціям доводиться змінювати свої системи управління, максимально використовуючи переваги тієї чи іншої культури та адаптуючись до неї.

6. Глобальна нерівність збережеться, але поступово розширюватиметься коло країн, у межах якого розрив за рівнем доходів і доступу до елементарних життєвих благ стабілізується або стане зменшуватися в результаті більш дієвих заходів щодо скорочення убогості та створення для менш розвинених країн можливостей доступу та використання досягнень технічного прогресу, а також унаслідок завершення демографічного переходу – стабілізації чисельності населення.

7. Зважаючи на загрозу екологічних катастроф і виснаження невідновних природних ресурсів, збережеться актуальність принципу сталого розвитку, більше того, вона буде зростати, це завдання ставатиме все більш нагальним. Єдиний спосіб усунути загрозу виживанню людства – це зменшення глобального антропогенного впливу на навколишнє середовище до межі, що відповідає регуляційному потенціалу біосфери. Усвідомлення імперативів сталого розвитку та взаємозв'язку між стійкістю і глобалізацією має спонукати промислово розвинені країни, в їх власних інтересах, прийняти норми і правила, що регулюють, упорядковують функціонування глобальних ринків.

8. Створюючи все більш щільну мережу світових взаємозв'язків і взаємозалежності товариств, глобалізація збільшить шанси кооперативної системи міжнародної безпеки і стабільності, що спираються на підтримку США, Китаю, Європейського Союзу та інших держав. Це дозволить утримувати під контролем конфліктні ситуації та загрози, уникати переростання конфліктів у великомасштабну війну із застосуванням зброї масового знищення. Можна очікувати становлення більш дієвої інституційної системи управління глобальними процесами – насамперед, у сфері фінансової діяльності, економічної та екологічної безпеки, боротьби з убогістю, СНІДом тощо.

Отже, глобалізація неминуче призведе до формування глобальної соціальної системи, в якій можна виділити кілька рівнів відносин, що потребують урегулювання:

а) відносини, які знаходяться у сфері національної юрисдикції держав, – це відносини, що регулюються внутрішньодержавним правом (внутрішньодержавні відносини, відносини приватноправового характеру з іноземним елементом);

б) відносини між державами – ці відносини регулюються міжнародним правом. Водночас, глобалізація зумовлює появу і розширення ще, принаймні, двох груп відносин, що об'єктивно потребують нормативного регулювання:

відносин між приватними особами в тих питаннях, що не регулюються ні внутрішнім, ні міжнародним правом (або регулюються на підставі загально дозвільного способу, тобто «дозволено все, крім того, що прямо заборонене»). За такого підходу приватні особи різних держав, будучи зацікавленими в забезпеченні порядку, створюють власну автономну систему регулювання – щось на зразок міжнародного договірної права (це так зване транснаціональне право);

відносини у сфері наднаціональної юрисдикції – тобто відносини, які зумовлені глобальними проблемами й інтересами, що регулюються нормами, які умовно можна назвати наднаціональним правом.

Питання про правомірність існування таких відносин потребує додаткового пояснення. Мова йде не лише про формування глобального права, але й про можливість «розмивання» глобалізацією традиційних атрибутів державності. Однією з основних ознак держави є суверенітет, що має дуалістичний прояв: усередині країни він забезпечує верховенство та єдність державної влади, а зовні – незалежність і рівноправність держави у стосунках з іншими учасниками міжнародної системи.

Національне законодавство можна розглядати як правове опосередкування внутрішнього суверенітету, а систему міжнародно-правових

норм (міжнародне право) – як гарантію суверенітету зовнішнього (що проявляється в існуванні основоположних принципів сучасного міжнародного права). Але це класична модель.

Реалії ж кінця ХХ – початку ХХІ століття припускають певну частку корекції вищевикладених постулатів. Характерною рисою сучасності є те, що здійснення державою своїх функцій можливе лише при тісній взаємодії внутрішньодержавного права з правом міжнародним. З іншого боку, нормальне функціонування міжнародної системи залежить від взаємодії з внутрішньонаціональним правом. Поглиблення взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права зумовлене об'єктивною закономірністю, що відображає більш загальну закономірність – поглиблення взаємодії національного суспільства зі світовим співтовариством.

Внутрішньодержавна система права сприймає міжнародне право не як особливу систему, а лише як зміст його норм. Відтак, відповідні норми міжнародного права зберігають свій статус, не зазнаючи будь-яких змін. Водночас, відповідно до них створюються норми внутрішнього права. У цьому і полягає суть процесу «інкорпорації», «включення» норм міжнародного права в національну систему права.

Отже, методологічною вимогою є розведення не тільки сфер регулювання міжнародного та національного права, але й принципів і методів подібного впливу. Проте, взаємовплив національної правової системи і «зовнішніх» правових систем має тісні зв'язки. Так, до галузей національного права ніби примикають відповідні міжнародні нормативні масиви або галузі (міжнародне кримінальне, освітнє, екологічне право тощо), стаючи до певної міри їх джерелом. У свою чергу, галузева система національного права впливає на галузеву спеціалізацію міжнародного права.

Слід погодитися з Ю. Тихомировим, що навіть загальну теорію держави і права тепер не можна розвивати суто на національній основі, бо міжнародне право і порівняльне правознавство розширюють її джерелознавчі бази [17, с. 77].

Реалії сьогодення свідчать, що необхідно провести ревізію системи міжнародних норм і відновити механізм їх забезпечення. Причому акцент робиться на забезпеченні переважно міжнародно-договірних правил.

Значення загальноновизнаних принципів та інших міжнародних норм неможна недооцінювати. До того ж у рамках міждержавних об'єднань приймаються своерідні акти. Специфікою міжнародно-правових актів і норм зумовлені й особливості способів і процедур їх реалізації. У правовій системі країни ці акти діють нарівні з іншими, пов'язаними між собою, і впливають як на законотворчість, так і на правозастосування.

Отже, під впливом глобалізаційних (або інтеграційних) процесів відбувається зміна всього політико-правового устрою сучасної цивілізації.

Нормативна надбудова не просто еволюціонує, а перебуває в активному розвитку. В ній з'являються елементи, які якісно змінюють природу і характеристики самої надбудови. Основним завданням нормативної надбудови є забезпечення безпеки та правопорядку. Але акценти, методи, взаємозв'язки між різними її компонентами трансформуються. Система «підлаштовується» під мінливі умови в об'єкті регулювання.

Трансформація об'єкта регулювання нормативно-правової системи в умовах глобалізації неминуче зумовлює зміну її суб'єктного складу (оскільки між об'єктом і суб'єктом будь-якого соціального процесу завжди існує нерозривний діалектична взаємозв'язок).

Традиційна позиція щодо суб'єктів права залишається без змін. Суб'єктами внутрішнього права виступають індивіди, організації, соціальні спільноти (народ, органи держави); суб'єктами міжнародного права – держави, міжнародні організації.

Однак традиційна позиція щодо суб'єктів часто є недосконалою, адже вона не враховує окремих обставин. Справа в тому, що всередині багатьох розвинених держав йдуть процеси перерозподілу внутрішньої компетенції: держави передають усе більший обсяг компетенції «вниз» – органам місцевого самоврядування. Серед них і компетенції щодо здійснення міжнародних відносин (природно, у відповідному обсязі, на підставі законодавства держав). Відбувається різноспрямований процес – глобалізація породжує локалізацію. Причому можна говорити вже про сформовану політико-правову доктрину, що вивчає ці процеси крізь призму «глокалізації».

Результатом цього стає інтенсифікація міжнародних приватно-правових відносин за участю муніципалітетів. Зростає кількість неурядових міжнародних організацій.

Ця сфера міжнародної взаємодії регулюється частково внутрішнім правом, частково міжнародним правом, а в галузі «загального дозволу» (або при прогалинах у регулюванні) – транснаціональним правом. Для цих суб'єктів характерні так звані «діагональні відносини», коли приватні особи перебувають у правовідносинах з публічними особами.

Отже, суб'єктами транснаціонального права можна назвати і приватних осіб (індивіди, юридичні особи), і публічних осіб (держави, міжнародні організації – міжвідомчі, міжурядові, міждержавні, неурядові).

За такого підходу, транснаціональне право постає як «необхідна проміжна ланка між внутрішнім правом і міжнародним правом, – ланка, за допомогою якої відбувається посилення взаємозв'язків і взаємозалежності двох правових систем.

Останнє явище, на яке необхідно звернути увагу, це норми, що мають пряму (а не опосередковану внутрішнім правом) дію відносно приватних осіб. Наприклад, формування так званого Європейського права (права ЄС).

Обслуговування інтеграційних процесів на європейському континенті характеризується правовим регулюванням, при якому спільно виробляються правила поведінки, які є зрозумілими, дотримуються і застосовуються однаково всіма і повсюдно, незважаючи на збереження кордонів і державного суверенітету.

В результаті на стику національного та міжнародного права народилася особлива автономна система права. Вона не ідентична ні національному праву держав регіону, ні регіональному міжнародному правопорядку. Але вбирає в себе найбільш важливе і суттєве з практики функціонування національних і міжнародних правових інститутів.

Отже, глобалізація зумовлює докорінні зміни у системі взаємовідносин між національною, суспільною та індивідуальною культурою, вона знизила статус не лише перших двох, а й культури як такої, що сьогодні більшістю осіб уже не сприймається в якості кінцевої мети людського роду. Одночасно вона звеличила масову культуру, перетворивши її на провідний елемент культури постіндустріального суспільства.

Список використаних джерел

1. Teune H. «Integration» in G. Sartori Social Science Concepts / H. Teune // *A Systematic Analysis*. – Beverly Hills : Sage Publications, 1984. – P. 275–278.
2. Deutsch K. *Politics and Government* / K. Deutsch. – Boston : Houghton Mifflin, 1970. – 439 p.
3. Smith D. *The Ethnic Origins of Nations* / D. Smith – Oxford : Blackwell publishers inc., 1988. – 312 p.
4. Parsons T. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspective* / T. Parsons. – New Jersey : Prentice Hall, 1966. – 120 p.
5. Федотова В. Г. Модернізація «другої» Європи / В. Г. Федотова. – М. : ИФ РАН, 1997. – 255 с.
6. Nisbet R. *Social Change and History. Aspects of the Western Theory of Development* / R. Nisbet. – New York : Oxford University Press, 1969. – 335 p.
7. Ильин В. В. *Философия политики* / Ильин В. В., Панарин А. С. – М.: МГУ, 1994. – 284 с.

8. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

9. Nisbet R. A. Social Change and History / R. A. Nisbet. – Oxford : Oxford University Press, 1972. – 270 p.

10. Ойзерман Т. И. Теория познания Канта / Т. И. Ойзерман, И. С. Нарский. – М. : Наука, 1991. – 198 с.

11. Williams H. Kant's Political Philosophy / H. Williams. – Oxford : Basil Blackwell, 1983. – 256 p.

12. Tranholm-Mikkelsen J. Neofunctionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC. / J. Tranholm-Mikkelsen // Millennium. – 1991. – № 20. – P. 1–22.

13. Ryan A. The Philosophy of the Social Sciences / A. Ryan. – London : Macmillan, 1970. – 249 p.

14. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности : Методология и теория / Л. Б. Тиунова – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1991. – 136 с.

15. Ковлер А. И. Антропология права: [учеб. для вузов] / А. И. Ковлер. – М. : НОРМА, 2002. – 467 с.

16. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 2004. – 250 с.

17. Тихомиров Ю. А. Соотношение международно-правовых и национально-правовых регуляторов / Ю. А. Тихомиров // Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2012. – № 5 (25). – С. 73–95.

1.2. «Соціально-натуралістична юриспруденція» – нове підґрунтя для порівняльного правознавства і юридичної глобалістики

Нові можливості, що відкриваються у результаті розвитку цивілізації, ставлять перед людством нові проблеми, для вирішення яких потрібні нові засоби. Проблемою № 1 сучасної цивілізації є проблема приведення волі і свідомості людей у злагоду з тими законами Матері-Природи, на яких ґрунтується сучасне життя. Для вирішення цієї проблеми необхідно, щоб шляхом просвіти в суспільство прийшло панування нового, а саме натуралістичного, світогляду, тобто такого світогляду, який став би засобом, здатним приводити волю і свідомість людей у злагоду з природними законами сучасного суспільного життя людей. Цей світогляд може сформуватися в результаті залучення людей до вирішення доленосного питання, так званого «основного питання сучасної цивілізації», яке можна сформулювати таким чином: «Чи є соціальне природним?». Поширення в людському товаристві світогляду, заснованого на визнанні соціального природним відкриває нову епоху в історії людства, порівнянню з епохою Просвітництва XVII–XVIII століть. Це сприятиме формуванню у людей нової соціальної культури – основи нового соціального порядку. Шляхом розгляду права у співвідношенні з соціальною культурою людей, заснованою на визнанні соціального природним, відкривається новий підхід до розуміння права у сучасній юриспруденції.

У цьому контексті надзвичайно актуальною є правова ідея видатного українського вченого-юриста Володимира Михайловича Корецького, який писав: «Нова ж епоха вимагає нових правових форм, шукати їх треба у «лоні природи» нових відносин»¹. Викладене нижче є спробою реалізації цієї ідеї у сучасних умовах.

¹ Корецький В.М. Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность // Антологія української юридичної думки. В 10 т. – Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В.М.Денисов, К.О.Савчук. – Київ, 2004. – С. 528.

Вступ до теорії соціально-натуралістичної юриспруденції

Від того, як люди розуміють *право* залежить як вони ним користуватимуться. Звичайно, неправильне розуміння його приводить до неправильного користування ним, і, відповідно, чим краще розуміння, тим краще користування. Якщо, наприклад, у сучасній Україні є досить ознак, які свідчать про недоліки у *правокористуванні*, то це означає, на наш погляд, що існують недоліки і у *праворозумінні*.

Очевидно, має існувати якесь *основне питання юриспруденції*, від вирішення якого залежить розуміння права взагалі.

При найближчому розгляді історії правознавства можна зробити, на наш погляд, висновок, що основне питання юриспруденції має бути сформульовано таким чином: «Право – це творіння Природи чи Людей? А якщо того і іншого, то яка роль природи і яка роль людей у *творенні права*?». Саме це питання визначає всі інші питання, які з'являються в правознавстві: як вирішується воно, так вирішуються усі інші. Є досить підстав вважати, зокрема, що основне питання правознавства вирішувалося належним чином творцями рим-ського права, оскільки останнє і сьогодні вражає своєю досконалістю.

Прогрес права завжди відбувався завдяки *юристам-«натуралістам»*, тобто юристам, які сповідували ідеологію природного права. До них належать, зокрема, Ульпіан, Цицерон, Гуго Гроцій, С. Пуфендорф, Дж. Локк, Г. Спенсер, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Т. Джефферсон та інші. Саме виходячи з цього, на науково-практичній конференції «Правова система України: теорія і практика», яка відбулася 7–8 жовтня 1993 року в м. Києві, нами було запропоновано покласти початок відродженню в Україні ідеї природного права на новій методологічній основі – на основі *принципу соціального натуралізму*.¹

Подальші дослідження, що проводяться нами, підтвердили перспективність підходу, заснованого на принципі соціального натуралізму².

¹ Див.: Костенко О.М. Принцип натуралізму в юридичній науці і кримінології // Правова система України: теорія і практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. (Київ, 7-8 жовтня 1993 р.). – Київ, 1993. – С.390-392.

² Див., зокрема: Костенко О.М. Трикутник долі // Віче. – 1993. – №6. – С.91-99; Костенко О.М. Принципи «універсальної конституції» природи // Трибуна. – 1993. – №8-9. – С.15-16; Костенко О.М. Справедливість кримінального закону як передумова ефективності його застосування // Законодавство: проблеми ефективності. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 146-162; Костенко О.М. Концепція природного права і законодавство // Правова держава. – 1996. – Вип.7. – С. 77-84; Костенко А.Н. Наказание в системе средств

Необхідність відродження в Україні ідеї природного права зумовлюється тим, що вона має властивість «виліковувати» право від хвороби, яка називається правовим волюнтаризмом і виявляється, зокрема, в законодавчому свавіллі. Саме тому в історії розвитку права ідея природного права завжди використовувалася як засіб для подолання правового волюнтаризму.

Для того, щоб правильно зрозуміти роль ідеї природного права у подоланні правового волюнтаризму, потрібно правильно визначити що є само право.

борьбы с преступностью // Уголовное наказание. – Киев-Донецк, 1997. – С. 76-101; Костенко О. Зашморг на злочинність // Віче. – 1997. – №7. – С. 118-125; Костенко О.М. Конституція і правова культура громадян: що головніше? // Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. Листопад 1997 року. – Київ, 1997. – С. 64-66; Костенко О.М. Права і закон // Правова держава. – 1998. – Вип.9. – С. 130-136; Костенко О.М. Розвиток кримінального права в незалежній Україні // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 2001. – С. 562-576; Костенко О.М. Основне питання правознавства: пошуки сучасного рішення // Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Випуск 3. – Чернівці, 2002. – С.5-10; Костенко О.М. Європейська юридична освіта (концептуальний підхід) // Часопис Київського університету права. – №1. – 2003. – С. 75-79; Костенко О. Природні і людські фактори у праві (Дослідження з позиції соціального натуралізму) // Вісник Національної академії наук України. – 2005. – №8. – С. 25-35; Костенко О. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього // Вісник Національної академії наук. – 2006. – №10. – С. 33-39; Костенко О.М. Універсальний натуралізм – підґрунтя наукової культури нового типу // Вісник Національної академії наук України. – 2007. – №10. – С.37-43; Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму // Право України. – 2010. – № 4. – С.83-92; Костенко О.М. Юридична наука, освіта і правове виховання у механізмі забезпечення правопорядку (в контексті соціально-натуралістичної юриспруденції) // Держава і право у світлі сучасної юридичної науки. Збірник наукових праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична література, 2010. – С. 388-400; Костенко О.М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства) // Право України. – 2010. – № 9. – С.31-40; Kostenko A.N. Social naturalism as a methodological principle of comparative law and legal globalistics (theory of «naturalistic jurisprudence») // Foundations of comparative law. Methods and typologies. Edited by W.E.Batler. – Wildy, Simmonds and Hill Publishing. – London. – 2011. – P. 234–254, та інші.

На нашу думку, робити це слід за допомогою так званого *принципу соціального натуралізму*¹, чи як його ще можна назвати «принципу соціальної природності» або «принципу природності соціального». Згідно з цим принципом соціальні явища не можна розглядати за межами дії законів Матері-Природи, а, навпаки, їх потрібно розглядати як такі, що є не менш природними, ніж фізичні і біологічні, а більш природними, тому що вони є вищою формою розвитку природи.

Принцип соціального натуралізму впливає з *ідеї природної цілісності світу*, згідно якої все суще в світі має існувати за законами природи. Ідея природної цілісності світу дає підставу для побудови *загальної теорії універсального натуралізму*, відповідно до якої Мати-Природа є Найвищим Законодавцем для всього сущого у всі часи, у тому числі і для соціальних феноменів. Існування у цілісному світі соціуму як його частини, в свою чергу, дає підставу для побудови спеціальної *теорії соціального натуралізму*.

Тому дуалістична формула «природа і суспільство» є драматичною помилкою, оскільки створює небезпечну ілюзію, нібито суспільство знаходиться за межами природи і таким чином заперечується, що суспільство – це теж інша природа, ніж фізична або біологічна. Соціальний натуралізм, створюючи «нові очі», дає можливість побачити, що існують, образно кажучи, не дві «природи» – фізична і біологічна, а три «природи» – фізична, біологічна і соціальна. І ця «третя природа» (тобто соціальна) не опускається до перших двох, а, навпаки, піднімається над ними як вища від них і існує за своїми, властивими лише їй природними законами. Отже, відповідно спеціальній теорії соціального натуралізму, соціальні явища не є позаприродними але визнання їх природними не означає «фізикалізації» чи «біологізації» соціальних явищ, як це може здатися на перший погляд.

¹ Детальніше про принцип соціального натуралізму див.: Костенко О.М. Зашморг на злочинність // Віче. – 1997. – № 7. – С. 118-124; Принцип соціального натуралізму в правознавстві // Часопис Київського університету права. – № 1. – 2001. – С.19-21; Костенко О.М. Основне питання правознавства: пошуки сучасного рішення // Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Вип. 3. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 5-10; Костенко О.М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С.72-79; Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.; Костенко О.М. Проблема № 1 сучасної цивілізації (в українському контексті). – Черкаси, 2008. – 152 с.

Так зване «основне питання правознавства» може бути вирішене саме за допомогою принципу соціального натуралізму, покладеного в основу спеціальної теорії соціального натуралізму, який дозволяє повному визначити що у феномені права, – від Матері-Природи, а що – від волі і свідомості Людей. Згідно з цим принципом «основне питання правознавства» вирішується таким чином: «Право – це закони Матері-Природи, по яких Люди повинні жити в суспіль-ному житті, пізнаючи їх і втілюючи їх у форму законодавства». Ця формула знімає проблему зіставлення в правознавстві концепцій «природного права» і «позитивного права», даючи зрозуміти, що ці концепції насправді лише відображують два взаємозв'язані аспекти одного і того ж феномену – права. З принципу соціального натуралізму випливає також наступне положення: «Мати-Природа дозволяє Людині все, що відповідає її законам, а забороняє те, що суперечить їм».

Слід мати на увазі, що природа кожної речі є мінливою, вона може або розвиватися, або деградувати (тобто має місце еволюція, інволюція або інші метаморфози природи). Відповідним чином змінюються і закони природи, за якими існують речі, знаходячись в тому або іншому природному стані. Наприклад, природа людини в дитячому віці дещо інша, ніж у старості. Отже, в дитинстві людина повинна жити за одними законами природи, а в похилому віці – за дещо іншими. Іншими словами, те, що природно для дитини, може бути неприродним для людини похилого віку.

Це саме стосується і, наприклад, порівняння тварини і людини – природне для тварини може бути неприродним для людини і навпаки.

Сучасне суспільство існує за іншими природним законами, ніж первісне, тому що природа суспільства змінилася.

З принципу соціального натуралізму (або принципу соціальної природності) виходить, що існують дві форми реальності: природна, тобто, така, яка відповідає законам природи, і протиприродна, тобто, така, яка не відповідає законам природи. Зокрема, в соціальній реальності існують добрі діяння, що є природними феноменами і злочини, які є протиприродними феноменами. У біологічній реальності існують, наприклад, стан здоров'я, яке є природним явищем, і стан хвороби, яка є протиприродним явищем. Тому теорії, які «зупиняються» на точці реальності, – так звані теорії «соціального реалізму», – є непродуктивними, бо вони не розрізняють природні феномени соціальної реальності (тобто феномени, які є соціальною нормою) і протиприродні феномени соціальної реальності (тобто соціальні патології), розглядаючи їх еkleктично. Завдяки цьому вони відкривають двері для волюнтаризму і утопізму. Цим теорії

«соціального реалізму» відрізняються від представлені тут теорії соціального натуралізму. Лише за допомогою принципу соціального натуралізму можна адекватно пояснювати феномени соціальної реальності. Теорії «соціального реалізму» обмежуються тим, що констатують реальність тих або інших феноменів, не розкриваючи їх природну чи протиприродну суть і не надаючи критерій для виявлення цієї суті. Зокрема, вони не дають критерій для розрізнення добра і зла, обмежуючись тим, що визнають їх реальністю.

Згідно з принципом соціального натуралізму, критерієм добра і зла є природність чи протиприродність того або іншого соціального явища. *Добро – це те, що відповідає законам природи, а зло – це те, що суперечить їм.* Добро є проявом соціономії людини, тобто стану узгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи, а зло – проявом соціопатії людини, тобто стану неузгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи. І те, і інше є феноменами соціальної реальності, але це різні реальності – реальність природна, тобто така, що відповідає законам соціальної природи, і реальність протиприродна, тобто така, що не відповідає законам соціальної природи. Практичне значення теорії, яка приводить до такого поділу, полягає у тому, що вона дає відповіді на питання що є соціальними патологіями і як їм протидіяти заради соціального прогресу.

Відповідно до принципу соціального натуралізму суспільство і всі суспільні явища, у тому числі і право, існують не всупереч біологічній природі людини і не для пригнічення її біологічних інстинктів, як вважав З.Фрейд, а, навпаки, вони існують завдяки біологічній природі людини і для забезпечення свободи прояву біологічних інстинктів відповідно до законів Матері-Природи.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, право – це соціальна форма законів природи, і зокрема, природних законів суспільного життя. А якщо це так, то право як соціальне явище має два аспекти: 1) природний зміст; 2) соціальну форму.

Інакше кажучи, право насправді має бути природним за своїм змістом і соціальним по своїй формі.

За допомогою принципу соціального натуралізму можна прийти до висновку, що поняття «природне право» – слід розглядати як засіб для відображення першого аспекту права – а саме: природного змісту права; а поняття «позитивне право» – для відображення другого аспекту права – а саме: соціальної форми права. Тому, на наш погляд, правильним є не протиставляти ці два «права» між собою: «позитивне право» і «природне право», а зіставляти їх між собою як два

невіддільні аспекти одного і того ж соціального феномену – права. Отже, відповідно до принципу соціального натуралізму не існують «природне право» і «позитивне право» як два феномени, які протистоять один одному, а є один феномен – право, яке має два невіддільних один від одного аспекти: «природний» і «позитивний».

У такий спосіб можна, на наш погляд, зняти суперечку про те, що є достеменним, – «позитивне право» чи «природне право», а також вирішити інші спірні питання відносно тлумачення цих понять і суті самого права.

Згідно викладеної концепції права, ігнорування «природного аспекти» права веде до правового волюнтаризму, а ігнорування «позитивного аспекти» права – до правового беззаконня (анархії). Найдосконалішим є те право, в якому «природний аспект» (тобто, природний зміст права) щонайкраще втілюється в «позитивному аспекти» (тобто, в соціальній формі права – законодавстві). Ігнорування «природного аспекти» права приводить до так званого «юридичного позитивізму». Саме «юридичний позитивізм» робить непотрібною правову культуру людини і цим самим відкриває можливість для всіляких форм зловживання законом, тобто свавілля, прикритого «фіговим листком» закону. Якщо законодавство не засноване на законах природного права, то воно може «легалізувати» будь-яке свавілля, наприклад визнавати чорне білим.

Відповідно до принципу соціального натуралізму основне питання юриспруденції може бути вирішене таким чином: у створенні права природа грає ту роль, що створює закони, які ми називаємо «законами природи», а люди грають ту роль, що надають «законам природи» соціальну форму, звану «законодавством», або «нормативно-правовими актами».

Виходячи з такого вирішення основного питання юриспруденції, право можна визначити так: *право – це заснований на законах природи, втілених у формі нормативно-правових актів, інститут забезпечення соціального порядку, сприятливого для нормального (природного) існування людей у суспільстві. Це вирішення основного питання юриспруденції є фундаментом для побудови нової теорії юриспруденції – теорії соціально-натуралістичної юриспруденції.*

На принципі соціального натуралізму слід засновувати і доктрину прав людини. Які ж існують природні підстави прав людини?

Тут потрібно мати на увазі наступне. Сьогодні, при зростанні міри свободи людини особливу небезпеку для людства представляє криза соціальної культури людей, яка включає політичну, економічну, правову і моральну культуру. Одним з наслідків цієї кризи є

поширення в суспільстві сваволі і ілюзій, що виявляються, зокрема, у вигляді зловживань правами, законодавством, демократією, свободою тощо. Вже зараз можна спостерігати такий феномен як *зловживання правами людини*.

Сваволя і ілюзії, що виявляються у вигляді зловживання правами людини, представляють реальну загрозу для сучасної демократії. Цим зловживанням сприяють, зокрема, неправильні (застарілі) уявлення про суть прав людини. Еволюція наших уявлень про суть прав людини – це закономірність, яка актуалізується для нас як виклик нового часу. Відповіддю на цей виклик повинен стати пошук нової, досконалішої доктрини, яка виключала б тлумачення прав людини з позиції свавілля і ілюзій.

Саме як зловживання правами людини слід визнати, наприклад, активність осіб так званою нетрадиційною сексуальною орієнтацією у вимозі легалізації одностатевих браків під вивіскою боротьби за права людини. Те ж саме можна сказати про феміністок, що тлумачать права людини у вигляді «зрівнялівки» жінок і чоловіків. Це відноситься і до тих підприємців, які експлуатацію найнятих робітників виправдовують правом людини на свободу підприємництва. А хіба не зловживаннями правами людини на свободу слова є поширення журналістом отриманої ним з використанням наданого йому суспільством статусу інформації в корисливих цілях?

Для того, щоб знайти критерій, що дозволяє розрізнити права людини і псевдоправа людини, потрібно вирішити так зване «основне питання» доктрини прав людини. Очевидно, що яке суспільство на сучасному світі озброїться найбільш передовою соціальною доктриною, у тому числі і доктриною прав людини, то і буде найбільш прогресивним, а значить найбільш конкурентоспроможним.

Для постановки «основного питання» доктрини прав людини і його вирішення пропонується застосувати так званий принцип соціального натуралізму, який полягає в наступній формулі: «Соціальні феномени так само природні, як і фізичні і біологічні, – вони породжуються Матір'ю-Природою і існують за її законами». Виходячи з принципу соціального натуралізму, «основне питання» доктрини прав людини слід формулювати таким чином: «Права людини – це витвір Матері-Природи чи волі і свідомості Людей, чи і того і іншого?». Це питання слід вирішувати з допомогою принципу соціального натуралізму.

Цей принцип дозволяє отримати наступну відповідь на «основне питання» доктрини прав людини: «Права людини – це свобода людини, що захищається в суспільстві шляхом закріплення в законодавстві, яке втілює в собі закони Матері-Природи». Іншими словами,

виходячи з принципу соціального натуралізму, *права людини – це визначена законами природи, які мають втілюватися в чинному законодавстві, свобода людини, тобто можливість жити у злагоді з Матір'ю-Природою*. Це визначення поняття прав людини є основою *соціально-натуралістичної доктрини прав людини*.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, критерій для розрізнення прав людини і псевдоправ людини можна визначити як «природність-протиприродність»: права людини – це права, відповідні законам Матері-Природи, а «права» людини, не відповідні цим законам, є псевдоправами. За цим критерієм і слід визначати засновані на сваволі і ілюзіях уявлення про права людини, такі, що виявляються у вигляді різних зловживань. І вимога легалізації одностатевих шлюбів, і «зрівнялівка» чоловіків і жінок, і експлуатація підприємцем найнятих робітників, і поширення журналістом в корисливих цілях інформації, отриманої з використанням свого статусу, – все це слід визначати як зловживання правами людини за тим критерієм, що така поведінка є протиприродною, тобто суперечить законам Матері-Природи. Критерій «природності-протиприродності» слід застосовувати у всіх випадках при визначенні прав людини.

Одним з фундаментальних прав людини є право на справедливість, що випливає з наступного закону соціальної природи: «Кожна людина отримує в суспільстві за участь в його житті те, що має належати йому за природними законами цього суспільства». Посяганням на це право людини є, зокрема, корупція, яка, будучи проявом сваволі і ілюзій, полягає в порушенні вказаного закону соціальної природи. Так само посяганням на це право людини є соціальна політика, що не розрізняє людей «хороших» і людей «поганих», тобто людей, що живуть у злагоді із законами соціальної природи, і тих, що живуть не у злагоді з цими законами. До речі, ще давньогрецький філософ Антісфен стверджував, що держави гинуть тоді, коли перестають розрізняти людей хороших і людей поганих. Така соціальна політика протиприродна і тому згубна. Застереження Антісфена актуально і сьогодні. На підставі сформульованого симптому Антісфеном можна ставити діагноз суспільству і висловлювати прогноз для нього: якщо в суспільстві «погані люди», тобто люди, воля і свідомість яких не узгоджується з природними законами суспільного життя, опиняються в кращому становищі, ніж «хороші люди», тобто люди, що живуть за цими законами, то таке суспільство хворе і прогноз для нього несприятливий за відсутності належного лікування.

Так само слід вирішувати проблему: Чи «є нормою поділ народу на «еліту» і «масу»?». З позиції соціального натуралізму такий поділ є

нормою соціального життя, якщо він відбувається за законами соціальної природи, тобто за критерієм соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури людей. Люди з вищою соціальною культурою утворюють «еліту» народу, природна роль якої полягає в тому, щоб «тягнути» за собою решту народу по шляху соціального прогресу, а інша частина народу утворює «масу», природна роль якої полягає в тому, щоб «тягнутися» за «елітою». І в цьому немає перешкоди реалізації прав людини. Навпаки, це сприяє їх реалізації. Те ж саме можна сказати про поділ людей на багатих і бідних, якщо цей поділ відбувається природним чином, тобто не як результат прояву сваволі і ілюзій людей, а за природними законами економіки, зокрема за законом економічної конкуренції. Протиприродним, а значить таким, що порушує права людини, слід визнати поділ людей на багатих і бідних у результаті експлуатації людини людиною, бо це суперечить природним законам економіки. Нормальною економікою є та, в якій експлуатація людини людиною витісняється розвинутою економічною конкуренцією в умовах вільного ринку, – це радикальний засіб проти експлуатації (а не революція, як передбачав К. Маркс).

Представлена таким чином доктрина прав людини, заснована на принципі соціального натуралізму, дозволяє адекватно відповідати на виклики нового часу, зокрема на такі актуальні питання як «соціальна диференціація людей і права людини», «конкуренція між людьми і права людини», «статева диференціація людей і права людини» і тому подібне. Чи є перешкодою для реалізації прав людини поділ людей на «еліту» і «масу», на конкурентоздатних і неконкурентоздатних, на чоловіків і жінок? На ці і подібні їм питання з позиції сформульованої тут доктрини прав людини слід відповісти наступним чином: все, що узгоджується із законами соціальної природи, не може бути перешкодою до реалізації прав людини, а все, що не узгоджується з ними – є такою перешкодою. Більше того, слід визнати такою, що перешкоджає реалізації прав людини соціальну «зрівнялівку» людей, тобто штучне стирання різниці між «елітою» і «масою», конкурентоздатними і неконкурентоздатними людьми, чоловіками і жінками, бо це «псевдорівність», що суперечить законам соціальної природи.

Відповідно до принципу соціального натуралізму природна рівність – на відміну від протиприродної «псевдорівності» – полягає в адекватному відношенні до «еліти», як до «еліти», а не як до «маси», до «маси», як до «маси», а не як до «еліти», до конкурентоздатних, як до конкурентоздатних, до неконкурентоздатних, як до неконкурентоздатних, до чоловіків, як до чоловіків, а не як до жінок, до жінок, як до жінок, а не як до чоловіків. «Адекватність відношення» означає, що,

наприклад, рівність чоловіка і жінки полягає в тому, що чоловіки не перестають бути чоловіками, а жінки – жінками. Тому природна рівність (на відміну від псевдорівності) визначається наступною формулою «рівність через адекватність», іншими словами адекватне відношення до різних людей і є прояв «принципу природної рівності». Однакове відношення до різних людей – це псевдорівність, тобто соціальна «зрівнялівка», яка відкриває можливість зловживання правами людини.

Відмічена доктрина, засновуючись на *критерії природності*, вбєрігає від волюнтаризму і утопізму у підході до прав людини, у тому числі і від проголошення таких «прав людини», які насправді є протиприродними. Зокрема, вона дає однозначну відповідь на питання чи належить до прав людини таке «право» як «право людини» на одностатевий шлюб або «право людини» на вживання наркотиків: це протиприродні «права людини», тобто це – псевдоправа.

З принципу соціального натуралізму також виходить, що права людини можна забезпечити за допомогою формули, яка виражається так: «Соціальна культура громадян плюс законодавство»; або так: «З культурою – в голові і з законом – в руках!», *розуміючи культуру як міру узгодженості волі і свідомості людей із законами природи*. Спроби забезпечити права людини іншим чином є проявами волюнтаризму і утопізму.

Згідно з принципом соціального натуралізму, визначальним чинником у забезпеченні стану з правами людини в сучасній Європі є соціальна культура громадян європейських країн, а не само по собі законодавство про права людини. Це законодавство є лише інструментом в руках людей, які використовують його відповідно до своєї соціальної культури. Тому надія на те, що права людини можна забезпечити лише вдосконаленням законодавства про права людини є примарною, – це одна з правових ілюзій. Без розвитку соціальної культури громадян жодними маніпуляціями із законодавством забезпечити права людини неможливо.

Як вирішується «основне питання юриспруденції», у такий самий спосіб має вирішуватися «основне питання» в кожній галузі правознавства: зокрема, в кримінальному правознавстві, цивільному правознавстві, адміністративному правознавстві, міжнародному правознавстві і тому подібне.

Наприклад, «основне питання цивільного правознавства» можна сформулювати так: «Цивільне право – це творіння Матері-Природи чи Людей, чи того і іншого?». Згідно з принципом соціального натуралізму відповідь має бути наступною: «Цивільне право – це певні закони Матері-Природи, що втілюються Людьми у форму цивільного законо-

давства, яке має застосовуватися для впорядкування приватної сфери суспільного життя за допомогою волевиявлення громадян». Звідси, *цивільне правопорушення* – це прояв сваволі, який полягає у порушенні природних законів суспільного життя людей, втілених Людьми у форму цивільного законодавства.

«*Основне питання кримінального правознавства*» можна сформулювати так само: «Кримінальне право – це творіння Матері-Природи чи Людей, чи того і іншого?». Виходячи з принципу соціального натуралізму, відповідь має бути такою: «Кримінальне право – це певні закони Матері-Природи, яким Люди мають надати форму кримінального законодавства для впорядкування публічної сфери суспільного життя за допомогою влади». Звідси, *кримінальне правопорушення* – це прояв сваволі, що полягає в порушенні природних (тобто даних Матір'ю-Природою) законів суспільного життя людей, яким Люди надали форму кримінального законодавства.

Соціальна природа змушує людей приймати такі законодавчі акти, які краще або гірше відображують закони соціальної природи, у тому числі закони природного права. Зокрема, діяння має визнаватися у кримінальному законодавстві злочином лише якщо воно порушує закони соціальної природи, тобто є протиприродним. Свавільне позбавлення життя іншої людини визнається злочином тому, що це діяння є протиприродним, тобто таким що порушує природні закони суспільного життя людей. Свавільне заволодіння чужим майном (крадіжка) визнається злочином тому, що це діяння є протиприродним. Так само слід сказати про згвалтування, ухилення від сплати податків, отримання хабара і тому подібне.

Будь-яке діяння, яке визнається у кримінальному законодавстві злочином, повинне відповідати цьому критерію. Якщо воно не відповідає йому, то це означає, що законодавець помилився, визнавши його злочином. Це саме правило стосується будь-якої іншої законодавчої норми, що визначає цивільне правопорушення, адміністративне правопорушення і тому подібне. Будь-яка законодавча норма повинна засновуватися на природній основі – законах соціальної природи: чи це норма цивільного законодавства, чи це норма кримінального законодавства, чи це норма конституційного законодавства, або будь-яка інша норма. Для забезпечення принципу природності юриспруденції потрібна адекватна теорія. На нашу думку, саме такою є *теорія «соціально-натуралістичної юриспруденції»*, заснована на *ідеї соціального натуралізму*.

З визначення правопорушення як прояву людської сваволі, відкривається перспектива визначення того, що радикальним *засобом протидії*

свавілля є культура людей, і зокрема, соціальна культура людей. А це означає, що стає можливим по-новому визначити роль соціальної культури людей в протидії правопорушенням і в забезпеченні соціального порядку. Зокрема, нами здійснюється розробка культурно-правової концепції забезпечення соціального порядку, згідно якої цей порядок слід забезпечувати відповідно до формули: «культура + законодавство».

Запропоноване вище вирішення основного питання юриспруденції, зумовлює, на нашу думку, підвищення ролі правової доктрини в юриспруденції. Лише за допомогою правової доктрини можна забезпечити належним чином «природний аспект» права, тому що вона є знаряддям пізнання природних законів суспільного життя, на яких законодавець повинен засновувати законодавчі акти. У зв'язку з цим підвищується також роль доктринального тлумачення в праві, оскільки лише з його допомогою той, хто застосовує законодавство, може і повинен виявляти «природний» зміст, на якому право ґрунтується. Завдяки цьому правознавство може стати справжньою наукою, а не апологією правового волюнтаризму законодавця або, навпаки, критикою законодавця з позиції правового волюнтаризму правознавців.

Без з'ясування «природного аспекту» права не може обійтися не лише законодавець, але і судова практика, особливо конституційне судочинство при вирішенні питання про відповідність того або іншого законодавчого акту Конституції. Тому що неможливо встановити конституційність або неконституційність законодавчого акту без з'ясування його відповідності або невідповідності законам природного права. При найближчому розгляді виявляється також, що не може обійтися без звернення до законів природного права і Європейський Суд з прав людини, як і будь-який міжнародний суд.

Сучасна криза права в Україні, про що свідчить відомий стан правопорядку, є проявом кризи соціальної (в т.ч. і правової) культури громадян. А це є наслідком того, зокрема, що українська юридична наука знаходиться у стані, який робить її нездатною сприяти формуванню правової культури у суспільстві. Вийти з цього стану вона зможе тоді, коли почне займатися, як до того і закликав Гуго Гроцій, а пізніше і Еміль Дюркгейм, дослідженням «природного аспекту» права, а не обмежуватиметься лише вивченням текстів законодавчих актів, як однієї із складових «позитивного аспекту» права. І тут слід зазначити, що правова практика, оскільки вона так само є проявом волі людей, як і законодавство, теж має бути віднесена (як і законодавство) до «позитивного аспекту» права.

Тому вивчення правової практики, як і вивчення текстів законодавчих актів не створює юридичну науку, якщо воно не пов'язане з

дослідженням «природного аспекту» права, а саме: природних законів життя людей в суспільстві.

Отже, виходячи з викладеної вище «природно-позитивної» форми вирішення основного питання правознавства, юридична наука має бути «природно-позитивною». Тому можна говорити, що таким чином за допомогою теорії соціального натуралізму презентується нова юриспруденція – «соціально-натуралістична юриспруденція», тобто юриспруденція, заснована на принципі соціального натуралізму.

Принцип соціального натуралізму у порівняльному правознавстві

Одним з найважливіших засобів забезпечення прогресу юриспруденції є так зване «порівняльне правознавство». Порівняльне правознавство – це термін, що позначає порівняльні дослідження в правознавстві, методом проведення яких є порівняння правових феноменів різних країн або різних часів. На нашу думку, той феномен, який ми називаємо сьогодні «порівняльне правознавство» або «юридична компаративістика» – це спеціальна процедура (процес) правознавства (тобто пізнання в науці про право), що ґрунтується на методі порівняння правових явищ, тобто що виявляється у вигляді порівняння правових явищ. Видатний внесок у розвиток порівняльного правознавства як засобу наукового забезпечення процесу глобалізації юриспруденції вніс, зокрема, Гуго Гроцій своєю фундаментальною працею «Про право війни і миру». При найближчому розгляді виявляється, що це удалося йому, на нашу думку, завдяки тому, що він порівнював правові феномени різних країн і часів, ґрунтуючись на ідеї природності права. Це дає підстави вважати, що подальший розвиток порівняльного правознавства може мати місце за умови, що воно буде засновано на принципі соціального натуралізму, який є сучасною формою розвитку ідеї природного права.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, «основне питання порівняльного правознавства» може бути сформульований таким чином: «Критерій для порівняння правових явищ слід шукати в законах природи чи виводити з волі і свідомості людей?». Інакше кажучи: «Що слід вибрати критерієм для порівняння правових феноменів: їх відповідність законам природи чи їх відповідність волі і свідомості людей?». Залежно від того, як вирішується це основне питання в порівняльному правознавстві, так вирішуються і всі інші питання.

Для правильного розуміння суті порівняльного правознавства слід виходити з належної концепції порівняння як методу наукового пізнання, що виводиться із загальної теорії універсального натуралізму і,

відповідно, із спеціальної теорії соціального натуралізму. На нашу думку, порівнюючи різні, тобто такі, що відрізняються своєю природою, речі між собою, ми пізнаємо, власне кажучи, відмінність прояву в порівнюваних речах одного і того ж, а саме законів природи, відповідно до яких ці речі мають існувати. Міра узгодженості кожної з порівнюваних речей з цими законами природи і є тим критерієм для порівняння, який додає сенс порівнянню.

Порівняння різних феноменів без зіставлення кожного з них окремо із спільним для них «знаменником», яким є закони їх природи, приречено на помилкові висновки. Вірні ж висновки можливі лише при зіставленні з вказаним «знаменником». Таким чином слід розрізняти *вірне і помилкове порівняння.*

Тому, виходячи з принципу соціального натуралізму, можна сформулювати *правило порівняння* для соціальних феноменів: «Порівнювати різні соціальні феномени між собою – це означає порівнювати їх за критерієм якою мірою існування кожного з них відповідає законам соціальної природи». Порівняння без звернення до цього критерію – це все одно, що, порівнюючи, наприклад, рибу і птаха, прийти до висновку про те, що риба – це «неправильний» птах, а птах – це «неправильна» риба, і тому рибу потрібно виправляти шляхом прироблення їй крил і лап, а птаха – шляхом прироблення йому зябер. Такий же висновок можна отримати і при порівнянні без вказаного критерію чоловіка і жінки, і тому подібне.

Відповідно до принципу соціального натуралізму порівняння в пізнанні соціальних феноменів, у тому числі правових, може бути достеменним – якщо це так зване «*природне*» порівняння, тобто порівняння із застосуванням критерію якою мірою існування порівнюваних соціальних феноменів відповідає законам соціальної природи, або помилковим – якщо це так зване «*позитивне*» порівняння, тобто порівняння без вживання вказаного критерію.

Порівняльне правознавство не може бути дійсно науковим, а значить і вірним, якщо дослідник не використовує для порівняння правових феноменів правильно вибраний критерій. *Само по собі порівняння в порівняльному правознавстві – це, на нашу думку, виявлення того, якою мірою кожне з порівнюваних правових явищ узгоджується з природними законами суспільного життя людей, зокрема із законами природного права.* Іншими словами, порівнювати правові явища можна лише за критерієм міри узгодженості кожного з них з цими законами. Лише таке порівняння має сенс. Порівняння за іншими критеріями сенсу не має. Наприклад, встановлення при порівнянні законодавства Данії і законодавства України того факту, що перше

легалізувало одностатеві шлюби, а друге – ні, не має сенсу. Це так зване «*позитивне*» порівняння. Сенсу набуває так зване «*природне*» порівняння, яке виявляє, що законодавство України, не легалізуючи одностатеві шлюби, узгоджується із законами природного права, а законодавство Данії, легалізуючи одностатеві шлюби, не узгоджується із законами природного права.

Викладене дозволяє вважати, що принцип соціального натуралізму може і повинен стати методологічним принципом порівняльного правознавства, що забезпечує прогрес юриспруденції.

Принцип соціального натуралізму у юридичній глобалістиці

З кожним днем стає очевиднішим той факт, що глобалізація сучасного життя людей є закономірним процесом. Юриспруденція, як і будь-який інший атрибут суспільства, не може знаходитися поза цим процесом. Для того, щоб людство могло адекватно реагувати на процес глобалізації потрібно пізнати закономірності, властиві глобалізації. Наука про закономірності глобалізації юриспруденції, якими слід керуватися людям в соціальній практиці, називається *юридична глобалістика*.

Сам по собі феномен глобалізації юриспруденції породжує для людства, у тому числі для України, нові проблеми, вирішення яких вимагає нового методологічного інструментарію. Іншими словами, ставлячи перед юридичною наукою нові проблеми, пов'язані з глобалізацією юриспруденції, життя вимагає від дослідників нових ідей, за допомогою яких ці проблеми можна було б вирішити. І тут доречно пригадати досить проникливе спостереження Генріха Гейне, який відзначав, що «кожна епоха, отримуючи нові ідеї, отримує нові очі». Сучасна епоха у розвитку юриспруденції породжує насущну потребу в «нових очах», які дозволили б відкрити нам невідомі ще явища і закономірності «світу» юриспруденції, дали б можливість глибше проникнути в таємниці її природи. Пізнання природи сучасної юриспруденції потрібне, зокрема, для вирішення тих проблем, які виникають у зв'язку з глобалізацією юриспруденції, у тому числі глобалізаційних проблем, властивих для української юриспруденції.

Очевидно, юридична глобалістика, як і будь-яка інша сфера науки, має починатися з вирішення так званого «основного питання». Від вирішення «основного питання юридичної глобалістики» залежить як вирішуватимуться усі інші питання цієї науки. Уявляється, що «*основне питання юридичної глобалістики*» може бути сформульоване таким чином: «Глобалізація юриспруденції – це природне явище

чи витвір волі і свідомості людей, чи те і інше?». Згідно з принципом соціального натуралізму, відповідь на це питання має бути такою: «Глобалізація юриспруденції – це явище соціальної природи, що полягає в прояві волі і свідомості людей, які повинні діяти згідно з природними законами, даними соціальною природою для цього явище».

Виходячи з цього, для адекватного реагування на виклики, пов'язані з глобалізацією юриспруденції в правознавстві мають проводитися дослідження, направлені на пізнання тих законів соціальної природи, за якими ця глобалізація існує. *А методологічним принципом таких досліджень повинен стати, на нашу думку, принцип соціального натуралізму, що втілюється у теорії «соціально-натуралістичної юриспруденції».*

Згідно з принципом соціального натуралізму соціальний прогрес відбувається шляхом так званої «натуралізації» соціальних феноменів, у тому числі юриспруденції. Ця натуралізація полягає в тому, що всі соціальні феномени (будучи витворами волі і свідомості людей) все більше і більше повинні узгоджуватися людьми із законами соціальної природи. Це – закон соціального прогресу, який впливає з принципу соціального натуралізму. Глобалізація юриспруденції як прояв прогресу теж має ґрунтуватися на натуралізації – «юридичній натуралізації». Звідси випливає, що завданням юридичної глобалістики є сприяти впровадженню у соціальну практику формули *«глобалізація юриспруденції має відбуватися шляхом її натуралізації, тобто узгодження національних юриспруденцій з природними законами суспільного життя людей».*

У розвиток концепції «юридичної натуралізації» слід зазначити, що глобалізація юриспруденції ставить перед національними юриспруденціями (у тому числі перед юриспруденцією України) вимогу слідувати наступній формулі «натуралізації»: *«незаконним може визнаватися лише те, що є протиприродним, тобто те, що суперечить законам соціальної природи».* Ця формула виводиться завдяки принципу соціального натуралізму. Ігнорування її веде до поширення у суспільстві правового свавілля і правових ілюзій, які виявляються у фактах зловживання правом і в самоізоляції національної юриспруденції в світовому просторі всупереч природному процесу глобалізації.

Важливою проблемою юридичної глобалістики є визначення закономірності і відповідних їй тенденцій розвитку національної юриспруденції в умовах глобалізації. Глобалізація не повинна розумітися як добровільна або примусова рецепція національною юриспруденцією правил чужого законодавства або імплементація міжнародно-правових актів. *Глобалізація юриспруденції – це такий розвиток*

національних юриспруденцій, який полягає у наближенні їх до «спільного знаменника», властивого всім націям, який може визначатися лише за допомогою принципу соціального натуралізму. Згідно з цим принципом таким глобалізуючим «спільним знаменником» для усіх національних юриспруденцій є природні закони суспільного життя людей, які мають пізнаватися людьми і втілюватися ними у вигляді національного законодавства.

Очевидно, правильним було б стверджувати, що процес глобалізації юриспруденції почався з моменту появи самої юриспруденції. Особливо очевидним цей процес став під час бурхливого поширення ідеології римського права у світі. І тут слід підкреслити, що в основі ідеології римського права знаходилася розроблена ще давніми греками ідея природного права. Очевидно, саме завдяки ідеології природного права римське право, що втілювало її в собі, і змогло стати основою для розвитку глобалізації юриспруденції. Цей факт дає підстава стверджувати, що принцип соціального натуралізму, будучи новою формою розвитку ідеології природного права, може і повинен стати фундаментом для сучасного розвитку процесу глобалізації юриспруденції.

Принцип соціального натуралізму – це «ключ», який, будучи покладений в основу теорії «натуралістичної юриспруденції», дає можливість по-новому вирішувати і інші проблеми, які з'являються в юридичній науці заради її прогресу.

Принцип соціального натуралізму, будучи фундаментом для побудови теорії «натуралістичної юриспруденції», може стати методологічним принципом порівняльного правознавства і юридичної глобалістики.

Отже, прогрес юриспруденції може і повинна забезпечувати заснована на принципі соціального натуралізму методологія, яка сприяє формуванню так званої «соціально-натуралістичної юриспруденції».

1.3. Співвідношення природного й волеустановленого права в трансісторичному контексті

Дослідження історії права, взагалі, і міжнародного права, зокрема, наражається на безліч проблем, пов'язаних з тим, що ці дисципліни ґрунтуються на основі сучасних уявлень про державу і право. Натомість, весь період розвитку державності є досить коротким на тлі історії людства: найдавніші державні утворення (міста-держави) почали масово з'являтися лише в IV тисячолітті до н.е., коли людство прожило вже, принаймні, 40 тисяч років. Більш того, перші міста-держави, що знаменують початок епохи цивілізації (з IV тис. до н.е.), очолювані родами аристократів чи правлячими династіями з їх же числа, – поодинокими острівцями існували (рідко більше сотні років) серед «варварських» народів, якими також правили сильні роди. Отже, реально, вся історія цивілізації – це історія протистояння і взаємодії «варварських» і «цивілізованих» суспільств, в якій лише з XVI–XVIII ст. н.е. (з Нового часу) цивілізація починає тіснити варварство. Більший же відрізок історії суб'єктами суспільних відносин були великі роди (клани), які заклали основи правового регулювання відносин – як між окремими індивідами, так і між колективними суб'єктами різного рівня, що з'являлися на тих чи інших стадіях історичного процесу.

В сучасній науці, здається, починає усвідомлюватися давня даоська мудрість, що найважливіші характеристики будь-якого явища закладаються на стадії первісної «непроявленості» цього явища – будь то виховання в дитині майбутньої зрілої людини, чи формування принципів регулювання суспільних відносин. Зокрема, сучасна (постпозитивістська) точка зору на історію права виходить з того, що формування його основ почалося задовго до становлення інституту держави – в тривалому історичному процесі взаємин автономних людських колективів різного рівня – родів, племен, корпорацій, самоврядних територіальних громад, держав, цивілізацій і т. ін. Здається, не буде перебільшенням припущення, що саме ці відносини з «чужаками», тобто міжнародні відносини в широкому сенсі – стали в історії людства основним джерелом розвитку не лише міжнародного права, але й права взагалі – як раціональної, формалізованої системи правил регулювання суспільних відносин. Будь-який автономний колектив, взаємодіючи з іншими подібними колективами, вступали у зносини, що вимагали спеціальних форм узгодження цінностей, звичаїв, ментальності та інших елементів внутрішньої соціальної організації обох сторін контакту. Такі правила мали іншу природу, ніж правила внутрішнього життя, які, майже автоматично – без зайвих міркувань – засвоювалися,

з покоління в покоління, між «своїх» членів колективу. Зовнішні ж зносини вимагали подолання певного психологічного бар'єру, обережного знайомства з поведінкою «чужих», раціонального усвідомлення й вербалізації власних цінностей і звичаїв – для викладення їх іншій стороні, зрештою здатності до спільного обговорення тих правил, які б могли стати прийнятними для регулювання відносин між колективними сторонами контакту. При цьому в основі відношення до «чужинців», як і в основі «внутрішніх» відносин, діяло природне право, тобто закладені в природі людини – мотиви, уявлення й типові реакції поведінки, в тому числі й колективні. Вони могли сприяти співробітництву чи, навпаки, провокувати конфлікт, – в залежності, як від випадкових реальних обставин «першого контакту», так і від співвідношення типів ментальності контактуючих суспільств¹.

Починаючи від появи *Homo sapiens sapiens* – як дійсно вершини біологічно еволюції – всі зусилля людства в його історичному поступу до зрілості – спрямовані на розкриття свого духовно-інтелектуального потенціалу, який реалізується тільки через суспільні відносини. В цьому контексті історія усвідомлюється як шлях проб, помилок і здобутків – в пошуку все більш складних і гармонізованих форм соціальної організації, досвід яких акумулювався в культурній спадщині суспільств минулого й сучасності, і нині має бути детально, неупереджено й солідарно досліджений сучасними істориками й правознавцями різних культурно-правових традицій. При цьому, можливо, найважливішим питанням є і залишається співвідношення природного права з волеустановленими правовими системами, що утворювалися в різні історичні епохи – у відповідності до панівних форм соціальної організації. Тут нами здійснена спроба саме з такої точки зору прослідкувати ключові моменти в історії права і соціокультурних систем, в межах яких воно формувалося.

Право первісних родів і його трансформація в наступні епохи

На нашу думку, якщо волеустановлені правові системи розглядати не стільки як продукт державного чи релігійного примусу, скільки як органічну складову культури суспільства, що, сама по собі, є продуктом його духовно-інтелектуальної творчості, в якій акумульовано весь його історичний досвід, – то перша волеустановлена система

¹ На важливість таких співвідношень, можливо вперше, звернув увагу Л. Гумільов, показавши, що в залежності виключно від симпатії чи антипатії контактуючих етносів, може утворитися або творчий синтез, або «химера», що згубно впливає на обидва взаємодіючі етноси.

права формується вже в первісних суспільствах. Характеризуючи ті з елементів культури первісних суспільств, які формували їхнє право, слід, передовсім, наголосити на глибинному органічному взаємозв'язку всього різноманіття цих елементів, які Вільгельм Вунд об'єднав в три основні складові: мову, міф і звичай [1, с. 16]. Ця органічність, обумовлена «автохтонністю» формування культур первісних суспільств, практично недоступна мовам, нормам поведінки, правовій та історичній свідомості сучасних «синтетичних» суспільств, сповнених внутрішніх суперечностей, – через еkleктичність поєднання в їхніх культурах елементів різного етнічного й цивілізаційного походження. Внутрішня гармонійність, багатовікова узгодженість всіх складових життя й свідомості первісної людини – забезпечувала її непохитну психологічну й морально-етичну стійкість, і, діючи через виховання та інші засоби культурного самовідтворення первісних суспільств, – могла тисячоліттями підтримувати феноменальну тривалість у часі – їх самих і їх культурно-правових традицій.

Від появи Людини Розумної (*Homo sapiens sapiens*) – близько 40 тис. до н.е.¹ і до неолітичної революції (10-5 тис. до н.е.) – єдиною «елементарною» одиницею розселення й соціальної організації людства виступає великий розгалужений рід. Живучи дарами природи, первісні колективи були обмежені ресурсами їх території. Тому кожен рід намагався триматися відокремлено, а при критичному зростанні своєї кількості – поділявся на «материнський» і «дочірній», з переходом останнього на нові території. Споріднені роди, безумовно, підтримували й міжродові (племінні) зв'язки, періодично збираючись для винесення спільних рішень і проведення урочистих подій. Але саме рід був колективним і суверенним джерелом волевиявлення при заснуванні правил – як внутрішньої організації, такі і міжродових відносин, формуючи історично першу волеустановлену правову систему, яка надалі визначатиметься як «право первісних родів».

При всьому різноманітті конкретних втілень в різних регіонах в різні відтинки історії, первісне право родів мало багато спільних рис. Оскільки природне середовище ще істотно впливало на діяльність роду, сукупність всіх складових його культури досить безпосередньо відображала досвід освоєння ним того чи іншого географічного ландшафту. Основні характеристики соціальної організації роду були ще тісно прив'язані до психофізичної біологічної природи людини: це втілювалося,

¹ Це традиційне датування періодично переглядається в напрямку поглиблення історії сучасного людства, за деякими свідченнями до 1 млн. р. до н.е. проте ці нові ідеї несистематизовані в загальноновизнаній теорії.

по-перше, в тому, що солідарність роду трималася на кровній спорідненості, по-друге, в «розподілі праці»¹ між чоловіками й жінками роду, на основі відмінностей (властивостей, потреб, мотивів тощо), обумовлених «чоловічим» і «жіночим» природним правом; по-третє, в первинній функціональній спеціалізації чоловічого населення роду на основі його вікової стратифікації (на юнаків, мужів і старійшин) [2, с. 18–27]. Серед іншого, близькість до природного права, обумовила й те, що волеустановлене право первісних родів було спрямоване, передусім, на забезпечення найістотнішої цінності суспільного ладу (забутої в більш пізніх суспільствах) – психологічного комфорту у відносинах між родичами. Внутрішньородові й міжродові відносини були тісно взаємопов'язані, оскільки мати й батько кожної дитини належали до різних родів, а інститут шлюбу розглядався як міжродовий союз, що мав і політичні, й економічні, й демографічні виміри. Тож складні правила міжродових відносин для первісних суспільств мали не менше значення й відрізнялися не меншим різноманіттям, ніж сучасні відносини між державами. Але при цьому психологічний комфорт між родичами, як вимір і критерій справедливості та запорука щирості в дотриманні всіх домовленостей і правил – залишався фундаментальною цінністю [2, с. 34–35].

Основою збалансованості складних суспільних відносин в первісних родах була підтримка гармонії між природними правами жінки і чоловіка. В праві первісних родів узгодження функцій чоловіка й жінки забезпечувалося – як на рівні інстинктивного відчуття, так і на рівні вихованого родом, «окультуреного» індивідуального розуміння кожним чоловіком і жінкою – належного й забороненого їм «по природі». Це розуміння закріплювалося і повсякденним побутом, в якому порядок і робота в домі, включаючи виховання малолітніх дітей – перебували в компетенції жінок, а промисли, безпека, виготовлення знарядь і навчання підлітків – у компетенції чоловіків [3, с. 43]. На рівні ж колективної свідомості вільна й належна реалізація індивідумом своїх природних прав і потреб – забезпечувалася солідарним «родинним» розумінням з боку членів роду – права кожного на дії, вмотивовані потребами його віку і статі. При цьому відсутність в свідомості первісної людини конфлікту між духовним і біологічним, сприяло значно надійнішому домінуванню гуманістичної складової в інтуїтивному розумінні нею природного права, ніж у «пересічного» представника сучасних суспільств. Особливо важливим було співчутливе визнання

¹ «Розподіл праці» – спеціалізація за соціальними функціями: за Енгельсом, неолітична революція в ході «трьох розділень праці» (пастухів і землеробів; ремісників; торговців), дала початок «класовій» історії.

родом природних мотивів і нахилів – для розвитку дітей: їхній потяг до самореалізації – в якості повноцінних і достойних членів роду – знаходив підтримку і доброзичливі підказки на кожній стадії їх становлення. Отже волеустановлене право первісних родів, будучи, спрямованим, передовсім, на захист і нормальну реалізацію природних прав, в режимі органічного й «родинного» розуміння їх специфіки для різних вікових категорій осіб жіночої й чоловічої статі – сприяло формуванню ментальності, яка ще не знала ні зневаги до слабших, ні страху у перед сильнішими. Така ментальність забезпечувала рівні й взаємшанобліві відносини між чоловіком і жінкою і доброзичливе виховання дітей дорослими. Про те, що первісне право родів вже було «волеустановленим», тобто створеним на основі свідомого його впровадження й дотримання – свідчить штучність і складність розроблених в ній табу, ритуалів та інших зовнішніх виявів лояльності й солідарності, які забезпечували мир між родичами батька й матері та рівновагу батьківського й материнського прав в практичному й духовному розвитку підростаючих поколінь [4, с. 34].

Оскільки ця гармонія природних прав чоловіка й жінки була порушена в ході «неолітичної революції» і ще більше порушувалася всю наступну епоху цивілізації, породивши загальну характеристику постнеолітичної історії як «війну віх проти всіх», ретроспективне усвідомлення критеріїв цієї гармонії і її значення для суспільного (включаючи публічний) порядку – має наскрізну історичну актуальність. Зокрема, як показує Ю. Е. Берьозкін, Аристотель, міркуючи над основами соціальної організації в контексті відносин чоловіка і жінки, висунув концепцію походження двох форм справедливості – «справедливості урівнюючої» і «справедливості по заслугам» [5, с. 28]. Самостійний розвиток цих двох систем квазіправових явлень відбувається від часу, коли люди ще жили в печерах, годуючись продуктами збиральництва й полювання. Чоловіки – воїни й мисливці, надовго залишаючи родини в місцях їх проживання, мандрували окремими ватагами, полюючи на дичину чи здійснюючи набіги на сусідів. Періодично вони приходили зі здобиччю до жінок, які підтримували родові вогнище, переховуючись з дітьми й стариками у печерах. В очікуванні приходу чоловіків, жінки, щоб прогодовувати всіх, хто залишався під їхньою опікою, збирали коріння й злаки, навчаючись зберігати їх «про запас» і ощадливо розподіляти між своїми підопічними: саме так формувалася жіноча «урівнююча справедливість», при якій кожен отримував мінімальну рівну долю, щоб не померти з голоду. В чоловічих же ватагах практикувалася «справедливість по заслугам»: вождь ділив між воїнами здобич не порівну, а відповідно до значимості кожного з них

для спільної справи – полювання чи військового набігу [5, с. 28-30]. Таким чином, Аристотель показав, що природні права чоловіка й жінки, обумовлені особливостями їх природи й ментальності, виявляються в історії наскрізними, так само, як і протиріччя між ними, які можуть впливати на різні стилі формування суспільних порядків і систем волеустановленого права. Дійсно, в наступні періоди, коли війна, а пізніше й політичне управління, стали основною справою чоловіків, «справедливість по заслугам» втілюється в системі «престижного розподілу» знаків прихильності володаря між його наближеними, разом з «пожалуванням» владних і майнових прав, тоді як «справедливість урівнююча» підтримується в громадах основної маси населення, ізольованого від влади й механізмів розподілу благ: маючи обмежені можливості, ці громади зберігали високу внутрішню солідарність, в залежності від обставин, підкоряючись чи вдаючись до опору панівним кланам.

Як і всі наступні волеустановлені системи, право первісних родів було лише системою обмежених в просторі й часі правил, хоча й найтривалішою в історії. Як і інші правові системи, воно мало джерелом і основною «вічне» природне право, проте, на відміну від більш пізніх волеустановлених правових систем, в жодних своїх проявах не було йому конфліктним. Будуючись на верховенстві загальноновизнаних та загальноусвідомлених імперативів, що органічно випливали з природного права, а також на практиці формування звичаїв і прийняття рішень чи домовленостей на мотивах спільної користі, право первісних мали лише добру волю їх членів в якості гарантії дотримання його норм. Але ці норми, як складова світогляду кожного члена роду, засвоювалися з дитинства, і захищалися як святиня, навіть ціною життя. Таким чином, будучи продуктом тривалої самоврядної правотворчості і елементом колективної свідомості первісних суспільств, первісне право родів значно надійніше від багатьох викарбуваних і записаних правових джерел пізнішої історії, регулювало первісні родові відносини. Крім того, загальна повільність змін в житті донеолітичних суспільств була важливою умовою збереження гармонії первісних родових відносин: вона дозволяла адаптуватися до таких змін без істотних внутрішніх перебудов, вводити необхідні новації, уникаючи «конфлікту поколінь» і зберігаючи з покоління в покоління формальну успадкованість родових цінностей в усталених і непорушних циклах їх культурного самовідтворення.

Перші спеціалізовані суспільства неоліту і їхні правові системи

Неоліт (новий кам'яний вік)¹ започаткував лавиноподібне прискорення змін в житті людства, що продовжуються й донині. В ментальності людини з цього часу набуває поширення новий стиль мислення, який добре характеризується олімпійським девізом: «Citius, Altius, Fortius»²: людство починає все більш активно – досліджувати, експериментувати, ризикувати, а далі – й бажати: як від себе (в своїх досягненнях), так і від інших (в їх експлуатації). Ф. Енгельс однією з головних революційних змін неоліту вважав «перехід від привласнюючих до виробничих способів господарювання» [3, с. 172], який означав, перш за все те, що люди навчилися брати від природи більше, ніж та могла їм давати без своєї істотної деформації. Досить швидко цей новий стиль у відносинах «людина-природа» було перенесено й на відносини «людина-людина». Загалом же неолітичні зміни втілилися у безлічі взаємопов'язаних історичних новацій, серед яких найбільш важливими видаються наступні: 1) початок (на основі переходу до виробничих способів господарювання) «суспільного розділення праці» – спеціалізації різних суспільств і колективів за видами діяльності; 2) початок переходу людства до осілості й організації населення за територіальним принципом (з розвитком стаціонарного землеробства); 3) поширення, а надалі – й узаконення, сакралізація й інституціоналізація – практики експлуатації людини людиною.

Перше «суспільне розділення праці» відбулося в Старому світі впродовж X–VIII тис. до н.е. – в межах, або на периферії найбільш заселеного в той час регіону Родючого півмісяця. Тривалий час до цього, населення тут жило «дарами природи», можливо, й примітивним землеробством, і вже встигло приручити дрібну худобу, зокрема кіз і овець. Перенаселення, екологічна криза й кліматичні зміни, що охопили цей регіон з X–IX тис. до н.е., змусили частину родів залишити території свого перебування і почати постійний рух за своїми отарами – для оновлення їх кормової бази, перетворившись на кочових пастухів (номадів). Основна турбота в цьому першому «виробничому» способі господарювання полягала в забезпеченні захисту самовідтворюваного поголів'я худоби і була «від природи» чоловічим заняттям. Це обумовило зростання ролі, авторитету, незалежності, а потім і панування в роду чоловіка [3, с. 174]. Вже в цих ранніх пастуших суспільствах усувається

¹ Для різних суспільств вона відбувалася в різний час, але загалом від X до III тис до н.е., а найбільш інтенсивно – впродовж VI–IV тис. до н.е.

² «Бістріше, Више, Сильніше (або Сміливіше)» (лат.).

матрилінійне спадкування¹, формується патріархальний рід та інститут патріархальної влади, яка й надалі домінує в історії, особливо, з мілітаризацією міжнародних відносин, що стала одним з невідворотних наслідків змін неолітичної революції.

Патріархальне право ранніх пастуших родів

Кочове господарство, перехід до якого спочатку був лише слабкою надією на порятунок від голоду, несподівано виявилось джерелом добробуту, впевненості в майбутньому, зрештою експансії й гегемонії ранніх пастуших родів. Завдяки постійному руху отар, різко зросли можливості їх кормової бази і, як наслідок, швидко кількісне зростання їх поголів'я. Пастуші роди стали постійними постачальниками для сусідніх народів м'яса, молока, шкіри, вовни, продуктів їх переробки й різноманітних виробів з них. Все це надіяло пастухів неабияким авторитетом серед народів, з якими вівся обмін [6, с. 53]. Худоба стала першим еквівалентом багатства, мірилом престижу й обмінною одиницею для всяких інших благ. Щасливі господарі великих стад, зрозумівши, які наслідки дає самовідтворення поголів'я худоби, відкрили невідомий до того економічний закон: просте (арифметичне) збільшення стада веде до «геометричного» збільшення його поголів'я. Недовго було зробити й наступний висновок: не лише отари, але й інша власність може приносити в кілька разів більший прибуток, ніж її власна вартість² [3, с. 173–175]. Зростання обсягів виробництва стало новою самостійною метою, відкривши необхідність цілеспрямованого й ефективного використання людської праці. Крім худоби, важливою складовою патріархального господарства стають раби, праця яких все ефективніше використовується для отримання прибутків. Перші раби з'являються саме в багатих і сильних пастуших родах, здатних їх прогодувати, і активна їх експлуатація швидко робить вже багаті й сильні роди ще багатшими й сильнішими. Прибутки, які стало приносити кочове тваринництво, вимірювалися нелінійно, по експоненті, як і всі зміни, що їх супроводжували: це, саме по собі, було величезним випробовуванням для ціннісних і морально-етичних основ суспільств, втягнутих у цей процес. Економічний інтерес став головним психологічним мотивом змін в морально-етичній і правовій сфері. Узаконення

¹ Оскільки жінка була позбавлена матеріальних прав, які можна було б успадкувати.

² Отари стали першою формою господарства, яка самостійно приносила плоди: цей феномен, відомий в римському праві як «узуфрукт», було відкрито саме в ранніх пастуших суспільствах.

концентрації родового майна і розпорядницьких функцій в одних руках стали пріоритетними напрямками нової законотворчості глав великих пастуших родів – патріархів [3, с. 54-55]. Ці мотиви, безумовно, входили в суперечність зі старими звичаями родоплемінного ладу, побудованими на балансі материнського й батьківського права: назріли радикальні зміни у відносинах між чоловіком і жінкою. За визначенням Ф. Енгельса, як тільки багатства зосередилися в руках глав пастуших родів, відбулася революція в сімейно-шлюбних відносинах [3, с. 175].

Фактично це був переворот в сфері морально-етичних засад міжлюдських взаємин. Абсолютна влада чоловіка над жінкою знайшла своє узаконення в полігамії. Абсолютна влада патріарха над своїми нащадками була узаконена впровадженням патрилінійного спадкування. Розвиваючи до абсолютизації принципи, визначеної ще Аристотелем, як властивої чоловічим колективам «розподільчої справедливості», глави пастуших родів ввели практику визначати майбутню долю своїх багатств на випадок своєї смерті актом власного волевиявлення¹, скасувавши для цього старий родоплемінний звичай безперервної тяглості в часі всього надбання роду, при якому смерть старійшини нічого не змінювала в матеріальному становищі членів роду [4, с. 54-60]. Всі ж численні нащадки патріарха, могли мати лише те, що він їм призначить – і як своїм підлеглим за життя, і як спадкоємцям по смерті. Згодом в новій системі волеустановлених правил, яка закріплювала панівне становище патріарха, викристалізувалися й нові звичаєві форми патрилінійного спадкування². В новому патріархальному праві всі особи, крім глав родів, були зведені до статусу об'єктів їх господарства, і всі відносини з ними – практично ототоженні з речовими. Відносини ж між самими патріархами мали характер відносин між суверенами, наділеними повновладдям над життям і смертю всіх, хто знаходився під їх владою. Так були закладені основи загальної дегуманізації суспільних відносин, яка домінує і в подальшій історії. Дегуманізація, що узвичаїла відношення до людини як до речі, стала основою нової ментальності, яка рабство, війни й насильство – сприймала як звичайну практику суспільних відносин³.

¹ Сучасним аналогом якої є «спадкування за заповітом»

² Які можна розглядати як аналог сучасного «спадкування за законом», але останнє діє, за певними винятками, як диспозитивна норма, при відсутності акту волевиявлення.

³ Лише в кінці XVIII століття ця практика була засуджена І. Кантом в його моральному імперативі суспільних відносин: «Людина не може бути знаряддям – лише метою».

Новий суспільний лад не міг довго триматися лише на правилах, волеустановлених главами родів. Необхідно було закріпити його в нових світоглядних принципах – як одвічний, богом освячений і непорушний закон життя. Релігійні принципи, що освятили патріархальний суспільний лад, очевидно, мали різні форми втілення, до нашого ж часу їх найкраще зберегла традиція Старого заповіту. Бог виступає в ньому як втілення чоловіка, наділеного одноособною абсолютною владою над життям і смертю своїх підлеглих, він незбагнений у своїх мотивах, грізний, ревнивий, караючий за найменшу непокору страшним карами «до сьомого коліна». Зрозуміло, що в такому образі бога було втілено найзаповітніші мрії глав патріархальних родів – бути абсолютними і непідконтрольними вершителями долі своїх домашніх і підданих.

Таким чином, в ранніх пастуших родах чоловік, скориставшись економічними перевагами, якими наділив його перехід до кочового тваринництва, закріпив за собою право на виключне володіння всім поголів'ям худоби, далі – на всю повноту власності в родовому господарстві, включаючи жінок, дітей і рабів, а, зрештою, – і на всю повноту політичної влади глави роду з повноваженнями законодавця й судді. Право патріархів, фактично, виявилось узаконенням наслідків перевороту, який скасував тисячоліттями усталений порядок речей, що підтримував баланс батьківського й материнського природного права. Формально ж право патріархальних родів стало першим правом нового типу, побудованим не на колективно узгодженому волевиявленні, а на волі однієї особи, наділеної небаченою до того повнотою влади, і спрямованим не на захист справедливості й спільних інтересів, а на узаконення монополії верховної особи – визначати, що є істиною й законом. Узурпація чоловіком родової влади в ранніх пастуших суспільствах – виявилася першим «зловживанням тимчасовими перевагами» історичного масштабу. Ранні пастуші роди швидко розселися Африкою (до тропіків) і більшою частиною Євразії. Їх виділення не було одноразовим актом, але саме в першій їх генерації сформувалися основні риси патріархального права пастуших родів.

Право територіальних громад землеробів

Паралельно з виділенням ранніх пастуших суспільств, в умовах, де це дозволяли ландшафт і клімат, відбувається виокремлення територіальних громад землеробів. Перші з них виникли, можливо, раніше масового руху пастухів дрібної худоби¹, причому на обох півкулях і у

¹ Про це опосередковано свідчить і історія з першими синами Адама і Єви старшим Каїном (першим землеробом) і молодшим Авелем, який був

досить різноманітних умовах [6, с. 45-48]. В Старому світі ранні землеробські громади почали з'являтися в межах Родючого півмісяці ще у VIII тис до н.е., причому селилися вони щільними поселеннями – комунами, ізольовано і, можливо, перебуваючи в стані постійної загрози з боку навколишніх племен. Очевидно, лише цей, найбільш архаїчний, тип громад землеробів відповідає за ознаками суспільного устрою радикальному втіленню поняття «матріархат». Можливо, це, навіть, був глухий кут розвитку, в якому мали місце поліандрія, шлюбні відносини матерів з синами, принесення в жертву Богині родючості юнаків та інші викривлення гармонії чоловічого й жіночого природного права, характерної для первісних родів. Масового поширення в Старому світі стаціонарне землеробство набуло вже з VI–IV тис. до н.е., тобто пізніше від ранніх номадів, причому експансія землеробських громад Євразією (V–III тис. до н.е.) здійснювалася великими територіальними громадами, структурованими на сімейні подвір'я.

На нашу думку, ментальність суспільств, які проживали комунами, і суспільств, де стаціонарні поселення були структуровані на сімейні подвір'я, об'єднані в сусідські общини, – істотно відрізнялася. Матріархат найбільш виразно проявив себе в ізольованих комунах, тим більше, що такі суспільства відповідають раннім формам землеробства, які формувалися ще поодинокими осередками серед масиву первісних і ранніх пастуших суспільств, використовуючи намули рік і будуючи тераси на схилах гір. Проживання ж сімейними подвір'ями в сусідських общинах пов'язана з освоєнням більш досконалих методів землеробства (трипілля, сидералізація, плуг), які й дозволили землеробам почати експансію значними просторами Африки і Євразії [6, с. 53]. В цих типових неолітичних суспільствах, відмінних від ранніх громадкомун, відносини чоловіка і жінки, очевидно, були істотно гармонізованими – як за рахунок контактів з первісними й ранніми пастушими суспільствами, з якими відбувалася симбіотична інтеграція, так і в силу самих умов господарювання, де роль чоловіка була досить важливою (захист території, догляд за худобою, корчування лісу, оранка тощо). При цьому, в порівнянні з патріархальними пастушими родами, авторитет жінки тут був все ж надзвичайно високим.

Культурна спеціалізація неолітичних суспільств землеробів відбувалася безпосереднього з родоплемінного устрою, де чоловіче й жіноче право були ще цілком гармонізовані, а діти належали до материнського роду. Посилення материнського права в землеробських суспільствах

пастухом, надалі Каїн, як відомо, змушений був також мандрувати по землі, а дехто з його дітей ставали пастухами.

було пов'язано, передусім з тим, що землеробство початково було жіночою справою, і визначальним був авторитет жриць культу Богині Родючості, від прихильності яких залежав добробут і, навіть, виживання громад землеробів. В умовах обмеженого простору й інших ресурсів, внаслідок щільного проживання – особливої актуальності набули проблеми забезпечення толерантності й врегулювання конфліктів індивідуальних і групових інтересів. Успішному вирішенню цих проблем сприяло, передовсім, збереження материнського права і його «урівнюючої справедливості».

Освоївши методи підвищення родючості ґрунтів, суспільства землеробів почали закріплюватися на нових територіях, формуючи перший комплекс прав і обов'язків, пов'язаних з інститутом території – право територіальних громад. Суспільний порядок в цих громадах забезпечувався, переважно, не силою і владою чоловіка-володаря, а системою етико-релігійних уявлень «м'якої теократії», в якій визначальну роль відігравали жінки [6, с. 55–58]. В основі релігії багатьох суспільств землеробів стоять два божества – чоловік і жінка, і відносини між ними, як світоглядна проекція процесів вмирання й відродження природи, вимагали періодичних жертвопринесень. В більшості випадків, жертвою був юнак, що втілював Бога – чоловіка Богині родючості. Ці суворі релігійні імперативи були в дещо пом'якшеній формі передані в пізнішій міфології: практично в усіх міфах, що дійшли до нашого часу, усунуто прямі згадки про жертвопринесення, а убивство Бога землеробства приписується дії недружніх людям божеств. Так, єгипетська міфологія передовсім, через свідчення Плутарха, донесла до сучасності, образи Озіріса – бога землеробства (якого вбиває його брат і антагоніст Сет) та його сестри й дружини – богині родючості Ізиди. Ця пара має також, з певними варіаціями, аналоги в міфах неолітичних народів Месопотамії, Малої Азії і «доіндоевропейського» Середземномор'я та Ірану: Озіріс (Ормузд, Таммуз, Адоніс і т. ін.) виступає, водночас, як цар і жертва, що приноситься для підтримки продовження життя, тоді як його дружина (Ізіда, Інанна, Іштар, Кібела, Деметра і т. ін.) намагається повернути його в світ живих, всіма доступними їй засобами [7, с. 36–37]. Верховні божества, від яких залежить воскресіння жертви, зазвичай, виступають як могутні, досить свавільні й байдужі до долі людей сили, тоді як принесений в жертву молодий бог і його дружина виступають як захисники людських інтересів: як «молодші» і благочестиві боги, вони не можуть силою протистояти силі верховних божеств, але за рахунок своєї жертвовної любові тримають світовий баланс між силами добра і зла. Цікаво, що подібним богом – заступником людей виступає й Прометей, образ якого

збережений в грецькій міфології від місцевих вірувань – в період інтенсивних контактів прийшлих індоевропейців з автохтонними народами Егейського басейну. Відповідно до ментальності індоевропейців, Прометей втілює образ не пасивної жертви, а героя-богоборця. При цьому, Прометей катують – за його допомогу людям – «молодші боги», що й самі побували в ролі жертв, крім їх наймолодшого брата Зевса, на чолі з яким вони відняли владу у попереднього покоління богів-титанів, до яких належав і Прометей.

Материнське право, як вже зазначалося, ще з родоплемінного устрою було правом «урівнюючої справедливості», і на основі його пріоритету формувалося й новостворюване «право громад» стаціонарних неолітичних поселень. Фрагментарні історичні свідчення вказують на те, що це право було спрямоване, передовсім, на стримування природних інстинктів і егоїстичних нахилів людини, передовсім, чоловіка – засобами культури, особливу роль з-поміж яких, відгравала релігія. На основі спільних зерношовищ розбудовувалися перші храми, в яких під захист богів передавали найцінніше, що забезпечувало тривалість суспільства у часі – зібраний врожай і майбутній посівний матеріал [6, с. 69-71]. Стаціонарне життя сприяло зведенню й інших монументальних культових споруд, які ставали осередками культурної інтеграції окремих суспільств певного регіону. Це в, свою чергу, стимулювало розвиток навичок будівництва, ремесел, мистецтв і складних релігійних уявлень. Сучасних дослідників вражає феномен «культурної революції» неоліту, різноманіття нових стилів і форм їх втілення, характерні практично для всіх неолітичних культур землеробів.

Важливою складовою підтримки солідарності в громадах землеробів була і практика спільної колективної праці під супровід ритмічного співу та інші важливі «колективістські» ритуали, успадковані безпосередньо зі стадії первісних суспільств. Ці та інші засоби культури слугували вихованню солідарної колективної свідомості й мотивів суспільної користі в діяльності кожного члена громади, підпорядковуючи особисту поведінку авторитетам вищих сутностей – божеств, які мали захищати й опікувати всю громаду. Відповідно, й територіальна організація, яка в ході наступних історичних змін була тісно зв'язана з владно-політичними механізмами й узаконеною системою насильства, в землеробських суспільствах неоліту трималася ще, переважно, на духовній солідарності й дисципліні, яку забезпечувало специфічне управління на основі материнського права і «урівнюючої справедливості».

Саме зі стаціонарних поселень землеробів неоліту почався тривалий історичний розвиток ритуалів, звичаїв, вірувань та інших елементів

культури, які мали виразну світоглядну (космогонічну й морально-етичну) зорієнтованість. Як зазначав П. Т. де Шарден, в неолітичних поселеннях землеробів вплив психічних чинників починає домінувати над соматичними, тобто духовні й інтелектуальні властивості людини починають усвідомлюватися як пріоритети, яким мають бути підконтрольні біологічні потреби [8, с. 164-165], зокрема, такі природні нахили чоловіка як войовничість і схильність до силового вирішення будь-яких проблем – якості, що згодом знайшли поширення в середовищі мілітаризованих варварських суспільств.

Разом з агротехнологіями, релігійно-світоглядні системи суспільств землеробів поширювалися на значні території північної Африки і Євразії, сприяючи утвердженню на них «культури миру» [6, с. 117]. Як свідчать історичні джерела й археологічні знахідки, цей процес відбувався швидко й цілком мирним шляхом. Ось як описує єгипетська міфологія (в переданні Плутарха) культурну місію Озіріса в поширенні землеробства й мистецтва: «Озіріс, ставши царем, зразу ж відвернув єгиптян від звіроподібного способу життя: він заборонив принесення людських жертв, показав їм, як вирощувати плоди землі, навчив шанувати богів. Потім він мандрував, підкоряючи собі всю землю, і зовсім при цьому не потребував зброї, оскільки більшість людей схилилася на його бік його чарівна музика» [7, с. 37].

Таким чином, населення територіальних громад землеробів, освоюючи нові навички колективного господарювання великими комунами або громадами, структурованими на сімейні подвір'я, формувало систему матеріальних і духовних цінностей мирного стаціонарного життя – начала «культури миру», невід'ємною складовою якої стало перше право територіальних громад землеробів, відмінне як від права первісних родів, з яким воно все ж зберігало певні зв'язки успадкованості, так і (тим більше) від патріархального права ранніх пастуших родів. Напрямок культурної спеціалізації суспільств землеробів сприяв розвитку поміркованої ментальності, побудованій на шанобливій пошані до різних сутностей світобудови, тобто цілком відмінної від ментальності ранніх пастуших суспільств, побудованій на абсолютній покорі одному грізному Богу, а в родових стосунках на абсолютній владі глави роду. Розроблені в неолітичних суспільствах землеробів релігійно-правові системи відіграли визначальну солідаризуючу роль в окультуренні неолітичної ойкумени, а згодом – і в цивілізаціях ранніх міст-держав Егейського басейну, Малої Азії, Ханаану, Шумеру й долини Інду (4-2 тис. д н.е.), де також панувала культура миру, принаймні, до масового вторгнення на ці території войовничих варварських народів (на межі 3/2 тис. до н.е.) [6, 173].

Симбіотичний компроміс права урбанізованих і варварських суспільств в цивілізаціях першого покоління¹

В кінці неоліту – мезоліті в ході інтенсивних контактів пастуших і землеробських суспільств, яким виробничі способи господарювання забезпечили швидке демографічне зростання й поширення, відбувалися, прискорюючись, два взаємопов'язані процеси: 1) становлення професійних корпорацій (ремісників, жерців, торгівців і воїнів) і 2) формування змішаних за походженням і складних за структурою суспільств, яке, в свою чергу, здійснювалося у двох основних напрямках – а) на Середньому Сході та на інших територіях найдавнішого неолітичного землеробства відбулася урбанізація, в ході якої виникають і починають експлуатувати навколишнє сільське населення перші осередки ранніх цивілізацій – міста-держави², б) за їх межами, практично по всій Євразії, відбувається формування змішаних кочових суспільств нової генерації³, які перейшли до утворення різноетнічних, консолідованих авторитетом і владою сильних родів, племінних союзів і вождівств, а часом – і великих та недовговічних варварських імперій.

Право корпорацій і станів

Формування професійних корпорацій, як це показав ще Енгельс, виявилось органічним і логічним продовженням процесів первинної й фундаментальної спеціалізації суспільств ранніх пастухів і стаціонарних землеробів на основі їх виокремлення з масиву родоплемінних суспільств [3, с. 176]. Оскільки землероби й кочовики неоліту поділили між собою більшу частину придатної для комфортного проживання поверхні планети, на їх основі і за рахунок тих додаткових ресурсів, які вони виробляли, відбулася подальша спеціалізація окремих соціальних груп – у професійні спадкові корпорації, які стали основою

¹ Спираючись на ідеї А. Тойнбі і враховуючи сучасні дослідження, до «першого покоління» можна віднести Шумерську, Ханаанську, Нільську (Давньоєгипетську), Егейську (Крито-Мікенську), Малоазійську (Хетську), Середньоазійську (Маргіано-Бактріанську), Індську й Давньокитайську регіональні цивілізації.

² Урбанізація вважається основною ознакою цивілізації, нагадаємо що термін «цивілізація» походить від лат. *civilis* – міський, державний (політичний, громадянський).

³ Суспільства, утворені в процесі злиття ранніх пастуших і землеробських суспільств, переважно внаслідок переходу, під тиском демографічних і кліматичних змін, до кочового життя частини землеробів, що вже приручили, принаймні, велику рогату худобу.

соціальних станів майбутніх цивілізацій. Як і при формуванні інших «волеустановлених» правових систем, психологічною основою інституціалізації корпоративного права було природне право, а саме – вмотивованість кожної зрілої людини передати своїм нащадками досвід і секрети своєї професійної діяльності. Але лише зовнішнє (соціальне) закріплення цього природного стимулу виявилось вирішальним чинником корпоратизації: різні суспільства, в різний час – прийняли й закріпили в суспільній свідомості і соціальному порядку цілком прагматичний звичай – визнавати за окремими родинами чи професійними колегами – їх узвичаєне право й обов'язок – виконувати певні, очікувані громадою, види суспільно-корисної діяльності.

Як історичний локомотив неолітичної революції, суспільне розділення праці, «запустило» постійне зростання різноманіття напрямків діяльності й сприяло численним відкриттям в економічній, духовно-інтелектуальній і політичній сферах, актуалізуючи соціальний попит на нові якості людини – майстерність і професіоналізм в будь-якій справі, від якої могли залежати добробут, соціально-психологічна солідарність, суспільний лад чи безпека суспільства. Згодом, з усвідомленням майстрами окремих ремесел, торгівцями, знавцями сакральних знань, чи великими воїнами-героями – системи цінностей, етики й правил поведінки, що мають дотримуватися люди їхніх професій у колективах собі подібних і у відносинах з іншими колективами – відбувається формування права корпорацій відповідних соціальних утворень (ремісників, торгівців, духовенства і військових).

Формування «класу ремісників», на думку Ф.Енгельса стало історично другим (після первинного виділення пастухів та землеробів) етапом суспільного розділення праці [3, с. 177]. «Ремісників», безумовно, слід розуміти як певну узагальнену категорію, що охоплювала безліч найрізноманітніших колективів, які присвятили себе систематичній діяльності в сфері окремих ремесел, будівництва, технологій та інших напрямків виробництва, не присвячених безпосередньо отриманню продуктів харчування. Наслідок другого розділення праці – «революція ремесел» – започаткувала рух людства до цивілізованості, ставши не менш фундаментальною для всієї наступної історії, ніж наслідки «першого розділення праці», якими воно забезпечило собі відносну стійкість. Діяльність корпорацій ремісників в загальноісторичному сенсі сприяла закріпленню особливих психофізичних навичок підвищення рівня майстерності, забезпечила експонентне зростання викликів і можливостей для розвитку інтелекту, заклала основи формування «штучного середовища» людства, яке, завдяки знаряддям, зробило людину наймогутнішою істотою Всесвіту. Всі ці явища, пов'язані зі

становленням корпорації ремісників, стали й основними рисами майбутніх цивілізацій.

Третє «суспільне розділення праці» відбулося, за Енгельсом, як виокремлення в самостійну сферу професійної діяльності – міжнародної «торгівлі», яке супроводжувалося формуванням корпорації «торгівців»¹. Якщо «перше» й «друге» розділення праці були спеціалізацією в сфері виробництва, то, як пише Ф. Енгельс: «третє розділення праці вперше виявило клас, який, не беручи ніякої участі у виробництві, захоплює все керівництво ним і економічно підпорядковує собі виробників, стаючи всюдисущим посередником між ними та експлуатуючи їх: утворюється клас паразитів, справжніх суспільних дармоїдів, який, за незначні, по суті, послуги, довільно сам себе винагороджує, збираючи вершки як з місцевого, так і з чужоземного виробництва» [3, с. 177]. З іншого боку, поява професійних торговців істотно прискорила хід історії: по-перше, вона сприяла формуванню міст-держав, які стали принципово новими осередками міжнародного обміну, а разом з тим – і експлуатації навколишніх сільськогосподарських громад; по-друге, через міжнародну торгівлю формувалася неолітична ойкумена, об'єднана мережею торгових шляхів і системою комерцій-них звичаїв і домовленостей, в межах якої активізувався й обмін культурними та технологічними новаціями.

Окремим питанням в характеристиці третього суспільного розділення праці є формування двох інших (крім торговців) професійних «невиробничих» корпорацій: духовенства (жерців) і військових. Увагою Ф. Енгельса вони обійдені, очевидно, тому, що «не вписувалися» – ні у його концепцію «військової демократії», яка, відповідно до теорії суспільно-економічних формацій, мала панувати в період переходу від цивілізації до варварства², ні в ідеологічну спрямованість марксизму – проти головного ворога (й майбутньої жертви) пролетаріату – капіталіста, власне правонаступника тих торговців, яких Енгельс зобразив як єдину паразитичну корпорацію періоду третього розділення праці. Натомість, виокремлення професійних корпорацій жерців та військових – є для історії вирішальним, оскільки саме вони в період розбудови цивілізацій виявилися двома панівними станами, корпоративне право яких стало офіційною основою інтегрованого права великих суспільств і держав, за верховенство в котрих ці дві корпорації постійно

¹ Поняття «торгівля» і «торгівці» застосовується тут умовно: в той час це ще був натуральний обмін.

² Це протиріччя моноцивілізаційного підходу, усувається при поліцивілізаційному підході, запропонованому, зокрема, А. Тойнбі.

між собою змагалися, зробивши торгівців, ремісників і сільські громади – третім (податним) станом [6, с. 69–71]. Однак, попри офіційне панування духовенства й військової аристократії, часто саме торговці, як корпорація, найменш обмежена публічними умовностями та забезпечена ефективними механізмами виокремлення зі спільного надбання та концентрації під власним контролем – матеріальних та фінансових ресурсів суспільства, виступали реальною силою історії, особливо впливовою під час криз військово-політичних режимів та ідеологій.

Проте, на початкових стадіях корпоратизації, соціальні групи, що займалися торгівлею, духовно-інтелектуальним керівництвом чи військовим захистом, перебуваючи, як і ремісники, на добровільному утриманні сільськогосподарських громад, вочевидь, добросовісно забезпечували їм кращі матеріальні умови, корисні обмінні відносини з іншими громадами, ідеологічну солідарність, організованість і безпеку суспільного ладу. Однак, на тлі невизначеності критеріїв еквівалентності обміну, адекватності військово-владних повноважень чи належного рівня сакралізації діяльності жерців, спочатку нецілеспрямовано, а далі й цілком свідомо – торгівля, військова сила й релігія невідворотно перетворювалися на засоби отримання незаслужених і необмежених вигод, трансформуючи невиробничі корпорації неолітичних громад – в експлуататорські класи регіональних цивілізацій. Таким чином, корпоратизація і формування корпоративного права стали важливим історичним явищем, яке кілька тисяч років формувало передумови станово-корпоративної стратифікації майбутніх суспільств-будівничих регіональних цивілізацій, а всі наступні тисячоліття до нового часу було їх основою. Лише з нового часу станово-корпоративні цінності дуже повільно, поступаються ідеалам юридичної рівності членів громадянського суспільства – як в політичних реаліях все більшої кількості держав, так і в ментальності все ширших кіл населення планети.

Урбанізація і право територіальних громад міст-держав

Як вже зазначалося, урбанізація, тобто формування самоврядних громад міст-держав – стала основною ознакою цивілізації, сама назва якої походить від латинського «civilis» – міський, державний (політичний, громадянський). Безпосередніми попередниками найбільш ранніх осередків цивілізацій міст-держав були, очевидно, ті з громад землеробів, які жили комунами, на територіях, де стаціонарне землеробство розвивалося найдовше і з найбільш простих своїх форм. Ще до масового поширення металовиробництва і плуга, ці суспільства змушені були господарювати великими колективами, солідарна праця яких

дозоляла виживати в специфічних природних умовах: в дельтах Нілу, Тигру і Єфрату та Інду необхідно було осушувати віковічні приморські болота, будуючи складні меліоративні системи, на схилах гір Ханаану, Ірану, Закавказзя, Малої й Середньої Азії та Гімалаїв солідарних зусиль великих колективів вимагала специфіка терасного землеробства [6, с. 116–117]. Саме організація в комуни зі спільними зерносховищами і навіть спільним проживанням у великих будівлях, сприяла формуванню ментальності, психологічно стійкої до такого щільного проживання. Найбільш ранні осередки цивілізацій «першого покоління» масово з'являються в межах регіону «Родючого півмісяця» впродовж VI–IV тис. до н.е.¹. Між цими осередками вже вівся інтенсивний міжнародний обмін, а в тих громадах, що перебували на шляхах інтенсивного руху племен, відбуваються й процеси соціального розшарування – загальна корпоратизація і відокремлення правлячих верхівок від основної маси населення. Такі осередки зі складним структурованим населенням вже потенційно готові були перейти до урбанізації. Перше суспільство, яке стало повноцінною цивілізацією, з'являється в кінці V тис. до н.е.: це цивілізація Шумерів, яка на початку IV тис. до н.е. вже має кілька великих міст на узбережжі Перської затоки. В силу їх кращої вивченості, головні особливості становлення перших цивілізацій міст-держав і їх правової культури характеризуються, переважно, на прикладі Шумерів.

Предками шумерського суспільства були неагресивні й різноетнічні «аутсайтери» неолітичного світу, які з VI–V тис. до н.е. знаходили свій притулок в болотах біля Перської затоки, утворюючи перші селищакомуни [6, с. 70]. Проживаючи у спільних будівлях, комуни шумерів були організовані у храмові общини, і така організація збереглася у них і надалі. Спільно зібраний врожай, що зберігався у храмах-сховищах, перебував під захистом бога-покровителя комуни, і розпоряджалися ним жерці й жриці, які водночас виконували як релігійні, так і різноманітні розпорядницькі функції від імені і на користь громади. Храмова община залишалася основою шумерського міста-держави і тоді, коли шумери зміцніли, стали відчувати себе єдиним великим суспільством і почали колонізацію й торгіву експансію на Середньому Сході [6, с. 118]. В цей час їхні торговці тамкари (агенти храмових общин) закладають основи міжнародного права – як права торгових приватно-правових відносин, яке, разом з релігією й іншими елементами культури шумерів, стає потужним чинником «дифузії цивілізації».

¹ Окремі поселення які можна кваліфікувати як самоврядні міські громади відомі ще 8 тис. до н.е. (Єрихон, Чаттал Гююк, можливо, Аі-Бунар)

Колегії жерців і жриць управляючи життям міста, формують – на основі цінностей і норм жрецького корпоративного права – право громад шумерських міст-держав. Останнє, однак, могло включати й автономні правові норми корпорацій ремісників і територіальних громад окремих кварталів міста. Загалом же в Месопотамії культура й правосвідомість самоврядних громад ранніх міст-держав, принаймні до 28 ст. до н. е., ще зберігає певний органічний зв'язок з «культурою миру» неолітичних землеробів, завдяки чому ранні міста-держави тривалий час не сприймалися вороже навколишнім неолітичним населенням, що, серед іншого, сприяло швидкій «дифузії цивілізації» від регіонів, де вже утворилися громади міст-держав, в інші регіони неолітичного землеробства.

Впродовж IV тис. до н.е. «дифузія цивілізації» відбувається на захід – до Ханаану, Єгипту і Егейського басейну, на північ – до Малої Азії, на схід – до долини Інду. «Культура миру» панує тут до варварських вторгнень, а після цього, ще довго зберігається латентно – в середовищі підкорених землеробських і міських громад. Коли в Єгипті й Месопотамії вже відбувається захоплення влади прийшлими чи місцевими войовничими кланами і зростає мілітаризація (з 35 ст. до н.е., особливо ж з 28 ст. до н.е.), культура миру найдовше відкрито панує – в містах і селищах Егейській й Індській цивілізацій.

Так основу Кікладського суспільства (найбільш раннього осередку Егейської цивілізації) складала самоврядна громада м. Фера на о-ві Санорин, стратифікована лише за родом занять на великі родини-корпорації. Всю епоху процвітання (від 32 ст. до н.е. до землетрусів 1750-х років до н.е.), громада Фери під керівництвом жінок-жриць досить ефективно організувала свій побут без будь-якого «апарату насильства». Весь період свого розквіту Кіклади здійснювали потужний культурний вплив на перші етапи формування осередків Егейської цивілізації на Пелопоннесі й Криті, а також на мистецтво Єгипту. На Фері й Криті відтворено дуже зручні будинки, які «підключені» до загальноміського водопостачання й каналізації (що проходила під міськими вулицями), житла мають басейни, ванни, туалети [6, с. 156-158]. Прекрасні фрески Фери і Криту відображають розкутих красивих жінок, ризиковані фізичні вправи юнаків і дівчат, чудово змальованих тварин, в усьому відчувався дух вільного, радісного, безпосереднього ставлення до життя, що, взагалі, вирізняє Егейську культуру від сучасних їй східних культур, в цей час вже охоплених мілітаризацією.

Культура миру панувала і в цивілізації долини Інду (30–15 ст. до н.е.), територія поширення якої виявилася більшою за спільну територію цивілізацій Шумеру, Ханаану й Єгипту. Археологи не знаходять в її поселеннях ні фортифікацій, ні навіть міських мурів. Знахідки

зброї нечасті і всі іноземного походження (з Месопотамії). Все свідчить про те, що небезпека насильства не загрожувала суспільству ні зсередини – від соціальних заворушень, ні ззовні – від інтервентів. Суспільство басейну Інду утримувало, очевидно, значний прошарок управлінської жрецької верхівки. Остання, хоч і не зловживала примусом для забезпечення суспільного ладу, але мала в своєму розпорядженні цілком досконалу господарсько-адміністративну систему, побудовану на суворій стандартизації й плановості. Однотипність поселень і помешкань в них (для простолюду це були, скоріше, казарми), мережа прямих доріг між ними, безліч облікових записів і вимірювань – свідчать про скрупульозність і продуманість ведення господарства і можливість організувати значні колективи для масштабних робіт [6, с. 139]. Два головних міста цивілізації Мохенджо-Даро (ближче до дельти Інду) і Хараппа (ближче до передгір'їв Гімалаїв)¹ були побудовані за єдиним наперед визначеним планом: усі вулиці прямі й перетинаються під прямим кутом, кожен двір має басейн, підведені водогін і каналізацію. Міста також мали великі зерносховища, куди селяни зносили збіжжя, і поруч з якими знаходилися криті площі, де, очевидно, здійснювався облік натуральних збрів і розподіл продуктів. Своєю зорієнтованістю на комфортне життя цивілізація Інду схожа на Егейську, хоча тут, очевидно, мало місце жорстке соціальне розшарування і владу ділили, принаймні, дві колегії жерців, кожна з яких мала свою столицю-резиденцію, свій храм і культ.

Поширення «права війни» в осередках ранніх цивілізацій

Поширення мілітаризації стало одним з багатьох взаємопов'язаних складових епохи цивілізації, тобто загальноісторичного процесу зіткнення і взаємодії і рухливих варварських і стаціонарних цивілізованих суспільств. На Середньому Сході перші прояви мілітаризації пов'язані з контактом ранніх пастуших родів з осередками неолітичного землеробства в долині Нілу і першими самоврядними містами Ханаану й Середньої Месопотамії в середині IV тис. до н.е. В долині Нілу мирні громади неолітичних землеробів, ще не об'єднані політично, були завойовані ранніми пастуших родами (бл. 35 ст. до н.е.). Після міжкланових війн, пов'язаних з утворенням єдиної держави (що бл. 31 ст. до н.е. об'єднала всі номи Верхнього й Нижнього Єгиптів) царі Єгипту, втілюючи волю свої кланів (дім фараона, і дім матері фараона) періодично здійснюють грабіжницькі походи, переважно на

¹ Назви умовні по поселенням біля яких розкопані міста.

території Ханаану. В Месопотамії вплив цього осередку мілітаризації певний час блокувався потужною інерцією «культури миру» шумерів. На початку III тис. до н. е. її стримуюча дія, очевидно, послабла. Загальне зростання соціальної напруги, могло бути комплексним, зокрема, пов'язаним з наслідком природної катастрофи¹, зростанням експлуатації містами-державами сільського населення, розшаруванням суспільств в самих містах-держав (особливо в Середній Месопотамії з її поліетнічним населенням), загостренням міждержавних суперечностей. Можна також припустити, що, подібно до багатьох біль пізніх суспільств, шумерське суспільство в цей час пережило «біфуркацію», поділившись на поліетнічну й динамічну Північ і «традиційно шумерський» та консервативний Південь, ментальність населення яких, чимдалі, все більш відрізнялася. З 28 ст. до н.е. найсильніше на той час м. Кіш в Середній Месопотамії – розв'язує епоху міжусобних війн. Міста Середньої Месопотамії в цей час вже підпорядковані новому політичному центру – палацу військового вождя (патесі), який частково потіснив владу жерців, частково перебрав на себе їх повноваження. Далі військові вожді стають лідерами міст-держав усього Шумеру, з їх масиву виокремлюється посада правителя міста-гегемона (лугалья) [6, с. 78]. Остаточо цей процес завершується вже з підкоренням міст Шумеру змішаними напівварварськими військами Саргона Акадського, який засновує (бл. 24 ст. до н. е.) першу велику територіальну державу-імперію, яка протрималася під владою клану Саргонідів майже століття.

Справжня «військова революція», відбулася в другій половині III тис. до н.е., її важливим епізодом стало вторгнення на Середній Схід кланів індоєвропейських народів, що приручивши коня і освоївши бойову колісницю, стали в цей час головними провідниками права війни і форм державності, побудованих на військовій корпоративній етиці [6, с. 164].

Вже Саргон вперше зіткнувся з військовим союзом індоєвропейських вождів на чолі з Бурусханді, а його онук Нарамсин вів з цим союзом, поповненим місцевими народами, постійну війну [6, с. 154]. Тривалий час осередками «культури миру» ще залишаються Егейське й Індське суспільство, але в кінці III тис до н. е. і вони опиняються під владою «колісничники бронзової доби». На межі III/II тис. до н.е. колісничники завойовують всі осередки цивілізації Середнього Сходу, Егейського басейну й Індії, а також засновують в долині Хаунхе першу

¹ За свідченням шумерських літописів і археології, експансія Кіша з Середньої Месопотамії, відбувається одразу після великого Потопу (відображеного і в Біблії).

з достовірно підтверджених державних утворень – державу Шан (з 18 ст. до н. е.) на основі культур мирних землеробів і пастухів неоліту, не об'єднаних політичною владою, що процвітали на Далекому Сході за кілька тисячоліть до завоювання.

Право кланів мілітаризованих варварських суспільств

Як вже було зазначено вище, з V тис. до н.е. по всій сприятливій для землеробства території Євразії, відбувалися контакти між ранніми пастушими й землеробськими громадами. Останні легше могли одомашнити велику рогату худобу, коней та верблюдів, тримаючи їх стаціонарно й підготовуючи зібраним врожаєм. Контакти сприяли утворенню своєрідних «симбіотичних» суспільств, характерних для територій від східної Європи до Китаю. З відомих прикладів таких «симбіонтів» найбільш раннім може бути культура Лушань в Китаї (III тис. до н.е.) [9, с. 12], пізнім – описане Геродотом населення Скифії, де поряд з «царськими скіфами» і «скіфами-кочовиками», стаціонарно живуть народи-землероби: «скіфи-орачі», «борисфеніди», калліпіді й «алазони»¹ [10, с. 163–165]. За свідченнями священних традицій арійських народів, тисячоліттями поруч зі стаціонарними поселеннями землеробів, співіснували пастуші кочовища: попри постійні військові сутички, між ними вівся товарообмін, виникали певні політичні зобов'язання і формувалися правові уявлення про умови загального миру й колективної безпеки [11, с. 208–210]. Як і навколо міст-держав Середнього Сходу, контакти громад землеробів і пастухів на просторах Євразії, сприяли розшаруванню цих суспільств, і активізації використання тварин для господарських і військових потреб, особливо з винайденням упряжі, возів і, зрештою, бойових колісниць. Ці обставини й обумовили симбіотичні особливості пастуших суспільств «другої генерації», початок масового руху яких Євразією припадає на IV–II тис. до н.е. Саме цей трансєвразійський рух дослідники пов'язують з формуванням суперетносу індоєвропейців [11, с. 206].

Номади нової генерації вже на початку свого формування відзначалися як різноманітним форм, так і внутрішньою складністю. В їх межах, очевидно, вже відбулося виділення в окремі «корпорації» ремісників і торгівців і почалося формування нової корпорації – професійних воїнів,

¹ Опис Геродотом населення Скифії на території сучасної України, відноситься до періоду, коли Дарій I в 512 р. до н.е. повів своє величезне військо підкоряти скіфів. З іншого боку, греки вважали скіфів одним з найдавніших народів Євразії з, загалом, незмінним побутом і звичаями, зокрема, називаючи скіфами кіннотників, що в 12 ст. до н.е. напали на Афіни і воювали на боці Трої.

чому сприяли загальна мілітаризація відносин, розвиток військових технологій, змішаний склад таких суспільств і, загалом, високий статус в цих суспільствах жінок, від яких, в силу постійної відсутності старших воїнів (у військових набігах), залежало – союзниками чи ворогами стануть для них їхні сини. Тож з посиленням мілітаризації, загальне загострення суспільних відносин має в основі продовження конфлікту між жіночим і чоловічим природним правом, який у ранніх індоєвропейців входить в нову історичну стадію, втілюючись у конфлікті «батьків і синів». Цей конфлікт відображено в численних міфологічних мотивах практично всіх індоєвропейських народів: «битви богів» різних поколінь¹; таємне виховання майбутнього бога чи героя, щоб захистити його від вбивства (батьком чи іншим старшим родичем); двобою двох «великих героїв», що, не знаючи того, виявляються батьком і сином, вигнання батьком-царем сина-царевича, через інтриги мачухи і т. ін.

Логічним наслідком такого загострення стала «юнацька військова революція», в ході якої остаточно сформувалася корпорація спадкових професійних воїнів, яка перетворила змішані суспільства нової генерації на взірцеві войовничі «варварські» суспільства. В цьому процесі можна виділити дві взаємопов'язані складові: 1) кризу вікової стратифікації родоплеменних суспільств, що супроводжувалася «відходом» молодших груп воїнів на завоювання нових земель і 2) виділення в якості окремої соціальної групи – «великих воїнів», які стали ядром майбутньої професійної корпорації військових.

Криза вікової стратифікації і «відхід» молодих воїнів. Як вже зазначалося, вікова стратифікація, характерна для родоплеменних донеолітичних суспільств, збереглася і в подальшій історії. Але якщо в донеолітичних суспільствах молоді воїни мало чітку перспективу перейти до наступної вікової групи, а їх відносини зі старшими не загострювалося непомірною експлуатацією, то в ході неолітичної революції загальна непередбачуваність ситуацій сама по собі робила молодь заручниками всіх складностей, що переживали як землеробські, так і пастуші суспільства: юнаки й дівчата стають тією верствою, якою суспільство «розраховується» за всі ускладнення й помилки своїх старійшин. Це мало наслідком практику утворення молодими воїнами власних військових

¹ В найбільш давніх міфах цей конфлікт, зазвичай, висвітлюється без будь-якої «політкоректності»: Кронос ковтає своїх синів, що б ті не відняли в нього владу (лише останній з них Зевс, схований матір'ю, зміг вижити і, вбивши батька, повернути своїх братів до життя і захопити владу; ця ж історія в хетській міфології взагалі описує цей конфлікт як двобій, в якому бог-син відкусив богу-батьку дітородний орган і, таким чином, позбавив його права й можливості бути верховним богом.

угруповань для завоювання осередків стаціонарного землеробства й ранніх цивілізацій і виокремлення їх як автономної геополітичної сили. На думку У. Мак-Ніла, рух колісничників бронзової доби саме і був рухом невеликих загонів молодих воїнів, відірваних від своїх суспільств [6, с. 165]. Очевидно, найчастіше «відходи молодих» здійснювалися, все ж, за згодою всього суспільства, особливо в скрутний для нього час. Як це показує А. С. Майданов, легендарне вторгнення аріїв в Північну Індію з передгір'їв Копетдагу, також стало наслідком «відходу молодих», після кліматичної катастрофи в Середній Азії (14 ст. до н.е.) [12, с. 63-66]. Цей похід було ініційовано частиною брахманів-реформаторів, які спеціально для цього склали новий комплекс войовничих гімнів – Рігведу, що підпорядкувала їх послідовників трьом новим священним началам: богу війни Індірі, бойовій колісниці і сомі – напою, приймаючи який арії ставали непереможними воїнами¹. Подібну ж ситуацію, яка мала місце під час руху «народів моря» в 13-12 ст. до н.е. описує Геродот: жителі міста Сард в Малій Азії, п'ять років поспіль переживаючи голод, вирішили побудувати кораблі і відправити молодь на пошук нових родючих земель. Експедицію очолив син правителя Сард Тірсен. Рушивши на захід, молодь Сард, зрештою, колонізувала територію на узбережжі сучасного Тірренського моря, заклавши початок майбутньої конфедерації Етруських (Тірсенських) міст-держав [13, с. 30].

Певну розрядку в природному конфлікті між групами старших і молодших воїнів забезпечувала практика відокремленого перебування юнаків на периферії територій, підконтрольних племінному союзу. Геродот, наприклад, вказує на існування такого звичаю у скіфів: скіфські юнаки жили окремими загонами на кордонах поширення «царських скіфів», несучи своєрідну «прикордонну службу». З цього зауваження він, до речі, починає свою розповідь про утворення народу сарматів. Після Троянської війни², пише він, полонені амазонки, яких переможці-ахейці переправляли в чорноморські колонії, під час шторму звільнилися з полону і закріпилися біля Меотійського озера³, де здавна існували поселення їх народу. Поселившись окремим табором (оскільки кожна молода дівчина, щоб стати повноправною амазонкою, повинна була убити ворога) вони виїжджали в степ, де одного разу натрапили на

¹ Цим вони протиставили себе основному масиву тогочасного арійського населення, яке традиційно шанувало бога священного вогню Агні.

² Троянська війна датується 12 ст. до н.е., в більшості історій про народи степів України, Геродот характеризує їх як «скіфи», незалежно від епохи: крім історії про війну скіфів і киммерійців (в 7 ст. до н.е.).

³ Азовське море.

загін молодих скіфів, які мали таке ж завдання – убити ворога, щоб стати повноправним воїном. Обидва загони вирішили, попри старі звичаї, відкочувати за Дон, де поклали початок могутньому народу сарматів, серед яких, як зазначав Геродот, жінки мали високий авторитет, не відомий ні скіфським, ні грецьким жінкам [10, с. 170].

Виділення «великих воїнів» як окремої привілейованої групи. Мілітаризація міжнародних відносин змушувала варварські суспільства інтегруватися у союзи племен, в яких вперше було впроваджено утримання окремої соціальної групи – дружини «великих воїнів» – головної ударної сили Союзу. «Великі воїни» користувалися певними привілеями і звільнялися з-під юрисдикції своїх родів і племен, підпорядковуючись безпосередньо Верховному вождю Союзу. Були серед них і прийшли герої, яких, після випробовування, вождь запрошував приєднатися до його дружини. В період свого становлення корпорація «великих воїнів» мала більше суворих обов'язків, ніж прав. Про це, зокрема, свідчать поховання скіфських вождів і шанських ванів, в які, разом з правителем, в могилу відправляли найкращих його бійців. Міцно зв'язані як місцевими звичаями, так і кодексом власної корпоративної етики, герої-воїни в історичній традиції багатьох народів стали взірцями військової честі і, водночас, персонажами, сповненими драматизму. Геродот, зокрема, зберіг переказ про ритуальне самогубство кіммерійських «царів» – після їх поразки від скіфів, які, в свою чергу, тісними сарматами, вторглися (бл. 7 ст. до н.е.) на територію сучасної України з-за Дону. Перебуваючи в Ольвії¹, Геродот побачив величезний курган і спитав у місцевих жителів про його історію. Ті йому повідали, що два століття тому, сюди дійшла війна, що точилася між кіммерійцями, що правили в цих землях, і прийшлими скіфами. Кіммерійці, на чолі зі своїми «царями», певний час чинили опір, але скіфів було значно більше, і, зрештою, народ цієї території вирішив визнати владу скіфів. Тоді кіммерійські «царі» (їх було кілька десятків) поділилися на два загони і на полі біля Ольвії перебили один одного в ритуальному поєдинку. Народ поховав їх з почестями і насипав над ними курган, після чого присягнув скіфам [10, с. 163]. У самого Геродота ця оповідь викликала подив: як царі на основі рішення народу всі разом добровільно пішли з життя? Однак, якщо припустити, що тодішній суспільний лад тримався не на повновладді військової еліти, а на балансі прав і обов'язків окремих соціальних груп зі звичаєвими кодексами поведінки кожної з них, то ця розповідь стає цілком зрозумілою. У аріїв, коли вони тільки прийшли на територію Індії як народ-військо (віш),

¹ Колонія греків біля сучасного Миколаєва, яке відвідав Геродот (у V ст. до н.е.).

і ще не мали жорсткої ієрархії варн¹ (тобто не перетворилися в основній своїй масі на податний стан вайш'їв), дві привілейовані соціальні верстви – брахмани й кшатрії (раджьяна) – також виступали скоріше «слугами народу», ніж їх владиками. Ця дещо обійдена увагою істориків стадія, можливо, є загальноісторичною: на цій стадії «великі воїни», ставши добре виокремленою корпорацією, ще дуже обтяжені обов'язками перед суспільством і верховним вождем і не схожі на стереотип привілейованої феодальної верхівки, що служить тільки правителю, а над підкореним населенням, що їх утримує, тяжіє непосильним ярмом. Слід також враховувати, що подібні процеси, хвиля за хвилею, повторювалися в історії багаторазово, і в різних регіонах в різний час інститут «великих воїнів» міг набувати досить різних форм².

Рух «колісничників бронзової доби» Євразією й північною Африкою на межі III і II тис. до н.е. – став першим трансконтинентальним втіленням мілітаризації й становлення військових в якості окремої корпорації, яка, в ході підкорення осередків цивілізації, перетворилася на панівний стан. В одних регіонах (Південно-Західна Європа, Мала Азія, Пенджаб) колісничники ставали домінуючою складовою місцевих суспільств, зберігаючи власну мову й самоідентифікацію. В інших (Єгипет, Близький Схід, Ассирія) вони, після «патріотичного відродження», були частково вигнані з цих територій, частково залишилися служити новим правителям. Ще в інших (Вавилонія, Китай) – залишалися тривалий час правлячою верхівкою, але втратили свою мову й культурну самоідентичність, згодом асимілювавшись місцевим культурним середовищем.

При всьому різноманітті місцевих умов, які, зрештою, обумовили своєрідність розвитку цивілізації в кожному регіоні, період розселення предків індоєвропейських народів, що освоїли колісницю, став періодом поширення «культури війни». Складаючись тисячоліттями, вона мала певні просторово-часові відмінності, проте у неї сформувалися й певні загальні особливості. Основні риси етносу військової еліти спираються на природне чоловіче право, притому, переважно, на риси, більш притаманні юнацтву, зокрема: вмотивованість здобуттям слави й честі, обов'язковість таких якостей, як хоробрість, вправність, фізична сила.

¹ Яка була узаконена в Індії не раніше 9-8 ст. до н.е. («Брахманський період»).

² Такі групи при військовому лідері є майже імперативом: лавагети при правителі Хетів і гетайри Олександра Македонського, фіани (фенії) Ірландії і коміти Карла Великого, воїни орденів Орла і Ягуара при тлатоані Теончтитлану і княжі дружини. Для конкретних суспільств різних історичних епох вони завжди характеризують перехідну стадію від військово-політичного союзу до ранніх форм державності.

При зіткненні окремих ватаг воїнів, правила відносин між ними визначалися боєм чи поединком ватажків, внаслідок чого, переможені – або добровільно підпорядковували своє життя переможцям, або мали загинути. Відповідно, при виявленні певної шляхетності до переможеного, наприклад, при укладанні з ним васальної угоди, імперативом для підвладного була вірність принесеній присязі, з дотриманням формальних і змістовних умов підпорядкованості.

В політичній організації, що встановлювали воїни на підвладних територіях з мирним населенням, переважає жорстка субординація і наказна система прийняття й виконання рішень. К. В. Васильєв виділяє таку форму політичної організації в окрему категорію під назвою «трибалізація» [9, с. 32–35]. Суть її полягає в тому, що військові угруповання, які захопили території з мирним населенням, формують (на основі прямих короткочасних військових зіткнень) військово-політичну ієрархію вождівських кланів, між якими встановлюється система васально-сеньоріальних відносин, на зразок феодальних, часто скріплена договорами й присягами. Панівний стан військових в такій системі має власну ієрархію, яка паралельно утворює ієрархію територіальних одиниць підвладних територій: ці одиниці забезпечують «кормління» посадженому на ній (разом з військом) родичу чи (і) васалу Правителя, відповідно до його місця в ієрархії військової еліти¹. Така система політичної організації відтворюється по історичним свідченням щодо держави Ямхад в Сирії, гутіїв і каситів в Вавилонії, Хетів в Малій Азії, ахейців на Пелопоннесі, держави Шан і Чжоу в Китаї, повно ж і в деталях вона охарактеризована в індійській «Артхашастрі», очевидно вже як історична рефлексія [14, с. 358–364].

Зазначена система етичних норм і політичної організації військових, що склалася в бронзову добу у індоєвропейських народів, побудована на певній солідарності всіх представників військової еліти, взаємних правах і обов'язках васалів і сеньйорів, а також на ідеї, що вождь чи правитель в такій системі є «кращим серед рівних». Артхашастра приписує правителю мати біля себе раду, в яку входять як старші авторитетні воїни, так і мудрі знавці Вед [14, с. 359]. В окремих традиціях корпорація військових навіть зберігає формальне право опору правителю, якщо він втрачає необхідні якості, чи править неналежно.

¹ Такі системи, зазвичай, характеризуються як протодержави, але історичні свідчення можуть залишати про них пам'ять під різними назвами: типовими їх прикладами були протодержави: Ямхад, Мітанні і Шан, на окупованих аріями територіях Пенжаду, на Пелопоннесі під владою ахейців, в «імперіях» Гутіїв, Хетів, Гіксосів і Каситів та в більш пізніх протодержавих античності й середньовіччя.

На Середньому Сході більш пізня й складна морально-етична й світоглядна система індоевропейських колісничників зіткнулася з більш давньою системою військово-політичної організації й ідеології, що акумулювала абсолютистське патріархальне право ранніх пастуших родів. В останній домінує принцип всеосяжної влади правителя над життям і смертю підданих і абсолютної покори йому підлеглих. Принаймні формально, правитель в державах з такою традицією обожнювався, а все населення, незалежно від заслуг, віку й соціального статусу, розглядалося як його безправні раби. Такі форми правління, відомі в історіографії як «східна деспотія», характерні для єгипетських царств, особливо для Середнього царства, а також для імперії Шумеру і Акаду, особливо за правління III-ї династії Ура [5, с. 212–213]. В межах Космополітичної цивілізації Середнього Сходу ці дві форми військово-політичної організації (рання й пізня), як і ментальність пастуших суспільств першої й другої генерації, піддавалися потужному взаємовпливу, формуючи безліч проміжних і синтетичних форм. При цьому право патріархальних родів, саме по собі привабливе для чоловічої (по природі абсолютистської) ментальності, починало домінувати, там і тоді, де і коли припинялася обмежувальна дія морально-етичних засобів стримування природних інстинктів вождя – корпоративною етикою самих військових, чи правом територіальних громад підлеглого населення.

Період від 16 до 12 ст. до н.е. можна вважати завершальною стадією становлення на Середньому Сході першої міжцивілізаційної ойкумени, яку У. Мак-Ніл назвав Космополітичною цивілізацією Середнього Сходу [6, с. 165]. В цей період такі великі держави як Нове Єгипетське царство, імперія Хетів і царство Курдуніаш (Вавилонія)¹ – утворюють рухливий паритет сил і формують систему міждержавних відносин, врегульованих началами права, яке можна, з певним допуском, розглядати як міжнародне публічне: воно підтримується дипломатичним листуванням між правителями і міжнародними домовленостями, а також забезпечується усвідомленням спільних геополітичних інтересів і родинними зв'язками «правлячих домів» великих держав [15, с. 64–65].

Таким чином, розвиток цивілізацій першого покоління (37–20 ст. до н.е.) почався безпосередньо на основі неолітичної ойкумени, і на ранніх стадіях продовжив розвиток «культури миру» і права територіальних громад і корпорацій. З кінця III тис до н.е. як в межах цивілізованих територій, так і в межах варварського світу, починається взаємодія двох основних категорій суб'єктів міжнародних відносин:

¹ Серед інших сильних держав цього періоду також виділяють Мінойську таласократію, Мітанні й Ассирію.

войовничих (аристократичних) кланів, що прагнуть політичної влади і відносно самоврядних територіальних громад (сільських і міст-держав). Корпоративне право ремісників, торгівців, духовенства і військової аристократії залишається чинним і має вплив на суспільні відносини – там і тоді, де і коли влада військових це допускає – в силу дотримання закону і (або) домовленостей з місцевими громадами, або ж внаслідок послаблення їх владних можливостей. Після поетапного завоювання територій цивілізацій першого покоління спочатку ранніми пастушими родами, потім колісничниками бронзової доби, тут складається симбіотичне співіснування варварських кланів і підкореного населення: в складі великих територіальних держав під владою сильних правлячих домів варварського походження, тут зберігається самоврядування автохтонного населення – як громад міст-держав¹, структурованих на корпорації, так і общин землеробів. Надалі в історії – протистояння й компроміси між «правом родів» і «правом громад» – формує все різноманіття правових систем, для загальної характеристики якого в європейській правовій традиції застосовується поняття «право народів». І хоч цей термін запозичено з римського права, він охоплює весь, досить уможливленний, комплекс правових цінностей, норм і понять, які, так чи інакше, регулювали міжцивілізаційні, міждержавні, міжстанові, міжкорпоративні, міжобщинні, міжродові та інші відносини на тій (постнеолітичній) стадії розвитку людства, яку можна охарактеризувати як протистояння варварства й цивілізації.

Пошук ідеологічних і політичних компромісів «права родів» і «права громад» в цивілізаціях другого покоління

Криза, що охопила цивілізації першого покоління, в 13-11 століттях до н.е., спровокувала потужний рух народів – як на периферії Космополітичної цивілізації Середнього Сходу, так і по всій Євразії. Вона виявилася достатньо потужною, щоб змусити величезні масиви населення залишити попередні місця й способи життя, і солідарно боротися за своє майбутнє в складі нових змішаних етносів суспільств – будівничих цивілізацій другого покоління: Сирійської, Мідійсько-Іранської (Ірано-арійської), Еллінської, Індійської (Індо-арійської) і Китайської.

Рух народів, що стали майбутніми будівничими цивілізацій другого покоління, не був рухом виключно варварів. Так пеласги (філістимляни) й тірсени, самі були носіями культурної традиції доіндоєвропейського

¹ Опинившись в складі напівварварських імперій, такі міста зберігали значну автономію.

населення Егейського регіону¹, ахейці, перед тим як включитися в «рух народів моря», утворили справжню морську імперію, успадкувавши «таласократію Міноса», разом з колоніями критян-міноїців – від Близького Сходу і Єгипту – до узбережжя Атлантики і Британських островів, Ізраїль покинув Єгипет, куди кількома хвилями вселявся в попередні століття з Ханаану і Сирії. Арії, що іммігрували з Середньої Азії в Іран і Північну Індію, мали глибокі й досконалі системи морально-етичних і світоглядних уявлень, в яких збереглася спільна основа предків індоєвропейських народів, тисячоліттями гармонізована на величезних просторах Євразії. Отже міграційні потоки того часу включали угруповання дуже різного походження й соціального статусу: автохтонне населення старих землеробських територій; вкорінені й знову зірвані з нажитих місць громади іммігрантів, на чолі з представниками їх аристократичних кланів, вперше втягнуті в міжцивілізаційні контакти окремі роди й племена кочовиків-варварів і т. ін. Їх культури вже під час переселень являли собою складне й динамічне явище, в процесі свого становлення. Вирушаючи до нових земель, кожне з угруповань мігрантів було організоване певною релігійно-політичною ідеологією, яка з одного боку, мала витоки в культурній традиції їх предків, а з іншого – була новою, оскільки формувалася як рефлексія – і на причини, що змусили їх вдатися до міграції, і на отриманий в їхніх мандрах досвід². В процесі пошуку нових земель і війн за них відбувається консолідація цих угруповань в ядра майбутніх народів. Можна стверджувати, що на території своїх нових батьківщин вони прийшли вже організованими в народ-військо – з відродженням чи новоутвореним соціальним устроєм, який, узагальнено, відповідає поняттю «військова демократія».

Після поступового заспокоєння «рухів народів» на істотно розширених просторах «дифузії цивілізації», наступні кілька століть (11–7 ст. до н.е.) – відбувається два взаємопов'язані процеси, локалізовані, відповідно, в центрі й на периферії цих просторів. Перший полягає у відродженні консервативного імперського правління – в центральних частинах старих осередків цивілізацій першого покоління: на Середньому Сході цей процес почала Ассирійська імперія і, згодом, продовжила Мідійсько-Іранська імперія Ахеменідів; на Далекому Сході, після

¹ Серед істотно змішаних з автохтонним населенням дослідники називають також карійців і навіть іонійців.

² Наприклад, арів, що вторглися в Північну Індію, надихала Рігведа, спеціально складена для їх завойовницького походу. Очевидно, подібною політично-ідеологічною системою, використаною як відгук на актуальні проблеми, була, початково, й релігія Моїсея.

занепаду напівварварської імперії Шан, – імперське правління відродилося в «світовій державі» Давньокитайської цивілізації – імперії Чжоу. Другий процес полягав в утворенні на периферіях цих імперій п'яти нових осередків цивілізацій другого покоління. При цьому, якщо світові держави-імперії, виконуючи волю правлячої верхівки, скеровували свої потужні ресурси на завоювання нових земель і підтримку зростаючого адміністративного апарату, то в молодих осередках цивілізацій другого покоління «всенародно» формувалися самобутні культурні традиції, кожна з яких, згодом, виявилася скарбницею нових культурних здобутків загальноісторичного значення.

Цьому сприяли три чинники, виділені А. Тойнбі [16, с. 516-518] і У. Мак-Нілом [6, с. 261-264]: по-перше, це провідність¹ імперій, які акумулювали всі культурні надбання цивілізації першого покоління, залишаючись для нових суспільств на периферії, хоч і консервативним, але потужним фондом знань, а також привабливим символом цивілізаційної усталеності; по-друге, це розвиток технологій обробки заліза: завдяки поширеності його родовищ, легкості й простоті обробки, залізні зброя й знаряддя праці стали доступними широкому загалу, внаслідок чого, на порядки збільшилися як кількісні показники міграцій, так і соціальна активність населення суспільств залізної доби, добре оснащених залізними знаряддями (на відміну від суспільств бронзової доби, у яких бронзові зброя чи знаряддя праці – «поштучно» передавалися у спадщину, переважно, в аристократичних чи заможних родах). Третім чинником стало поширення нових спрощених типів писемності, легкодоступних для більшості населення, завдяки чому, важливим засобом комунікації стає листування, на порядки збільшуючи інтенсивність і різноманіття обміну інформацією, а також її накопичення й передання підростаючим поколінням: в нових цивілізаціях важливою складовою їх культурного самовідтворення стає, зокрема, шкільне навчання. Отже, на початку формування цивілізацій другого покоління найбільш активні їх будівничі становили собою численний народ-військо² і, водночас, громаду майбутніх землевласників, де кожен воїн, володіючи зброєю й знаряддями праці, мав потенційну можливість брати участь у завоюванні обжитих і колонізації необжитих територій, листуватися й записувати необхідну інформацію, а саме

¹ Термін, запропонований А. Тойнбі, який означає властивість імперій бути провідником культурних досягнень різних народів і цивілізацій в часі і просторі.

² На відміну від масових рухів народів залізної доби, колісничники бронзової доби рухалися відносно невеликими кланами, і їхнє підкорення території не могло надовго порушити ні культурні, ні антропологічні характеристики місцевого населення.

головне – брати участь, через народні збори, у прийнятті важливих колективних рішень, як воїн і незалежний господар. Все це сприяло більш тривалому збереженню після переселення в цивілізаціях другого покоління – ментальності й інститутів військової демократії і, загалом, більш вдалому опору їх громад – перманентній в історії загрози з боку сильних аристократичних родів – підпорядкувати своїй необмеженій владі рядових воїнів-громадян.

За умовами розвитку й характером культурної спадщини, цивілізації другого покоління можна поділити на дві групи. До першої відносяться Сирійська й Мідійсько-Іранська (Ірано-арійська) цивілізації, які, через близькість до Ассирійської імперії, були досить швидко нею поглинуті, але, зуміли збагатити світову культуру двома монотеїстичними релігійними традиціями. Другу групу складають більш віддалені периферійні цивілізації другого покоління – Еллінська, Індійська (Індо-арійська) і Китайська, кожна з яких стала осередком формування самобутньої філософської традиції.

Сирійська й Ірано-мідійська цивілізації

Сирійська й Мідійсько-Іранська (Ірано-арійська) цивілізації, поглинуті войовничою Ассирійською імперією, не зуміли розробити раціональних методологій мислення й соціальної організації, оскільки для формування останніх необхідним було тривале панування в суспільстві належного рівня свободи думки й політичної активності громадян, які, під тиском Ассирійської імперії, були, зрештою, втрачені цими суспільствами. Натомість, обидва суспільства стали творцями двох потужних монотеїстичних релігійних традицій: старозаповітної (на основі ягвізму) – як культурної спадщини Сирійської цивілізації, і зороастризму (на основі Авести) – як культурної спадщини Ірано-арійської цивілізації. Ці релігійні традиції стали самостійними й самодостатніми здобутками історії вже після того, як суспільства, що їх породили, розпалися. Обидві вони є ретроспективними рефлексіями на відомий їх творцям історичний досвід свого та інших народів, обидві є, передовсім, деонтологічними концепціями, тобто моделями належного способу життя і закличками слідувати цим моделям, з підкріпленням останніх тими аргументами, які, відповідно до уявлень творців цих релігій, мають найкраще переконати тих, до кого вони спрямовані. З іншого боку, становлення цих релігійних традицій було невід’ємною складовою реального процесу протистояння обох молодих суспільств старому жорстокому хижаку – Ассирійській імперії, а подальша їх історія, хоча б частково, обумовлена специфікою відносин, які склалися в кожному з суспільств – між народом, його світськими правителями і духовними лідерами.

Релігійно-правова традиція язвізму й іудаїзму

Те що А. Тойнбі розглядав як релігійну спадщину Сирійської цивілізації [16, с. 52–58], склалося в концептуальну систему, яку (з точки зору представника суспільства з християнською традицією) умовно можна назвати «старозаповітною релігійно-правовою традицією». Старозаповітна традиція являє собою продукт багатовікової творчості, будучи створеною духовними лідерами народів Ізраїлю, і багаторазово переусвідомленою іудейськими ідеологами [6, с. 224]. При своєму формуванні, вона не могла не зазнати потужного впливу всього різноманіття культур Космополітичної цивілізації Середнього Сходу, запозичивши багато ідей і міфологічних сюжетів з шумерської, єгипетської, асирійської й вавилонської культурних традицій, але зберігши при цьому власну системоорганізуючу основу, яка в наступні історичні епохи виявилася привабливою в багатьох аспектах і для ідеологій інших народів та цивілізацій¹. Вважається, що головною ідеєю старозаповітної традиції є концепція Єдиного Бога, який, принаймні, в язвізмі, розглядався як бог народів Ізраїлю, лише в іудаїзмі часів відбудови Другого храму набувши ознак Бога всіх народів. Не менш важливою і більш конкретною рисою є те, що Ягве виступає як Бог, який не піддається звичайному обговоренню (всує): воля його незбагненна, тому й вимагає від вірних беззастережної покори. Як система релігійного забезпечення однастайності в думках, почуттях і поведінці, – старозаповітна традиція стала неперевершеною ідеологічною методологією: язвізм вимагав не лише внутрішньої вірності, але й повсякчасної зовнішньої емоційної демонстрації відданості й покірності єдиному Богу, волю якого проголошує священник. Зрозуміло, що суспільство, яке приймало такий світогляд, мало б відзначатися високою дисципліною й покірністю. Саме це зробило старозаповітну традицію такою привабливою для суспільств, де правителі воліли беззастережної покори. Проте в самих ізраїльських царствах солідарності так і не було досягнуто: в період державотворення і «розділених царств» (11–6 ст. до н.е.) реально відбувалося постійне протистояння між жрецькою й військовою елітами, втілюючи, серед іншого, боротьбу двох тенденцій в історії будь-якого суспільства – відкритості й ізоляціонізму: світські володарі прагнули, зазвичай, до відкритості, священники – до ізоляції [6, с. 218].

¹ Розвиваючись як автономна концептуальна система, старозаповітна традиція, створила і продовжує створювати «дочірні» концептуальні системи: в середньовіччі – в руслі християнства й ісламу, з нового часу – в багатьох деїстичних і атеїстичних ідеологіях, а в наш час – в нових варіантах утилітарних релігій та вчень, включаючи й ті, що мають витоки в Ведичній і Далекосхідній культурних традиціях.

В ранній історії Ізраїлю ті категорії людей, що так чи інакше вважалися пов'язаними з явленням божої волі, – левіти, коени, пророки, назореї – виступали як сила ізраїльського суспільства, більш тісно зв'язана з народом, і як противага політичній владі світських правителів. Особливо високим авторитетом між племенами, користувалася ідеологічна еліта, якій вдавалося тримати верховенство й над ізраїльськими царями. «Помазання» першого загальноізраїльського царя Саула – стала відгуком на тиск філістимлян. Саул ще шанував звичай військової демократії: три рази на рік він збирав військо і з військовою старшиною обговорював справи царства. Він також брав активну участь у зібраннях суддів, намагаючись координувати їх рішення зі своєю політикою. Але священики, на чолі з пророком Самуїлом, боячись надмірної концентрації влади в його руках, зрештою привели на трон царя Іудеї Давида [17, с. 158]. Перше відкрите протистояння духовної й світської еліти в Ізраїлі припадає на середину IX ст. до н.е., коли ізраїльське суспільство, переживши бурхливий розквіт, вступило у полосу соціальних криз. В цей період в Ізраїлі набув поширення рух «за чистоту віри» радикальних ягвістів-рехавітів, які підбурювали правовірних проти «царів-відступників»: у 845 р. до н.е., рехавіти вчинили заколот і криваву різанину всіх інородців і іновірців, включаючи обох царів (Іудеї й Ізраїлю) з їх родинами [17, с. 213]. Дослідники вважають, що в цей же період починається й систематичне формування писаної історії та релігійної доктрини Ізраїлю, визначеної поняттям «ягвізм» [17, с. 224]. Як ідеологія, ягвізм поєднав ідею обраності ізраїльського народу й жорсткий психологічний тиск на віруючих – через продукування в них відчуття загальної гріховності людини, страху перед Богом і непримиренності до всього, що відхиляється від Закону. Системний ізоляціонізм старозаповітної традиції, обґрунтований ідеєю особливих стосунків «обраного» народу, чи окремої спільноти – з Богом, став її «методологічним» відкриттям, і, можливо, найважливішим чинником забезпечення її тривалості в часі й просторі. Нагадаймо, що більшість народів того часу, «з'ясувавши стосунки» на полі бою, залюбки приймали в свій пантеон богів інших народів, вважаючи, що цим вони забезпечують основи мирного співіснування з підкореними сусідами, шануючи їх богів і їхню самотність.

Священна міфологічна історія, ретроспективно розроблена ягвістами, була спрямована, передовсім, на те, щоб донести до вірних жорстокість і невідворотність божого покарання за непослух. В ній Бог з'являється лише для того, щоб наказувати й карати: за непослух кара падає на Ізраїль, якщо ж карам піддаються вороги Ізраїлю, – це має сприйматися як винагорода для Ізраїлю за вірність заповідям. Це дуже

відрізняє відношення до Бога в старозаповітній традиції – від такого у індоєвропейських народів: в їх міфології боги люблять і воюють, роблять помилки і виправляють їх, радяться і спорять, діють солідарно чи на зло один одному, а також, як і люди, намагаються бути щасливими. Фактично, вони відкриті для критики з боку народу, який в них вірить без фанатизму і, приносячи жертви та звертаючись по допомогу, завжди пам'ятає, що існує закон, вищий за богів і людей, а боги, можуть бути його виконавцями, але не творцями. Навіть тоді, коли верховний бог набуває ознак творця, ця концепція в загальному розвитку культурної традиції того і іншого індоєвропейського народу, відносно обмежена в часі і, до того ж, не всіма поділяється. Безумовно, як і усі інші традиції, старозаповітна релігійно-правова традиція, будучи поліджерельною й поліхронною, має багато суперечностей. Бог в ній ототожнюється з законом, але в Старому заповіті він виступає, скоріше, втіленням сваволі й несправедливості, постійно провокуючи на несправедливі вчинки і своїх вірних. Єдине що його непокоїть – покірність і вірність послідовників, тому він весь час перевіряє їх безглуздими й жорстокими випробовуваннями «на лояльність».

З іншого боку, як зазначає Д. Келлі, спираючись на низку більш давніх джерел, історики права традиційно співставляють іудейське й римське право – як продукт творчості двох найбільш «юридично зорієнтованих» народів [18, с. 32]. Причому, ця, цілком практична, юридична зорієнтованість походить в них з релігійних заповідей, поступово обростаючи нормами раціонально волеустановленого права. Попри всі відмінності релігій обох народів, вони, не переймаючись світоглядними й космогонічними міркуваннями (і запозичивши їх на пізніх стадіях свого розвитку у інших народів), – зосередилися, передовсім, на забезпеченні, за допомогою релігії, основ правильної організації суспільної думки, надалі, зусиллями, перш за все, жерців, – поступово наближаючи його до вимог повсякденного життя. В Іудеї перша з відомих кодифікацій була здійснена за царя Йосафата (868–847 рр. до н.е.) – спеціальною комісією з представників духовенства [17, с. 228]. З систематизацією й кодифікацією права, іудейське суспільство здобуло джерело конкретизації релігійних приписів в побуті. Можливо, вже в цей період, було викладено й відомі рядки десяти заповідей Моїсея¹, та інші закони, що він оголосив Ізраїлю². На відміну від поширених тоді джерел асирійського права, іудейське право краще забезпечувало права жінок, і на тлі норм практичного спрямування, в ньому більше

¹ Друга книга Моїсея, Вихід. 20.1–20.17.

² Друга книга Моїсея, Вихід. 21.1–23.19.

приділялося уваги нормам морально-етичного й релігійного змісту (зовсім відсутнім в Ассирійських законах). Важливо, що в кодифікації було офіційно закріплено визначальну роль священика в забезпеченні відповідності Святому письму – рішень суддів, чиновників і навіть царя. Близько 622 р. до н.е. за правління царя Йосії іудейським духовенством була здійснена друга відома кодифікація, на основі фіктивної «знахідки Второзаконня», яке було оголошено оригіналом заповідей Мойсея. Як і сама «знахідка», правові реформи мали сприяти зміцненню релігійної єдності іудейського суспільства в період загальної геополітичної нестабільності [17, с. 229]. Реформа пом'якшила становище бідних іудеїв, загалом сприяючи єдності іудеїв як єдиновірців. Реформа оформила, можливо вперше, правовий статус всіх вірних Ягве, де б вони не перебували. В трансісторичному аспекті такі «общини вірних» були новим явищем, якому можна поставити у відповідність лише буддистські сангхї, що почали формуватися приблизно в цей же час (в V ст. до н.е.) в Індії. На відміну від інших джерел Середнього сходу, іудейське право залишалося чинним всю наступну історію, як і релігійна традиція іудеїв, і в модернізованому вигляді збереглося до сьогодні, складаючи одну з релігійних «правових сімей».

Вважається, що остаточне оформлення старозаповітної релігійної доктрини, відбулося вже під час Вавилонського полону (діаспора, 597–537 р. до н.е.). В цей час доктрина, названа іудаїзмом, була систематизована і, очевидно, актуалізована [17, с. 243]. Маючи можливість підвищити рівень своєї обізнаності з месопотамських джерел, упорядники більш «науково» виклали космогонічну систему у книзі Буття, а також версію появи людини. Зокрема, було здійснено важливу новелу, відповідно до якої, Бог створив Людину (чоловіка й жінку) за своїм образом і подобою. Було також відредаговане «Второзаконня», завдяки чому «священна історія» Ізраїлю набула більшої концептуальної цілісності. Можливо, лише в діаспорі реально сформувався статус первосвященика як незаперечного лідера іудейської общини, і у викладеній на нових засадах історії – це верховенство ретроспективно було перенесено й на давніх духовних лідерів Ізраїлю.

З падінням Вавилонського царства, коли засновник імперії Ахеменідів Кір Великий своїм Едиктом 537/8 р. до н.е. дозволив іудеям повернутися на батьківщину і взятися за відбудову Храму в Єрусалимі, значна їх частина залишилася в імперії. Особливо за правління Артаксеркса, багато знатних іудеїв займає ключової посади при дворі правителя імперії, з них найбільш відомі пророки Неємія, Ездра і «Другий Ісайя», а також сумнозвісний Мардухай. Вважається, що Ездра здійснив важливий внесок в канонізацію старозаповітної традиції: його

зусиллями остаточно утвердився текст Тори і принципи її тлумачення, завдяки чому, надалі стало можливим, віками не змінюючи основ Писання, осучаснювати й конкретизувати його положення для реальних історичних і суспільних обставин. Мистецтво тлумачення стало ще одним кроком (після кодифікації іудейського права) в розвитку засобів імплементації писаних основ релігії – в реалії життя [17, с. 245]. Другий Ісайя, як вважається, найбільш чітко проголосив і обґрунтував концепцію зрілого монотеїзму – ідею Бога, єдиного не лише для всіх людей, але й для Всесвіту. Висновком з цієї ідеї стало обґрунтування необхідності месіанства іудеїв, тобто історичного й релігійного обов'язку нести віру тим, хто ще не увірував. Отже, як і ідеї більш раннього походження (визнання прав лише за «обраними», повноваження духовних лідерів на помазання світських володарів, переслідування за відхилення від чистоти писання, тобто за єресь) практика тлумачення та ідея месіанства, якщо і не були оригінальними для іудаїзму, то набули саме через нього поширення в релігійних традиціях багатьох сучасних народів. В самих же Ізраїлі й Іудеї, релігійні лідери здобули переконливу перемогу над світськими володарями, хоча й ціною загибелі обох царств. Після діаспори і всі наступні епохи іудейське духовенство впевнено тримає лідерство над своєю паствою, часто підпорядковуючи своїй владі не лише власних, але й чужоземних світських володарів.

Релігійно-правова традиція ірано-арійського суспільства

Мідійці й перси, потрапивши в поле впливу Ассирійської імперії, вже мали власне уявлення про належний публічний порядок, втілений в образі їх давньої прабатьківщини – Ар'яна-Веджа – центрального й найкращого каршвару Хванірати – первинного простору розселення предків арійців. За віруваннями іранців, в цій країні не було місця сваволі й кривді – ні з боку богів, ні з боку правителів, оскільки над всіма панував вищий закон істини – Аша [19, с. 42–44]. Ці уявлення про належне – в повсякденній розбудові життя – були частиною міцного й багатоговікового світогляду аріїв, тож попри всі жорстокі реалії Ассирійської імперії, вони зберегли цей погляд і після того, як вибороли в ній статус головної політичної сили. Важливою рисою іранського суспільства, яка, можливо, й забезпечила йому перемогу в боротьбі за імперську владу, було збереження в ньому статусу головного захисника правди за світським володарем, освяченим хварною – знаком його благословення на подвиг силами світла. Цим Ірано-арійське суспільство відрізняється як від Сирійського суспільства, де світська влада розглядалася як похідна від волі первосвящеників, так і від індо-арійського суспільства, де в «Брахманах» також була освячена вищість

духовної еліти. Традиційно високий авторитет світського правителя обумовив і успіхи в забезпеченні стабільності держави Ахеменідів на засадах, не стільки військової сили, скільки ефективного управління, умілої дипломатії і їхнього правового забезпечення. На відміну від більшості завойовників старих імперій Космополітичної цивілізації Середнього Сходу, Кір Великий, а потім і Дарій Великий – шанували звичай перського народу-війська, яку вони визначили як «першу опору» імперії. Натомість, друга й третя «опори» були даниною реальним вимогам – забезпечити в імперії цивілізоване життя: такими були, відповідно, торгово-фінансова транснаціональна еліта і духовенство різних конфесій імперії, вони отримали імперський захист і значні привілеї. Кір почав, а Дарій завершив – створення системи кодифікованого законодавства, для чого по усій імперії спеціально вишукувалися й оброблялися найкращі правові джерела територіальних громад і міст імперії. Головну мету запланованої кодифікації Дарій визначив таким чином: «щоб боялися не правителя, а закон» [14, с. 247]. Попри широку правову автономію провінцій, основою загальноімперського законодавства Ахеменідів залишалася Авеста, тексти якої (гати і яшти) мали самостійні розділи з правовими приписами.

Авестійська релігійна традиція ще до поширення вчення Заратуштри внесла в світову культуру такі важливі ідеологічні принципи як дуалізм всесвіту, втілений в постійній боротьбі в ньому світлого й темного начал і обов'язок світських володарів, як і очолюваних ними народів, стояти на захисті світла і правди. Заратуштра ж доповнив її вірою в прийдешню остаточну перемогу сил світла, ідеєю єдиного Бога, на чолі цих сил, та перспективою винагороди особи після її смерті за правдиве й достойне життя й, відповідно, розплати за неправду й союз з темними силами. Суть авестійського дуалізму зводиться до того, що на землі, як центральній частині Всесвіту, в усіх її стихіях, йде непримиренна боротьба між двома протилежними «таборами»: з одного боку – силами світла, добра і правди, на чолі з Ахура-Маздою, з іншого – силами п'їтьми, зла і брехні, очолюваними Ангро-Майньою. З обох сторін протистоїть багаторівнева ієрархія сутностей: на боці світла – Амеша-спента (втілення Ахура Мазди), язати, фраватріш¹, люди – прибічники правди (ашвани) й корисні тварини; на боці темних сил – обдурені Ангро-Майньою деви, люди-прибічники кривди (друджвани) та шкідливі рослини й тварини (храфстра) [11, с. 134].

¹ Фраватріш – не матеріалізовані душі праведників: можуть бути ще не втіленими, належати померлим предкам, або герою, що жив в давнину, але ще має втілитися для подвигу (як Кірсаспа).

Другою, принципово новою, рисою зороастризму був його монотеїзм, а саме – піднесення верховного бога іранського пантеону – Ахура-Мазди – до статусу Єдиного бога. Інші ж відомі персам давні маздаїстські божества перетворилися у окремі прояви Ахура Мазди. «Вища божественна сімка» маздеїзму – «Амеша Спента» – у проповідях Заратуштри розумілася вже не як семеро безсмертних святих, а як втілення достоїнств Ахура-Мазди: Святий Дух (Спента Манью) і похідні від нього: Добра Думка (Воху Мана); Вища Істина (Аша Вахішта); Правильна Влада (Кшатра Варья); Свята Честь (Спента Армані); Здоров'я (Хорвагад) і Безсмертя (Омертад), проявлені через шість первинних благих субстанцій (відповідно – велику рогату худобу, вогонь, метал, землю, воду й рослини) [11, с. 135].

Третьою рисою, можливо, найбільш важливою в історичному поступу людства до свідомого й відповідального життя кожної особи, стало етичне спрямування нового вчення. Воно переносило головну увагу послідовників зі сфери релігії й ритуалу – у сферу свідомої етики, в основі якої був заклик Заратуштри до кожної людини – допомогти світлим силам у їхній непримиренній боротьбі зі злом. Суть такої допомоги вимагає зосередити всі свої помисли, слова і дії – на тому, щоб здолати зло й покінчити зі всякою нечистю й неміччю. Головним підґрунтям етики зороастризму стала віра в те, що істина й добро, так само як кривда і зло, є закономірним наслідком поведінки самих людей, які, включаючись у боротьбу за долю всього світу, стають і активними творцями власної долі, оскільки душі праведників перебуватимуть поруч із Ахура-Маздою, а грішники опиняться у пеклі [11, с. 142-144]. Як і всі індоєвропейські народи, давні іранці виходили з презумпції безсмертя людської душі, яка, втілюючись у живій людині, може покращити чи погіршити своє становище .

З історичної точки зору, вчення Заратуштри було частиною антимагівської революції, активними учасниками якої стали і провідні клани військової аристократії Ірану. Вона відбувалася, приблизно, в той же час, як і «антибрахманська» революція в Індії, представлена, зокрема, джайнізмом і вченням Будди. Якщо останні вчать виправляти вади суспільства, кажучи метафорично, «гомеопатичними» засобами (знамените буддиське: ніколи ненависть не усунеться ненавистю, тільки добром вона усунеться), то Заратуштра закликає до «хірургічних» методів, об'єднуючи праведників у войовничу спільноту. Тому, попри всі благі наміри, важливою складовою зороастрійського вчення стає непримиренність до інакомислячих і страх перед потойбічним покаранням, що зближує його, за мотивами й методами впливу на вірних – з релігійною традицією ягвізму й іудаїзму. Правда, в зороастризмі «заохочувальна»

частина (рай) дійсно викликає природну людську радість, на відміну від заохочень, які пропонує релігія Старого Заповіту. Обидві ці традиції (авестійська й старозаповітна) вже в імперії Ахеменідів, очевидно, мали сильний вплив одна на одну. Пізніше ж, в пізньоантичній ойкумені, вони обидві зазнали впливу еллінізму, а в ранньому середньовіччі різні варіанти їх синтетичних і еллінізованих версій (стоїцизм, мітраїзм, ессеїзм, маніхейство та інші) – здійснили визначальний вплив на формування найбільш поширених світових релігій – християнства й ісламу.

Становлення філософсько-правових традицій Еллінської, Індійської і Китайської цивілізацій

Другу групу цивілізацій другого покоління – Еллінську, Індійську і Китайську – формували більш віддалені периферійні суспільства. Всі вони спромоглися піднятися до нових форм духовно-інтелектуальної творчості, розробивши самобутні для кожної з них, але однаково прогресивні системи раціонального й організованого пізнання законів природи й суспільства на основі різноманітних методів критичного аналізу, порівняння й класифікації, а також продовжили й оптимізували практики інтуїтивного й містичного сприйняття реальності та особистого психофізичного самовдосконалення. Створивши власні школи натурфілософії й політичної філософії, розробивши морально-етичні концепції й узагальнивши принципи правового регулювання суспільних відносин, вони поклавши початок розвитку науки й свідомій, побудованій на раціональних критеріях, етико-правовій і політичній організації суспільства.

Формування політико-правової культури Еллінської цивілізації

Витоки культурної традиції класичної Еллади походять з двох, досить суперечливих традицій – «мікенської» й «іонійської». «Мікенське минуле» войовничих ахейців Пелопоннесу, ускладнене з 11 ст. до н.е. дорійцями, дуже відрізнялося від «іонійського минулого»¹, яке мало значно тривалішу історію, включаючи й істотну метисизацію з автотонним населенням. В новому еллінському суспільстві іонійці сприймалися з двох, досить суперечливих, точок зору. Перша була дещо «расистською», оскільки розглядала іонійців як «нечистокровних» греків: це була, переважно, точка зору дорійців – наймолодшої й найменш окультуреної генерації іммігрантів, можливо, поширена в ході політичного протистояння «дорійської» Спарти і «іонійських» Афін

¹ Іонійці (бібл. Яван, інд Явана) були однією з ранніх генерацій індоевропейців на Балкани (20 ст. до н.е.).

(під час пелопоннеських війн 450–404 рр. до н.е.). Друга точка зору, навпаки, визнавала потужний культурний вплив іонійців на Елладу. Більшість відомостей з її історії, нові знання й технології, філософські школи, полісна демократія та інші складові еллінської культурної спадщини – мають, переважно, іонійське походження, оскільки першими осередками їх розвитку стали іонійські Афіни і поліси малоазійської Іонії. Отже, характеризуючи культурну спадщину Еллінської цивілізації, слід віддати належне іонійцям взагалі і Афінам зокрема.

Значення останніх для історії Греції, обумовлене, серед іншого, тим, що Афіни, як пізніше й Рим, самі були творцями й інтерпретаторами своєї історії, а разом з тим – історії всієї Еллади. Вистоявши при великих переселеннях і територіальних війнах, Афіни виявилися чи не єдиним значним полісом «старшого покоління»¹ в суспільстві, що почало свій розвиток після руху «народів моря». Афіняни утримували найважливіші події в колективній пам'яті міста, закріплюючи їх в безлічі обрядів, пам'ятних стел, освячених гаїв та інших місць, кожне з яких нагадувало нащадкам і гостям Афін про славі й трагічні моменти становлення Еллінської цивілізації. Засновник Афін Тезей звільнивши територію між Пелопоннесом і Аттикою від розбійників, ще в юному віці був визнаний героєм. Маючи величезний авторитет, Тезей об'єднав роди і племена Аттики в єдину афінську громаду. В своїх «Порівняльних життєписах» Плутарх зазначає, що на думку Аристотеля, саме Тезей «найпершим з усіх схилився до народоправління», принаймні серед інших полісів, афіняни вважалися демократами² [20]. Зрозуміло, що «рівність» і народовладдя, які встановив Тезей, не відповідали сучасному їх розумінню. Тезеєва демократія в Афінах не була режимом панування мінливої волі більшості – збіднілих і люмпенізованих людей, підбурюваних демагогами – як це сталося з демократією згодом. Її основою були самоврядні роди-деми – основні суб'єкти територіальної організації й політичного життя Афін: кожен рід беріг пам'ять про власне походження, ніс перед містом відповідальність за вчинки своїх членів і стан своєї території, приймав в афінське громадянство нові покоління родичів³, підтримував родову гідність, прагнучи мати якомога більше заслуг перед Афінами і т. ін.

¹ Зокрема, давнішим за Афіни полісом були Фіви, однак їх населення істотно змінилося.

² Гомер, наприклад, описуючи флот антитроянського союзу, лише афінян назвав демосом (народом), тоді як інших учасників характеризує як племена на чолі з їх царями.

³ Молоді афіняни отримували громадянство в 21 рік у своїх демах і були, передовсім, членами свого дему.

Роди не були рівноцінними, тому, як зазначає Плутарх, «щоб уникнути анархії», Тезей узаконив, фактично вже існуючий, афінський варіант станovo-кланової стратифікації суспільства, віднісши кожен дем до однієї з трьох категорій: евпатридів, геоморів і деміургів. Евпатридам, тобто родам вождів колишніх племен і поселень, він надав право обирати своїх представників в керівні органи міста, бути «наставниками в законах» і тлумачити все, що стосується богослужіння й обрядів: таким чином, евпатриди об'єднували функції жерців і військової еліти, як це, до речі, було і з патриціями в Римі. Отже, Тезей встановив в Афінах не рівність, а рівновагу, оскільки, як це пояснює Плутарх, «евпатриди були всіх вище достоїнством, геомори – корисністю, а деміурги – численністю» [20].

Економіка Афін, що трималася на торгівлі і пов'язаними з цим ремеслами, сприяла ранньому усвідомленню деміургами (власне, демосом) свого значення, політичних та економічних корпоративних інтересів. Протистояння між евпатридами й демосом призвело до обрання в Афінах архонтом Солона (в 594 р.), якого наділили надзвичайними повноваженнями – впровадити закони, які б забезпечили на довгий час сталий розвиток афінської громади. Солон, намагаючись дотримуватися «золотої середини» між інтересами аристократів і демосу, і взяв з афінян клятву, що його закони не скасовуватимуть впродовж 100 років. Він впровадив низку законів, які поклали початок офіційній демократизації афінського суспільства. За рахунок мідних копалень, що були спільною власністю афінської громади, він викупив з рабства афінян-боржників, надалі заборонивши боргове рабство у відносинах між громадянами Афін. Він також запровадив вільний обіг приватних земель, включаючи іпотеку. Цензова реформа Солона, як і Тезеєва, була спрямована на встановлення рівноваги, а не рівності, вона заклала основи рабовласницької торгової республіки. Незалежно від походження, лише згідно річних доходів, Солон виділив чотири розряди громадян: пентакосіомедимни¹; вершники; зевгіти (рядові землевласники) і фети (ремісники). Оскільки постійного оподаткування в Афінах не було, кожен розряд мав перед афінською громадою певні «натуральні» обов'язки (літургії), – передовсім, в сфері публічних дійств, проведення спільних трапез і військової служби, на яку громадянин ішов зі своїм спорядженням, відповідно до розряду. Політичні реформи Солона дали початок першим, створеним законодавчо, постійним демократичним установам: Раді 400-т (в 509 р. до н.е. трансформованій Клісфеном в Раду 500-т) і Гелієї (трибуналу присяжних – гелеастів), до цих органів могли обиратися громадяни всіх

¹ Їх доход був найбільшим – 500 медимнів (олії, зерна, вина) чи їх еквівалент (медимн бл. 54 літрів).

чотирьох розрядів. Вищим органом влади офіційно вважалися народні збори (еклесії), в яких також брали участь всі громадяни [21, с. 55]. Для балансу сил діяли й два «аристократичних» органи, в які обирали тільки пентакосіомедимнів і вершників: оновлена колегія Архонтів (9 чоловік) і абсолютно нова колегія Стратегів (10 чоловік). Рада архонтів здійснювала загальний нагляд і «охорону законів». Десять стратегів, які обиралися прямим голосуванням з правом переобрання, здійснювали реальні виконавчі функції, будучи єдиним органом, де посада, при згоді громади, могла утримуватися тривалий період. Наприклад, Перікл (494–429 рр. до н.е.) в якості стратега багато років фактично одноосібно керував Афінами, а також їхніми союзниками [21, с. 58].

Плутарх, характеризуючи реформи Солона, вказує на дуже важливу обставину, не сприйняту в марксистській версії історії: причиною й засобом розвитку афінської демократії стали закони й органи правосуддя, впроваджені Солоном, а не навпаки¹. Коли почав діяти трибунал гелеастів (всього їх було 6000), представники знатних родів, спочатку не приділили цьому значення, оскільки в Афінах були й альтернативні органи правосуддя, зокрема суд архонтів. Але згодом, саме геліея стала ефективним засобом захисту інтересів демосу. Солон цілком творчо зумів узгодити свої закони з процедурою винесення рішень, в яких враховувалися всі фактичні обставини. Для цього, як пише Плутарх, він написав їх дещо туманно, даючи можливість суду виносити рішення, відповідно до закону, але на основі дослідження конкретики фактів і керуючись справедливістю [20]. Невичерпність факту не була поставлена в залежність від писаного права, хоча останнє забезпечило Афіни належними правовими орієнтирами. Важливо, також, що Солон зумів при цьому уникнути зневаги демосу до знатних людей, які мусили підкорятися рішенням суду присяжних і народним зборам. Цьому, зокрема, сприяла введена ним норма, відповідно до якої, захист прав потерпілого міг взяти на себе будь-хто з громадян Афін. Оскільки для виголошення позову чи обвинувачення перед трибуналом необхідно було мати освіту й навички ораторського мистецтва, роль таких заступників виконували, зазвичай, представники аристократії. Оратор, який виступав проти порушника в суді, став своєрідним прообразом публічного обвинувача, який, захищаючи приватних осіб, фактично захищав публічні цінності Афінської політики – справедливість і віру в правосуддя. Як зазначав з цього приводу Плутарх, цим Солон привчив громадян до взаємного співчуття і справедливості, а еллінів змусив говорити про Афіни, як про місто, в якому порушника чужих прав

¹ За марксистською доктриною, нові закони і система правосуддя, відносячись до «надбудови» мають формуватися після революційної зміни суспільного ладу.

однакого переслідують як скривджені, так і не скривджені громадяни. Так афінська юриспруденція творила афінську демократію. Важливою категорією афінської юриспруденції було поняття честі. Ще до реформ Солона, низка санкцій полягала в оголошенні громадянина безчесним. Це було дуже серйозним покаранням, оскільки безчестя покараного впливало на відношення громадян до всього його роду. З законів Солона, що карали безчестям, можна згадати норму, відповідно до якої, безчесним оголошували афінянина, який під час громадських обговорень (чи навіть політичних зіткнень) не обирав жодну з двох сторін конфлікту [20]. Крім визнання безчесним, для афінських аристократів періоду демократії потужною юридичною противагою їхнім реальним політичним можливостям стала загроза бути звинуваченим в «обмані народу», наслідком чого могла стати навіть смертна кара. В більш пом'якшеному варіанті ця афінська форма «імпічменту» – згодом була інституціолізована в процедурі остракізму.

Що стосується головного антагоніста Афін – Спарти, то постійні її війни, особливо з сусідньою Месенією, зробили спартанське суспільство вузько спеціалізованим на нарощуванні військової могутності. Громадяни інших полісів говорили про Спарту, що вільні в ній – найбільш вільні, а невольні – найбільш невольні в усій Елладі. Це було пов'язано з відношенням спартіатів до ілотів – підкореного народу Мессенії, який було перетворено на державних рабів Спарти. Політика Спарти стосовно ілотів відображає певні системні риси: це було організоване на державному рівні, послідовне руйнування народом-окупантом – морального духу, самоповаги й, зрештою, здатності до опору – поневоленого народу – риси, які часто трапляються і в наступній історії, хоча, переважно, й замовчуються «політкоректними» істориками. До речі, важливою складовою цієї політики було споювання ілотів: ілот не міг відмовитися від «пригощань» спартіатів, і ті, маючи безліч вільного часу, часто спеціально збиралися для того, щоб напоївши ілотів, познушатися з них, показуючи п'яних ілотів своїм підліткам, в якості «антиалкогольної» пропаганди. Як свідчить Плутарх, спартіати примушували ілотів виконувати пісні й танці, в яких ті виглядали карикатурно й принизливо, натомість під страхом смерті було заборонено конкретний перелік пісень і танців, в яких могла проступати гідність ілотів і спогади про героїчне минуле Мессенії, коли триста років поспіль вона перемагала Спарту. Століття такої обробки не пройшли марно: як пише Плутарх, коли фіванці, розбивши спартанців, увійшли до Пелопоннесу, вони хотіли почути від ілотів старі героїчні пісні Мессенії, про які в Елладі ще збереглася пам'ять, але ілоти відповіли, що не пам'ятають і не сміють їх пам'ятати, бо будуть покарані спартіатами [20].

Проте, суспільство, що тримається на поневоленні інших народів, невідворотно потребує й поневолення власних громадян. Реформами Лікурга (VIII ст. до н.е.), спартанське суспільство стало «закритим»: рядовий воїн-спартіат міг потрапити за кордон лише під час військових експедицій, розкіш була офіційно заборонена, навіть відносини з жінками дозволялися в межах і в контексті громадянського обов'язку. До власного поневолення спартіати привчалися з дитинства: суворість виховання хлопчиків часто межувала з садизмом старших. Спарта стала типовим прикладом мілітаризованого, штучно уніфікованого й утримуваного в бідності суспільства, члени якого прагнули воювати, тому що в мирному житті не мали звичних людських радостей. Спартіати й самі відчували себе чужими в Еллінському суспільстві, де поліси мали, загалом, вищу культуру ніж Спарта. Вони були позбавлені й тих громадянських свобод, які були звичними для більшості інших полісів, перебуваючи під постійним ідеологічним наглядом ефорів. Наслідки ізоляваності й духовно-інтелектуальної спрощеності були для Спарті трагічними. На певному історичному етапі вона досить ефективно виконувала вузьку й просту історичну задачу – бути головною військовою силою Еллади, але після істотних геополітичних змін, в силу своєї простоти й не гнучкості, це суспільство розпалося й зникло з геополітичних реалій.

При цьому, взаємодія й протистояння Афін і Спарті забезпечували певний баланс політичних сил в Еллінському суспільстві, що сприяло розвитку тут міжнародного права. Як і шумери, елліни на ранніх етапах розвитку, керуючись приватною ініціативою, розвивали, переважно, норми і принципи приватного права. Становлення ж власне міжполісного права відбулося впродовж відносно нетривалого періоду геополітичної рівноваги міст-полісів, під час їх культурної й військово-політичної консолідації в протистоянні персам (500–449 рр. до н.е.)¹, а також в наступний період, коли зіткнення геополітичних інтересів спонукали їх утворювати військово-політичні союзи. У війнах «слихоліття» (450–404 рр. до н.е.), вже сформовані елементи правової культури, принципи, звичаї, арбітражна практика і історична пам'ять – лише проходили «випробовування на міцність», стримуючи, наскільки, це було можливим, ворогуючі сторони від найбільш жорстоких і віроломних дій.

Підводячи підсумок культурно-правових здобутків Еллінської цивілізації в період її розвитку, можна охарактеризувати їх як результат відчайдушного історичного експерименту, в якому хоробрість, допитливість, звитяга й велич планів, постійно тримаючи поліси на межі

¹ Саме на цей час припадає утворення Пелопоннеського, а згодом і Делоського союзів.

загибелі, рухали еллінське суспільство вперед, акумулюючи його політичний, правовий і філософських досвід для народів наступних поколінь. Ж. П. Вернан так охарактеризував ті нові здобутки, що вивели еллінське суспільство на історично новий рівень політико-правової свідомості й організації суспільного життя: 1) становлення раціонального способу мислення, при якому людина, не задовольняючись містичними поясненнями, бере на себе клопіт і відповідальність – дошукуватися причин природних і соціальних явищ; 2) формування нового «соціального простору» із центром на міській площі – агорі: відкритість громадян-поліолітів для обговорення проблем громадського життя¹, що різко контрастує із закритістю міст-фортець військової аристократії попередньої епохи; 3) поява нової еліти зі знатних родів, свідомо відданий служінню громаді, натомість зникнення, як взірця для наслідування, військового вождя періоду колісничників бронзової доби, наділеного, водночас, рисами героя й свавільного тирана; 4) зростання значення слова, яке стає політичною зброєю, переважно, в режимі вільної дискусії, засобом обговорення й винесення виважених громадських рішень, досягнення суспільно корисних цілей; 5) публічність життя поліолітів: закони й декрети приймаються обговоренням, а згодом починають записуватися й виставлятися для ознайомлення громади; так само, художні, публіцистичні й драматичні твори – призначаються авторами для оцінки всією громадою; 6) заміна старих відносин панування й підпорядкованості, де кожна особа мала своє жорстке, обумовлене народженням, місце, новим типом суспільних зв'язків, заснованих на взаємності, співрозмірності й поміркованості, при формуванні певного обсягу спільних для всіх законів та доступних для всіх судових процедур; 7) відмова від механічного наслідування традиції, усвідомлення індивідуальності, взаємне визнання права на власну думку, на критичне сприйняття авторитетів, міркування яких можна прийняти, відкинути або виправити [22, 54–55].

В період розквіту Еллінського суспільства (VI–V ст. до н. е.) саме Афіни стали взірцевим полісом з такими ознаками – «школою Еллади», яка найкращим чином втілила ідеал зрілого громадянина. Громадянин Афін вперше в історії став усвідомленим взірцем, який, надалі, разом зі знаменитим Сократівським «пізнай себе!», визначив головний напрям розвитку європейської ментальності й політико-правової культури. Громадянська зрілість афінян також спиралася на природне право, оскільки була, передовсім, зрілістю вільних самостійних господарів-власників. Але, при цьому, пересічний афінянин того періоду, не уявляв

¹ При цьому приватне життя, наприклад, афінянина, було досить надійно закритим від стороннього ока.

своє життя і вчинки такими, які б суперечили інтересам міста, чи ставили б його осторонь важливих для міста подій. Це різко контрастувало з відміченою Аристотелем «дитячістю» варварів, чи грецьких царів минулих епох, особисте геройство яких часто зводилося нанівець – їх емоційністю, сваволею й зарозумілістю. Для більшості еллінських полісів періоду розквіту демократії, така поведінка була незрілою, не громадянською, і, звичайно, підлягала суворому засудженню¹. Аристотель саме за цим критерієм відрізняв еллінів, як цивілізованих людей, від варварів, що легко міняли наміри й погляди, переходили від одного вождя до іншого, сильнішого чи більш харизматичного. Особиста зрілість, яка в Афінах була синонімом громадянської зрілості, стала характеристикою афінян саме тому, що вони, на певний «критичний період», зуміли зберігати в якості визначальних цінностей – свободу й людську гідність, завдяки яким, в свою чергу, їм вдалося, певний час, забезпечувати й солідарність знатних родів і пересічних громадян. Доки існувала крихка «довіра, заснована на свободі» як її охарактеризував у своїй промові Перікл², громадяни Афін в цілому виявляли свою високу людську й громадянську «якість».

Вразливість полісного способу життя виявила себе в період «лихоліття» і громадянських протистоянь, коли солідарність афінської громади почала швидко розпадатися, супроводжуючись зниженням як їх громадянської зрілості, так і людських якостей. Проте, будучи внутрішньо різноманітним, живим і багатовимірним соціальним організмом, при міцній культурно-історичній основі, афінське суспільство швидко відродилося після поразки від Спарти й, надалі, тисячоліттями не сходило з історичної арени, переживши сотні лихоліть і варварварських рухів. В будь-якому разі, афінська демократія вперше виховала критичну масу зрілих особистостей, яка, хоч і протрималася відносно незначний період, але дала приклад для наслідування іншим народам, передовсім, римлянам.

¹ Як «дитяча» виглядає поведінка царя Лідії Креза, який вихваляється перед Солоном своїм багатством і повновладдям, чекаючи, що Солон назве його найщасливішою людиною, але Солон назвав приклади щасливих людей: ті що прожили життя гідно, мали щирю любов рідних і повагу земляків, додавши: ми греки, навчені мінливістю долі, вважаємо, що лише в кінці життя, можна сказати – щасливе воно, чи ні.

² Знаменита промова над загиблими афінянами в перший рік другої Пелопоннеської війни, де він визначаючи цінності афінян, дав класичну характеристику відкритого суспільства взагалі.

Становлення римської політико-правової спадщини

Формування римської громади можна вважати типовим прикладом становлення суспільства «нових земель», в якому дивним чином переплітаються старі традиції автохтонних громад і іммігрантів різних генерацій, а в процесі розвитку – як відгуки на періодичні виклики – творчо формуються нові принципи розбудови суспільного й громадського життя. Як і в багатьох інших суспільствах цього періоду, основою римського суспільства був великий рід (*gens*) який, згодом, почали називати «фамілія», включаючи в систему її відносин не лише кровно-споріднені й агнатські, але й відносин «патрон-клієнт» – в широкому їх тлумаченні. Д. Келлі вважає, що всі елементи давньоримської суспільної (релігійної, економічної, політичної і т. ін.) думки походять від цього доісторичного – природного й приватного – інституту [18, с. 50]. Батьківська влада стала основою римських *gens*, головним же мотивом цієї влади було збереження й, по можливості, розширення земельної та іншої власності – як у просторовому, так і в часовому вимірах. Як зазначає, Д. Келлі, римське право, так само як і римська релігія, керувалося незаперечним «територіальним імперативом»: земля, будучи основою батьківської родової влади, була й основою політичної організації римської громади, на якій будувалося й багато інших суспільних відносин (передовсім, соціальний статус і військова служба) [18, с. 51]. За традицією, саме Ромул заорав священний померій – межу навколо міста, яка забезпечила території римської громади заступництво богів¹. Патерфамілія був єдиним землеволодільцем і розпорядником родового наділу, а в межах роду мав абсолютну владу над своїми домашніми. Навіть дружина, як пізніше було закріплено в Законах XII таблиць, мала формальний статус власності, придбаної внаслідок права давності володіння (*узукупіо*) [18, с. 53]. Крім цього, в компетенції батьківської влади входило відправлення релігійних родових культів, які забезпечували родинну злагоду через турботу про предків і нащадків. Після війни з сабіянами і укладання з ними договору про спільне громадянство, утворилася римська діархія, яка подібно до діархії в Спарті, представляла права двох основних римських племен (латинян і сабіян). За свідченням Плутарха, вона закінчилася загадковою смертю царя сабіян Тація, належного розслідування якої Ромул так і не провів, тож наступні майже 20 років він правив одноосібно, виявивши в своєму правлінні всі ознаки тиранії [20]. Через деякий час, Ромул, правління

¹ Ця святість території римської громади була узаконена наступником Ромула – Нумою Помпілієм, який постановив, що той, хто розриє межову лінію, буде разом з його сімейством відданий в жертву богам підземного світу.

якого загалом тривало 34 роки, зник при невідомих обставинах, і сенатори (представники патриціанських родів) деякий час правили по черзі (по півдня кожний), шукаючи при цьому кандидатуру наступного рекса. Зрештою, умовили погодитися на царювання благочестивого сабіяннина з Кур – Нуму Помпілія, який був знайомий зі знаменитим Піфагором і багато чому в нього навчився. За 43 роки правління Нуми Помпілія Рим не провів жодної війни, і перетворився з суспільства, де панувала влада сильних, в цивілізоване суспільство, з верховенством зрозумілих і шанованих законів та звичаїв, з очікуваним і стабільним життям. Оскільки основу правопорядку в ранньому римському суспільстві становила релігія, Нума Помпілій систематизував релігійне життя римської громади, зумівши узгодити культові запити всіх римських громадян різного етнічного походження. Було засновано три колегії жерців – понтифіки, феціали і салії, які відіграли важливу роль в розвитку правової культури римлян [20]. Серед іншого, понтифіки відповідали за формули судового процесу (jus), феціали – за релігійне право (fas), дванадцять саліїв контролювали дотримання звичаєвого права (mos, від якого походить термін «мораль»). За Нуми також було побудовано храм богині Віри-Вірності¹ (Фідес), яка охороняла дотримання будь-яких клятв і угод, ставши основою римської «громадської віри» (Фідес Публіка), яка тривалий час ефективно забезпечувала високу солідарність римського суспільства. Священне відношення римлян до землеволодіння було використане Нумою в заснованому ним культі бога Терміну, якого він ототожнив з одним з проявів Юпітера. Юпітер-Термін став оборонцем території Рима від ворогів, а також охороняв непорушність меж і точність вимірів [18, с. 49]. На честь Терміну Нума ввів святкування терміналій, які відбувалися в травні, нагадуючи землеволодільцям святу непорушність меж з сусідами їхніх земельних ділянок. Тож, серед іншого, терміналії стали святом мирного цивілізованого землеробства. Нума вважав, що маючи земельний наділ і отримуючи з нього постійний врожай, громадянин буде хоробро захищати свою землю, але позбавиться тієї «ненаситної й несправедливої войовничості, що приносить людям тільки біди» [20]. Саме цим була обумовлена його політика надати якомога більшій кількості громадян можливість обробляти свої наділи, встановивши чіткі межі між ними. Нума своїми реформами намагався привчити римлян до системної наполегливої праці. Він запровадив шість ремісничих корпорацій, до яких входили: золотарі, мідники, гончари,

¹ Єдність поняття «віра-вірність» є досить поширеним у давніх народів: вірність кожного своїм клятвам і обов'язкам (як приватним так і громадським) створює публічний прядок, в який вірить кожний громадянин.

скорняки, красильники, столяри і флейтисти [20]. Очевидно, корпоратизація на цьому не зупинилася, оскільки попит в ремеслах в Римі з часом тільки зростав. Корпорації відповідали за належну якість своєї продукції, займали в місті окремі квартали, мали власне самоврядування.

Основу республіканського ладу заклав своїми реформами передостанній рекс Риму Сервій Тулій (538–535 рр. до н.е.), який, подібно до Солона (через п'ятдесят п'ять років після нього), розбив римлян на сім рангів¹. Проте, аграрна основа римського суспільства головним критерієм поділу фамілій на ранги визначила величину земельних наділів, тоді як у Солона це був річний дохід родини. Діяльність республіканських інституцій Риму – коміцій, Сенату й магістратів, керована поточними практичними завданнями, заклала основи римської правової традиції, формування якої було суцільною «боротьбою за права»: окремих родів – за свій добробут і статус в римській громаді, патриціїв – за лідерство в римському суспільстві, плебеїв – за достойне життя й можливість впливати на рішення, які вони мають виконувати. Далі ця боротьба продовжилася в площині гуманізації відношення до підвладних членів фамілій, клієнтів, рабів, і врегулюванні відносин з іноземцями, які склалися на основі преторських формул у самостійну правову систему (*jus gentium*) [21, с. 150]. Всі ці напрямки й етапи боротьби вимагали сміливості, активності, волі й послідовності, і втілювалися, передовсім, в розвитку процедурних правил узгодження суперечливих інтересів, в ім'я суспільного порядку, починаючи з релігійних ритуалів, судових формул понтифіків з вчинення «легес акцій» і закінчуючи формулами преторів. Тому римське право формувалося як «право в дії», тобто, значною мірою, процесуальне. Крім того, воно досить рано отримало й кодифіковану основу (Закони XII таблиць), яка закріпила найважливіші релігійні й звичаєві уявлення римлян. Як зауважує Д. Келлі, розвиток римської правової громадської думки стало результатом руху від аграрного суспільства, що регулювалося звичаєвим правом (*mos*), освяченим правом божественним (*fas*) і вірою (*fides*) – до міської громади (*civitas*), організованої на принципах секулярного цивільного права (*ius*)², записаного й поширеного за межі древніх патриціанських кланів на плебс, а згодом – на колонії й підвладні народи [18, с. 58]. При цьому невід'ємною складовою цього розвитку став перехід від

¹ П'ять основних, над ними – вершників з патриціанських родів і найнижчий ранг «пролетарів».

² Це раннє римське цивільне право було «світським» правом римської громади, що охоплювало питання як публічно- так і приватноправового характеру, але ні в якому разі не протиставлялося релігійному.

усної до письмової культури, втіленої, зокрема, в кодифікації (римські XII таблиць) і в формулах преторів, які надалі стали основою досліджень в *jus respondenti* – як формі діяльності видатних римських юристів періоду принципату. Отже, як і у афінян, в римській республіці склався напружений, але досить ефективний ком-проміс між правом патриціанських родів і правом римської громади, втілюючись у формулі *Senātus populus que Romānus* (Сенат і римський народ). Саме цим динамічним компромісом, забезпеченим правосвідомістю, римське суспільство, попри свій аграрний характер, продовжило головну політико-правову традицію Еллінського суспільства, світовою державою якого воно, зрештою, стало.

Культурно-правова традиція Індо-арійського суспільства

На території Індії в пізньоведичний ((брахманський) період IX–VII ст. до н. е.) в процесі освоєння нових земель в басейні Гангу і формування Індійської цивілізації – відбувся короткий, але продуктивний обмін важливими світоглядними, релігійними, соціальними й політичними ідеями різного історичного й етнокультурного походження, які й забезпечили багаторівневий потенціал культурно-правової традиції Індійського суспільства, який надалі в різний час виявляв різні, часто досить суперечливі, свої складові. В цей час в долині Гангу і її приток – знаходять прихисток носії збережених (чи відроджених) культурів автохтонного населення, арійські племена й союзи, що пішли з попередніх територій внаслідок екологічної (ними ж спровокованої антропогенної) кризи, соціальні групи, обмежені в правах, в процесі попередні криз і т. ін. [6, с. 247–249]. Арійські й доарійські елементи культури розвиваються тут в режимі, хоч і змагального, але цілком мирного співіснування, формуючи ментальність «людей вільних земель» – будівничих нової цивілізації. В силу відносної толерантності й безлічі неосвоєного простору, різні суспільні уклади, світоглядні ідеї, етичні системи й духовні практики розвиваються в цей період вільно й самобутньо, і якщо взаємодіють, то добровільно і в режимі діалогу – сприяючи, таким чином, першому синтезу елементів культури доіндоевропейського населення і різних тлумачень ведичної традиції індо-аріїв. Одну з таких ситуацій відображено в Махабхараті – в історії про заснування Пандавами своєї столиці Андрапрастхи. Відділившись від Куру, вони отримали від правителя Хастінапури дозвіл – взяти з собою на поселення бажаючих громадян Хастінапури і заселити «дикі землі», які лише формально відносилися до володінь Куру. Знаменно, що Пандави проголошують намір жити на нових землях за новими принципами,

на основі поваги до кожного члена майбутньої громади, незалежно від його походження й соціального статусу, та в режимі миру і дружби з автохтонним населенням цієї території (в Махабхараті воно втілене в образі «народу змії Нагів») [21].

Паралельно з процесами такого інтелектуального й практичного співробітництва, в ідеологічній сфері, вже в перші століття формування нового суспільства, відбувається «брахманський переворот» [6, 259-261]: виявившись єдиною більш-менш організованою на той час соціальною групою, брахмани намагаються зберегти самоідентичність аріїв, розпорошену й, можливо, навіть забуту – під час освоєння нових земель. Можливо, вже в цей період починають записуватися ведичні гімни, а також нові тексти (упанішади, араньяки), що тлумачать чи ілюструють сокровенні принципи Вед. Ці тексти пізніше отримали загальну назву «Брахмани». Вони освячують, практично вже сформований, поділ на варни й дрібніші корпорації-касти, а дотримання кастових обмежень намагаються обґрунтувати як імперативні норми, порушення яких кваліфікують як порушення Дхарми. Брахмани ініціюють і більш жорстку сегрегацію не-аріїв (дасья), виділивши їх в окрему й найбільш безправну варну – шудр. «Брахманський переворот» освятив станovo-кастовий поділ і забезпечив право брахманів втручатися у світські справи, маючи при цьому мінімум, принаймні, офіційної, відповідальності перед суспільством. При цьому, як вважає А. Тойнбі, закріплення в «Брахманах» верховенства жерців, виявилось наслідком їх ретроспективного запозичення самої ідеї теократичного правління у своїх попередників цивілізації долини Інду [16, с. 176].

В якості основної одиниці самовідтворення пізньоведичного суспільства залишається великий кровноспоріднений клан (готра), який цілком уживається з новими формами територіальної й економічної організації населення. Для вайш'їв, що залишаються в сільській місцевості, готру, як систему спорідненості, можна поставити у відповідність територіальній громаді (грамі). Ці обидва терміни (в більшості випадків), відповідають терміну «каста», який прижився в європейській літературі завдяки португальцям, що не дуже детально розбиралися в особливостях індійського суспільства. Грами вайш'їв підпорядковані владі інтегрованих політичних утворень, переважно, двох типів: самоврядних союзів кшатріїв (сангхі, що живуть зброєю) і демократичним або олігархічним містам-республікам, що живуть, переважно, торгівлею (гани). Перші ж територіальні монархії тут постають лише після «лихоліття» (з V ст. до. н.е.). В містах, крім громад, що займаються сільським господарством, з середовища вайш'їв швидко виділяються корпорації (шрені) – ремісників, металовиробників, комерсантів, моряків і провідників караванів [6, с. 249].

З кінця VII – впродовж VI-го століть до н.е., коли молоде Індійське суспільство переживає своє «лихоліття», в духовно-інтелектуальній сфері з ним відбуваються нові важливі зрушення, які У. Мак-Ніл назвав «антибрахманською революцією» [6, с. 270–271]. Реалії тогочасної Індії, яка не знала ні прозелітизму, ні ненависті до інакомислячих, давали широкі можливості для постійного пошуку істини й перегляду традиційних світоглядних основ. Під тиском воюючих за гегемонію держав, люди, зосереджені на пошуку духовної досконалості, одноосібно (ріші) й общинами (ашрами), все далі йдуть жити в лісові чащоби, де розвивають духовні практики й містичне трансцендентне осягнення світобудови. В цей же час в містах-республіках розвиваються раціональні методи мислення, пишуться трактати про основи політичного управління і т. ін. Брахмани, як «офіційна» духовно-інтелектуальна еліта, так само перебувають в пошуку відповідей на виклики часу. Махабхарата, як періодично оновлюваний продукт брахманської творчості, розкриває безліч типових ускладнень в тлумаченні Дхарми з різних точок зору. Зіткнення героїв епосу відображають неможливість тлумачити Дхарму догматично, без врахування багатомірності кожної конкретної ситуації. Стверджуючи вищі морально-етичні принципи, епос показує причин, що перешкоджають їх дотриманню – від примітивних бажань і пристрастей – до найблагородніших і найщиріших, але не визнаних, в усталеній суспільній думці, мотивів, які керують героями в конкретних критичних ситуаціях. З точки зору сучасних уявлень, Махабхарата розкриває досить безвихідне становище людини, що має намір жити «по правді». Дійсно, велика міжусобиця Бхаратів, з усіма похідними проблемами, якої так намагаються уникнути лідери клану, – невідворотно має відбутися, оскільки такою є доля цього клану, обумовлена попередніми помилками їх предків і рішенням богів. Крім того, як би позитивні герої не трималися Дхарми, вони все одно її періодично порушують – через складність реальних ситуацій, в яких водночас перетинаються багато дхармічних ліній, втілених як в особистих долях, так і в спільній участі родів і країн. Ця нездоланність долі – традиційний мотив всіх відомих епосів індоєвропейських народів. Проте, як і в інших епосах, тут чітко визначається й морально-етичний імператив героя, єдино можливий за таких обставин: гідно триматися, незалежно від поворотів долі; діяти, не боячись поразки, але роблячи все для перемоги; бути постійно готовим загинути, не уникаючи того, що має відбутися. Свобода людини тут обмежується лише правом достойно зустріти всі можливі несподіванки. Всі ці морально-етичні імперативи органічно впливають з віри в наявність справедливого світового закону, що панує як над людьми, так і над богами, відповідного до якої, належна особиста поведінка – це, передовсім, відповідність

цьому загальному закону, хоч в конкретних локальних обставинах вона може мати наслідком і поразки, і страждання.

«Антибрахманська революція» в Індії охопила представників різних варн і різних етнокультурних масивів. Паралельно з діяльністю новаторів-брахманів, відбувається неосяжне за різноманіттям освоєння всіх можливих способів містичного й інтуїтивного прозріння, раціонального мислення, психофізичного вдосконалення і т. п. Більшість нових течій цього періоду втілювали загальну відмову механічно слідувати брахманським приписам, які, при високих темпах соціальної й культурної динаміки в молодому індійському суспільстві, – виявилися не здатними адекватно вчити Дхармі. Особливого поширення серед цих течій набуває вчення Будди – принца Сіддхартхи з народу шакья¹ (роки життя, за найбільш поширеною версією – 563–483 рр. до н.е.). Будда не протиставляв себе брахманам, але не був згоден з їхньою кастовою монополією на навчання людей пошуку істини. Він вважав, що брахманом людина стає не на основі кастової приналежності, а в силу особистого благочестя, що набувається досвідом свідомого духовного самовдосконалення. На відміну від більшості аскетів, які намагалися зовсім відійти від реального життя, Будда вирішив донести до людей своє бачення того, як можна зменшити людські страждання в реальному житті. Основне джерело страждань – «незнання», яке починає панувати в суспільстві через бездумне поширення людьми хибних думок, хибних слів й хибних вчинків. Таке незнання – як загальна духовна сліпота – охоплює цілі суспільства в процесі прийняття за суттєве – несуттєвого (мотивів, предметів повсякденного обговорення, напрямків діяльності тощо). Загалом Будда пропонує ті ж самі три основні принципи очищення від такого незнання, що й Заратуштра: «благі думки, благі слова, благі дії», але на відміну від останнього він не закликає до ворожнечі з опонентами: «бо ніколи в цьому світі ненависть не закінчиться ненавистю, але відсутністю ненависті закінчиться вона». Буддизм вперше проголошує ідею рівності людей – на основі відношення до кожного – зі співчуттям. Співчуття, як зв'язок всіх сутностей світу, передбачає, передусім, відчуття-розуміння інших, на основі якого тільки й можлива адекватна допомога їм – у звільненні від причин страждань. Важлива й запропонована ним мотивація подолання зла добром – це припинення страждань, причому навички припинення страждань на особистому рівні є запорукою подолання страждань на всіх вищих рівнях суспільних відносин. Для цього Будда пропонує і просту практичну методику самоконтролю над своїми пристрастями й недоліками, яка отримала назву «восьмеричний шлях».

¹ Шакья – індійське звучання самоназви скіфів (саки), які вперше прийшли в Індію в 7 ст. до н.е.

Вчення Будди, будучи, як і вчення Заратуштри, протестом проти кінності, формалізму, закритості й маніпулятивності касти професійних ідеологів (брахманів, магів чи будь-яких інших), – зверталось безпосередньо до почуттів і розуму кожної людини, роблячи свідому практику духовно-інтелектуального вдосконалення людини складовою її повсякденного життя. Але гуманізм Будди – це співчуття до всіх людей, втілене в зусиллях, спрямованих на підтримку людяності в собі і в кожній іншій людині. Буддизм вперше почав вчити протистояти не людям, а тільки їх вадам. Зороастризм же, поділивши людей і світ на два опозиційні табори, не виходить далі простої дилеми: «хто не з нами той проти нас», не даючи шансів опозиційним силам міняти погляди, вчитися й самовдосконалюватися на шляху до мистецтва співчуття.

Загалом же динаміка соціальних змін, які пережило Індійське суспільство впродовж I тис до н.е., показала, що консерватизм ведичної традиції, сам по собі, не може бути гарантією забезпечення благочестивого суспільного життя. Але на тлі всіх пошуків виходу з цієї чергової проблеми в діалектиці розвитку людського суспільства і суспільної свідомості, Індійська цивілізація зберегла загальне розуміння важливості духовно-інтелектуальної діяльності – як в пошуку істини, так і в забезпеченні суспільного порядку, піддавши сумніву лише примітивну практику проголошення істини у вигляді конкретного й статичного стану речей. Філософські школи Індії, принаймні, з цього часу – не мають нічого спільного з релігійними сектами, що ворогують одна з одною – з приводу термінів, ритуалів, «символів віри» чи інших формальних показників лояльності чи ворожості. Як зазначає М. Мюллер, характеризуючи шість шкіл індійської філософії, спільний для багатьох з них принцип єдності Творця і Творіння дозволив усвідомити безперспективність прямого і «єдино можливого» зображення світу, без врахування ситуаційних об'єктивних і суб'єктивних характеристик процесу пізнання [24]. На думку М. Мюллера, філософські школи Індії – це, передовсім, чесно й доступно (для зовнішньої оцінки) визначені методології дослідження, які, взявши за основу певну систему вихідних положень, виділивши допустимі для себе джерела й способи отримання висновків, намагалися створити, кожна в своїй системі координат, відповідну цілісну логіко-змістовну картину світу [24]. Таким чином, завдяки відносній ізолюваності і світоглядній та методологічній толерантності в період свого «лихоліття», Індійська цивілізація здійснила безпрецедентний прорив у дослідженні критеріїв адекватності людських знань і рефлексій. В сукупності всіх її філософсько-релігійних шкіл – вона систематизувала основні варіанти відповіді на питання загальнолюдського значення – як людина пізнає світ. Безліч напрямків дослідження, на які каналізувалася духовно-інтелектуальна діяльність Індійського суспільства,

обираючи власні предмети і розроблюючи власні методики досліджень, – всі разом створили найбільш повну картину способів пізнання, до цього часу не усвідомлену іншими цивілізаціями. Поширення тоталітарних і прозелітичних світових релігій в середньовіччі й наступні релігійні війни – надовго призупинили цей процес у більшості суспільств – будівничих цивілізацій третього покоління.

Розвиток політичних і правових уявлень в Китайській цивілізації

Особливістю формування Китайської цивілізації, будівничим якої стали напівварварські царства на периферії імперії Чжоу – був потужний культурний вплив цієї держави, офіційна доктрина якої, вже сформувала основні принципи компромісу між культурною традицією громад місцевого неолітичного населення і засадами військово-політичної організації держави, які принесли на цю територію клани колісничників бронзової доби (представники династії Шан) і наступні хвилі «варварів з заходу» (яким був і клан Чжоу). Усунувши від влади династію Шан (в XII-XI ст. ст. до н.е.), лідери клану Чжоу¹ проголосили програму гуманного правління, побудованого на ідеї відтворення забутих «трьох основ», якими, за легендами, керувалися давні правителі Піднебесної: поклоніння Небу, шанування предків, повага до народу [9, с. 167]. Чжоусці зберегли квазірелігійну офіційну концепцію династії Шан – культ їх предків (Шан-ді), трансформували її у безособову Владу Неба (Шанді). До ідеї Шанді було додане нове поняття Тянься – все що знаходиться під благодаттю Неба, яке, об'єднало правителів і підданих у єдину солідарну спільноту. Як зазначає К. В. Васильєв, відповідно до цієї «синтетичної» концепції, правлячі династії отримують владу на основі «Мандата Неба», що стає можливим лише як визнання накопичених кланом заслуг, мірилом яких виступає «де» – своєрідний «фонд» благочестивих діянь. Для цього, на думку К. В. Васильєва, і була створена історична фікція про династію «Ся» – як попередницю Шан, що втратила «де», в той час, як засновник держави Шан (Пан Ген) у 17 ст. до н.е. виявив високий її рівень, будучи хоробрим, мудрим і благочестивим вождем [9, с. 168]. Так само і Дім Чжоу, змінив (у 11 ст. до н.е.) останнього правителя Шан (Шоу ді Сіня) – лише тому, що в того зовсім не лишилося «де», тоді як представники дому Чжоу кілька поколінь поспіль показували високий його рівень [9, с. 168]. Так чжоуські правителі впровадили свій варіант використання історії для політичної

¹ Термін «клан» тут умовний, слід зауважити що всередині Чжоу існували підпорядковані великі роди які також підпадають під поняття «клан», оскільки роди виділялися і в їх межах, наприклад клан Цзи, до якого належав перший імператор Чжоуської династії Чен Ван.

консолідації, керованого ним суспільства. Концепція «де» виявилася значно гуманнішою і, водночас, кориснішою для власного історичного поступу суспільства, ніж, наприклад, концепція «обраного народу»: хоча цивілізований Китай і не шанував варварів, як опозиційну зовнішню силу, але, описуючи події, які стали частиною внутрішньої історії Піднебесної, китайські історики практично не звертають увагу на варварське походження тих чи інших видатних діячів китайської історії: їхні військові перемоги і вдале правління означало головне – вони і їхні клани мали необхідний рівень «де». Так концепція Мандата неба забезпечила, на багато століть вперед, – безпрецедентні умови для органічного залучення варварських кланів в політичне життя Піднебесної.

В політичному управлінні реформи Чен Вана (першого офіційного правителя Чжоу) і Чжоу Гуна (дядька й регента Чен Вана) започаткували систему «трьох гун», поставивши на чолі фактичного керівництва імперією трьох вищих радників вана – гунів, на яких, кажучи метафорично, покладалася інтерпретація «волі Неба»¹. Система трьох гун поширювалася й на нижчі шаблі адміністративної системи держави Чжоу – аж до великої общини родичів (лі). Так, при формальному монаршому правлінні, реально в імперії забезпечувалося багаторівневе колегіальне управління. Реформатори розробили також систему спеціального виховання підданих, яка в пізніших ностальгічних трактатах періоду «Воюючих царств» (Чжаньго) визначена як система «лі-юе»². Так почався культурний син-тез відроджених традицій мирного землеробського населення з елементами військово-політичної організації і станової стратифікації, привнесених індоевропейськими колісничниками. Реформи забезпечили імперії під владою Чжоуської династії близько трьохсот років (XI–VIII ст. до н.е.) процвітання³, яке для китайської історіографії стало легендарною «золотою добою» китайської державності.

Безліч варварських і напівварварських царств, які, починаючи з XI століття, з'являються навколо Старшого Чжоу, формуються й розвиваються як її майбутні наступники. Починаючи з періоду Весни і Осені (VIII–V ст. до н.е.) різноетнічне населення Піднебесної синтезує, у різних співвідношеннях, автохтонні й привнесені елементи культури,

¹ Ці титули були спочатку клановими, їх отримали сам Чжоу Гун, його брат Шао Гун (представники роду Цзи – головного в клані Чжоу) і Тай Гун – представник роду Цзян, спорідненого з Цзи.

² Лі – звичаєві етичні норми, юе – ритуал, в широкому сенсі – всі засоби культурного виховання.

³ Історія Чжоу поділяється на два періоди-царства: могутнє раннє, назване в хроніках Західне (Старше) Чжоу (до VIII ст. до н.е.), і слабке пізнє – Східне (Молодше) Чжоу (після VIII ст. до н.е.), підпорядковане іншим молодим, переважно напівварварським державам.

на основі яких, завдяки торгівлі, військовим експедиціям і політичним союзам, а головне – зусиллями мандрівних благородних мужів (цзи) – починається формування єдиного культурного простору нової Китайської цивілізації. Попри постійні війни, період «Весни і Осені» – був плідним для пошуків нових форм політичного й економічного життя, нових вчень та ідеологій [6, с. 312–314]. В цей і наступний період «Воюючих царств» відбувається інтенсивний розвиток як економічних, так і інтелектуальних та духовних надбань Китайської цивілізації, проводяться ефективні господарські й адміністративні реформи, модернізується виробництво й армія, удосконалюються мистецтва.

В період Весни і Осені, коли між царствами-гегемонами зберігається відносна динамічна рівновага, при збереженні номінального авторитету Чжоуського вана, в їх відносинах інтенсивно розвиваються начала міжнародного права. Найбільш характерним явищем цього періоду стають з'їзди й конференції правителів царств і делегованих ними вищих сановників. Коли правитель царства Ци Хуань-гун вперше ввів практику проведення з'їздів правителів інших держав, що, на той час (в 679 р. до н.е.), було майже революційним актом: по-перше, до цього нововведення, право скликати до себе гунів мав лише ван Чжоу, який, навіть вислуховуючи їх поради, виголошував їм свою волю, як єдиний в Піднебесній суверен, по-друге, скликання з'їздів впровадило у відносини між царствами переговорний процес, в яких, принаймні, сильні царства, виступали на рівних, і це було першим кроком до усвідомлення їхніми правителями себе як суверенів [9, с. 170]. Але при цьому, коли в 651 р. до н. е. коли на з'їзді в Куйцю Хуань-гун взяв для себе новий титул «гегемон» – це було цілком «політкоректним» актом, який, будучи новацією, формально не заперечував традицію, не завдаючи шкоди достоїнству Чжоуського вана.

Період «лихоліття» (Чжаньго, «Воюючі царства», 498–221 рр. до н.е.) в Піднебесній став періодом оформлення основних філософських шкіл (в традиції – «сто шкіл»), все різноманіття яких можна, однак, узагальнити в трьох світоглядних концепціях, що під час лихоліття набули поширення як можливі «рецепти» виходу китайського суспільства з кризового стану, утворюючи послідовний ряд за рівнем своєї радикальності.

Майже «гомеопатичний» рецепт для оздоровлення суспільства, коли його занепад не дійшов занадто далеко, дає вчення даосів, в інтерпретації *Лао-цзи* (604–531 рр. до н.е.), викладене в «Дао-де Цзині». Він викладає принципи регулювання суспільних відносин на основі концепції Дао – динамічного закону діалектичної взаємодії Ян і Інь. Всі явища розглядаються ним з позицій відносності, в процесі становлення, через постійні переходи одних форм в інші, але при самопідтримуваній гармонії всіх складових буття: «Всі міриади сутностей здійснюють роботу, але

не мають оформлення в словах». В розвиток цієї ідеї, у другому чжані Дао-де Цзину Лао-цзи формулює принцип, який лише у сучасній соціології знайшов належне розуміння: «в Піднебесній, довідавшись про красу, починають втілювати красиве: і ось вже – потворність» [7, с. 173]. Безпосередньо зміст цього принципу полягає в тому, що в світі є речі, які слід сприймати такими, як вони є, і не намагатися їх створювати чи примножувати штучно – це порушує і загальну гармонію, і місце бажаного явища в контексті Дао: «Мудрець діє недіянням і мовчанням» [7, с. 173]. В сучасній соціології цей принцип опосередковано знайшов втілення в законі «самоздійснюваних пророцтв», відповідно до якого соціальні фобії, набуваючи значного поширення в суспільстві, зрештою мають тенденцію реалізовуватися: нездатність цілісно відчувати гармонію безлічі взаємоузгоджених рухів буття, призводить до того, що людина чи суспільство своїми надмірними бажаннями, страхами чи діями – деформує цю природну гармонію і, зрештою, створює спотворену, недовговічну, приречену на негативні наслідки реальність. «Коли Великий Шлях (Дао) втрачено – з'являється «людяність» і «обов'язок»... Коли між родичами немає гармонії, постає потреба в «синівській пошані» і «батьківській любові»... Коли в державі безлад – поширюються «вірнопіддані»» [7, с. 174]. Отже, якщо «основи не порушені», суспільству лише треба дати спокій: не вчити корову давати молоко, а селянина вирощувати врожай, а просто не віднімати у них більше, ніж вони можуть віддати, тоді нормальне життя самовідновиться, в силу вікової гармонії всіх його найважливіших складових.

Шлях оздоровлення суспільства, який пропонує *Конфуцій (551–479 рр. до н. е.)*, вимагає від суспільства певних організованих зусиль, зорієнтований на суспільство, в якому «Великий Шлях» вже істотно втрачено. Явною ознакою «втрати Шляху» філософ вважав те, що основоположні поняття позбавлені в суспільстві їх первинного значення. На думку Конфуція, виведення суспільства з кризи, перш за все, вимагає «виправлення імен» (чжен мін) – тобто відновлення в суспільстві розуміння й дотримання первинних значень основних понять і соціальних інститутів. Конфуцій вірив, що політичними заходами й дотриманням традиційних церемоній, звичаїв і порядків можна зупинити кризу і забезпечити процвітання Піднебесної. Він збирав і вивчав пам'ятки династії Чжоу, маючи намір покласти ідеалізовану традицію цього царства в основу практичної етики і політики. В 30-літньому віці, прибувши до Лояну (останньої столиці Чжоу), де в той час хранителем бібліотеки династії Чжоу був Лао-цзи, Конфуцій на деякий час став його учнем і помічником, отримавши змогу вивчати музику і ритуал епохи Чжоу [25, с. 158]. Філософську основу індивідуальної етики Конфуція

складає концепція ідеальної людини «цзюнь цзи». Благородний муж (цзи) – це ідеал, до якого наближають етичні правила Конфуція. Благородство, при цьому має в основі не знатність походження, а людяність «жень». Ідеал суспільного ладу – родинна солідарність (в розумінні всього суспільства як великої родини) – забезпечується, на думку Конфуція, з одного боку, людяністю благородних мужів, з іншого – синівською пошаною (сяо) простих людей (минь). Методом покращення особистої поведінки має стати добре продуманий ритуал, через який система «лі-юе»¹ має виправляти поведінку простих людей. Але головне, що в основі цих почуттів має бути щирість: нещирість (як неправда не лише в словах, але й у думках та вчинках) – причина ненадійності будь-яких міжособистісних і суспільних зв'язків [25, с. 128]. Найбільш відомим джерелом соціальної етики Конфуція вважається книга «Лі Цзи» (Трактат про Етику). В якості методу викладення в трактаті застосовується характерна для китайської мудрості нумерологія². Зокрема, виділяється чотири основні соціальні інституції, дотримання стандартів яких відповідає лі: «коли чотири устої: правила поведінки, норми музики, покарання і управління досягають своєї мети і не порушуються, тоді шлях стародавніх правителів дотримується цілком». Все різноманіття суспільних відносин в Лі Цзи систематизується (вірніше, нумеризується) як «п'ять відносин» Піднебесної: між правителем і підданими; між батьком і сином; між чоловіком і дружиною; між старшими й молодшими братами; між друзями. Ці відносини спираються на три основи: знання, людяність і енергію. Стосовно управління Піднебесною і державою «Лі цзи» визначає дев'ять принципів, якими має керуватися правитель: самовдосконалення; виявлення пошани до мудрих; любов до близьких; повага до сановників; увага до всіх чиновників; турбота про народ; заохочення всіх видів ремесел; прихильність до людей здалеку; люб'язність до «чжоухоу»³ [25, с. 159].

Школа легістів Фа-цзя пропонувала найбільш радикальні заходи – для ситуацій, коли суспільні відносини деградували настільки, що тільки жорсткими заходами суспільство можна вивести з кризи. Легісти, як типові позитивісти, зв'язують будь-які соціальні реформи з ефективним державним управлінням. Тому їх вчення – це, перш за все, вчення про

¹ В конфуціанській доктрині «лі-юе» система підтримки (самовідновлення) належного морально-етичного стану членів суспільства: «Лі» – «основи», тобто правила на яких будуються всі суспільні відносини. «Юе» – може мати зокрема такі значення: музика, лікування, виправлення, гармонізація.

² Метод, за яким систематизація різноякісних категорій і понять здійснюється через приписування їм певної незмінної кількості.

³ Військова еліта, «офіцерський корпус».

прикладну ефективність структури, принципів діяльності та ідеології держави. Найефективніші заходами є система покарань «фа», яку зрідка урізноманітнюють заохоченнями. Для забезпечення постійної готовності чиновників служити, має бути постійна їх ротація на основі складання і періодичного перескладання іспитів, а також інститут таємних інспекторів, наділених контролюючими й караючими повноваженнями. Легізм не визнає соціальних привілеїв: крім правителя, всі рівні перед законом, а практично – перед волею імператора. Це, з-поміж іншого, означає, що фактично всі піддані перетворюються на державних рабів. Прибічниками китайського легізму були, переважно, не філософи, а державні діячі-практики, серед яких найвидатніші Шан Ян, Гуань Чжун, Цзи Чень, Лі Куй, Шень Бухай, Хань Фей [25, с. 164]. Лише «рецепт» легістів виявився спроможним вивести тогочасну Китайську цивілізацію з лихоліття, що й зробив своїми радикальними заходами Цинь ши Хуанді, об'єднавши всю територію Піднебесну під своєю абсолютною владою. Після недовговічного правління династії Цинь (221–207 рр. до н.е.) і кривавої громадянської війни, спричиненої її режимом, за правління династії Хань (206 рр. до н.е. – 220 р. н.е.) було відновлене конфуціанство, яке за імператора У-ді (140–87 рр. до н.е.) стало офіційною ідеологією імперії (інтерпретації головного ідеолога імперії Дун Чжуншу [9, с. 284]. Ця оновлена конфуціанська доктрина, фактично, сформувала основу «ханьського» менталітету населення Піднебесної, практично, незмінну в наступні тисячоліття.

Взаємодія й синтез політико-правових ідей в античній ойкумені

Таким чином, самобутня культурна традиція кожної з п'яти цивілізацій другого покоління – Сирійської, Мідійсько-Іранської, Еллінської, Індійської й Китайської – стали історично першим продуктом глибокого багатовікового синтезу культур місцевого неолітичного населення – з одного боку, і іммігрантів, під владу яких воно потрапило – з іншого. Як би не заперечувався в панівних ідеологіях новоутворених суспільств¹ зв'язок з автохтонними культурами, сучасні порівняльні й історичні дослідження, дозволяють стверджувати, що своїй культурній самобутності кожна з цивілізацій другого покоління, значною мірою, завдячувала культурам автохтонного населення, яке з неоліту продовжувало складати основу міських і сільських громад на територіях їх формування. Саме цей синтез, що зробив кожна з цивілізацій другого покоління,

¹ Виняток становить ідеологія династії Чжоу, яка зробила пошану до громад землеробів частиною офіційної доктрини «трьох основ».

серед іншого, носієм «першооснов» неолітичного походження, самобутньо переусвідомлених в кожному з їх регіональних осередків, – дав поштовх першій духовно-інтелектуальній революції трансконтинентального масштабу, метафорично визначеній К. Ясперсом як «осьовий час» історії людства і, надалі, зробив можливим перший свідомий «діалог цивілізацій» в просторі античної ойкумени, який синтезував вже «синтетичні» здобутки культурних традицій цивілізацій другого покоління, трансформуючи їх в світові релігії – основу майбутніх цивілізацій «третього покоління», тобто цивілізації сучасності.

Як зазначає Мак-Ніл, в період між VI і III століттями до н.е. доба культурного панування Середнього Сходу завершується і розпочинається доба «збалансованих взаємин» між суспільствами Європи, Середнього Сходу, Індії й Китаю, який тривав аж до 1500 р. н.е. [6, с. 353]. В цей час не лише оформилися особливості культур Греції, Китаю й Індії, на периферії Перської імперії, яка сама ще певний час залишалася на вершині могутності, але й почався інтенсивний обмін ідеями між цими осередками нового бачення світу [6, 354–357]. Одним з найбільш поширених наслідків такого обміну став еллінізм, який являв собою синтез (чи скоріше синкретизм) релігійних і філософсько-правових вчень, принаймні, Індії, Ірану й Греції, а можливо, й іудаїзму. В його формуванні, безумовно, мали вирішальне значення війни О. Македонського і наступні рухи народів під час і після війн діадохів. Але сам процес обміну культурними здобутками різних регіональних цивілізацій другого покоління почався значно раніше, за імперії Ахемендів, провідність якої кілька століть забезпечувала обмін культур через її територію. Часто, як приклад запозичення іранської спадщини, наводять відтворену Геродотом (484–425 рр. до н.е.) «розмову трьох персів» про три основні форми політичної організації: демократії, аристократії й монархічного правління, а також записки Ксенофонта (431–356 рр. до н.е.) про вихід десяти тисяч греків з Месопотамії¹, чи твори про Персію й Індію його сучасника Ктесія, який був лікарем Артаксеркса II. Після походів Олександра популярним стає оповідь Мегасфена про Індію. На сході про культурні міжнародні контакти досліджено ще не настільки багато, але досить відома історія про те, як Лао Цзи, залишивши на схилі літ, тихе й спокійне життя наглядача бібліотеки династії Чжоу в Лояні і Конфуція, який прийшов до нього навчатися, помандрував до Індії, щоб ознайомитися з вченнями індійських мудреців. Відомо, що цьому

¹ В 401 р. до н.е. відбувся заколот проти царя персів Артаксеркса II його брата Кіра Молодшого, у війську якого було 13 тис. грецьких найманців, а серед них – афінянин Ксенофонт.

передувало подвижництво в Китаї архатів з Індії, які зокрема, вважаються засновниками Шаоліня. Європейська наука, безумовно, краще вивчила спадщину Еллінської цивілізації, оскільки історично могла взяти від неї найбільше. Але сучасні дослідники мають всі можливості прослідкувати рух головних політичних і правових ідей, як наслідок взаємодії культур регіональних цивілізацій другого покоління в античній ойкумені, і це є лише питанням часу і доброї волі.

Як зазначають Т. Себайн і К. Торсон, найбільша відміна нової філософської думки, від тієї, що панувала в старих імперіях Середнього Сходу, полягала в розмежуванні й відокремленні політики від релігії і філософії від міфу [21, с. 49]. В процесі цього розмежування сформувалася ідея про протилежність природи й умовності, причому сама «умовність» стала розглядатися по-різному. Пізні софісти, наприклад Антифон, тлумачили як умовність «людський закон»: «дотримуйся його при свідках, коли ж один – до голосу природи дослухайся й чини як побажаєш» [21, с. 133]. Але в більшості випадків формується розуміння умовності – як продукту суспільного волевиявлення, як закону, впровадженого громадою. Так Платон заклав основи майбутньої соціальної науки, виходячи з того, що суспільні відносини можуть стати предметом раціонального вивчення і бути спрямовані в розумному напрямку. Політична теорія Аристотеля будувалася на переконанні в тому, що поліс – це колективний посередник між морально рівними, вільними громадянами, які поводяться, відповідно до закону і спираються в свій поведінці на дискусію й злагоду, а не на силу [21, с. 134].

В імперії Олександра Македонського і діadoxіях стало очевидним, що місто-держава нездатна політично організувати великі території і що політика поділу на греків і варварів стала безперспективною в умовах великих територіальних держав. Як зазначають Т. Себайн і К. Торсон, нові монархії діadoxів були приречені стати абсолютними, бо жодна інша форма державності не змогла б примирити греків з азіатами. Цар не просто стояв на чолі держави – крім нього не існувало іншої сили, яка б могла утримати державу в цілості [21, с. 138]. Тож успішність у розбудові цих держав значною мірою була забезпечена принаймні політичною спадщиною імперії Ахеменідів, чиновники й інституції якої продовжували діяти під владою еллінських правителів. Складені з різнорідних елементів, елліністичні територіальні держави були змушені залишати недоторканими велику кількість місцевих звичаїв і правопорядків, над якими стояли закони, продиктовані інтересами державної єдності, і закріплені авторитетом монарха. При цьому елліністична теорія монархії спиралася на ідею, усвідомлену ще в період міст-держав – ідею договору, як суспільного закону, і «елліністичний деспотизм» не втратив важливої

ознаки еллінської політико-правової культури: держава має бути не владою військових, а повинна створювати закон і керуватися законом.

Крім необхідності керувати великими територіальними державами, поєднуючи військову силу й закон, ойкуменізація змусила усвідомити важливу світоглядну проблему, яка, зрештою, сприяла тому, що в цивілізаціях третього покоління антична мудрість поступилася місцем світовим релігіям. Мається на увазі втрата відчуття єдності особи зі своїм соціальним середовищем. Громадяни полісу відчували себе одним цілим з громадою, благо для них – було благом полісу, а благочестям – активна участь у житті полісу. Криза ж полісу й наступне відкриття багатонаціонального світу – викликало у еллінів культурний шок, наслідком якого стали масовий відхід від політичного життя, розвиток індивідуалізму і пошук індивідуального подолання духовного дискомфорту за межами публічного життя. Політична активність, як чеснота громадянина, поступилася пошуку особистих ідеалів, які розвивали й сповідували приватні товариства (колегії) соціальної й релігійної орієнтації. Як і в будь-які періоди «лихоліття», в цей час набувають популярності релігійні доктрини, що несуть сподівання на особисте безсмертя, підкріплюючи їх ритуалами містичного єднання з богом, що, по вірі, забезпечує можливість спасіння – в цьому чи (і) в загробному житті. Набули також поширення й більш примітивні форми пошуку психологічної розради – ворожба, магічні дійства, екзотичні культи тощо. В руслі еллінізму школи того часу (епікурейці, циніки, стоїки) зосередилися на пошуку індивідуальної самодостатності. Всі вони спиралися на вчення Сократа, який головним джерелом зла вважав відсутність знань і мудрості. В цьому пошуку, елліни, очевидно, зазнали і впливу релігій та вчень, що вже були відомими і в імперії Ахеменедів, і в державах діадохів, акумулювавши досвід народів, що пережили подібну кризу світогляду раніше за еллінів. Ідея обраної спільноти мудрих, яка поєднує циніків і ранніх стоїків, має аналоги в старозаповітній традиції. Гуманістична спрямованість буддизму і його зосередженість на духовному самовдосконаленні – досить виразно виявляється в середній і пізній стої, проте ці аналоги вимагають спеціальних досліджень.

Стоїцизм став найбільш плідним напрямком еллінізму. Зокрема, здобутком стоїків стало вчення про два типи законів: звичаєвий закон міста і найдосконаліший – закон природи. Причому, стоїки, швидко повернувшись від виключно особистого спасіння – до турботи про суспільство – поставили собі завдання – створити всесвітню систему законів, яка б втілювалася у безлічі місцевих порядків, підпорядковуючи, таким чином, їх різноманіття певним загальним морально-етичним і правовим принципам. В Римській імперії ця ідея трансформувалася

у трирівневу ієрархію права, в якій – між законом природи і місцевим правом – постало загальне право римської держави. Філософія стоїків здійснила величезний вплив на перехід римської політичної й правової думки з практичної площини в теоретичну.

Початок цьому процесу було закладено дружбою двох греків – Панетія й Полібія – з групою римських аристократів, які утворили товариство однодумців на чолі з Сципіоном Еміліаном. Як вважають Т. Себайн і К. Торсон, Панетій на основі стоїцизму розробив власну версію філософського гуманізму. Він відкинув тезу ранніх елліністичних вчень про те, що мудрі повинні зректися своїх емоцій і жити у відстороненості й самодостатності, висунувши ідеал служіння народові, на основі гуманізму, співчуття й доброти [21, с. 152–153]. Розум, на його думку, повинен бути законом для всіх людей, а не тільки для мудрих. Існує спільна основа, яка робить всіх людей рівними, не зважаючи на відмінності в чинах, природних здібностях і достатку. Усі вони потребують мінімум прав, без якого неможливо зберегти людську гідність, тож справедливість вимагає, щоб закон визнавав ці права і захищав їх.

Полібій в історії Риму виклав теорію римської конституції, яка, на думку Т. Себайна і К. Торсона, відображає погляди гуртка Сципіона: історії притаманний непорушний закон розвитку й занепаду, якого не можуть уникнути і держави – монархія переростає у тиранію, аристократія – в олігархію, демократія – в охлократію [21, с. 155]. Ідею поетапності державного стану він запозичив з Платонової «Держави» та Аристотелевої «Політики», лише доповнивши її чіткішим обґрунтуванням переходу від однієї форми до іншої а головне – принципом переваги змішаної форми влади, характерної для Риму (коміції – демократія, Сенат – аристократія, магістрати – одноосібні повноваження), яка забезпечує баланс інтересів і стійкість держави в часі. Таким чином, Полібій надав ідеї змішаного врядування вигляду системи «стримування і противаг», в якому вона дійшла до Монтеस्क'є та фундаторів американської конституції [21, с. 156].

В становленні класичного римського права роль товариства Сципіона була визначальною. Його члени зайнялися вивченням правознавства і реформуванням старого квіритського права, внаслідок чого, на філософській основі природного права (*jus naturale*) стоїків інституціалізувалася нова правова система *jus gentium* (право народів) і набуло нового змісту римське *jus civile*. Римський закон, який, подібно до багатьох систем античного права, спочатку був тільки законом одного міста, потребував поширення на безліч нових відносин з неримлянами, які склалися в ході римської експансії. Практична потреба врегулювати такі відносини почала вирішуватися в середині III ст. до н. е. призначенням спеціального судді (*praetor peregrinum*). Оскільки формальне право не

могло застосовуватися до подібних відносин, преторам доводилося йти на відступи від формальностей, керуючись міркуваннями справедливості, чесних стосунків й здорового глузду, відбором таких правил, які в практиці добрих ділових взаємин могли виглядати добросовісними й справедливими. Внаслідок цього чинний корпус римських законів було доповнено законами, істотно звільненими від формальностей, та побудованими на нових ідеях про добропорядну комерцію і загальний інтерес. Юристи дали корпусу цих нових правил назву *jus gentium* (право народів), ототожнюючи його в філософській площині – з *jus naturale* (як право для всіх). Завдяки тому, що новостворене *jus gentium*, порівняно із старим римським правом, виявилось більш справедливим і виваженим, фактично, краще відповідаючи вимогам часу, воно разом з іншими чинниками сприяло вивченню, перегляду й систематизації всього корпусу римського права. *Jus gentium* передавало правову ідею без особливого філософського наповнення, тоді як *jus naturale* було філософським терміном, утвореним внаслідок перекладу доктрини стоїцизму з грецької на латину [21, с. 167]. Взаємодія обох концепцій виявилася плідною, оскільки загальний підхід і практика застосування *jus gentium* мали дати певні гарантії надійності правових положень, особливо в порівнянні з місцевими звичаями. З іншого боку, теоретично-умоглядні правила *jus naturale* отримали можливість перевірки життям через *jus gentium*. Як зазначають Т. Себайн і К. Торсон, ідея природного права допомогла розглянути звичаєве право з позиції освіченості, вона сприяла подоланню релігійно-ритуального характеру старого римського права і поширенню ідеї рівності усіх людей перед законом [21, с. 170].

Крім того, вона підкреслювала важливість наміру, пом'якшувала надмірну суворість закону, зрештою, вона дала римським юристам ідеал, перетворивши їхню діяльність на «мистецтво добра і справедливості» (за визначенням позитивного права Ульпіаном, котрий, в свою чергу, цитує Цельса). Під впливом цих ідей провадження справ в римській юриспруденції дедалі більше звільнялося від зайвих формальностей; угоди укладаються скоріше за домовленістю, ніж за словесною казуїстикою; батьківська необмежена влада над майном та особистістю дітей була скасована; заміжні жінки отримали рівні права з чоловіками щодо свого майна й дітей; врешті, було досягнуто значного прогресу в законодавстві про рабство, зокрема, шляхом захисту рабів від жорстокості, а також через максимальне спрощення процедури звільнення. В цьому полягає всевітнє значення класичних юристів Риму, які наслідуючи перевести свій погляд з казусів на цілісність, з формальності на змістовне наповнення юриспруденції справедливістю [21, с. 171].

З часом юристи усвідомили окреме філософське значення *jus naturale*, відливши його від *jus gentium*. За своєю природою, тобто

відповідно до *jus naturale*, всі люди народжуються вільними і рівними і наділені первинними невідчужуваними правами. Таким чином, ідея природного права, починаючи з пізньої Римської республіки і до нового часу, стала найвищим принципом відповідності будь-яких форм позитивного права – природі людини – як розумної суспільної істоти.

В політичній філософії ідею зв'язку природного й воле установленого права розвинув Цицерон. За Цицероном, держава – це моральна спільнота, множина осіб, котрим спільно належить сама держава і її закон, він називає державу *res populi* або *res publica* – «справа (набання) народу». Отже держава являє собою корпоративну організацію, членство в якій спільно належить усім громадянам; вона існує, щоб забезпечити своїх членів перевагами взаємодопомоги і справедливостю врядування [21, с. 174].

Звідси випливає три висновки: по-перше, влада держави постає з колективної сили народу, і народ є самоврядною організацією, яка має достатньо засобів, необхідних для самозбереження й продовження свого існування; по-друге, політична влада, при правильному й законному її використанні, стає справжньою спільною владою народу, урядовець, який її здійснює, – це закон, що промовляє, а закон – це урядовець, що мовчить; по-третє, сама держава і її закони незмінно підвладні моральному чи природному закону – цьому найвищому правовому авторитетові, що стоїть над людськими вчинками та інституціями.

За Цицероном, в природі держави сила є тільки окремим її проявом, і її застосування можна виправдати лише потребою реалізувати принципи природного права й справедливості. З цього випливають і основні принципи врядування, викладені Цицероном: влада делегується народом, має функціонувати виключно на підставі закону і може бути виправдана тільки моральними чинниками – дістали практично загальне визнання і впродовж багатьох століть служили загальновідомими положеннями в політичній філософії [21, с. 175].

Таким чином, плідний обмін ідеями в античній ойкумені, дав поштовх розвитку теорії права, зв'язавши природні мотивації людини з принципами розумної й справедливої політичної організації суспільства і державним законом. Європейці ці здобутки отримали через римську й візантійську спадщину, але здобутки в цій площині було досягнуто кожною з цивілізацій другого покоління.

Для правового і морально-етичного забезпечення сучасного діалогу цивілізацій і формування міжнародного співтовариства народів має бути здійснене їх неупереджене порівняльне дослідження, причому спільними зусиллями представників сучасних цивілізацій – спадкоємців цивілізацій другого покоління.

Поширення здобутків античності в цивілізаціях третього покоління через світові релігії

Питання самого факту, часу й головних ознак переходу від античності до середньовіччя все ще залишається предметом дискусій. На нашу думку, визначальним явищем цього переходу є формування цивілізацій «третього покоління»¹, кожна з яких в інтервалі від 4 до 11 століття нашої ери постала як велике багатонаціональне суспільство, об'єднане, принаймні, однією зі світових релігій, і продовжує бути осередком унікальної культурно-правової спадщини в сучасному міжнародному співтоваристві [16, с. 86–88]. Загалом, регіональні цивілізації «третього покоління» характеризують три головні особливості: 1) самотність переходу до середньовіччя в різних регіонах античної ойкумени, при загальному високому рівні успадкованості культур цивілізацій третього покоління від цивілізацій другого покоління; 2) висока активність у формуванні цивілізацій третього покоління «варварських народів»; 3) системоорганізуюче значення у формуванні цих цивілізацій світових (ойкуменічних) релігій – як феномену нової ери. Розглянемо ці ознаки детальніше.

Регіональні особливості успадкування культур античності

Процес формування цивілізацій «третього покоління» відбувся на основі античної ойкумени, яка не була зруйнована «раптом і повністю», переживаючи відносно фрагментарно «темні віки» в різних своїх регіонах в різний час. Навіть найпотужніші «варварські рухи» не стільки руйнували, скільки переносили й оновлювали її спадщину – як в межах самої ойкумени, так і далеко за її межами. Сприяла успадкованості, передусім, та обставина, що осередки нових цивілізацій «третього покоління» виникли спочатку в межах територій «світових держав» античних цивілізацій. Місцеве населення, хоч і «розбавлялося» варварськими етносами і відчувало істотні зміни навколо, але, в більшості своїй, продовжувало вважати себе громадянами чи підданими цих імперій. І лише на історичному віддаленні – перехід більшої частини Старого світу до нових суспільних відносин і формування, на їх основі, регіональних суспільств третього покоління – стали усвідомлюваним фактом. При цьому на ранніх стадіях формування суспільств нового покоління вплив античності був настільки сильним, що відділити в деяких регіонах античність від середньовіччя непросто й сучасним ученим.

¹ На основі поглядів А. Тойнбі, це Ранняхристиянська (Православна), Далекосхідна, Індуська, Ісламська і Західнохристиянська цивілізації – з наступними їх розгалуженнями на більш локальні осередки.

В різних регіонах євразійської ойкумени цей перехід мав свої особливості. Так, в центральній частині Євразії на межі ер вже існували дві сильні «варварські» імперії, утворені в III–II ст. до н.е. першою (скіфо-сарматською) хвилею масового руху народів зі сходу на захід¹ – Парфянська й Кушанська. Їх вже можна розглядати як феодальні й середньовічні. Але раннє їх піднесення – в оточенні ще досить міцного цивілізованого світу античності – спровокувало досить цікаве явище, яке історики називають «патріотичним відродженням», прослідковуючи його як цілком природне втіленням динаміки соціокультурних флуктуацій. Так, в Ірані рід Сасанідів, підтриманий більшістю населення, відняв владу у парфян і заснував імперію Еран-Шахр (III–VII століття), продовжуючи розвивати феодальні відносини, але зробивши консервативний зороастризм офіційною релігією цієї держави [6, с. 526]. Так само в Індії – рід Гуптів, підтриманий більшістю населення, вигнав кушан і заснував імперію Гуптів (IV–VIII століття), продовжуючи розвивати феодальні відносини та зробивши офіційною релігією своєї держави консервативний брахманізм, течії якого, істотно оновлені і спрощені для «народного» розуміння, згодом було об'єднано під новою назвою «індуїзм» [6, с. 505].

Пізніше в VII–VIII ст.ст. обидва ці осередки арійської культурної традиції були піддані суворим випробуванням, в зв'язку з експансією арабів, об'єднаних Ісламом. Це був перший в історії потужний завойовницький рух семітомовних народів в глибини Євразії, яка тисячоліттями залишалася непорушним масивом індоєвропейської суперетнічної традиції. Ісламська експансія повністю поглинула Ірано-арійську і, частково, Індо-арійську цивілізацію, збагатившись їхніми культурними надбаннями і активізувавши на територіях їх поширення процеси формування суспільств третього покоління. Іран відродився у вигляді самобутньої гілки Ісламської цивілізації; в Індії під владою арабів, а надалі – ісламізованих тюрків і монголів – продовжився процес формування Індуської цивілізації.

На заході та крайньому сході євразійської ойкумени (на межі ер ще античних), дві великі імперії – Римська (як світова держава Еллінської цивілізації) і Ханська (як світова держава Китайської цивілізації) – під першими навалами варварів зберегли свою цілісність². При цьому в обох імперіях і навколо них з початку нової ери отримують поступове

¹ Рух зі сходу на захід Євразії (від III ст. до н.е. до XIII ст. н.е.), спочатку був «поверненням» на захід найбільш східних індоєвропейських народів (під загальною назвою сармати), а потім експансією народів переважно алтайської мовної групи (предків сучасних тюрків, монголів, маньчжурів і т.ін.).

² Перша серйозна поразка римлян від європейських варварів (херусків, бруктерів, хаттів і марсів) відбулася в 9 р. н. е.; кордони Ханської імперії потерпали від хунну з II ст. до н.е.

поширення «чужі» для цих територій світові релігії, які згодом стали тут ідеологічною основою цивілізацій «третього покоління»: в Римській імперії з її окраїн поширилися мітраїзм і християнство; в Ханьській імперії і навколо неї – набула поширення оновлена версія буддизму – махаяна. В III–IV ст. нової ери обидві імперії опинившись на межі загибелі, утворили «дочірні» держави, які, разом зі світовими релігіями, послужили в цих регіонах своєрідним «містком цивілізованості» між античністю й середньовіччям.

На Заході це відбулося в перші десятиліття IV ст., коли Костянтин Великий підтримав християнство як офіційну релігію і зробив столицею імперії Костянтинополь (колишній Візантій). За правління його і його наступників, у Візантійській імперії відбулася реанімація Римської імперії, практично знищеної впродовж попередніх ста років міжусобиць «солдатських імператорів», але це відродження сталося вже в лоні нової – Ранняхристиянської (Православної) цивілізації [6, с. 700]. При цьому антична освіченість, схильність до дискусій і латина ще довго підтримували належний рівень культури й цивілізованості – як у Візантійській імперії, так і в безлічі варварських держав навколо неї, що формувалися в культурному полі Ранняхристиянської цивілізації.

На Далекому Сході, після розпаду Ханьської імперії у III ст. н. е., її спадщину певний час підтримують три царства (У, Шу, Вей) і формується безліч більш чи менш тривалих за часом варварських держав, серед яких поширюється буддизм [6, с. 715]. Впродовж VI–X ст. буддизм, за сприяння династії Тан (VI–IX ст.), став основною консолідуючою силою Далекосхідної цивілізації, сприяючи формуванню в Японії, Кореї, В'єтнамі, інших державах Індокитаю й Тибету, нових її осередків. При цьому в середовищі освічених верств місцевого (ханського) населення Танської імперії, міцно зберігається конфуціанська традиція¹. Служачи в адміністраціях Тан і наступних династій, освічені ханці активно сприяють відродженню й поширенню ідей конфуціанства й основ освіченого правління – як в наступних державах Китаю, так і по всьому культурному простору Далекосхідної цивілізації.

Роль «варварів» у формуванні цивілізацій третього покоління

Цивілізації третього покоління виявилися останньою генерацією регіональних суспільств – в загальному процесі культурної інтеграції людства. В ході свого становлення й розвитку, ці суспільства постійно долучали до свого складу все нові й нові варварські народи, аж доки

¹ Мається на увазі не стільки безпосередньо вчення Конфуція, скільки розроблена на його основі офіційна ідеологія імперії Хань, впроваджена за імператора У-ді.

цивілізаційний процес не охопив практично всю планету. З «зовнішнього пролетаріату» імперій античності, а потім і середньовіччя, варварські народи, хвиля за хвилею, перетворюються на головну військово-політичну силу держав цивілізацій «третього покоління» – як збережених з античності, так і новоутворених.

На початку ери важливу роль в процесі поширення надбань цивілізації відігравали скіфські й сарматські народи, зокрема алани, язиги, парфяни, кушани, согди (юеджі) [6, с. 503]. Період їх активності припадає на інтервал від III ст. до н.е. до IV ст. нової ери. В античній ойкумені вони супроводжували каравани торговими шляхами Євразії, боролися за контроль над ними, брали участь в утворенні еллінізованих держав – від Причорномор'я до Індії й Китаю. Представники цих народів сприяли поширенню ранніх світових релігій, зокрема буддизму й мітраїзму. Саме рухи скіфо-сарматських народів активізували інтерес до цивілізації – варварів з далеких її окраїн: на заході – кельтів¹, германців і слов'ян, в євразійських степах – народів уральської (майбутніх гунів, сабірів, угрів) і, особливо, алтайської (майбутніх тюрків, маньчжурів, монголів) мовних сімей [6, с. 534–535]. Ці народи й стали головною силою в руйнуванні античних і формуванні сучасних регіональних цивілізацій.

Системотворча роль світових релігій

Світові релігії формувалися як пошук компромісу особистого благочестя з уявленнями про універсальний порядок – в цивілізаціях третього покоління. Об'єднані світовими релігіями, ці суспільства стали останнім кроком до консолідації людства в глобальне суспільство. Ці суспільства є найбільшими за розмірами й найрізноманітнішими з складом населення, об'єднуючи безліч народів, що в різний час долучалися до їхнього культурного поля. Світові релігії, що стали для них системотворчим чинником, були новим культурним феноменом в контексті всього історичного розвитку людства, втіленням нових засобів стандартизації світоглядних і етичних основ: вже за своєю природою вони були ойкуменічними, тобто закликали до солідарності всіх своїх прибічників різного етнічного й цивілізаційного походження, а в перспективі – все людство. Практично кожна з них давала власний, хоч, можливо й не цілком досконалий, ідеал формування світової спільноти, і кожна «відтестувала» цей ідеал на його «історичну придатність», виявляючи як свої переваги, так і недоліки.

¹ Багато кельтських народів вже була залучена до Еллінської цивілізації: передовсім галли Франції, кельти Іспанії і галати Малої Азії, до кельтів частина дослідників відносить і тохарів Кушанської імперії.

Світові релігії, за своїми витоками, були своєрідним «перекладом» філософських ідей античності, вульгаризованим для широких неосвічених мас, що дозволило зберегти ці ідеї для наступних періодів більш зрілого й свідомого їх перегляду. Процес утворення спрощених варіантів тлумачення філософських вчень і герметичних релігій регіональних цивілізацій другого покоління починається ще в античній ойкумені на основі відносно вільної їх взаємодії. В ранньому середньовіччі носії різних світових релігій і носії античної мудрості – тривалий час співіснують і активно обмінюються філософськими й релігійними поглядами, сприяючи відточенню основ кожної зі світових релігій і формуванню їх як зрілих концептуальних систем. Завершення цього процесу відбувається вже в період релігійних війн, коли кожна регіональна цивілізація визначилася, в основних рисах, зі своїми офіційними релігіями і розвивала їх вже не як загальнолюдські вчення, а як засоби консолідації свого суспільства у війнах з «іновірцями».

Практично, кожна зі світових релігій утворила свій набір методів солідаризації різних за походженням народів, об'єднуючи їх не лише спільним міфом, але й чітко визначеними ціннісними та етичними орієнтирами і ритуалом, що після лихоліть античних цивілізацій, стало новим кроком на шляху до історичного усвідомлення необхідних правил і принципів соціальної взаємодії. На відміну від досить розпливчатого відчуття спільної етнокультурної спорідненості, характерного для релігійних систем цивілізацій античності, світові релігії середньовіччя об'єднують безліч народів і, принаймні на початку свого поширення, розглядають всіх своїх послідовників як рівних «братів по вірі», стаючи важливим чинником загального поступу до демократизації суспільних відносин. Серед засобів солідаризації своїх прибічників всі світові релігії розвивають правову культуру і сприяють утворенню досконалих кодифікацій – зведень традиційних, морально-етичних, релігійних і звичаєвих норм, підкріплених законами й розпорядженнями світських правителів чи авторитетом релігійних лідерів. Місіонерська діяльність забезпечила поширення світових релігій – все далі за окраїни колишньої античної ойкумени, але з ними поширювався й цивілізаційний процес, в контексті відповідних релігійних систем – сприяючи формуванню нових осередків цивілізацій третього покоління, заснуванню держав і створенню кодифікованих правових джерел.

Так склалося історично, що ранні світові релігії, сформовані на основі оновленої Ведичної культурно-релігійної традиції, стали системотворчими для цивілізацій третього покоління – на півдні та крайньому сході Євразії: з модернізацією різних течій брахманізму, під

загальним поняттям «індуїзм» – консолідувалася Індуська цивілізація, з поширенням буддизму за межі Індії пов'язане становлення Далекосхідної цивілізації. Особлива доля спіткала авестійську релігійну традицію іранців, практично викреслену із світової культурної спадщини з приходом на ці землі Ісламу: зороастризм, поширений ще в державі Ахеменідів, був проголошений офіційною релігією в Еран-Шахрі, і припинив свій вплив з падінням цієї держави, хоча й обумовив самобутність Іранської гілки Ісламської цивілізації; мітраїзм, який виник в період розквіту Парфянського царства, пізніше поширився сарматами від Середньої Азії до Європи, і хоч також не закріпився в жодній з держав середньовіччя в якості офіційної релігії, але здійснив сильний вплив на формування християнства й ісламу. В центральній і західній частині Євразії з античності отримала розвиток еллінізована старозаповітна традиція, на основі якої послідовно утворилася три світові релігії, що стали основою трьох цивілізацій третього покоління: Ранньохристиянської (Візантійської, Православної); Ісламської й Західно-християнської.

Завдяки світовим релігіям, цивілізації третього покоління охопили величезні території, які вперше долучалися до цивілізованої ойкумени: араби самі стали творцями нової (Ісламської) цивілізації, хоча, безумовно, крім материнської Сирійської, акумулювали культурну спадщину сусідніх їм Візантії й Еран-Шахру. Це ж можна сказати і про Західно-християнську цивілізацію, хоча території останньої, до свого релігійно-культурного виокремлення у XI ст. (велика схизма), перебували під потужним культурним і політико-правовим впливом Візантії – як складова Ранньохристиянської цивілізації. В період «лихоліття» Православної цивілізації Київська Русь на півночі підхопила її естафету, і хоча з експансією монголів сама була розколота на «Русь Литовську» і «Русь Московську», надалі в Російській імперії створила потужну «світову державу» північної гілки Православної цивілізації [16, с. 47]. На Далекому Сході територіями «першої хвилі» дифузії цивілізації стали Японія, Корея і країни Індокитаю, які утворили самобутні, відмінні від Китайського, осередки Далекосхідної цивілізації [6, с. 633]. Таким чином, третій етап поширення цивілізації, рухомий варварськими народами і світовими релігіям, вже не припинявся до формування сучасного цивілізованого суспільства.

Але світові релігії стали своєрідним запереченням, «антитезою» – після першого в історії людства античного «мізкового штурму» законів Всесвіту і Суспільства – своєрідною реакцією на «історичну втому» від ентузіазму в пошуках істини, притаманного античності. Зосередившись

на догматичному поклонінні релігійним символам¹, варварські народи, що їх сповідували, чим далі, тим більше, скеровували їх організуючий вплив на об'єднання «своїх» проти «чужих». Тому цілком природно, що після короткого мирного поширення і взаємопроникнення ранніх варіантів світових релігій – буддизму, мітраїзму, індуїзму і православ'я, утворені ними регіональні цивілізації вступають в фази «лихоліть», а світові релігії перетворюються на гасла, під якими величезні маси народів знищують одні одних, а імперії одних цивілізацій намагаються підкорити інші. Особливо ефективними в організації войовничої експансії виявляються наймолодші зі світових релігій – іслам і католицизм (включаючи деякі його протестантські відгалуження, перш за все, кальвінізм). Внаслідок цього, подальший процес формування третьої глобальної ойкумени відбувається як змагання за світове панування певної ідеології – через організоване нею регіональне суспільство і, водночас, як боротьба регіональних цивілізацій за світове панування під гаслами тієї чи іншої світової релігії. Беззаперечне лідерство в цьому змаганні в період з XV по XX століття отримала наймолодша з двадцяти однієї регіональної цивілізацій – Західно-християнська. Але всі цивілізації третього покоління, утворені в середньовіччі світовими релігіями, збереглися донині і, попри гегемонію в Новий час Західно-християнської, кожна стала невід'ємною й активною складовою сучасного поліцивілізаційного міжнародного співтовариства.

Таким чином, світові релігії підійшли до, можливо, найважливішого питання людства: забезпечення світового ладу, через узгодження особистих стандартів благочестя – з вимогами суспільного блага і космічним призначенням людства – як носія духовно-інтелектуального начала Всесвіту. Діалектичність історичного процесу виявила неможливість такого узгодження на рівні вірності окремим догматичним релігійним традиціям. Раціоналізм нового часу європейських націй зробив перший крок до розробки «процедурних» механізмів врегулювання суперечностей консервативних догматів з динамікою об'єктивних геополітичних ситуацій, запропонувавши для цього науку і науково обґрунтоване право. Останнє, розвиваючись як взаємодія й творче протистояння позитивних і натурфілософських концепцій, нині втілюється у соціологічному (інтеграційному, психологічному і т. ін.) підході до праворозуміння,

¹ На ранніх етапах кожної з релігій, безумовно мав місце містичний пошук істини, але в силу інтимності містичного процесу, для широкого загалу прибічників, – світові релігії стали мистецтвом забезпечення спільного, або й одностаїнного слідування за лідерами (мімезису) – передусім такими засобами, як ритуал, релігійна символіка та інші методи впливу поза духовно-інтелектуальною сферою.

спровокувавши і всю позитивну науку – повернутися обличчям до гуманітарної основи суспільного ладу на всіх рівнях соціальної організації – від гармонізації відносин «чоловік-жінка» й «батьки-діти» – через солідарний публічний порядок в державі – до міжнародного правопорядку солідарного людства. Дегуманізація суспільних відносин, започаткована «патріархальним правом пастуших родів», пронизуючи всі історичні форми взаємодії права правлячих кланів і права підкорених громад – в епоху цивілізації, всі релігійні течії, організовані на «суб'єкт-об'єктному» відношенні «пастора» до «пастви» (тобто монополюючому проголошенні істини), всі наукові й політичні теорії, побудовані на управлінні «нижчих» систем «вищими», без зворотного зв'язку і взаємного контролю – поступово відходить в минуле.

Збагачуючи раціональне мислення духовно зорієнтованою складовою досвіду світових релігій, гуманізація суспільних відносин повертає нас до інтерсуб'єктивності міжособистісних відносин, до ідеалу щирого співчуття кожній сутності як їх моральної основи, втілюючись у проголошеному І. Кантом імперативі суспільного порядку – «людина не може бути зряддям, тільки метою», а також в сучасній концепції «людського виміру» – як головного критерію належного публічного права, та принципу «антропності» – як системи поглядів, що презюмують в наукових дослідженнях появу людини як закономірну мету еволюції Всесвіту і, відповідно, відповідальність людства за свою долю і долю своєї планети.

Інформаційне громадянське суспільство, як один з вимірів сучасного міжнародного співтовариства, ще залишається в стані своєї «ембріональної непроявленості», забруднене «продуктами метаболізму» попередніх епох, зокрема, потоками «інформаційних шумів», породжених як свідомими мотивами маніпуляції «паствами», так і безпорадністю еліт адекватно реагувати на виклики часу. Наслідком таких інформаційних шумів є як духовна сліпота, так і хибність наукових прогнозів, політичних програм та більшості систем волеустановленого (позитивного) права. Проте, три основні соціальні інститути, що стали джерелами інформаційного забруднення, з різним інерційним періодом впливу на соціальне середовище, піддаються правому регулюванню, яке нині має стати своєрідним варіантом конфуціанського «виправлення імен»: це наукові дослідження, освіта й засоби масової інформації. Час вимагає визначити правду як основоположну, охоронювану на рівні міжнародних стандартів і імперативних норм національного права – цінність, виділивши для цього в різних сферах публічної діяльності і галузях права – спеціальні форми її захисту: від кримінальної відповідальності публічних установ за свідомі фальсифікації в наукових

дослідженнях, освіті й інформаційних повідомленнях, до посилення політичної відповідальності за декларовані й незабезпечені програми та цивільної відповідальності за правочини, укладені з наміром недотримання оформлених взаємних очікувань сторін. Але офіційні правові заходи повинні спиратися на зміну світогляду людини: як і ненависть, що відповідно до Будди, не може бути знищена ненавистю, так і брехня не може бути подолана іншою брехнею: закріплення в світогляді людини відрази до кривди і вірності щирості й правді – має стати основою публічної політики держави в сфері права і культури взагалі. Важливою складовою цього процесу, цілком можливою при сучасних інформаційних технологіях, стало б публічне оприлюднення осіб, які заплямували себе свідомим обманом суспільства. Така поінформованість, серед іншого запобігла б швидкій втраті суспільством ентузіазму, породженого надіями на позитивні соціальні зміни, забезпечила б ефективну подальшу солідаризацію суспільства на основі інтерсуб'єктивного стилю міжлюдських взаємин – як невід'ємної складової успішного громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Вундт. Проблемы психологии народов. Препринт. – М. : «Космос», 1912. – 53 с.
2. Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Пер. с англ. – М. : «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.
3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. . – М. : Наука, 1989. – 210 с.
4. Норбер Рулан. Юридическая антропология. – М. : Норма, 1999. – 310 с.
5. Березкин Ю.Е. Инки. Исторический опыт империи. – Л. : Наука, 1991. – 232 с.
6. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 1112 с.
7. Гриненко Г. В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М. : Юрайт, 1999. – 669 с.
8. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М. : Наука, 1989. – 240 с.
9. Васильев К. В. Истоки Китайской цивилизации. – М.: «Восточная литература» РАН, 1998. – 319 с.
10. Геродот. История. Книга IV. Мельпомена. – С. 161–210. Ладомир, 2001. [Ел. ресурс]. – Реж доступу: <http://www.un.org/RoyalLib.ru>

11. Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – М. : Мысль, 1983. – 206 с.
12. Майданов А.С. Тайны великой Ригведы. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 208 с.
13. Геродот. История. Книга I. Клио. – С. 2-65. Ладомир, 2001. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.un.org/RoyalLib.ru>
14. Антология мировой правовой мысли. В пяти томах. Т.1. Античность Восточные цивилизации. – М. : Мысль, 1999. – 750 с.
15. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього світу. – К., 2004. – 867 с.
16. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М. : Айрес-Прес, 2004. – 640 с.
17. Грант М. История древнего Израиля. – М. : Терра-Книжный клуб, 1998. – 336 с.
18. Келлі Д. Р. Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції. – Одеса: АО БАХВА, 2002. – 328 с.
19. Бойс, Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – СПб. : Азбука-классика, 2003. – 352 с.
20. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.e-reading.me/book>.
21. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
22. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. – М. : Прогресс, 1988. – 244 с.
23. Махабарата. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.e-reading.me/book>.
24. Мюллер. Шесть систем индийской философии. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.e-reading.me/book>.
25. Древнекитайская философия. Т. 1. – М. : Изд-во восточной литературы, 1972. – 456 с.

Розділ II.

МІСЦЕ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВЕКТОР І СУТНІСНИЙ ВИМІР

2.1. Сфера дії адміністративного права

Оцінюючи сукупність суспільних відносин, що підлягають регулюванню адміністративним правом, необхідно мати на увазі таке. У сфері регулювання адміністративного права перебуває весь спектр відносин, які формуються в процесі діяльності органів виконавчої влади щодо реалізації покладених на них завдань і функцій держави. При цьому пріоритети у діяльності органів виконавчої влади в сучасних умовах суттєво змінилися. Державно-управлінська діяльність має перетворюватися з переважно владно-розпорядчої щодо людини на діяльність, що головним чином забезпечує пріоритет прав особи у її відносинах із державою і зорієнтована на надання громадянам адміністративних (управлінських) послуг. Водночас необхідно суттєво зміцнити адміністративно-правовий захист прав і свобод громадян через механізм адміністративної юстиції в Україні. [5]

Висвітлення питання предмета адміністративного права в сучасних умовах потребує детального аналізу надбань правової науки в цілому. Констатуючи зміни у правовій науці, які відбулись і відбуваються останніми роками, зауважимо, що юриспруденція як наука не виконує, як би не хотілося політикам минулого і сьогодення, ролі прислуги в державі, а навпаки, за допомогою правових механізмів корегує діяльність держави і спрямовує розвиток суспільства. Але, на жаль, в умовах, коли суспільство і суспільні інститути підміняють дух права буквою закону, коли викривлена мораль стає підґрунтям злочинної діяльності, право окремої країни також частково втрачає свою істинну форму і зміст. Формули та алгоритми, що є базовими в теорії права, незалежно від устрою суспільства, в якому існує право, є незмінними. Вивчення фрактальної структури права і впровадження ідей до практичної діяльності – завдання сьогодення.

2.1.1. Коло суспільних відносин, урегульованих адміністративним правом

Визначення предмета адміністративного права

Кожна галузь права має свій предмет, під яким розуміють коло однорідних суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню [20, с. 33]. Звідси, предметом науки адміністративного права є дослідження адміністративно-правових норм і відносин у державному

управлінні, аналіз практики реалізації цих норм, вивчення різних аспектів діяльності апарату управління, розробка проблем, пов'язаних з удосконаленням адміністративно-правових інститутів, систем загального, міжгалузевого й галузевого управління, правового статусу сторін управлінських відносин.[44, с. 84]

Відповідно, до предмета адміністративного права входять групи однорідних суспільних відносин, що формуються:

– у процесі державного управління економічною, соціально-культурною та адміністративно-політичною сферами, а також реалізації повноважень виконавчої влади, делегованих державою органам місцевого самоврядування, громадським організаціям та деяким іншим недержавним інституціям;

– у процесі діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в адміністративному порядку прав і свобод громадян, надання їм, а також юридичним особам різноманітних адміністративних (управлінських) послуг;

– у процесі внутрішньої організації та діяльності апаратів усіх державних органів, адміністрацій державних підприємств, установ та організацій, а також у зв'язку з проходженням державної служби або служби в органах місцевого самоврядування;

– у зв'язку з реалізацією юрисдикції адміністративних судів і поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права;

– при застосуванні заходів адміністративного примусу, включаючи адміністративну відповідальність державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Термінологічна основа адміністративного права

Коли мова йде про співвідношення понять, що стосуються діяльності в адміністративно-правовій сфері ми повинні розрізняти такі суспільні (соціальні) явища, які постійно взаємодіють та знаходяться у стані розвитку та змін:

- державне управління, законотворчість, виборчий процес;
- господарювання та фінансово-економічна діяльність;
- суспільно-культурне життя, досуг, спорт тощо;
- правоохоронна діяльність та провадження у справах про проступки;
- проходження служби, статутні відносини;
- адміністративна діяльність державних органів;
- адміністративний процес під час здійснення адміністративного судочинства.

Вивченням цих категорій займаються вчені-юристи, психологи, філософи та соціологи. В таких науках як право, психологія, наукове управління (менеджмент) сконцентровані категоріальний апарат, основні принципи, механізми, які у відповідних поєднаннях є правилами та аксіомами за допомогою яких можна вивчити ті або інші явища. Складність такого явища полягає в тому, що об'єкт, що вивчається, так само, як і безпосередній предмет знаходяться в стані постійних змін, які складно зафіксувати та дати їм відповідну оцінку, зробити правильні висновки.

Погляди на адміністративне право з позиції предмета регулювання

Виходячи з характеристики предмета регулювання, адміністративне право визначають як сукупність (систему) правових норм, які регулюють суспільні відносини, що формуються при забезпечення органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також у процесі державного і самоврядного управління у сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку. Отже, адміністративне право регулює тільки ті управлінські відносини, які виникають (складаються), розвиваються і припиняються у сфері державного управління [20, с. 33] та у яких беруть участь органи або особи, що виступають від імені держави. Воно регулює суспільні відносини у сфері державного управління, тобто відносини, пов'язані зі здійсненням органами державного управління виконавчо-розпорядчої діяльності. Це – управлінські відносини у власному розумінні слова.

Козлов Ю. М. підкреслював, що адміністративне право регулює широкий комплекс суспільних відносин у сфері державного управління, не обмежений лише структурними проблемами, рівною мірою воно регламентує саму виконавчо-розпорядчу діяльність, заради здійснення якої держава й формує апарат державного управління [44, с. 87]. У цьому контексті слід пам'ятати, що право обслуговує життєдіяльність суспільства, а безпосередньо адміністративне право обслуговує державне управління. Саме з цих позицій і може розглядатись адміністративне право. Вони є аксіомами і внутрішньою сутністю адміністративного права як невід'ємної частини права публічного.

2.1.2. Система адміністративного права

Поняття системи адміністративного права

Поняття системи адміністративного права в адміністративно-правовій науці ще остаточно не визначено. Наприкінці XIX ст. воно взагалі ототожнювалося з поняттям науки адміністративного права [10, с. 37–41],

хоча те, що за основу останньої береться система галузі права, не свідчить про їх повний збіг.

За радянських часів відповідно до панівного тоді нормативістського підходу система права, складовою якої є система адміністративного права, отожднювалася з поняттям права. Але якщо право – система норм і система права – те саме, то виходить, що ці поняття тотожні. Вихід із цієї ситуації на початку 1990-х рр. запропонував Р. Лівшиц. Він обґрунтував – на відміну від суто нормативістського розуміння – визначення права, звівши його зміст до трьох компонентів: ідей, норм, суспільних відносин. [28, с. 63–77] Це дало змогу розрізнити поняття «право» і «система права», «право» і «закон», «право» і «законодавство». Виходячи з викладеного, однією із самостійних частин правової системи України є галузь адміністративного права, яка згідно з новим підходом об'єднує, зокрема, правові принципи, норми права, що регулюють певне коло суспільних, а саме управлінських, відносин. Водночас адміністративне право утворює певну систему норм, оскільки об'єднує відносно самостійні складові – підгалузі та інститути права.

Отже, поняття «система адміністративного права» означає внутрішню єдність цієї правової галузі, яка відображає послідовне розміщення і взаємозв'язок її структурних елементів (частин) – підгалузей права і правових інститутів, що складаються із певних сукупностей однорідних норм.[5, с. 126]

Водночас слід критично підходити до поділу права на галузі, підгалузі тощо. Право – це єдиний морально-понятійний закріплений у законодавстві механізм ідеалістично-філософського походження який є фундаментом і рушійною силою суспільства й суспільного розвитку. У новітніх умовах існування інформаційного суспільства право має адаптуватись до віртуальних векторів розвитку і максимально використовувати надбання звичаєвих проявів правової культури, усталених на рівні міжособистісних відносин, правил поведінки.

Внутрішній поділ системи адміністративного права

Щодо внутрішнього поділу системи адміністративного права заслуговує на увагу позиція російського вченого-адміністративіста К. Вельського, який виокремлює у цій системі такі підгалузі, як управлінське право, поліцейське право і право адміністративної юстиції, називаючи їх складовими елементами функціонального поділу системи адміністративного права [14, с. 71].

Існують інші критерії внутрішньої диференціації системи адміністративного права: інституційний, галузевий, процесуальний (тобто поділ норм адміністративного права на матеріальні та процесуальні).

З урахуванням цих критеріїв диференціації виділяють підгалузь адміністративного права як сукупність правових норм, що регулює суспільні відносини в певній сфері, котра виокремлюється в межах загального предмета адміністративного права. При цьому зазначені підгалузі адміністративного права можуть стати основою однойменних комплексних галузей права, якщо для регулювання певного виду суспільних відносин додатково використовуються методи інших галузей права, зокрема цивільного. При поділі за згаданим критерієм підгалузей адміністративного права буде стільки, скільки виокремлено самостійних сфер і галузей державного управління.

Водночас у системі адміністративного права виокремлюють і певні сукупності норм, які використовуються для регулювання державного управління незалежно від його конкретних сфер, але за умови достатнього рівня однорідності регульованих суспільних відносин. Такі сукупності норм дістали назву інститутів адміністративного права [5, с. 126]. Слід зазначити, що поділ адміністративного права на підгалузі та інститути є певною мірою умовним. Адже адміністративне право, як і право в цілому, є цілісною матерією, кожен елемент якої невід'ємний від інших. Тому одні й ті самі норми можуть одночасно стосуватися різних правових інститутів або підгалузей адміністративного права.

Структура системи адміністративного права

Традиційно головним критерієм об'єднання адміністративно-правових норм та їх розподілу по структурних частинах є предмет правового регулювання. Відповідно побудована система передбачає виокремлення правових інститутів, що об'єднуються в загальну, особливу та спеціальну частини адміністративного права. До загальної частини адміністративного права відносять норми (у тому числі правові принципи), які діють у всіх сферах організації і функціонування публічного управління. Тобто вона об'єднує найбільш типове, загальне у правовому регулюванні зазначеної сфери. Особливу частину адміністративного права утворюють норми, що регулюють забезпечення адміністративного правопорядку [43, с. 58]. Спеціальну частину адміністративного права становить адміністративна деонтологія.

На цей час систему адміністративного права загалом можна представити таким чином.

Загальна частина адміністративного права об'єднує норми, що регулюють: понятійний апарат; об'єкт адміністративного права; адміністративно-правові відносини; принципи державного управління; правове становище суб'єктів адміністративного права; суспільний договір; адміністративно-правовий метод; форми та функції; норми адміністративного права.

Особлива частина адміністративного права містить норми, які регулюють: адміністративно-правові режими (надзвичайний, воєнного стану, митний тощо); адміністративні послуги; державну службу; дисциплінарну відповідальність; захист прав громадян; адміністративний примус; адміністративне судочинство.

Спеціальна частина адміністративного права містить норми, що регулюють: адміністративну відповідальність; адміністративні проступки; протидію проступкам посадових осіб; склад адміністративного проступку; провадження у справах про адміністративні проступки; статус публічного службовця; систему контролюючих органів.

Отже, сучасна система українського адміністративного права у зв'язку із розвитком суспільних відносин зазнає істотних змін, наповнюється новим змістом. З'являються і розвиваються нові правові інститути: державної служби, адміністративно-правових режимів, адміністративної юстиції тощо.

2.1.3. Принципи адміністративного права

Сутність принципів адміністративного права

Під принципами адміністративного права розуміють основні засади (комплекси ідей), що характеризують його зміст, закріплюють закономірності розвитку й визначають механізм адміністративно-правового регулювання управлінських відносин [53, с. 33]. Вивчення принципів адміністративного права дає відповідь на такі питання: що є головним у системі норм, які регламентують адміністративно-правові відносини; що є постійним супутником цих відносин; без чого не можуть існувати різні інститути адміністративного права. Однією такою категорією змісту принципів адміністративного права є справедливість. Справедливість – категорія, без урахування якої неможливе адекватне застосування права, його цілей і призначення. Справедливість – це вище благо, що несе право. Цінність не тільки вічна, а й вища, порівняно з якою існують усі інші цінності в праві. Будь-яка цінність, закріплена в праві, може бути значущою тільки за тієї умови, що вона не суперечить справедливості [27, с. 5].

За умови забезпечення справедливості змістом принципів адміністративного права мають визнаватись такі правові аксіоми:

- принцип адміністративного права є наказом;
- принцип, будучи наказом, є обов'язковим до виконання;
- принципи адміністративного права спрямовані на закріплення служіння народу органами державної влади та їх посадовими особами (сервісна сутність держави).

Дослідження принципів адміністративного права вченими

Загальні принципи адміністративного права досліджувалися вченими-юристами. Зокрема, в опублікованій двотомній монографії «Система адміністративного права» (Варшава, 1977 р.), міститься глава «Джерела адміністративного права», написана Е. Старосьцьком. У ній розглянуто ряд цікавих питань: природа й джерела принципів адміністративного права, співвідношення їх із принципами державного управління тощо [53, с. 35].

Поряд з тим, радянська теорія державного управління особливу увагу приділила вивченню загальної системи принципів радянського державного управління та окремих її підсистем (насамперед, політичної та організаційної), а також з'ясуванню умов і способів застосування принципів державного управління, аналізу механізму їхнього виділення, адекватності відображуваним об'єктивним закономірностям, відносинам та явищам [40, с. 34–38], оскільки, як зазначав Г. Атаманчук, принципами управління вважали «багато різних положень, ідей, правил, які мали місце чи були можливими в управлінській реальності, а їхня система майже у кожного автора набуває свого характеру» [7, с. 63].

Узагальнюючи аналіз підходів радянських учених до визначення системи принципів радянського державного управління та окремих її підсистем, слід навести позицію О. Луньова, який, з огляду на визначення адміністративного права як системи правових норм, які регулюють відносини, що складаються у процесі організації та здійснення радянського державного управління, виокремлює загальні та галузеві принципи державного управління, які за своїм змістом поділяє на дві групи:

– соціально-політичні принципи (керівна та спрямовуюча роль Комуністичної партії у радянському державному управлінні; народність радянського державного управління, що виявляється в активній участі у ньому трудящих мас; демократичний централізм; національне рівноправ'я в радянському державному управлінні; державне планування та облік; соціалістична законність);

– організаційно-технічні принципи (лінійний; виробничо-галузевий (виробничо-територіальний); функціональний принцип побудови апарату; встановлення раціональних співвідношень між кількістю керованих об'єктів та чисельністю апарату управління; єдність розпорядчої діяльності; чіткий розподіл прав; принцип організації діловодства в органах управління тощо) [29, с. 50].

Розглянуті вище принципи радянського державного управління не повною мірою відповідають сучасним вимогам, що висувуються в демократичних європейських країнах як до принципів адміністративного

права, так і до діяльності публічної адміністрації зокрема. З урахуванням викладеного вище вітчизняна адміністративно-правова доктрина потребує комплексного перегляду усталених поглядів на визначення принципів адміністративного права, оскільки їхня більшість сформована у радянський період та потребує якісного оновлення основоположних категорій, зокрема з урахуванням європейських принципів адміністративного права [40, с. 34].

Класифікація принципів адміністративного права

Серед принципів сучасного адміністративного права можна виділити загальні й спеціальні. Загальні принципи мають фундаментальне значення для всієї галузі адміністративного права. Вони виявляються і деталізуються в принципах спеціальних, характерних для окремих інститутів адміністративного права: принципах державної служби, принципах адміністративної відповідальності, принципах адміністративного процесу тощо [5, с. 82]. Загальні принципи українського адміністративного права закріплені в Конституції України, конкретизуються і розвиваються в законодавчих та інших нормативно-правових актах. До цих принципів можна зарахувати такі: принцип законності; принцип пріоритету прав та свобод людини і громадянина; принцип рівності громадян перед законом; принцип демократизму нормотворчості й реалізації права; принцип взаємної відповідальності держави і людини; принцип гуманізму і справедливості у взаємовідносинах між державою і людиною [5, с. 82].

Спеціальні принципи взаємопов'язані з принципами виконавчої діяльності Української держави. Принципи виконавчої діяльності – це потенційна основа формування галузевих принципів адміністративного права. Разом з тим необхідно відзначити, що в нормах адміністративного права принципи виконавчої діяльності постають у зміненому вигляді, набуваючи форми конкретних загальнообов'язкових вимог. Так, до основних принципів регулювання взаємовідносин суспільства й публічної адміністрації можна зарахувати такі: служіння публічної адміністрації суспільству й людині; обмеженість втручання публічної адміністрації в громадянське й особисте життя людини; повнота прав і свобод громадян в адміністративно-правовій сфері; зв'язаність публічної адміністрації законом і підконтрольність її суду; оптимальне доповнення й урівноваження державно-владних повноважень органів виконавчої влади з повноваженнями органів місцевого самоврядування; принципи гласності, відповідальності, самостійності діяльності публічної адміністрації [15].

2.2. Характеристика адміністративного права як самостійної галузі права

Адміністративне право є самостійною галуззю права, за допомогою якої держава регулює однорідні суспільні відносини у сфері державного управління, розвиває та зміцнює його демократичні основи. Адміністративне право відіграє особливу роль у механізмі правового впливу – воно виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами у суспільстві. Інакше кажучи, адміністративне право – це управлінське право, яке відрізняється від інших галузей права специфікою предмета, методу регулювання та структурними особливостями (системою розміщення нормативного матеріалу) [3, с. 19].

2.2.1. Адміністративно-правовий метод

Сутність адміністративно-правового методу

Вихідні позиції характеристики предмета адміністративного права не в усіх випадках бувають достатніми. Нерідко однорідні суспільні відносини (особливо в господарській сфері) складаються й розвиваються під впливом ряду галузей права. У таких випадках виникає необхідність у додаткових критеріях, що дають змогу визначити предмет даної галузі права. У цьому плані найбільш важливе наукове й практичне значення має метод правового регулювання, під яким розуміються юридичні засоби впливу, застосовувані державою при правовому регулюванні суспільних відносин (порядок вирішення питань, установлення прав і обов'язків сторін, способи їхнього забезпечення тощо). Отже, якщо предмет дає змогу виявити сферу правового регулювання, то метод – засоби цього регулювання [43, с. 49]. Сутність адміністративно-правового методу – імперативність або владність, і тому він носить обов'язковий характер.

Специфіка адміністративно-правового методу

Адміністративному праву властивий свій метод правового регулювання управлінських суспільних відносин. Його специфіка визначається сутністю державного управління як юридично-владної діяльності. Якщо, наприклад, для цивільного права характерна рівність сторін майнових відносин, то у відносинах, урегульованих адміністративним правом, наявна нерівність сторін. Суть цієї нерівності полягає в тому, що в управлінських відносинах завжди є суб'єкт і об'єкт управління; об'єкт управління підлеглий суб'єктові управління. Відповідно, виключена можливість договірних методів регулювання відносин між ними.

Підпорядкування та ієрархія – невід’ємні частини адміністративно-правових відносин, саме цим відрізняється адміністративне право від інших галузей права. Але про це йтиметься далі. Адміністративно-правовому регулюванню властивий метод юридичного володарювання, або владних приписів, що виходять від правочинного суб’єкта управління. Ці приписи мають однобічний характер; у них виражається воля суб’єкта управління. Наприклад, юридичний акт управління, який стосується інтересів підприємств, організацій або громадян, виходить не від усіх зацікавлених сторін, а тільки від повноважного органу державного управління (посадової особи). Орган управління, що видав такий акт, тим самим підкоряє своєму однобічному рішенням (наприклад, наказ міністра) зазначені сторони. Оскільки таке підпорядкування має правовий характер, одна сторона управлінських правовідносин, яка піддається адміністративно-правовому регулюванню, є юридично-владною, а інша – підлеглою. Внаслідок цього відносини управлінського характеру в науковій літературі часто називаються владовідносинами, або відносинами влади й підпорядкування [43, с. 49].

Наразі у деяких публікаціях піднімається питання про наявність третього, змішаного методу. Такі твердження є помилковими, нелогічними і суперечать самій сутності адміністративного права. Знову ж таки, певні елементи менеджменту можуть мати місце в управлінні органами державної влади і на відповідних державних підприємствах. Але в такому разі як у теорії адміністративного права, так і в практиці реалізації правових акцій має бути чітке розмежування імперативного і диспозитивного проявів організаційно-розпорядчої діяльності, навіть на рівні терміна «посадова особа», який наразі в законодавстві застосовується і до представників органів державної влади, і до представників бізнес-структур.

Проблеми науки адміністративного права

Не будемо зупинятись на детальній критиці ряду сучасних концепцій які народились на основі наукових пошуків, що не спираються на теоретичні надбання правової науки. Очевидно, не можуть вважатись нормальними патріархальні підходи до формування наукових шкіл, нищення опонентів за допомогою статусу та зв’язків. Також неодноразово зверталась увага в публікаціях на сторінках наукових бюлетенів, та в наказах Міністерства освіти та науки на низький рівень дисертаційних досліджень, плагіат та компіляцію в ряді наукових праць, що насправді є неприпустимим.

За такими діями і протидіями відбуваються дві речі які негативно впливають на розвиток науки. По-перше, нині розвивається ряд

псевдогуманістичних підходів до адміністративного права, продовжується дискусія щодо адміністративної відповідальності юридичних осіб, створюються цілі галузі права зі своїми підгалузями, але без власних методологічних підходів, механізмів тощо. По-друге, відбувається «затюкування» всіх новітніх наукових ідей та новел до законодавства, автори, яких не мають належної «ваги» в «науковому світі».

Але відбуваються й інші абсурдні речі. Мова йде про явище суть якого полягає в наступному. Представники певних відомств, бізнес групи, помічники депутатів, тощо відповідно до своїх «світоглядних підходів» розробляють новели до законодавства. Про якість таких новел свідчить ряд економічних та політичних криз які потрясають останні тридцять років держави пострадянського простору. Сумно, але монографії та підручники з права сьогодні перетворились на перелік маститих вчених та їх думок «на тему» в суміші з коментарями до законодавства. Наразі не практика спирається на науково-доведені постулати, перевірені часом, а вчені обгрунтовують та теоретично «підкріплюють» нормативно-правові акти.

Наголосимо, що базові основи права є незмінними незважаючи на зміни в суспільних відносинах. Це стосується як права в цілому так і адміністративного права зокрема. І тому переглядаючи основи законодавства слід опиратись, по-перше, на базові постулати права, по-друге, враховувати ті зміни які відбулись в суспільстві – зміна соціалістичного ладу на капіталістичний.

У цьому контексті маємо розуміти наступне. Всі наукові праці повинні містити науково обгрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення [38] і таким чином вносити певний вклад в теорію права в цілому. Наприклад, у Франції при академічному поділу науки юриспруденції на спеціальності виділяють всього дві з них: «спеціальність 01 – приватне право та кримінально-правові науки; спеціальність 02 – публічне право. «Теорія права» міститься в кожній із цих спеціальностей, тобто можна бути «теоретиком права» – цивілістом, «теоретиком права» – криміналістом або «теоретиком права» – адміністративістом, але не можна бути просто «теоретиком права» [18, с. 12]. При цьому, а вірніше, завдяки цьому, юристи у Франції займають два почесних «перших місця» у фрунцузькому науковому табелі про ранги.

Крім усього іншого, слід враховувати той дуалізм права який існує споконвіку. У цьому контексті не має потреби припускатися помилок, які вже призвели до катастрофічних наслідків в радянській правовій системі. А необхідно опиратись на світові класичні надбання правової науки. Рано чи пізно ця робота буде проведена і в Україні, але чим більше часу ми будемо перебувати в правовій стагнації тим страшніші наслідки кризи матиме весь спектр соціально-економічної системи нашої держави і кожного громадянина України.

Система права та система законодавства

Не можна не брати до уваги і тенденцію до викристалізації нового підходу до розуміння системи права на основі системи законодавства. Поділ права на галузі і підгалузі запроваджений у радянській правовій доктрині, не завжди є таким що відповідає вимогам часу. В цей час у багатьох державах Європи право з часів болонської школи продовжує розвиватись на підвалинах римського права. У французькій правовій науці поділяється на дві спеціальності: публічне і приватне [18, с. 12]. Так з'явилися нові галузі права: інформаційне право, банківське право, фінансове право, податкове право та інші. Фактично вони не можуть називатись галузями права. В таких галузях «змішані» публічно- і приватноправові відносини, змішані методи, режими тощо. Великої ваги в таких «галузях» набули наукові розробки з інших наук та прикладних дисциплін: економіки, математики, статистики та інших.

Десятки дисертаційних досліджень предметом яких є господарсько-правові відносини, регулювання соціальних процесів в державі, свідчать з одного боку про те що сьогодні адміністративне право стало своєрідним каталізатором трансформації як суспільних відносин так і наукової і законодавчої складових права, як явища. Цей процес вже відбувається. І вчені не повинні стояти осторонь, а навпаки досліджувати і розвивати новітні підходи. Ми вже маємо позитивний досвід в появі таких наукових шкіл: «податкове право» – М. П. Кучерявенко, «медичне право» – С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, «інформаційне право» К. І. Беляков, Р. А. Калюжний, І. В. Арістова, «митне право» – Д. В. Приймаченко, Ю. Д. Кунєв, Б. А. Корміч та інші.

Також вже назріла необхідність систематизації правових норм, законодавчих і підзаконних актів за сферами суспільно-правових відносин. Так вже з'явився ряд кодексів: Митний кодекс, Податковий кодекс та інші. Розпочато розробку Медичного кодексу, Виборчого кодексу та інших. Що цілком відповідає багатовіковій правовій традиції і сучасній світовій практиці [18]. А це говорить про глобальні процеси систематизації (інкорпорації та кодифікації), що відбуваються в нашій країні. Значних змін зазнало і саме адміністративне право, як на теренах України так і всього пострадянського простору і навіть в провідних країнах світу.

Норми сформовані у надрах адміністративного права в часи найбільшого розвитку державоцентриського підходу сьогодні відіграють роль синергуючого каталізатору формалізації правових норм у різних соціально-економічних сферах. Поява нової системи українського права з поділом у відповідності зі сферами використання: медична, протипожежна, будівельна, спортивна, тощо, як науки, як законодавства, як практичної правореалізуючої діяльності наразі цілком відповідає реаліям.

І таким чином ми вже не можемо ігнорувати сучасного стану речей. А цей стан характеризується нехтуванням елементарних аксіом теорії права. Наразі ми опинились в стані колапсу і розвалу, який характеризується такими термінами, як «правовий нігілізм громадян», «безвідповідальність посадових осіб», «нікчемність правових норм», тощо.

Що ми маємо робити, коли радянська модель системи права і системи законодавства застаріла а сучасна модель вже не відповідає ані цій застарілій ані класичній європейській і головне не відповідає сучасним реаліям життя? Як вийти з тупіка де галузі права і галузі законодавства конфліктують між собою? Що робити в ситуації коли гілки влади «атрофувались» і «зрослись» між собою і саме дерево держави вже не живиться соками народовладдя а перетворюється на «покруч» не здатний до нормального життя відповідно до Конституції, міжнародних стандартів і загальнолюдських цінностей? Звісно кожен фахівець може дати власні рецепти, ми розглянемо правову сторону питання. Право – цементуюча, скріплююча субстанція без якої держава не може існувати.

Базуючись на вивченні місця адміністративного права в сучасній системі права, підкреслимо необхідність повної ревізії таких явищ як галузь права і галузь законодавства і їх співвідношення на рівні науки, законодавства, навчальних дисциплін. А ще в римські часи це питання вирішувалось в Інституціях провідних юристів, а отже сутнісний вимір має полягати в їх взаємопов'язаності і взаємозалежності. В такому разі концептуальний вектор діяльності вчених, законотворців і практичних працівників має співпадати. Важливими кроками на цьому шляху має бути прийняття Основ законодавства України, зміни до паспортів наукових спеціальностей, перегляді навчальних дисциплін які вивчаються у вищих навчальних закладах що готують фахівців-юристів [34].

В цей самий час в адміністративному законодавстві панує повна дисгармонія, ряд норм просто протирічать елементарній логіці. За Кодексом України про адміністративну відповідальність складати протокол про адміністративне правопорушення має право власник підприємства або його представник (ч. 3 ст. 255 КУпАП). Тобто особа, делека від державного управління.

Поглянемо на сам перелік так званих адміністративних (управлінських) проступків: ст. 45 «Ухилення від обстеження і профілактичного лікування осіб, хворих на венеричну хворобу», ст. 178 «Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді», ст. 176 «Виготовлення, зберігання самогону та апаратів для його вироблення». Але ж адміністративна відповідальність – це відповідальність управлінська, тобто відповідальність особи, наділеної владними повноваженнями

та відповідним адміністративно-правовим статусом. Тоді як в більшості статей ми бачимо публічні правовідносини, що не пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням своїх обов'язків. Очевидно, що в такому випадку відповідальності адміністративної (управлінської) особа не може нести, бо не є суб'єктом власних повноважень, не виконує відповідних адміністративних функцій.

2.2.2. Форми та функції адміністративного права

Визначення форм адміністративного права

У загальнонауковому розумінні під формою (від. лат. forma) розуміють «контури, зовнішній вираз сутності». Форма (джерело) права – це спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість; тобто це способи вираження і закріплення державної волі.

Серед учених-адміністративістів домінують відповідні підходи щодо цієї категорії. Так, О. Бандурка вважає, що форма адміністративного права – це зовнішній прояв управлінської діяльності, спосіб вираження її змісту в конкретних умовах, тобто та чи інша управлінська дія, яка має зовнішній вияв [8]. Ю. Битяк вважає, що це зовнішній вияв конкретних дій, що здійснюються органами виконавчої влади для реалізації поставлених перед ними завдань [11]. Аналіз наведених визначень форми адміністративного права дає змогу зробити до висновку про відсутність серед провідних учених-адміністративістів сутнісних розбіжностей у поглядах на цю категорію.

З урахуванням зазначених вище позицій форма адміністративного права – це зовнішнє вираження однорідних за своїм характером і правовою природою груп адміністративних дій публічної адміністрації, здійснене в рамках режиму законності та компетенції для досягнення адміністративно-правової мети – публічного забезпечення прав і свобод людини і громадянина, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [2].

Види форм адміністративного права

За характером і правовою природою форми адміністративного права поділяються на такі види: видання адміністративних актів; видання підзаконних нормативно-правових актів; видання індивідуальних адміністративних актів; укладення адміністративних договорів; вчинення інших юридично значущих адміністративних дій; здійснення матеріально-технічних операцій [15].

Крім того, для більш повного поділу форм адміністративного права в ролі уточнювального критерію використовується ступінь їх правової регламентації. Відповідно до цього розмаїття форм адміністративного права зведено у дві основні групи: правові та не правові (організаційні). Поділ форм адміністративного права на правові та неправові (організаційні) не означає будь-якого применшення, а тим більше – заперечення організуючої ролі права в процесі унормування діяльності суб'єктів адміністративного права. У цьому сенсі правові форми, пов'язані з встановленням і застосуванням норм права, що характеризують спосіб юридичного вираження відповідних дій [2], завжди є організаційними.

Проте далеко не всі організаційні форми є правовими. До останніх належать лише ті, що обов'язково передбачають настання юридичних наслідків. Таким чином, організаційні форми, які не призводять до настання юридичних наслідків, є предметом дослідження науки державного управління, а адміністративне право має зосередити свої зусилля на вивченні правових форм. Водночас наголосимо, що наука державного управління є складовою, невід'ємною частиною адміністративного права.

Функції адміністративного права

Термін «функція» застосовують для позначення діяльності будь-яких державних органів незалежно від їх мети. Функціонувати – значить діяти, бути в дії, виконувати обов'язки. Функція – це і обов'язок, і коло діяльності, і призначення. Функція управління як поняття – це певний напрям спеціалізованої діяльності виконавчої влади, зміст якої характеризується однорідністю та цільовою спрямованістю.

Адміністративному праву притаманні такі функції: правовиконавча, що є юридичною формою реалізації виконавчої влади; правотворча – наділяє суб'єктів виконавчої влади повноваженнями з адміністративної нормотворчості; організаційна – визначається організаційним характером управлінської діяльності, що постійно «підтримується» нормами адміністративного права; правоохоронна – забезпечує додержання встановленого у сфері публічного управління правового режиму та захист законних інтересів і прав усіх учасників регульованих управлінських відносин [23, с. 41].

2.2.3. *Норми адміністративного права*

Загальна характеристика норм адміністративного права

Адміністративно-правова норма – це загальнообов’язкове правило поведінки, встановлене державою з метою регулювання суспільних відносин, що входять до предмета адміністративного права, і забезпечене засобами державного примусу. Отже, норми адміністративного права мають особливу сферу свого застосування – сферу державного управління. У цих межах вони формулюють обов’язкові приписи належної поведінки органів державного управління, державних службовців, громадських організацій і громадян. Відповідно в них зазначено, які дії можна або треба вчиняти та від яких дій варто втриматися [43, с. 63].

Приписи, що містяться в адміністративно-правових нормах, мають імперативний (наказовий) характер. Імперативний характер адміністративно-правових норм виражається в трьох основних формах: а) прямиий припис, який зобов’язує сторону управлінських відносин вчинити саме так, як вказано в нормі, а не інакше; б) припис, що надає стороні управлінських відносин у межах вимог даної норми можливість обрати один з передбачених варіантів поведінки; в) припис, який надає стороні управлінських відносин можливість на своїй розсуд здійснювати передбачені нормою дії або відмовитися від їх здійснення. У цьому – одна з найбільш чітких юридичних ознак, що характеризують владність адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

Регулюючий вплив адміністративно-правових норм досягається різними шляхами. Найбільш типовими є такі: покладання на сторони управлінських відносин певних юридичних обов’язків; надання цим сторонам юридичних прав; надання сторонам повноважень вимагати належної поведінки; гарантування наданих сторонам прав [43, с. 64].

Склад адміністративно-правової норми

Адміністративно-правові норми складаються, як правило, із трьох традиційних елементів: гіпотези, диспозиції й санкції.

Гіпотеза – це частина адміністративно-правової норми, в якій визначаються умови, за яких настає чинність усієї норми права. Гіпотеза відповідає на запитання: коли? де? в якому разі? за якої умови?

Диспозиція – це основна частина адміністративно-правової норми, в якій зазначаються права та обов’язки учасників адміністративно-правових відносин. Характерною особливістю диспозицій адміністративно-правових норм є їхній імперативний характер, коли учасники відносин не можуть за своєю згодою змінити правило поведінки, а повинні чинити саме так, як указано в диспозиції норми.

Санкція – це частина адміністративно-правової норми, в якій зазначаються заходи державного примусу в разі порушення правил поведінки, встановлених цією нормою. Особливості санкцій адміністративно-правових норм: їх відсутність у багатьох адміністративно-правових нормах, оскільки внутрішньоорганізаційна діяльність органів виконавчої влади передбачає дисциплінарну відповідальність; встановлення нерідко за порушення всієї сукупності адміністративно-правових норм, сформульованих в одному акті; наявність великої кількості різних санкцій [45].

*Співвідношення норми адміністративного права
і статті нормативно-правового акта*

Норми – права закріплюються у статтях нормативно-правових актів. Формулюючи тексти статей, законодавець використовує різні способи викладення елементів норм права. Із зовнішнього боку норми-приписи і логічні норми набувають словесно-документального, мовно-логічного викладу в тексті нормативного юридичного акта: його статтях та інших структурних підрозділах (частини, пункти, абзаци і навіть окремі фрази чи речення). Головне, щоб норма адміністративного права не розходилась із статтею нормативно-правового акта. Норма-припис, як правило, відповідає будь-якій частині тексту нормативного акта (статті, пункту, частині статті, окремій фразі). Дроблення норми-розпорядження взагалі неможливе, норма-розпорядження – це цільне, логічно завершене і формально закріплене державно-владне веління [12].

Особливістю адміністративно-правових норм, зумовленою специфікою державного управління, є те, що, по-перше, юридично-обов'язкові приписи адресовані переважно органам державного управління – провідним учасникам управлінських відносин; по-друге, за цими органами, які виступають від імені держави, закріплюються юридично-владні повноваження, що фактично і юридично є засобами розв'язання завдань, запрограмованих даною нормою; по-третє, тим самим забезпечуються необхідні умови для вирішення в односторонньому порядку питань, загальна регламентація яких міститься в конкретній адміністративно-правовій нормі.

Адміністративно-правова норма передбачає права та обов'язки сторін управлінських суспільних відносин. Правами наділяються не тільки суб'єкти управління – носії владних повноважень, а й усі інші сторони. Правам громадян кореспондуються відповідні обов'язки суб'єкта управління. Наприклад, праву громадянина на подання скарги відповідають обов'язки органу управління (посадової особи) прийняти, зареєструвати, розглянути й відповісти на скаргу [44, с. 64].

2.3. Місце адміністративного права серед інших галузей права

Становлення в Україні демократичної, соціальної, правової держави висуває на порядок денний необхідність приведення системи права України у відповідність із тими принципами, на яких побудовані відповідні системи розвинених країн світу, зокрема європейських. Розглядаючи питання наближення права України до європейських стандартів, не можна не сказати про дуалізм права, тобто його поділ на приватне та публічне, котрий, хоч і не закріплений офіційно, проте фактично існує в українському праві.

Право – практична реалізація концептуальних моделей державного управління, створених для покращання життя як окремої людини, так і розвитку сучасної цивілізації в цілому. Сучасна модель організації діяльності органів публічної влади, розроблена в працях провідних українських науковців та базується на вивченні теоретичних основ суспільного розвитку, виявленні тих помилок у відносинах «громадянин-держава», які притаманні пострадянським країнам, та аналізі досягнень провідних країн світу.

У радянський період розвитку права не було ні можливості, ні сенсу проведення будь-яких досліджень питання поділу права на приватне та публічне, тому що офіційно дуалізм права визнано не було. І лише після перебудови й обрання посттоталітарними країнами курсу на побудову правової, демократичної держави з'явилися праці, присвячені цій проблематиці [5, с. 132]. Як слушно відзначає А. Колодій, сферу публічного права слід розглядати як вертикальні відносини (управлінські), відносини субординації, влади – підпорядкування. Їх регулювання повинно здійснюватися за принципом імперативності, а права та обов'язки суб'єктів повинні прямо й вичерпно формулюватися в законі. Сферу приватного права науковець визначає як сукупність горизонтальних відносин, що передбачають рівне становище відносно самостійних суб'єктів. Вони регулюються за принципом диспозитивності, а суб'єкти самі в межах закону встановлюють свої права та обов'язки [21, с. 66].

Для публічного права характерні такі ознаки: а) регулювання відносин між органами державної влади, суб'єктами місцевого самоврядування та громадянами або особами, які перебувають в іншому статусі (іноземці, біженці тощо); б) орієнтація на задоволення публічних інтересів; в) забезпечення одностороннього волевиявлення суб'єктів права; г) широка сфера дії та застосування; д) домінування ієрархічних відносин суб'єктів та відповідної субординації правових актів і норм; е) домінування імперативних та директивно-зобов'язальних норм; ж) нормативно-орієнтувальний вплив; и) пряме застосування санкцій, пов'язаних з

обмеженням використання ресурсів; к) широке використання нових технічних прийомів та ін. [52]

Як наслідок, суб'єктами публічного права є народ, нація, держава, її органи та установи, територіальні громади, органи та посадові особи органів державної влади тощо.

2.3.1. Співвідношення адміністративного та публічного права

Сутність і визначення публічного права

Публічне право – система правових норм, які регулюють суспільні (публічні) відносини. Публічні відносини в усіх сферах суспільного життя регулюються нормативними актами. Публічне право охоплює конституційне, реєстраційне, адміністративне, поліцейське, військове право. Цікавим є те, що наприклад, кримінальне право в Україні та переважній більшості країн колишнього СРСР розглядається як публічно-правовий механізм. Тоді як у Франції «це є головним чином засіб захисту суб'єктивних приватних прав (право на життя, на особисту недоторканість, на недоторканість житла тощо) [18, с. 13].

Основним для публічного права є імперативний метод регулювання, якому притаманна низка ознак, що визначає його природу, сутність. Публічне право визначається як сукупність правових норм, що становлять особливу функціонально-структурну систему, яка з метою врегулювання і захисту суспільних інтересів за допомогою розпоряджень переважно імперативного характеру регламентує відносини за участю держави в публічній сфері.

Отже, публічне право – це така правова сфера, в основі якої лежать державні інтереси, тобто сама побудова і діяльність держави як публічної влади, регламентація діяльності державного апарату, посадових осіб, державної служби, переслідування правопорушників, кримінальна та адміністративна відповідальність тощо – інститути, що побудовані у вертикальній площині, на засадах влади і підпорядкування, на принципах субординації. Ось чому для публічного права характерним є специфічний юридичний порядок, порядок «влади–підпорядкування», відповідно до якого особи, що мають владу, мають право визначати поведінку інших осіб. Уся система владно-примусових установ силою примусу забезпечує повну і точну реалізацію приписів влади, а всі інші особи мають їм підкорятися. Звідси – і всі інші принципи публічного права: нерівність правового статусу осіб; ієрархічність становища і різний обсяг владних повноважень публічних службовців; наявність спеціальної «відомчої» юрисдикції; відсутність орієнтації на вирішення спірних питань незалежним судом [48].

Адміністративне право у сфері публічного права

Адміністративному праву в межах дії публічного права належить провідна роль. Воно забезпечує реалізацію різноманітних публічних і приватних потреб та інтересів шляхом виконання функцій владно-управлінської діяльності й адміністративно-правового захисту [25, с. 31].

У радянський період адміністративне право замінило собою не лише публічне право, а й у багатьох випадках – приватне. Неправильне розуміння термінів і відносин, регульованих двома складовими цивільного права (від *civile* (лат.) – громадянський) – публічним і приватним правом, створило умови для перетворення адміністративного права в право каральне. Через це та завдяки внутрішній єдності адміністративного права воно перетворилось, відповідно до радянської моделі суспільних відносин, у право, яке монополює регулює всі сфери суспільного життя, в тому числі приватноправові відносини у сфері господарювання, піклування тощо.

Разом з тим, до недавніх часів характерною ознакою українського адміністративного права була істотна деформація його ролі. Точніше кажучи, абсолютизувалися два аспекти суспільного призначення адміністративного права: насамперед, як засобу управлінського впливу держави на суспільні процеси, тобто як права «адміністрування», а також як права «примусу», що забезпечувало застосування державою у відносинах із громадянами різноманітних засобів адміністративного примусу. Це є закономірним наслідком певної науково-юридичної традиції, що зміцнювалася впродовж багатьох років радянського періоду.

Ще й дотепер, на жаль, адміністративне право багатьма сприймається лише у згаданих аспектах. Хоча зрозуміло, що таке увлечення консервує властиву тоталітарному суспільству ідеологію «панування держави» над людиною, де людині відводиться місце лише керованого об'єкта, на який спрямовані владно-розпорядчий вплив і адміністративний примус з боку державних органів.

Дослідження теорії адміністративного права як наріжного каменя правової реформи, що триває в Україні та в інших країнах Східної Європи, полягає у викристалізації головної функції сучасного адміністративного права, яка виявляється як регуляторна в публічно-правових відносинах і як захисна у приватноправових відносинах. Отже, на сьогодні триває розбудова України як правової демократичної держави, у якій людина є найвищою соціальною цінністю. Для цього необхідне оновлення правової бази, що регулює відносини держави й особи. У цьому контексті «людиноцентристський підхід» [1, с. 87] є основою для змін у законодавстві не лише країн колишнього Варшавського договору (країни СРСР, Польща, Болгарія, Угорщина тощо).

Певні складові у розподілі або розділенні галузей, підгалузей права між собою, які нагромаджувались під час розвитку радянської правової сім'ї, призводять до непорозумін між правом України та міжнародним правом. Невиправдане нагромадження законів і підзаконних актів створило в Україні ситуацію, коли пересічні громадяни, підприємці, юридичні особи не мають можливості працювати відповідно до чинного законодавства. Законодавство і бюрократичний апарат гальмують розвиток держави. Чи є потреба сьогодні в цій складній правовій системі?

Звісно, пірамідальна структура, в якій на вершині знаходиться конституційне право, наступний рівень займає адміністративне і кримінальне право, потім ідуть трудове, земельне, митне, господарське тощо, є міцною і непохитною. Але в такій системі складно знайти місце простій людині. Проблеми простих громадян, наче пісок, зсипається донизу із цієї піраміди. Люди постійно перебувають під тиском влади й законів. Але і владна, ієрархічна, пірамідальна структура поступово тоне в цьому піску проблем і невирішених конфліктів.

Наразі необхідно вести мову про галузі права, які розташовані в одній горизонтальній площині. Наголосимо, що галузі права – це умовне позначення певних частин правової системи країни. Вже видано десятки монографій і посібників з інноваційного, банківського, спортивного, монетарного права. Закони повинні регулювати певні сфери суспільного життя. Уже слід піднімати питання про злиття галузей права, сфер суспільного життя, які наразі перебувають у постійній трансформації. Ці галузі є великими вузлами і мають свої, власні кодекси. А інститути, режими виявляються у вигляді векторів, наче арматурні сполучення між галузями, і закріплюються законами. Так само законами мають бути закріплені й питання діяльності тих або інших державних установ та інституцій, але в жодному разі не указами та постановами. Норми права як цементуюча субстанція пронизують усі складові цієї конструкції. Лише на такому міцному монолітному фундаменті права можна побудувати правову державу.

2.3.2. Співвідношення адміністративного і приватного права

Зв'язок адміністративного права із приватним

Із приватним правом адміністративне право межує лінією майнових відносин. Але якщо приватне право має своїм предметом майнові відносини, які виникають на основі суспільної й особистої власності, головним чином у порядку договорів і взаємних зобов'язань сторін, то адміністративне право регулює майнові відносини, що виникають у силу розпорядження органів державного управління (конфіскація майна

в адміністративному порядку; передача майна в результаті реорганізації від одного органу до іншого тощо) [54, с. 37]. Сьогодні до цього можна додати і реалізацію повноважень суб'єктами владних повноважень через укладення адміністративних договорів, які незважаючи на договорні засади їх укладення (що, на перший погляд, можна пов'язати з приватно-правовою сферою) предметом адміністративних договорів є повноваження цих органів. Це дозволяє говорити про публічно-правову природу адміністративних договорів.

Досить часто у вітчизняній практиці приватні правовідносини перебувають у сфері адміністративно-правового регулювання, насамперед там, де для регулювання певних суспільних відносин не вистачає можливостей окремо кожної із зазначених галузей права. Наприклад, у загальному вигляді форма зовнішньоекономічних договорів визначається з допомогою норм приватного права, але конкретні вимоги до інформації, яка має міститися у таких договорах, визначаються нормативно-правовими актами органів виконавчої влади, що містять норми адміністративного права. Аналогічно відбувається правове регулювання кредитних відносин. У загальному вигляді вимоги до кредитних договорів сформульовані в нормах приватного права, але деталізовані вони у підзаконних нормативно-правових актах Національного банку України. Це загалом не означає «посягання» на самостійну роль приватного права в регулюванні майнових відносин, але свідчить про те, що держава додатково застосовує адміністративно-правовий метод регулювання у тих випадках, коли регульовані відносини становлять значний інтерес саме для неї [5].

Майнові відносини як спільний предмет регулювання

Слід зазначити що органи державної влади здійснюють господарську діяльність. З цього приводу існують дві чітко виражених думки. Одні автори визначають, що різні сфери майнових відносин регулюються приватним і адміністративним правом. Інші стверджують, що майнові відносини регулюються виключно приватним правом [44, с. 83].

Є всі підстави для того, щоб визнати обґрунтованість першої точки зору. Підтвердженням того є положення ст. 2 Цивільного кодексу України, де зазначено про незастосування норм приватного права: «До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом» [50].

І законодавець, і наука визнають, що виконавчо-розпорядча діяльність може мати майновий характер – бути пов’язаною з майном. На підтримку цього варто визнати обґрунтованою думку про те, що лише на основі зв’язку цих суспільних відносин з майном ще неможливо визнати його приватноправовим, тобто майновий критерій не може слугувати в усіх випадках досить чіткою підставою відмежування адміністративного й цивільного права [44, с. 84]. Тому в цьому випадку ми можемо говорити про адміністративно-правові відносини публічного характеру щодо реалізації суб’єктами владних повноважень своїх функцій.

Отже, майнові відносини можуть бути предметом регулювання як приватного, так і адміністративного права. У такому разі розбіжності між цими галузями права варто шукати у властивих їм методах правового регулювання. Приватне право регулює такі майнові відносини, у яких сторони рівноправні (їхня більшість).

Таким чином, об’єктивно існують майнові відносини, що підпадають під регулюючий вплив норм адміністративного права. Відповідно, ці відносини являють собою конкретний різновид управлінських, тобто організаційних відносин, а тому їх можна позначити як майново-організаційні. Вони відрізняються від майнових за методом їхнього правового регулювання.

2.3.3. Співвідношення адміністративного права з іншими галузями

Адміністративне і трудове право

Із трудовим правом адміністративне право пов’язане загальними питаннями в галузі регулювання службових відносин. Ті з них, які не підпадають під дію КЗпП й колективних договорів, регулюються нормами адміністративного права (умови вступу на службу, порядок її проходження, правила зберігання службових документів, присвоєння спеціальних персональних звань, рангів і чинів й інші моменти, що являють собою організаційну діяльність держави в галузі службових відносин) [54, с. 38]. Зв’язок трудового права з адміністративним виявляється також у підготовці кадрів. Уся система підготовки робочих кадрів та спеціалістів, за винятком підготовки робітників і перепідготовки спеціалістів безпосередньо на виробництві, коли може укладатись учнівський договір як різновидність трудового договору, є предметом регулювання адміністративного права.

Підкреслимо, що законодавство у сфері праці державних службовців, посадових осіб, органів державної влади, правоохоронних органів тощо потребує вдосконалення. Головне полягає у визначенні статусу працівників та службовців саме як учасників того або іншого

виду трудового процесу (наприклад, регламентація права на винагороду за працю, на відпочинок, на соціальне страхування). При цьому спостерігається певне переплетення норм трудового й адміністративного права. Наприклад, трудове право регулює все те, що пов'язано безпосередньо з роботою громадянина. Але оформлення на роботу, повноваження адміністрації у сфері проходження служби працівниками державних органів, тобто, все те, що є проявом управлінських функцій регламентуються нормами адміністративного права.

Трудове законодавство регулює ту частину відносин, що забезпечує реалізацію та охорону трудових прав і інтересів суб'єктів адміністративно-правових відносин. На державних службовців поширюється спеціальна дисциплінарна відповідальність. З іншого боку, до сфери трудового права входять організаційно-правові відносини, оскільки в регулюванні процесу праці діють відносини влади – підкорення, властиві адміністративно-правовому регулюванню. Законодавством встановлено відповідальність за порушення вимог законодавства про працю та про охорону праці, за ухилення від участі в переговорах щодо укладення, зміни або доповнення колективного договору, згоди. Серед видів стягнень є виправні роботи, що відбуваються за місцем постійної роботи особи, яка вчинила правопорушення [47].

Таке теоретичне нагромадження вже призвело до ускладнення законодавства, що потребує кардинальних змін. Отже, ми в законному випадку повинні повернутись до сутності тих або інших суспільних відносин, регульованих правом. І якщо ми говоримо про те, що проходження служби – це вид праці, то і безпосередньо питання прийняття, атестації на службу, звільнення, пенсійного забезпечення мають розглядатись у рамках трудового права як особливі аспекти правовідносин у сфері праці.

Адміністративне і фінансове право

Фінансове право своїм народженням зобов'язане державному, адміністративному, приватному праву та економічній науці. Фінансове право регулює відносини у сфері фінансової діяльності держави, насамперед, діяльності щодо акумулювання і розподілу коштів, що становлять національний дохід держави. Для регулювання відносин, які тут виникають, використовується адміністративно-правовий метод. Однак фінансове право визнане самостійною галуззю, оскільки регулювання мобілізації, розподілу і використання коштів у державних інтересах має велике значення і специфічні особливості. Таким чином, коли йдеться про розподіл фінансів – це фінансове право; коли про організацію роботи фінансових органів – це адміністративне право.

Отже, адміністративне право регулює управлінські відносини в галузі фінансів, а фінансове – самі фінансові відносини як особливий різновид економічних відносин [23]. Проте, враховуючи, що фінансове право не має власного методу правового регулювання, а коло суспільних відносин повністю збігається з адміністративним правом, фінансове право можна розглядати як підгалузь адміністративного права поряд з іншими підгалуззями, або інститутами. Норми, які регламентують відповідальність громадян та юридичних осіб за фінансові, податкові проступки, доречно перемістити до відповідних кодексів. Таке перенесення вже апробовано під час кодифікації ряду законодавчих актів. Це явище ми іменуємо трансфером і більш детально опишемо нижче.

Адміністративне і господарське право

Витоками формування господарського права ряд вчених вважають саме адміністративно-правову сферу суспільних відносин. С. Братусь, Р. Халфіна, Г. Матвеев, Я. Шевченко, А. Довгерт та ін.) вважають господарське право не самостійною галуззю права, а простим поєднанням цивільно-правових та адміністративно-правових норм, що діють у сфері господарювання. Однак господарські правовідносини не можна розкласти на цивільно-правові та адміністративно-правові, хоча історичне коріння господарського права лежить у сфері як публічного, так і приватного права. Крім того, господарське право має значний за обсягом власний нормативний матеріал, що не належить ні до цивільного, ні до адміністративного права. Одним з таких інститутів, які зумовили виділення господарського (торгового, комерційного) права в окрему галузь права, є інститут банкрутства.

Існує наукова позиція, за якою в межах галузі адміністративного права слід виокремлювати підгалузь – адміністративно-господарське право. «Необхідність виникнення та розвитку адміністративно-господарського права пояснюється потребою упорядкування суспільних відносин, які виникають між суб'єктами економічної діяльності. У регулюванні таких відносин зацікавлені як названі суб'єкти, так і держава, оскільки нині економіка має фундаментальне значення для забезпечення існування населення країни та постійного підвищення рівня його життя. Таким чином, на державному рівні виробляються та приймаються норми, які мають сприяти розвитку національної економіки. Ці норми, власне, і утворюють адміністративно-господарське право» [30, с. 34].

Норми, які регулюють відповідальність за проступки у сфері господарювання, наразі повинні бути перенесені до господарського права в розділ «Господарські проступки», так само, як це було вчинено з митними проступками.

Як уже зазначалося вище органам державної влади потрібно максимально спрямувати свій керівний вплив на приватно-правовий сектор, у тому числі й на господарсько-правові відносини. Адміністративне право повинно забезпечити нормальні умови функціонування всіх суб'єктів господарювання та їх захист від негативного впливу за будь-якого боку, в тому числі й з боку держави.

Адміністративне і земельне право

Земельне право України сьогодні перебуває у стані глобальних змін. Перш за все вони, стосуються майнових правовідносин. Якщо в радянський період земля перебувала у власності народу (держави), сьогодні власність на землю набуває іншого змісту. Земельне право має своїм предметом земельні відносини. Фактично земельні відносини регулюються багатьма галузями права. Наприклад, приватне право регламентує порядок розгляду майнових спорів із приводу землекористування; фінансове право регламентує форми й порядок сплати земельної ренти за користування землею й ін. Адміністративне право регулює значну частину земельних відносин, оскільки вони виникають, змінюються і припиняються на підставі актів державного управління. Для них характерний владний метод регулювання [44, с. 87].

Зв'язок земельного й адміністративного права виявляється також у визначенні повноважень місцевих органів самоврядування в урегулюванні земельних відносин, структури і повноважень Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних і районних рад, а також органів виконавчої влади (ст. 6–8, 10, 13–17 ЗК України) щодо управління землями.

Адміністративне право регулює порядок діяльності виконавчих органів державної влади у сфері раціонального використання та охорони земель, а також їх компетенцію в галузі управління земельними ресурсами. Деякі елементи адміністративної підпорядкованості в земельному праві наявні у разі набуття права на землю, що передбачено ст. 116–126 ЗК України, або припинення прав на землю згідно зі ст. 140–149 ЗК України, а також прав та обов'язків власників землі (ст. 90, 91 ЗК України) і землекористувачів (ст. 95 і 96 ЗК України), встановлення правового режиму різних категорій земель (ст. 22–77 ЗК України) тощо [17].

Уже наголошувалось на необхідності перенесення норм, які регулюють відповідальність за земельні проступки, до Земельного кодексу України. Можна навіть ставити питання про більший вплив приватного права на земельні правовідносини. Але слід наголосити на тому, що єдиним власником землі повинна бути лише держава, тобто земля має

перебувати у сфері дії публічного права. Усі інші правовідносини, пов'язані з орендою, суборендою, купівлею певних прав на земельні ділянки тощо, – це приватно-правові відносини. За такою схемою мають відбуватись зміни, пов'язані з надрами, лісовим фондом тощо.

Адміністративне і кримінальне право

Зв'язок між адміністративною і кримінальною галузями права також виявляється у взаємодії між інститутами адміністративної і кримінальної відповідальності, які разом створюють, так би мовити, захисну оболонку для різних суспільних відносин. При цьому адміністративна відповідальність раніше розглядалась як профілактичний засіб щодо багатьох видів злочинних діянь, за які передбачена кримінальна відповідальність. На думку багатьох учених-адміністративістів, дуже часто зовні однакові діяння залежно від ступеня їх суспільної небезпеки можуть бути підставами як адміністративної, так і кримінальної відповідальності [5, с. 137].

Але у більшості випадків коли ми говоримо про адміністративні правопорушення, мова насправді йде про публічні проступки.

Зазначимо, що сьогодні під тиском змін у суспільних відносинах на законодавчому рівні вже відбувається трансфер з КУпАП до базових кодексів. Таким чином, законодавство і практична діяльність, незважаючи на багаторічний негативний досвід виправляються і починають трансформуватись до стандартів, встановлених теорією права.

І досі точаться дискусії, до якої частини права належить кримінальне, або карне право. За законами римського права – до приватного, тому що особа несе персональну, приватну відповідальність. За канонами радянського права – до публічного. Звісно, це питання дискусійне. Але зазначимо, що воно є актуальним як для теорії, так і для практики застосування аксіом і механізмів права. І тут ми можемо, знову ж, констатувати правовий дуалізм, який полягає в тому, що як особа не може існувати без суспільства, так і суспільство – без особи.

Отже, адміністративне право межує із кримінальним правом лінією відповідальності посадових осіб. За посадовий проступок посадова особа несе відповідальність дисциплінарну (і в ряді випадків – адміністративну), за посадовий злочин – кримінальну. Правильно відмежувати посадовий проступок від посадового злочину можна в кожному окремому випадку, лише ретельно вивчивши обставини, що супроводжують дані дії (або бездіяльність), і взявши до уваги зазначений критерій [54, с. 41]. Про це також ітиметься нижче.

2.4. Об'єкт адміністративного права

У юридичній науці в цілому і в окремих її галузях, мабуть, немає більш дискусійного питання, ніж питання про сутність і особливості правових відносин. Це пояснюється тим, що проблема правових відносин взагалі є визначальною для правової теорії і, крім того, дає більш детальне уявлення про предмет відповідної галузі. Саме у правових відносинах найбільш яскраве відображення знаходять специфічні особливості механізму правового впливу на суспільні відносини. Тож природним є те, що на всіх етапах розвитку юридичної науки цим питанням приділялася значна увага як у контексті дослідження загальних проблем визначення поняття та встановлення його сутності, так і у тих наукових розвідках, спеціальним предметом яких були власне правовідносини як правова категорія, співвідношення останніх з іншими видами суспільних відносин, структура, підстави виникнення та механізм їхнього функціонування. Звернення до теоретичних проблем однієї з найважливіших категорій адміністративного права – адміністративно-правових відносин, їх аналіз із радикально нових позицій має прискорити адаптацію вітчизняного адміністративного права до найкращих його моделей, що склалися у світі [49, с. 4].

2.4.1. Побудова відносин між владою і громадянином

Поняття та ознаки публічних правовідносин

Передусім слід зазначити, що поняття «публічний» (від лат. *publicus* – суспільний, народний) слід розуміти як «відкритий», «гласний», «суспільний». А отже, можемо констатувати, що публічні правовідносини – це відносини, які, виникнувши, поширюються або можуть поширюватися на суспільство в цілому або на його значну частину і через це мають загальнозначущий, загальносуспільний характер [9, с. 6]. Сфера публічних правовідносин є багатогранною, однак характерною її рисою слід вважати досягнення загальносоціальних цілей [31]. Ураховуючи, що завданням науки є розробка та вироблення таких інноваційних моделей, які дають суспільству змогу підвищити ефективність діяльності, публічні правовідносини піддаються детальному аналізу вченими-юристами.

Базовими ознаками публічно-правових відносин визначено такі:

– по-перше, публічна владність, яка означає, що суб'єкти, вступаючи до публічно-правових відносин, мають на меті: реалізувати надані їм законодавством публічно-владні повноваження; забезпечити виконання рішень, які були прийнято в результаті здійснення публічно-владних

повноважень; забезпечити можливість функціонування органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; реалізувати безпосереднє право на участь в управлінні державними або місцевими справами, у тому числі через форми безпосередньої демократії (наприклад, вибори).

– по-друге, специфічне суб'єктивно-цільове навантаження, яке передбачає, що головними цілями вступу суб'єктів права до публічно-правових відносин є: сприяння забезпеченню та безпосередня участь у реалізації безпосереднього і представницького народовладдя; упорядкування діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; створення юридичних передумов дотримання та захисту прав і свобод суб'єктів даних відносин; забезпечення взаємодії органів публічної влади з урахуванням принципу поділу влади; сприяння забезпеченню захисту конституційного ладу і режиму законності у сферах державного управління та місцевого самоврядування; вирішення публічно-правових спорів. [13, с. 747]

Делікти в публічно-правових відносинах

Модель публічно-правових відносин, що базується на певних аксіомах побудови відносин між владою та громадянами, при виникненні делікту виглядає таким чином:

– кожен громадянин у разі вчинення протиправного діяння (правопорушення, делікту), яке не має великої суспільної небезпеки, а отже, не підпадає під кримінальну відповідальність, несе публічну відповідальність, незалежно від своєї соціальної належності або посади;

– проступок (публічний проступок) – це винна, умисна дія, бездіяльність особи (громадянина), яка суперечить установленим нормам публічної поведінки і призводить до негативних моральних та (або) матеріальних наслідків. Публічні проступки поділяються на групи (види) за горизонтальним принципом відповідно до сфери, в якій вони вчиняються;

– публічна відповідальність (відповідальність за проступок) – відповідальність особи (громадянина) за вчинення проступку, що накладається уповноваженим органом (посадовою особою) з метою приведення виявлених недоліків (порушень) до відповідного (визначеного в законодавстві) стану. Норми, які регулюють відповідальність за проступки в різних сферах життя суспільства, мають міститись у відповідних базових кодексах.

Поняття адміністративно-правових відносин

Адміністративно-правовими відносинами є врегульовані нормою адміністративного права суспільні відносини управлінського характеру, у яких сторони виступають носіями взаємних юридичних обов'язків і прав, встановлених і забезпечених зазначеною нормою. Як і в усіх інших правовідносинах, в адміністративно-правових відносинах одна зі сторін має право вимагати від іншої сторони поведінки, передбаченого адміністративною нормою. Підставою виникнення, зміни або припинення адміністративно-правових відносин є юридичні факти – дії та події. Під діями розуміють факти, які виникають за волею людей. Вони можуть бути як правомірними, так і неправомірними. Події – це явища, що не залежать від волі людей, але зумовлюють певні правові наслідки. Наприклад, до подій належать стихійні лиха (повені, землетруси, пожежі, епідемії, епізоотії тощо). Отже, адміністративно-правові норми, впливаючи на суспільні відносини у сфері державного управління, надають їм правового змісту. Але самі по собі ці норми безпосередньо конкретних правових відносин не створюють. Вони є основою для їхнього виникнення, тому що в загальній формі передбачають, що ці управлінські відносини за відповідних умов і при наявності відповідних сторін стають адміністративно-правовими. Такі правовідносини виникають безпосередньо в процесі реалізації адміністративно-правової норми. При цьому норма передбачає можливість їх виникнення, визначає обсяг обов'язків і прав їх сторін, а також відповідальність за невиконання юридичних обов'язків або порушення прав однієї зі сторін [43, с. 71].

З урахуванням викладеного слід додатково наголосити на існуванні таких підходів до визначення вищезазначеного поняття:

– адміністративно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, суб'єкти яких наділені правами й обов'язками у сфері забезпечення органами виконавчої влади і та органами місцевого самоврядування реалізації й захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також у процесі публічного (державного і самоврядного) управління у сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку [22, с. 43];

– адміністративно-правові відносини – це результат впливу адміністративно-правових норм на поведінку суб'єктів сфери державного управління, внаслідок якого між ними виникають сталі правові зв'язки державно-владного характеру [23, с. 81].

– адміністративні процесуальні відносини можна визначити як урегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають у процесі розгляду й вирішення індивідуальних адміністративних справ у публічній сфері [16].

Об'єкт адміністративно-правових відносин

Об'єкт – це те, заради чого виникають правовідносини. Об'єктом адміністративно-правових відносин є діяння (дія чи бездіяльність, поведінка) учасників управлінських правовідносин, за допомогою яких реалізуються обов'язки й права, передбачені для цих правовідносин. Діяння ці різні за своїм характером: вони можуть бути пов'язані зі здійсненням повсякденних завдань управління, з особистими нематеріальними благами (здоров'я, гідність людини), з речами. В останньому випадку, наприклад, об'єктом правовідносин є відповідні дії людей із приводу речей (передача майна з однієї підпорядкованості в іншу на основі розпорядчого акта) [43, с. 71].

Дії учасників управлінських відносин можуть здійснюватися заради різноманітних правових інтересів. Це можуть бути речі, матеріальні цінності, продукти духовної творчості, особисті нематеріальні блага, а саме: здоров'я, гідність людини, моральність тощо. Так, якщо об'єктом правовідносин є поведінка учасників (наприклад, передача державного майна від одного органу управління іншому), то предметом адміністративних правовідносин будуть об'єкти матеріального характеру, тобто майно, речі. Підставою виникнення, зміни або припинення адміністративно-правових відносин є юридичні факти. Це дії та події [11].

2.4.2. Особливості адміністративно-правових відносин

Ознаки, характерні для адміністративно-правових відносин

Адміністративно-правові відносини мають усі ознаки правових відносин взагалі. Разом з тим для них характерні особливості, зумовлені специфікою сфери державного управління, що дають змогу відмежувати їх від іншого роду правовідносин (наприклад, від цивільно-правових [43, с. 72]):

На відміну від цивільно-правових, адміністративно-правові відносини мають односторонній державно-владний характер у процесі здійснення управлінських відносин при реалізації зовнішніх і внутрішніх функцій і завдань державного управління. Суб'єкт управління (орган виконавчої влади, державного управління, адміністрації органів місцевого самоврядування, їх посадові особи) при цьому справляє свідомий (вольовий), цілеспрямований та впорядкований вплив на об'єкти управління (підлеглих) у формі і методах, визначених законодавством, використовуючи при цьому методи переконання і примусу для вирішення повсякденних завдань у всіх сферах життєдіяльності держави і суспільства в цілому.

Адміністративно-правові відносини реалізуються в масштабних комплексних управлінських відносинах у масштабі держави. Крім того, адміністративно-правові відносини виникають у процесі реалізації управлінських відносин, що виникають у діяльності органів законодавчої влади, судової влади, їх апаратів, органів прокуратури, контрольних органів, органів військового управління, недержавних установ, уповноважених здійснювати частину державних функцій і завдань у сфері правоохоронної діяльності.

Основним об'єктом впливу адміністративно-правових відносин є поведінка учасників, сторін (суб'єктів і об'єктів управління), що зумовлено свідомістю і волею кожної зі сторін. У цьому правилі є й винятки. Об'єктом правовідносин може бути і предмет, наприклад, об'єкт авторського права, а також нематеріальний об'єкт – честь і гідність людини і громадянина.

Адміністративно-правові відносини регулюють і охороняють в переважно публічно-правові інтереси, що виникають у здійсненні діяльності органів виконавчої влади, державного управління, адміністрацій органів місцевого самоврядування. Часто публічний інтерес трактується просто як державний інтерес. Однак це не зовсім так: при здійсненні державного управління це розуміється як адекватна реакція державних органів влади та управління на вимоги суспільства щодо створення надійного соціально-економічного захисту громадян які потребують цього, та здійснення ефективної правоохоронної діяльності.

Адміністративно-правові відносини виникають з ініціативи уповноважених суб'єктів управління (органів виконавчої влади, державного управління з приводу здійснення функцій правового регулювання), а також з ініціативи об'єктів управління в результаті незадовільної реалізації управлінських відносин суб'єктом управління (у формі заяв, пропозицій, скарг фізичних та юридичних осіб).

Адміністративно-правові відносини іноді характеризуються рівноправністю учасників відносин. Адміністративно-правові відносини також мають характер рівності сторін перед законом при вирішенні управлінських конфліктів і спорів, що розглядаються уповноваженими на те органами, посадовими особами під час адміністративного процесуального провадження.

Адміністративно-правові відносини регламентують управлінські відносини і за своєю суттю є організаційно-правовими, тобто за допомогою норм права упорядковується процес організації управління з метою оптимального функціонування органів виконавчої влади, державного управління, адміністрацій органів місцевого самоврядування [51].

Виникнення адміністративно-правових відносин

Адміністративно-правові відносини можуть виникати з ініціативи будь-якої зі сторін, однак згода іншої сторони не є обов'язковою умовою їх виникнення. Відповідні дії тут здійснюються сторонами в силу вимог закону. Головним є те, що обов'язковий суб'єкт адміністративно-правових відносин діє юридично-владно і що прийняті ним рішення обов'язкові для інших суб'єктів незалежно від їх згоди або незгоди, в тих випадках, коли така згода потрібна (наприклад, при оформленні на державну службу). Це, разом з тим, не означає, що момент попереднього узгодження зовсім виключається, таке узгодження часто передує виданню багатьох актів управління, але тільки в адміністративних договорах попередня згода є обов'язковою умовою виникнення адміністративних правовідносин [36]. Не можна говорити про те, що всі адміністративно-правові відносини виникають у примусовому порядку. Однак така можливість, звичайно, є, наприклад, при застосуванні адміністративного впливу.

Значна частина адміністративно-правових відносин виникає з ініціативи органів управління унаслідок того, що для них можливість вступати до таких відносин є одночасно й їхнім обов'язком. У цьому виявляється активний і творчий початок виконавчо-розпорядчої діяльності. Адміністративно-правові відносини, які складаються у сфері повсякденних організаційних зв'язків між різними ланками апарату управління, багато в чому визначаються попереднім вивченням досвіду роботи нижчестоящих ланок, їхніх потреб. Багато адміністративно-правових відносин виникають з ініціативи громадян, причому й у подібних випадках (наприклад, при поданні скарги) згода або бажання органу управління не є обов'язковою умовою (сам факт подання скарги вже створює правовідносини) [43, с. 72].

Вирішення адміністративно-правових спорів

Спори між сторонами адміністративно-правових відносин вирішуються, як правило, в адміністративному (позасудовому) порядку, тобто шляхом безпосереднього юридично-владного розпорядження уповноваженого на те органу управління (посадової особи). У передбачених законом випадках можливий і судовий порядок розгляду деяких адміністративно-правових суперечок (наприклад, у зв'язку з накладенням адміністративного штрафу) [6] або оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень в порядку адміністративного судочинства.

Адміністративно-правовий спір є індивідуальною адміністративною справою, що виникає, коли в одного з учасників управлінських відносин з'являється переконання, що його права і законні інтереси порушуються або обмежуються діями іншого учасника таких суспільних відносин, або один із цих учасників вбачає в діях іншого ознаки порушення правил, які діють у сфері державного управління, що викликає необхідність застосування до нього примусових заходів.

Адміністративно-правовий спір, як правило, виникає з так званих горизонтальних відносин, у яких один учасник не підпорядкований іншому. Разом з тим, один з них репрезентує владу, отже, наділений повноваженнями підкоряти іншу сторону, примушувати її до виконання певних рішень. Очевидно, що нерівність учасників таких відносин зумовлена різним обсягом їх правосуб'єктності, яка зберігається, доки не розпочато процедуру вирішення спору. Іншими словами, нерівність сторін матеріальних правовідносин ліквідується у відносинах процесуальних [46, с. 440].

2.5. Адміністративне право в громадянському суспільстві

Поряд із внутрішніми факторами, як от: низький рівень громадянської активності та організаційної спроможності організацій громадянського суспільства, зовнішнім обмеженням для розвитку громадянського суспільства є недостатньо сприятливе законодавче середовище. Україна на законодавчому рівні визнала важливість утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави [35, с. 7]. Саме таку норму містить Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України», ухвалений у 2010 р. [37]

Засади державної політики щодо створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства визначено Стратегією державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затвердженою Указом Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012 [39]. Цю стратегію, як визначено, прийнято з метою створення сприятливих умов для подальшого розвитку в Україні громадянського суспільства, запровадження ефективного механізму взаємодії його інститутів з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах партнерства і взаємної відповідальності, забезпечення здійснення та захисту прав і свобод людини і громадянина, зміни пріоритетів від карально-репресивних до регулюючих і наглядових за чиновниками.

2.5.1. Адміністративно-правове регулювання розвитку громадянського суспільства

Громадянське суспільство як об'єкт адміністративно-правового регулювання

Громадянське суспільство як об'єкт адміністративно-правового регулювання – це сукупність громадських інститутів, що сформована на добровільній основі, діють на самоврядних засадах у межах Конституції та законів України, за допомогою яких особа вільно реалізує свої основні природні права і свободи, що дає змогу виділити два аспекти, поєднання яких зумовить прогнозування перспектив його розвитку: теоретичний – громадянське суспільство є ідеальною організацією суспільного життя, за допомогою котрої вдосконалюються економічна, політична і духовна сфери життя суспільства; практичний – громадянське суспільство є результатом специфічного історичного розвитку в різних культурно-історичних традиціях.

Адміністративно-правове регулювання розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає: забезпечення взаємодії громадянського суспільства і держави з метою реалізації гарантованих Конституцією України прав та законних інтересів людини і громадянина та поступове обмеження кількості владних структур і сфери їхньої діяльності; правову регламентацію механізму реалізації потенціалу громадських організацій з метою стимулювання діяльності органів державної влади у сфері демократизації та соціалізації держави, а також захисту прав і свобод громадян шляхом незалежної експертизи державних рішень, участі в законотворчості, моніторингу дотримання органами виконавчої влади вимог нормативно-правових актів тощо; формування політичної свідомості та громадської думки щодо розуміння характеру та функцій громадянського суспільства з позицій реалізації як повсякденних потреб громадян, так і довгострокових національних інтересів України [33].

Вплив адміністративного права на розвиток громадянського суспільства в Україні

Запровадження і реалізація нового погляду на сутність адміністративного права мають сприяти істотному посиленню його ролі у формуванні громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави. Адже запровадження необхідних змін в адміністративному праві означає, зрештою, створення якісно нового, відмінного від колишнього, правового режиму регулювання відносин між органами виконавчої влади, їх посадовими особами і громадянами. Цей правовий

режим відносин у сфері державного управління робить громадянина набагато більш рівноправним партнером у відносинах із державою, її органами і посадовими особами. Саме це і властиве справді демократичним країнам.

Забезпечення більшої рівноправності у відносинах людини з державою має бути стрижнем сучасної адміністративної правотворчості та правозастосування, що потребує комплексного реформування багатьох інститутів українського адміністративного права. Адже випадків, де встановлюється рівність взаємних вимог і відповідна рівність юридичного захисту сторін адміністративних правовідносин, існуватиме дедалі більше [5].

2.5.2. Адміністративні договори як різновид суспільного договору

Адміністративний договір

На розвиток громадянського суспільства в Україні суттєвий вплив справляють адміністративно-правові відносини, які складаються з приводу: реалізації громадянами України конституційних прав і свобод; організаційно-правового забезпечення функціонування інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з державою [33].

Суспільний договір у своїй змістовній сутності та функціональному призначенні можна трактувати як конкретний засіб узгодження соціальних інтересів громадян і їхніх представників в органах влади, досягнення домовленостей між суспільством та владними органами із цілого комплексу питань щодо надання владою соціальних послуг населенню [41]. Різновидом такого договору є адміністративний договір як засіб компетенційної домовленості із суб'єктами державного управління.

Протягом останніх десятиліть проблема використання договорів в адміністративному праві стає дедалі більш актуальною, хоча вона і не є новою. Так, категорія адміністративного договору згадується в радянській юридичній літературі 1920-х рр. як побічна форма управлінської діяльності, у 1960-х рр. – як один з факторів її демократизації [55, с. 42].

Термін «адміністративний договір» останнім часом досить уживаний. Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України «адміністративний договір – дво- або багатостороння угода, зміст якої складають права та обов'язки сторін, що впливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією із сторін угоди» [19].

Головна проблема повної реалізації ідеї адміністративного договору полягає в тому, що договір традиційно вважається засобом регулювання у галузях приватного права, де склалися засади, які ґрунтуються на рівності сторін, їх автономії тощо. Публічне ж право, однією

з провідних галузей якого є право адміністративне, належить, так би мовити, до протилежного «полюсу» юридичної матерії, де можливості домовленостей сторін суттєво обмежені. Проте із зміною пріоритетів у реалізації функцій держави з владно-розпорядчої на сервісну все більш упевнено адміністративні договори займають місце в методах та джерелах адміністративного регулювання.

Водночас, з розвитком демократичних засад адміністративне право дедалі більше використовує певні положення права приватного. Це пов'язано насамперед із необхідністю збагачення відносин влади-підпорядкування такими формами, які мають в основі свободу поведінки суб'єктів. У зв'язку з цим в адміністративному праві формуються інститути, подібні до інститутів приватного права, зокрема інститут адміністративного договору. Не випадково, що укладання адміністративних договорів (угод), як відзначалося раніше, набуло значення самостійної правової форми державного управління [5, с. 292].

Ознаки адміністративного договору

Адміністративний договір має такі ознаки: хоча б однією зі сторін договору є суб'єкт владних повноважень; наявність законодавчо закріплених функцій суб'єкта владних повноважень, на виконання яких укладається договір; договір укладається з метою задоволення публічних потреб; складовою предмета договору є рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, які входять до змісту відповідної управлінської функції; порядок укладення та виконання договору за загальним правилом регулюється нормами публічного права із субсидіарним застосуванням в окремих випадках норм цивільного права; реалізація адміністративним органом при укладенні договору адміністративної, а не цивільної правосуб'єктності; певне обмеження вільного волевиявлення, свободи договору, юридичної рівності (зокрема, часто дискреція суб'єкта владних повноважень щодо вибору контрагента обмежена законодавством та спеціальними процедурами; або після дотримання особою певних умов та подання необхідних документів, визначених законодавством, суб'єкт владних повноважень зобов'язаний укласти договір) [32, с. 48].

Слід наголосити на критеріях розмежування адміністративних договорів та приватноправових: в адміністративному договорі волевиявлення сторін формалізоване та нормативно визначене, а в приватноправовому – вільне; в адміністративному договорі умови нормативно визначені та врегульовані, а в приватноправовому – встановлюються сторонами за взаємною згодою; в адміністративному договорі існує

юридична нерівність сторін договору, а в приватноправовому – юридична рівність учасників договору; в адміністративному договорі метою договору є реалізація публічного інтересу, а в приватноправовому – реалізація приватних інтересів сторін договору або третьої особи (якщо договір укладено в інтересах третьої особи) або досягнення соціального ефекту; в адміністративному договорі права та обов'язки сторін випливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією зі сторін договору, а в приватноправовому – права та обов'язки сторін формуються з урахуванням рівності їх правового статусу та обумовлюється мета договору; підставою укладення адміністративного договору є публічне законодавство, а приватного – приватне [42, с. 375].

Адміністративний договір і адміністративний акт

Основні форми адміністративної діяльності залежно від їх призначення можна поділити на такі групи: видання актів органів державної виконавчої влади; укладення договорів; інші юридично значущі дії.

Адміністративні акти – це прийняті в процесі виконавчої діяльності на основі та з метою виконання законів України односторонні владні рішення, які спрямовані на встановлення, зміну чи припинення конкретних правовідносин або такі, що мають обов'язкові для підлеглих органів та співробітників органів виконавчої влади норми, з метою організації і практичного здійснення управління в різних сферах [4, с. 232].

Адміністративний договір може перебувати в таких відношеннях до адміністративного акта:

– адміністративний договір може укладатися безпосередньо на основі норм законів, прийнятих Верховною Радою України. Так, ч. 5 ст. 38 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» передбачає, що для здійснення спільних програм місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування можуть укладати договори (наприклад про делегування повноважень);

– адміністративний договір може укладається на основі під законних актів нормативного характеру інших суб'єктів публічної адміністрації; адміністративний договір може укладатися на основі та на виконання індивідуального адміністративного акта;

– адміністративний договір може слугувати підставою для подальшого прийняття адміністративних актів, причому як індивідуального, так і нормативного характеру;

– для реалізації деяких управлінських рішень на розсуд державно-владного суб'єкта може бути обраний адміністративний договір або адміністративний акт [24, с. 30].

Вибір того чи іншого правового управлінського засобу визначається на розсуд відповідного державного органу і залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Так, експропріація і купівля-продаж дають змогу досягти однакової управлінської мети – придбати в державну власність деяке майно, але різними засобами [26].

Список використаних джерел

1. Авер'янов В. Б. Людиноцетриська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу / В. Б. Авер'янов // Держава та регіони. Серія: Право. – № 2, 2010. – С. 87–92.

2. Адміністративне право України : [навч. посіб.] : [у 2 т.] / Галуцько В. В., Олефір В. І., Пихтін М. П. та ін. ; за заг. ред. В. В. Галуцька. – Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. – Т. 1: Загальне адміністративне право. – 320 с.

3. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка. – Харків : Право, 2000. – 526 с.

4. Адміністративне право України: основні поняття: навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора І. П. Голосніченка. – К. : ГАН, 2005. – 232 с.

5. Адміністративне право. Академічний курс: підручник : у 2 т. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1. Загальна частина. – 584 с.

6. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1.

7. Атаманчук Г. В. Сущность советскоо государственного управления / Атаманчук Г. В. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 163.

8. Бандурка О. М. Теорія і практика управління органами внутрішніх справ України / О. М. Бандурка. – Харків, 2004. – 780 с.

9. Бевзенко В.М. Публічно-правові відносини: сутність та ознаки / В. М. Бевзенко // Право і безпека. – 2009. – № 1. – С. 6–12.

10. Берендтс Э. Н. Опыт системы административного права : в 2 т. / Э. Н. Берендтс. – Ярославль, 1898. – Т. 1. –С. 37–41.

11. Битяк Ю. П. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк. – К. : Юрінком Інтер, 2005.

12. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грегул. – 4-те вид., доп. і переробл. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224с.

13. Великий енциклопедичний юридичний словник / [ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко]. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 747–748.

14. Вельський К. С. О системе административного права / К. С. Вельський // Государство и право. – 1998. – № 3. – С. 7–11.

15. Галуцько В. В. Поняття, класифікація та зміст форм адміністративного права [Електронний ресурс] / В. В. Галуцько // Actual problems of corruption prevention and counteraction. – 2011. – Режим доступу: <http://www.law-property.in.ua/>.

16. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посіб. / Е. Ф. Демський. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.

17. Земельне право України : підручник / М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

18. Кабріяк Р. Кодификации / Пер. с фр. Л. В. Головки. – М. : Статут, 2007. – 476 с.

19. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV.

20. Козлов Ю.М. Основы советского административного права : пособие для слушателей / Ю. М. Козлов. – М. : Знание, 1979. – С. 33.

21. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К., 1998. – С. 66.

22. Коломієць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник / Т. О. Коломієць. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 43.

23. Колпаков В.К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпакова. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.

24. Куйбіда Р. О. Теорія та практика використання адміністративного договору / Р. О. Куйбіда // Державні закупівлі України. – 2008. – № 12. – С. 30.

25. Курінний Є. В. Предмет і об'єкт адміністративного права України: характеристика категорій в умовах системного реформування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Є. В. Курінний. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – С. 31.

26. Курс адміністративного процесу / за ред. О. В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2012.

27. Лемонджав Р. Р. Справедливость как ценность права / Р. Р. Лемонджав // История государства и права. – 2011. – № 11. – С. 5.

28. Лившиц Р. З. Теория права: учебник / Р. З. Лившиц. – М., 1994. – С. 63–71.

29. Лунев А. Е. Административное право (Общая и Особенная части) / А. Е. Лунев. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 49–50.

30. Мельник Р. С. Адміністративно-господарське право як структурний елемент системи адміністративного права: зарубіжний досвід та національні особливості / Р. С. Мельник // Право і Безпека : науковий журнал. – 2010. – № 2 (34). – С. 34–37.

31. Общая теория публичных правоотношений : монография / М. Б. Добробаба, Е. Б. Лупарев, Т. В. Мокина. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 280 с.

32. Перепелюк В. Г. Адміністративне судочинство: проблеми практики / В. Г. Перепелюк. – К. : Конус-Ю, 2007. – С. 48.

33. Петрашкін А. В. Адміністративно-правові засади розвитку громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. В. Петрашкін. – К. : Держ. НДІ М-ва внутр. справ Укр., 2011. – 20 с.

34. Петков С. В. Випускаюча кафедра як основа якісної юридичної освіти // Матеріали IV Міжнародного освітнього форуму «особистість в єдиному освітньому просторі» 11–26 квітня 2013 року м. Запоріжжя. – http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp11/3/Petkov.pdf

35. Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2011. – 132 с. – С. 7.

36. Правознавство : підручник / ред. Л. І. Мозговий, О. П. Копиленко. – К. : ЦУЛ, 2007. – 400 с.

37. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI // Голос України. – 2010. – № 132. – С. 4–5.

38. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567 // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF>

39. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>.

40. Пухтецька А. А. Принципи адміністративного права: від радянського до європейського розуміння / А. А. Пухтецька // Юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 34–38.

41. Радченко О. В. Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади у виборах 2004 р. : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / О. В. Радченко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; Харківський регіональний ін-т держ. упр. – Х., 2004.
42. Самсон І. Л. Розгляд адміністративними судами компетенційних спорів між суб'єктами владних повноважень та спорів, що виникають з адміністративних договорів / І. Л. Самсін // Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за заг ред. О. М. Пасенюка. – К. : Істина, 2007. – С. 375–382.
43. Советское административное право (Общая и особенная части). – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 84.
44. Советское административное право. Государственное управление и административное право. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 87–88.
45. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. / С. Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
46. Сьоміна В. А. Адміністративно-правовий спір: сутність та зміст / В. А. Сьоміна // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 440–452.
47. Трудове право : підручник / під ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – 496 с.
48. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.
49. Харитонов О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / О. І. Харитонов. – Одеса, 2004. – С. 4.
50. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
51. Четвериков В. С. Административное право / В. С. Четвериков. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 512 с. – (Серия «Высшее образование»).
52. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998.
53. Юсупов В. А. Теория административного права / В. А. Юсупов. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 35.
54. Якуба О. М. Советское административное право (Общая часть) / О. М. Якуба. – К. : Вища школа, 1975. – С. 41.
55. Ямпольская Ц. А. О теории административного договора / Ц. А. Ямпольская // Сов. гос. и право. – 1966. – № 10. – С. 132–136; Новоселов В. И. К вопросу об административных договорах / В. И. Новоселов // Правоведение. – 1969. – № 3. – С. 42–43.

Розділ III.

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ПРАВО В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

3.1. Запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища як пріоритетний напрям української кримінально-правової політики

Переходу України до сталого розвитку повинно передувати реформування всієї системи народного господарства і внесення деяких коректив у систему еколого-економічної політики. Серед основних пріоритетних напрямків екологічної політики в Україні, мають бути такі: 1) комплексний підхід у розробці екологічного та іншого природоохоронного законодавства, в тому числі і кримінального законодавства, що стосується навколишнього природного середовища; 2) збільшення витрат на охорону навколишнього природного середовища та будівництво природоохоронних засобів; 3) заборона будь-яких відступів від проєктів, що шкодять довкіллю; 4) безумовне дотримання природоохоронних нормативів, створених міжнародним співтовариством; 5) обов'язковість екологічних експертиз з метою складання екологічного прогнозу; 6) активізація діяльності правоохоронних органів проти порушників екологічного законодавства; 7) покращення екологічної освіти; 8) мінімізація антропогенних перетворень; 9) поетапність ліквідації негативних наслідків; 10) вибірковий підхід до проведення природоохоронних заходів з метою підвищення їх ефективності; 11) плата за використання природних ресурсів.

Час має примусити навіть найбільших консерваторів відмовитися від практики підтримання соціальної та екологічної стабільності за допомогою старих підходів і правових приписів, більш активно працювати над удосконаленням законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища. В цьому аспекті суттєва роль належить праву [1, с. 25; 2, с. 40-44; 3, с. 101-120], зв'язку цього феномена з державною політикою. Їх взаємодія проявляється на рівні як законодавчої, так і правозастосовної діяльності. Державну політику, тобто стратегічну лінію і практичні спрямування її здійснення у галузі права називають юридичною (правовою) політикою. Термін «юридична політика» (чи «правова політика») знаходиться в низці таких суміжних понять, як «економічна», «соціальна», «демографічна», «фінансова», «наукова політика» тощо. Всі вони характеризують основні напрямки діяльності держави в тій чи іншій сфері суспільного життя. Відповідно, що

під юридичною політикою розуміють ті принципи і цілі, які держава проводить у життя при створенні і застосуванні права, цих норм, у діяльності юридичних установ, формуванні і розвитку правосвідомості громадян.

Варто зазначити, що для планування боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища, як зі злочинністю в цілому, важливе значення має визначення змісту кримінально-правової політики. Ця проблема належить до дискусійних. У юридичній літературі висловлена думка про те, що кримінально-правова політика охоплює всі заходи, прямо чи побічно спрямовані на боротьбу зі злочинністю. При цьому стверджується, що кримінально-правова політика реалізується як у процесі спеціальних заходів (криміналістичних, кримінально-процесуальних, кримінально-правових, виправно-трудових, кримінологічних), так і заходів загально-соціального характеру (ідеологічних, медичних, культурних, економічних тощо) [4, с. 179; 5, с.12]. С. В. Бородин правильно зауважує, що коли погодитися з подібним трактуванням сфери дії кримінально-правової політики, це приведе до підміни соціальної політики кримінально-правовою політикою [6, с. 3]. Потрібно враховувати, що кримінально-правова політика пов'язана з соціальною політикою не прямо, а опосередковано через правову, юридичну політику. Це має бути притаманним і для кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. Таким чином, кримінально-правова політика – це частина як соціальної, так і правової політики, до якої не входять загальні заходи соціального попередження, вони лише взаємодіють з нею [6, с. 3-4].

У радянській юридичній літературі було запропоновано поділяти єдину політику в галузі боротьби зі злочинністю на самостійні напрямки: кримінально-правову політику, кримінально-процесуальну політику і виправно-трудова політику. В той же час нічого не говорилось про напрямки такої політики в окремих сферах буття людини, зокрема у сфері охорони навколишнього природного середовища. При цьому кримінально-правова політика часто позначалася терміном «карна політика» [5, с. 12]. Ця точка зору не знайшла підтримки у фахівців. Окремі автори називають боротьбу зі злочинністю кримінологічною політикою, відокремлюючи головну її різновидність – профілактичну політику. Паралельно з останньою, але, на більш низькому рівні наукового абстрагування, пропонується розглядати кримінальну політику, яка не передбачає охорону навколишнього природного середовища. Ці два види політики, як стверджується, формують зміст єдиної кримінологічної політики [7, с. 108]. Була висловлена й інша точка зору, згідно з якою пропонується обмежене тлумачення сфери дії кримінально-

правової політики. Прибічники цієї позиції залучають до предмета кримінально-правової політики ті спеціальні заходи соціального попередження злочинності, які ґрунтуються на кримінальному, кримінально-процесуальному і виправно-трудовому законодавстві із залученням досягнень науки, включаючи криминологію і криміналістику [8, с. 4-5; 9, с. 12]. Але й вони не торкаються в своїх поглядах окремих сфер буття людини, зокрема, охорони навколишнього природного середовища. Такий підхід поділяють С.В. Бородін [6, с. 4], М.О. Беляєв [10, с. 21-23] та українські вчені, які займаються цією проблемою. Водночас у вітчизняній юридичній літературі трапляються випадки використання (без належного обґрунтування) поняття «карна політика» як синоніма політики у галузі боротьби зі злочинністю, тобто кримінально-правової політики [11, с. 12]. Отже, на основі вище – зазначених суджень, а також поглядів С. В. Бородіна [12, с. 27], А. А. Музики [13, с. 241-248] можна констатувати, що діяльність держави у сфері боротьби зі злочинністю в цілому і зокрема злочинністю, що стосується навколишнього природного середовища, здійснюється за допомогою єдиної політики, яка називається кримінально-правовою. Терміни «карна», «кримінально-процесуальна», «виправно-трудова», «судова» мають право на існування для позначення складових єдиної кримінально-правової політики.

Варто зазначити, що кримінально-правова політика в цілому і зокрема у сфері охорони навколишнього природного середовища, є важливою науковою і значною прикладною проблемою сьогодення. Протягом радянського періоду в Україні (як показує наше дослідження) юристи фактично не займалися розробками цієї тематики. На мою думку, політика запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища має стати пріоритетним напрямком, повинна мати глибоке і повне наукове осмислення на рівні кандидатських і докторських дисертацій, досліджень. Перед доктриною кримінального права з особливою гостротою стоїть завдання розвитку наукових основ правотворчості створення наукової теорії криміналізації і декриміналізації суспільно-небезпечних діянь [14, с. 8].

Українські вчені неоднозначно оцінюють складові кримінально-правової політики. Зокрема, Л. В. Багрій-Шахматов стверджує, що «кримінальна політика, у свою чергу, має вектори, тобто напрямки політики – це кримінально-судова політика і кримінально-виконавча політика» [15, с. 363]. Працюючи над цією проблемою, І. М. Даньшин зробив інший висновок: «кримінальна політика утворює систему, що складається з чотирьох елементів, які перебувають у функціональній залежності та взаємодії, а саме: кримінально-правової, кримінально-

процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики» [16, с. 358-354]. Я надаю перевагу напрямку кримінально-правової політики. Однак різні підходи у цьому питанні зайвий раз свідчать, що проблема кримінально-правової політики в цілому і у сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема, потребує належної уваги українських юристів. В цій площині переконливою є позиція В. Ф. Опришко, який вважає що кримінально-правову політику, яка орієнтує різні сили суспільства на боротьбу зі злочинністю необхідно розробляти на комплексній основі, на базі широкого співробітництва не тільки кримінологів і юристів більш широкого профілю, а й економістів, філософів, психологів, педагогів та інших фахівців. Розгорнуте вираження кримінально-правової політики повинно знайти місце у комплексній програмі боротьби зі злочинністю [17, с. 9].

Цілком заслуговує схвалення пропозиція В. К. Грищука. На думку вченого в умовах гуманізації суспільства, так чи інакше постане проблема розробки концепції кримінально-правової політики держави, яка повинна ґрунтуватися на: 1) безумовному використанні арсеналу наукових знань; 2) постійній турботі про зміцнення її морально-етичних витоків; 3) гармонійному поєднанні всіх цивілізованих методів при проведенні карної політики; 4) надані пріоритету боротьби з причинами, які породжують злочини; 5) творчому використанні вітчизняного та зарубіжного кримінально-політичного досвіду; 6) вироблені раціональної системи правозастосовних органів; 7) узгодження чинного законодавства з вимогами гуманізації суспільства [18, с. 158-165].

Незважаючи на теоретичні розробки кримінально-правової політики в Україні, на наукову і практичну значущість цієї політики як державної доктрини боротьби зі злочинністю, унормування її на державному рівні відсутнє. Варто погодитися з думкою, що така ситуація спричинена відсутністю єдиної (спільної) концепції в розробці КК України, Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів, судової реформи, кримінально-попереджувального законодавства [15, с. 359]. Щоб позбутися цього негативу, зазначене має бути враховане в реалізації кримінально-правової політики.

У галузі кримінального права завдання та цілі юридичної політики реалізуються при окресленні кола діянь (які повинні визнаватися злочинами) у конкретних сферах (криміналізація, декриміналізація); при визначенні характеру й обранні методів кримінально-правової боротьби зі злочинністю (видів покарання, меж санкцій та пеналізації і депеналізації); при визначенні шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення (індивідуалізація покарання, правове виховання) [19, с. 241-250]. Проте зазначені

завдання і цілі кримінально-правової політики не охоплюють таку важливу її складову, як запобігання злочинам, яке характерне для усіх перерахованих напрямів, а також впливає із завдання КК України.

Зважаючи на такі завдання і цілі юридичної політики, сформулюємо їх для кримінально-правової політики держави у сфері охорони навколишнього природного середовища, оскільки цей напрямок в Україні потребує дослідження. Отже, для планування боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища важливе (ключове) значення має визначення змісту кримінально-правової політики в зазначеній сфері.

Спираючись на дослідження існуючих поглядів на проблему кримінально-правової політики та внесені авторські корективи сформулюємо завдання та цілі кримінально-правової політики у сфері навколишнього природного середовища. У досліджуваній сфері кримінально-правова політика має реалізуватися: 1) при окресленні оптимального кола складів злочинів у розділі VIII КК України (криміналізація, декриміналізація); 2) при визначенні характеру й обранні методів кримінально-правової боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища (види покарання і межі санкцій, проблема пеналізації і депеналізації); 3) при визначенні шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів на правосвідомість населення та праворозуміння у справі покращення екологічної ситуації в державі (зокрема, правове виховання, використання сучасних концептуальних підходів, превенція); 4) при виробленні засобів запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища, як пріоритетному напрямку кримінально-правової політики.

Слід звернути увагу на те, що кримінально-правова політика держави у боротьбі зі злочинністю і, зокрема, в подоланні злочинів проти навколишнього природного середовища суттєво впливає на громадську думку [4, с. 7]. Отже, діяльність держави у цій сфері має бути активною. Тому зрозуміло, що має бути врахована концепція кримінально-правової політики держави, розроблена В. К. Грищуком [18, с. 158-165], завдання і цілі кримінально-правової політики стосовно досліджуваної сфери, використаний новий підхід, який докорінно змінює ставлення до кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Такий напрямок запропонований в цьому дослідженні з використанням пріоритетності запобігання злочинам у зазначеній сфері.

Таким чином, кримінально-правова політика може реалізовуватися через: 1) вивчення і впровадження арсеналу знань у певні кола діянь у цій сфері; 2) визначення характеру й обрання методів кримінально-правової боротьби зі злочинністю у сфері навколишнього природного

середовища; 3) пошук шляхів підвищення ефективності зазначених засобів; 4) вироблення засобів запобігання цим злочинам як пріоритетному напрямі кримінально-правової політики.

Зрозуміло, що між країнами існують великі розбіжності щодо названих вище проблем, особливо організаційних, традицій, досвіду керівництва, законодавства тощо. Тому, лише законодавча і виконавча гілки влади нашої держави здатні з найширшим залученням наукового потенціалу найбільш ефективно використати міжнародний позитивний досвід, потрібні зміни в законодавстві, в тому числі і кримінальному з метою розробки кримінально-правової політики щодо екологічної злочинності. На цьому шляху останнім часом уже досягнуто певних успіхів. Україна підписала низку конвенцій, міжнародних угод і починає їх впроваджувати в національне кримінальне і природоохоронне законодавство. Як свідчить це дослідження, є певні зрушення: у багатьох відомствах, в тому числі і правоохоронних, з'явилися нові установи (управління, відділи тощо), які почали займатися охороною навколишнього природного середовища та запобіганням екологічних правопорушень і злочинів. Звичайно в цьому аспекті ще не все гаразд з екологічним інформуванням населення, міжнародного співтовариства, з удосконаленням екологічного, в тому числі і кримінального законодавства, що стосується цієї сфери.

Вирішенням проблеми боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища мають займатися різні гілки влади. Цьому, заважає не завжди виправдана розгалуженість центральних відомств виконавчої влади. Сьогодні в Україні налічується близько 65 різних міністерств і державних комітетів, тоді як в інших країнах, більших за територією, таких центральних органів значно менше (приміром, у Німеччині – 16, США – 14) [17, с. 8]. Кримінально-правова політика у сфері навколишнього природного середовища обов'язково має зосереджувати зусилля, поряд з іншими заходами, на протидії нераціональному використанню природних ресурсів, забезпечувати охорону, відтворення, й оздоровлення навколишнього природного середовища в Україні. Таке відгалуження (елемент, підсистему) держаної політики у галузі боротьби зі злочинністю можна було б назвати кримінально-правовою політикою в сфері охорони навколишнього природного середовища. Зазначена кримінально-правова політика має ґрунтуватися на екологічній та кримінально-правовій політиці держави в цілому.

У преамбулі Закону України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічній політиці присвячені чотири рядки: де зазначено «...Україна здійснює на своїй території

екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього природного середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорони, раціональне використання і відтворення природних ресурсів» [20]. Означена політика базується на таких принципах: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; характер запобіжних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони довкілля, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обгрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природних і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища; обов'язковість екологічної експертизи; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблеми охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва [20].

На підставі проведеного дослідження варто зазначити, що кримінально-правова політика у сфері охорони навколишнього природного середовища – це комплекс державних заходів, які мають на меті формування оптимального кола складів злочинів, визначення характеру кримінально-правової боротьби із зазначеними діяннями, обрання методів, які спрямовані на підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів на правосвідомість населення, забезпечення охорони, раціонального використання відтворення й оздоровлення навколишнього природного середовища для сьогоdnішніх і майбутніх поколінь, а також слугують засобами превенції, надаючи перевагу запобіганню злочинам.

Як свідчить дослідження, на сьогодні існує формальний підхід у цій важливій державній справі. Така практика успадкована від радянських

часів. Приміром, після Чорнобильської катастрофи вітчизняна преса повідомляла, що розробляється загальнодержавна програма з ліквідації наслідків цієї страшної події. Який зміст мала ця програма, хто її розробляв і коли вона мала бути прийнята – ми і тоді і зараз не знаємо. І це все продовжується, незважаючи на те, що існує Положення про порядок розроблення екологічних програм, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1993 р. № 1091 [21], в якому також відсутні вказівки на доведення цих програм населенню. Громадяни можуть і повинні безпосередньо долати негативні екологічні явища, на боротьбу з якими мають бути спрямовані конкретні дії державної програми. А тому обізнаність населення з подібними документами має стати результатом обов'язкового, широкого інформування органами законодавчої і виконавчої влади.

Виокремлення кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища не є штучним чи надуманим. Враховуючи надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки злочинів в аналізованій сфері, проблема подолання їх має набути державної ваги. В цьому переконує також те, що державними екологічними програмами визначається єдина політика в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування [21, с. 167]. З часу набуття державності Україна стала першою державою в СНД, яка розпочала, хоча й повільно, узгоджувати законодавство з міжнародно-правовими актами, намагаючись формувати й політику в цьому напрямі.

Для забезпечення кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища мають застосовуватися різні засоби, серед яких важливе місце належить кримінально-правовим: адміністративна преюдиція, покарання, криміналізація та декриміналізація. Розглянемо зміст і механізм дії цих засобів. Так, під преюдицією (від латинської *praejudico* – попередньо вирішений) [22, с. 534] розуміється значення фактів, обставин і правових висновків, що містяться у раніше винесених судових постановках, які набрали чинності для прийняття заснованого на законі рішення в іншій справі. Інститутом преюдиції певні норми матеріального (цивільного, адміністративного) права, що стосуються навколишнього природного середовища, пов'язуються із процесуальним правом [23, с. 43]. У КК України 1960 р. було дві норми з адміністративною преюдицією щодо злочинів проти навколишнього природного середовища, які стосувалися повторності незаконної порубки лісу (ст. 160 КК) і незаконного полювання (ч. 1 ст. 161 КК) і передбачали попереднє застосування до винуватого заходів адміністративного стягнення як обов'язкову умову кримінальної відповідальності.

Інститут адміністративної преюдиції у чинному КК України відсутній. Як засвідчує практика, інколи об'єктивно виправданим є застосування до правопорушників менш суворих заходів державного примусу попереджувального характеру, ніж покарання. І лише злісність антисоціальної установки окремих осіб, що проявлялась у вчиненні ними аналогічних повторних дій, зумовлювала потребу в застосуванні до них кримінально-правових засобів. Адміністративна преюдиція має право на існування і в чинному КК України, оскільки вона робила б дієвою норму (ст. 246 КК) і мала б попереджувальний ефект. Про це свідчить аналіз адміністративних матеріалів. Так, 30% притягнутих до адміністративної відповідальності відмовились від повторного вчинення незаконної порубки дерев і чагарників.

Для підвищення дієвості кримінального закону у сфері покарання за повторні адміністративні екологічні правопорушення слушною була думка про єдиний централізований облік цих порушень, який надав би можливість працівникам органів дізнання, слідчим і суддям своєчасно одержувати необхідні відомості і матеріали при розслідуванні та судовому розгляді справ зазначеної категорії злочинів. Дійсно, на ефективність застосування кримінального законодавства щодо аналізованих складів злочинів негативно впливала відсутність централізованого обліку осіб (банку даних), що вчинили зазначені правопорушення проти навколишнього природного середовища. Як свідчить дослідження, нині існує лише знеособлений облік правопорушень, тобто останні за необхідності не можна персоніфікувати. Кожна норма з адміністративною преюдицією описувала один складний злочин (відноситься до об'єктивної сторони діяння), який складався із сукупності адміністративно-правових проступків, що підвищувало суспільну небезпечність вчиненого в цілому, оскільки повторність збільшувала кінцеву шкоду суспільним відносинам. Аналогічної позиції дотримувалися П. Гришанин та А. Яковлев. У літературі висловлювалася думка і про те, що адміністративну преюдицію треба відносити до ознак, які характеризують суб'єкта злочину. Аналізуючи ці точки зору, О. Перепелиця дотримується думки, що адміністративна преюдиція виходила за межі складу злочину і була лише необхідною умовою кримінальної відповідальності, яка свідчила про підвищену небезпечність особи. Не вдаючись у дискусію з цього питання, оскільки ця проблема не є предметом дослідження, необхідно лише констатувати той факт, що використання в кримінальному законодавстві заходів, які належать до засобів інших галузей права, критично оцінюється багатьма юристами. Не випадково у новому КК 2001 р. адміністративна преюдиція вилучена. Перевагу отримала нова законодавча практика, яка вилучила адміністративну

преюдицію з напрямку карної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки злочинів проти навколишнього природного середовища обумовлював (обумовлює) і передбачає широке використання у боротьбі з ними покарання – найбільш суворого державного примусу. Практика призначення судами покарання за вироками, що набрали законної сили, характеризувалася такими даними. У 1996 р. в Україні за статтями 157-162, 162¹-163¹, 207, 227¹, 228-228¹ КК було засуджено 1382 особи, з них до позбавлення волі – 11 (0,8%); до виправних робіт 651 (47,1%); умовно із застосуванням ст. 45 КК – 45 (3,26%); з відстрочкою виконання вироку відповідно до ст. 46¹ КК – 115 (8,32%); до штрафу – 420 (30,39%); до інших видів порання – 1 (0,07%); звільнено від покарання у зв'язку з амністією – 139 (10,06%). Крім того, до 631 (45,66%) засудженого за ці злочини було застосовано додаткове покарання у вигляді конфіскації знарядь вчинення злочину та незаконного добутого. Позбавлення волі застосовувалося практично на рівні 1995 року. Зменшилася частка засуджених до виправних робіт (у 1995 р. вона складала 50%), проте збільшилася частка засуджених умовно та засуджених до позбавлення волі, яким було надано відстрочку виконання вироку (у 1995 р. відповідно 2,1% і 7,1%). Ясна річ, що зменшення кількості вироків, за якими було призначено покарання у вигляді виправних робіт без позбавлення волі було наслідком непослідовного і невинуватого рішення судів і надмірним захопленням з їх боку гуманізацією призначення покарання. Відповідальність за вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища в наш час має бути диференційована за допомогою різноманітних правових інститутів, у тому числі й покарання. Це спрямувало б органи правосуддя на повне використання засобів запобігання злочинам КК України 2001 року.

Аналіз кримінальних справ за 2001–2007 рр. з означеної категорії показав, що застосування ст. 69 КК 2001 р. суди мотивували важкими сімейними чи особистими обставинами винуватого, вчиненням злочину вперше, позитивною характеристикою за місцем роботи, наявністю на утриманні малолітніх дітей, щирим каяттям винуватого, а також іншими обставинами, які можна розглядати як пом'якшуючі покарання.

Оскільки найбільш суспільно небезпечними є діяння, пов'язані з забрудненням водних об'єктів, варто проаналізувати дані про практику застосування кримінального покарання щодо осіб, засуджених за ст. 242 КК 2001 року. З 2001 р. по 2007 р. за цією статтею засуджено 22 особи, з них до позбавлення волі – 2 особи (9,09%), до обмеження волі – 2 особи (9,09%), до штрафу – 18 осіб (81,82%). Отже, покарання, не пов'язані з позбавленням волі, застосовано до 18 засуджених (81,82%).

Менше застосовувалося покарання, не пов'язане з позбавленням волі, до засуджених за ст. 242 КК 2001 р. судами Донецької, Сумської областей. Частіше це практикували суди Черкаської, Одеської, Кіровоградської областей. При засудженні за ст.ст. 246, 248, 249 КК 2001 р. застосування конфіскації незаконно добутого і знярядь вчинення злочину було обов'язковим. Проте дана вимога закону виконувалася судами неповною мірою. У 2001–2003 рр. конфіскація знярядь вчинення злочину за ст.ст. 246, 248, 249 КК 2001 р. застосована до 903 осіб з 1166 осіб, що складає 77,44%, у тому числі за частиною першою – 321 (27,53%) та частиною другою – 845 (72,47%). Конфіскація найчастіше застосовувалася судами Донецької, Хмельницької і Київської областей – понад 80%, рідше – судами Кіровоградської, Луганської, Одеської та Миколаївської областей (щодо менш як половини засуджених). Засуджуючи винних у вчиненні злочинів за законом, що передбачав можливість призначення конфіскації знярядь вчинення злочину, суди повинні були в кожному випадку обговорювати питання про застосування або незастосування цього додаткового покарання й наводити в резолюції частині вироку рішення з цього питання [24, с. 143].

Небезпечним видом злочинів є «Забруднення моря» ст. 243 КК 2001 року. У 2002 р. за ст. 243 КК 2001 р. покарано одну особу до позбавлення волі. Цікаво, що за 2003–2007 р. за цей злочин засуджено всього 3 особи. Не спостерігається посилення боротьби з цим злочином у 2003–2007 рр. За діяння, передбачені ст.ст. 236–238, ст.ст. 244, 247, 238 КК України за 2001–2007 роки жодна особа не притягнута до кримінальної відповідальності, що свідчить про пасивність правоохоронних органів і неналежне виконання своїх обов'язків. Як показало вивчення практики, у справах досліджуваної категорії суди в основному додержуються передбаченого законом принципу індивідуалізації й диференціації покарання залежно від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи винного й обставин справи, що пом'якшують чи обтяжують покарання. У той самий час допускається чимало помилок, коли призначене судом покарання за своїм видом і розміром є явно несправедливим внаслідок як його м'якості, так і суворості (ст. 372 КПК). Суди не завжди враховували при призначенні покарання обставини, які пом'якшують покарання, про це свідчить 12% справ з усієї сукупності справ за 2001–2007 роки. Для прийняття свого рішення суд мав би врахувати ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й особи винуватого та інші обставини справи. Однак, не всі суди правильно розуміли суть і спрямованість ст.ст. 65 і 66 КК України, тому допускали випадки необґрунтованого призначення покарання у вигляді штрафу. Про це свідчать вирок судів Вінницької та Черкаської областей.

Допускалися випадки, коли призначене покарання не відповідало тяжкості злочину та особі засудженого, а тому було несправедливим через необґрунтовану суворість. Змінено вироки судів та пом'якшено покарання без зміни кваліфікації злочинів щодо одного засудженого. Слід зазначити, що зміна вироків з пом'якшенням покарання практикувалася лише в Донецькій області.

Окремі суди й досі не враховують вимог ст. 58 Конституції України, яка передбачає, що «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність осіб». Вивчення судової практики свідчить, що суди не завжди забезпечують неухильне застосування передбачених законом суворих заходів покарання до осіб, які раніше були судимі, вчинили досліджувані злочини за обтяжуючих обставин. Утім, саме їх діяльність нерідко завдає реальної, значної шкоди здоров'ю населення і навколишньому природному середовищу. Зокрема, це підтверджує відповідальність за приховування екологічної інформації. За це діяння за обтяжуючих обставин пройшло через суди Донецької області 4 справи і за них жодна особа не отримала покарання у вигляді позбавлення волі (в інших областях не порушено жодної кримінальної справи, з моменту доповнення КК України 1960 р. ст. 227¹ і за чинним КК України 2001 р.). При винесенні вироків обов'язково необхідно вирішувати питання про долю речових доказів – предметів злочину, знарядь злочину. Під час досудового слідства і судового розгляду справ даної категорії необхідно посилити увагу до з'ясування причин вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища, умов, які цьому сприяли, і вживати належні заходи щодо їх усунення (тобто правозастосовним органам необхідно здійснити відповідне реагування).

Злочини проти навколишнього природного середовища за КК України 2001 р. відносяться до категорії злочинних посягань, суспільна небезпечність яких, як правило, не підтверджується офіційними статистичними даними, а спирається в основному на авторитетні експертні оцінки. Так, за 2001 р. в Україні було зареєстровано 237 злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, у 2002 р. – 874 (відбулося зростання порівняно з попереднім роком на 637 злочинів), у 2003 р. – 1111 злочинів (відбулося зростання порівняно з 2002 р. на 237 злочинів). У 2004 р. було вчинено 1120 злочинів (відбулося зростання на 9 злочинів щодо 2004 р.), а за 2005 р. вчинено 1117 злочинів, тобто відбулося зменшення на 3 злочини порівняно з 2004 р.

Таким чином, за офіційними статистичними даними, за весь час дії КК 2001 р. спостерігається постійне зростання кількості цієї категорії посягань, якщо враховувати, що в 2007 р. вчинено 1150 злочинів.

Слід зазначити, що в загальній структурі злочинності представлені далеко не всі види існуючих посягань на відносини, що стосуються навколишнього природного середовища. В основному сукупність досліджуваних злочинів утворена незаконною порубкою лісу – ст. 246 КК, незаконним полюванням – ст. 248 КК, незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим добувним водним промислом ст. 249 КК. Разом з тим, за оцінками експертів, латентність злочинів проти навколишнього природного середовища вважається однією з найбільш високих. Про це, на думку фахівців, свідчать, наприклад, дисонанс між екоситуацією, що поширюється, і рівнем злочинів, що реєструються, співвідношення злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища та екологічних адміністративних правопорушень, різниця в офіційних даних злочинності у зазначеній сфері по областях України, що мають подібну екологічну ситуацію. Реально, за експертними оцінками, латентність злочинності проти навколишнього природного середовища складає 94–98 %. І якщо за статистичними звітами злочини проти навколишнього природного середовища, займають менше одного відсотка від загальної кількості злочинів, що вчиняються в державі, фактично, з урахуванням латентності, їх кількість наближається до 14–20 %. В цьому і є один із проявів соціальної небезпеки злочинів проти навколишнього природного середовища. Головне ж свідчення соціальної небезпеки посягань на відносини, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища, – їх величезна шкідливість. Шкода, що завдається середовищу існування всього живого, в тому числі і людини, а також суспільству, часто не піддається підрахункам.

До засобів кримінально-правової політики у сфері навколишнього природного середовища належить також криміналізація та декриміналізація. Врахувавши відмову законодавця від адміністративної преюдиції, а також недостатність її впливу на запобігання аналізованим діянням, слід криміналізувати загрозу настання наслідків, які можуть настати при вчиненні зазначених посягань. Це суттєвий крок у запобіганні злочинам проти навколишнього природного середовища і вирішенні завдання КК України, передбаченого ст. 1 кваліфікованого нормативного акту.

Важливим засобом кримінально-правової політики в аналізованій сфері є етнокультурні аспекти такої політики – правосвідомість, оскільки криміналізації і декриміналізації (певних заборон) передують вивчення відповідності заборон ментальності населення (традиціям). Без врахування форм фактичної поведінки людей, їх ціннісних орієнтацій і установок у досліджуваній сфері норми-заборони не будуть дієвими.

Список використаних джерел

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.
3. Нуркаева Т. Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики / Т. Н. Нуркаева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 254 с.
4. Герцензон А. А. Уголовное право и социология: Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – 286 с.
5. Гальперин И. М., Курляндский В. И. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения / И. М. Гальперин, В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью; под ред. И. М. Гальперина и В. И. Курляндского. – М. : Юрид. лит., 1975. – 176 с. – С 9–15.
6. Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. – М.: Юрид. лит., 1990. – 243 с.
7. Айдаров Й. Н. О профилактической политике и ее роли в борьбе с преступностью / Й. Н. Айдаров // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : ВИП, 1988. – Вып. 47. – С. 106–109.
8. Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1970. – 271 с.
9. Исмаилов И. А. Уголовная политика как система / И. А. Исмаилов // Уч. зап. Азерб. гос. ун-та. – Баку, 1975. – С. 12–13.
10. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А.А. Жданова, 1986. – 176 с.
11. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов. // Учен. труды Свердловск. юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – С. 104–225.
12. Бородин С. В. Теоретические проблемы советской уголовной политики / С. В. Бородин. // XXV съезд КПСС и дальнейшее укрепление социалистической законности: отв. ред. А.С. Лунев. – М. : Институт государства и права. 1977.–С.27–30.

13. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика. – К. : Логос, 1998. – 323 с.

14. Нуркаева Т. Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики / Т. Н. Нуркаева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 254 с.

15. Багрий-Шахматов Л. В. Об уголовной политике в Украине / Л. В. Багрий-Шахматов // Правова система України: теорія і практика. Тези доп. і наук. повідомл. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 жовтня, 1993 р.); відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко; укл. М. І. Малишко, В. М. Стретович. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 235–364.

16. Даньшин І. М. Шляхи розвитку та вдосконалення законодавства про боротьбу з злочинністю / І. М. Даньшин // Концепція розвитку законодавства України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1986 р.). – К.: Наукова думка, 1996. – С. 358–359.

17. Опришко В. Ф. Державно-правова реформа: основи загальної концепції / В. Ф. Опришко // Державно-правова реформа в Україні: Матеріали наук. – практ. конф. (Київ, листоп. 1997 р.). – К. : Верховна Рада України, Інститут законодавства, 1997. – С. 6–11.

18. Гришук В. К. Методологічні засади сучасної державної кримінальної політики України / В. К. Гришук // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики: (Зб. наук. пр.). – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 158–165.

19. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика. – К. : Логос, 1998. – 323с.

20. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

21. Положення про порядок розроблення екологічних програм. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1993 р. – № 1091 // Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У 2-х кн. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 167–169.

22. Латинско-русский словарь. – М. : Русский язык, 2000. – 845с.

23. Яготинський В. Роль преюдиції у боротьбі зі злочинністю / В. Яготинський // Право України. – 1994. – № 10. – 43 с.

24. Матвійчук В. К. Тенденції сучасної кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища : Монографія. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2010. – 368 с.

3.2. Суб'єкт злочину незаконне полювання

Проблема суб'єкта злочину отримала достатню глибину дослідження в юридичній науці [1, с. 137-147; 2, с. 23-28; 3, с. 20; 4, с. 30; 5, с. 1-7, 6, с. 2-189; 7, с. 3-56; 8, с. 4-33; 9, с.5-12; 10, с. 106-140; 11, с.150-167; 12, с. 130-141; 13, с. 3-317 та інші].

Суб'єктом злочину кримінальне право України визнає фізичну, осудну особу, яка досягла на момент вчинення злочину віку, з якого може наступити кримінальна відповідальність [14, с.159; 12, с.130; 15, с. 40]. Відсутність будь-якої із зазначених ознак свідчить про відсутність ознак складу злочину і застосування покарання. У вітчизняному кримінальному праві до цього часу існує твердження, що суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа – людина. Це твердження ґрунтується на єдності об'єктивного і суб'єктивного в природі виникнення злочину, як юридичного факту.

Другою юридичною ознакою, що стосується характеристики суб'єкта досліджуваного злочину є його осудність «осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними» [16, с. 240]. Чинне кримінальне законодавство виходить із того, що тільки осудна особа може бути суб'єктом злочину і тому може бути притягнута до кримінальної відповідальності. До змісту осудності включається здатність особи під час вчинення злочину правильно усвідомлювати фактичні ознаки самого діяння (об'єктивні ознаки діяння, обставини, спосіб, місце, час тощо) і його суспільно небезпечні наслідки для ч. 1 ст. 248 КК (за ознакою істотної шкоди), а також спроможність усвідомлено керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля об'єднані між собою і визначають характер поведінки особи у конкретній ситуації.

Питання про осудність особи виникає в нашому дослідженні тільки в зв'язку з вчиненням нею злочину, передбаченого ст. 248 КК або іншого злочину. Саме щодо нього необхідно з'ясувати, чи здатна особа правильно оцінювати суспільно-небезпечний характер вчиненого діяння, його суспільно небезпечні наслідки (ч. 1 ст. 248 КК – істотна шкода) і керувати своїми діями. Стан осудності є типовим станом психіки людини і, як правило, характерний для переважної більшості людей. Тому на практиці питання про встановлення осудності виникає тільки в тих випадках, коли злочин виявлявся в діях, що суперечать здоровому глузду і викликають сумнів щодо нормального психічного стану суб'єкта.

Як свідчить вивчення зазначеної сукупності кримінальних справ, передбачених ст. 161 КК України 1960 р. і ст. 248 КК України 2001 р., по жодній справі не призначалася судово-психіатрична експертиза.

Третьою юридичною ознакою суб'єкта злочинного полювання є його вік. Згідно з ч. 1 ст. 18 КК суб'єктом злочину може бути тільки фізична, осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може настати кримінальна відповідальність. Цей вік визначається саме до часу вчинення злочину. Тому дуже важливо при розслідуванні і розгляді кримінальної справи встановити точний вік особи. Як показує дослідження за злочинами указаної нами категорії порушень ніяких не виявлено.

У частині 1 ст. 22 КК прямо зазначено, що кримінальній відповідальності підлягають особи «яким до вчинення злочину виповнилося 16 років». Саме з цього віку наступає кримінальна відповідальність за злочин, передбачений ст. 248 КК (крім дій, передбачених за ознакою вчинення незаконного полювання службовою особою).

Хоча суб'єкт досліджуваного складу злочину за своєю соціальною характеристикою мало чим відрізняється від суб'єкта інших злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, але за віковим цензом він має певні особливості стосовно особистості. Вивчення матеріалів судової практики показує, що найбільше число осіб, які були притягнуті до кримінальної відповідальності, припадає на людей у віці 25–36 років (45,5%) і 36–50 років (27,3%). В той же час відсутні випадки притягнення до кримінальної відповідальності за досліджувані злочини осіб у віці від 16 до 18 років. Це пояснюється, на наш погляд, перш за все тим, що відповідно до ст.16 Закону України «Про тваринний світ» від 3 березня 1993 року та ст.12 Закону України від 22 лютого 2000 року «Про мисливське господарство та полювання» полювання в межах мисливських угідь здійснюється лише громадянами, що досягли 18-річного віку й одержали у встановленому порядку дозвіл та інші документи, що засвідчують право на полювання [17].

Звертає на себе увагу і та обставина, що із числа осіб, що вчинили незаконне полювання, притягнуто до кримінальної відповідальності 93,5% чоловіків і 6,5% осіб жіночої статі. Але таке співвідношення не однакове по областях. Наприклад, питома вага осіб жіночої статі, які притягнуті до кримінальної відповідальності в Чернігівській області, становить 2%, Київській – 1%, Одеській – 2,2% тощо. На наш погляд, це зв'язано з тим, що вони складають невелику масу працівників у сфері мисливських господарств, або ж просто не займаються таким добуванням тварин.

Для успішної боротьби з указаними злочинними посяганнями, індивідуалізації покарання, з'ясування таких ознак суб'єкта складу злочину незаконного полювання, як осудність і вік, явно недостатньо. Є необхідність у розгляді і низки інших ознак. Це викликано тим, що

цей злочин перетинається з іншими злочинами і може мати різні відтінки, залежно від статусу особи.

Являє інтерес питання про коло осіб, які можуть бути суб'єктами злочинного полювання. Тим більше, що в юридичній літературі тут немає повної ясності і визначеності.

Щодо суб'єкта злочину незаконне полювання в юридичній літературі висловлюються різні і не завжди теоретично і практично обґрунтовані думки. Одні автори вважають, що такими можуть бути як приватні, так і службові особи [18, с. 503-530; 19, с. 282; 20, с. 556-562; 21, с. 692; 22, с. 18], інші стверджують, що суб'єктом злочину, який вивчається, можуть бути особи, котрі досягли 16-річного віку [23, с. 110; 24, с. 60; 25, с. 41], деякі схиляються до того, що названими суб'єктами вказаного злочину можуть бути окремі громадяни і службові особи [26, с. 187], частина – дотримується думки, що суб'єктом даного злочину є особи, котрим виповнилось 16 років, і вони можуть бути як громадянами нашої держави, так й іноземцями та особами без громадянства [27, с. 28]. Є позиція, що суб'єктом досліджуваного складу злочину може бути фізична осудна особа, що досягла 16-річного віку, службова, неслужбова і приватна особа (громадянин нашої країни, іноземний громадянин або особа без громадянства, чи особа, що має подвійне громадянство) [28, с. 29].

Така різноманітність поглядів і думок щодо суб'єктів злочину незаконне полювання без будь-яких переконливих доводів, що підтверджують ці висновки, приводить до неточного застосування закону і не може бути науковими і практичними рекомендаціями для правоохоронних органів. На нашу думку поняття «приватна особа» не зовсім точно відтворює той зміст, який згадані вище автори намагаються йому надати. Як відомо, така особа не наділена: а) адміністративно-господарськими функціями; б) виробничо-професійними функціями; в) організаційно-розпорядчими функціями. Вона здійснює незаконне полювання не в зв'язку з названими вище функціями. На жаль, деякі вчені дещо звужують коло суб'єктів названого злочину, не враховують неслужбових осіб, які виконують виробничо-професійні функції і в ході їх вчиняють незаконне полювання. Ми вважаємо, що сторож будівель і складів мисливського господарства – не є службова особа, а особа, яка пов'язана з конкретною функцією, а саме з охороною об'єкта.

Як свідчить аналіз судової практики та вивчення юридичної літератури, використовувати для визначення суб'єкта незаконного полювання словосполучення «окремі громадяни» неправильно, тому що «окремі громадяни» можуть бути службовими, неслужбовими та приватними особами. Автори вважають, що використання поняття

«окремі громадяни» в ході визначення суб'єкта, в тому числі і незаконного полювання, значно звужує можливого виконавця названого злочину. Цей термін не несе в собі ніякого юридичного навантаження. Якщо виходити з буквального тлумачення цього поняття, то можна було б логічно дійти висновку, що особи без громадянства не можуть нести відповідальність за ці злочини. Крім того, як це відомо, службова особа також має статус громадянина. На нашу думку, теоретичні викладки повинні надавати допомогу правоохоронним органам у застосуванні ст. 248 КК України, а невизначеність понять, у тому числі тих, якими визначені суб'єкти, не можуть сприяти точному застосуванню закону.

В чинному Законі України від 22 лютого 2000 року «Про мисливське господарство та полювання», де зазначається, що право на полювання в межах визначених для цього мисливських угідь мають громадяни України, які досягли 18-річного віку та одержали в установленому порядку дозвіл на добування мисливських тварин та інші документи, що засвідчують право на полювання [29]. Це підтверджується і вивченням кримінальних справ. Такі ж положення стосуються іноземців.

Вищезазначене підтверджується «Правилами видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення», затверджених Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України 26 травня 1999 року № 115 (zareєстрованого в Міністерстві юстиції України 9 вересня 1999 року за № 608/3901) [30].

На підставі викладеного необхідно визнати, що суб'єктом злочину незаконне полювання може бути фізична осудна (що досягла 16 років) службова, неслужбова і приватна особа (громадянин нашої держави, іноземний громадянин або особа без громадянства (чи з подвійним громадянством).

Вважаємо, що у постанові Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17 стосовно суб'єкта незаконного полювання має бути внесене запропоноване нами роз'яснення.

Слід зазначити, що в правозастосовчій практиці та в юридичній літературі існують розбіжності щодо кваліфікації дій в незаконному полюванні за суб'єктом цього злочину. Так, В. А. Клименко вважає, що якщо у злочинні угоди з бракон'єрами вступають службові особи органів охорони природи чи самі самостійно вчиняють незаконне полювання, вони повинні нести відповідальність за ст. 248 КК та за відповідний службовий злочин [20, с. 561]. Зазначена позиція В. А. Клименка суперечить положенням ч. 2 ст. 248 КК України, де прямо вказаний

такий суб'єкт цього злочину, як службова особа, крім того, вона суперечить і п. 3 постанови Пленуму Верховного суду від 10.12.2004 р. № 17, де зазначається, що коли злочин, передбачений ст. 248 КК вчинила службова особа з використанням свого службового становища, то її дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 248 КК України.

Для кваліфікації за вказаною ознакою необхідно, щоб обов'язковою ознакою, крім факту наявності службового становища, було тут використання його для вчинення злочину. Такі дії не потребують додаткової кваліфікації. Але це положення на практиці не завжди виконується. Так, К., діючи за дорученням керівника мисливського господарства одного з районів Київської області Д., відстріляв чотирьох кабанів без ліцензії та передав м'ясо Д. Під час попереднього слідства останній звинувачувався за ст. 364 і ч.1 ст. 248 КК України. Така практика зустрічається по 15% вивчених нами справ цієї категорії.

Список використаних джерел

1. Абдуразаков С., Ахмедов Г. А. Суб'єкт преступления по уголовному кодексу Узбекской ССР // Вопросы совершенствования законодательства Узбекской ССР. – Ташкент: Изд-во Ташкентского ун-та, 1970. – С.137–147.

2. Ахмедов Г. А., Миренский Б. А. О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий. Личность преступника и субъект преступления // Общественные науки в Узбекистане. – 1975. – № 10. – С. 23–28.

3. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Суб'єкт преступления по советскому уголовному праву.– М. : ВШ МООП РСФСР, 1964.– 59 с.

4. Орымбаев В. С. Специальный субъект преступления. – Алма-Ата : Наука, 1977. – 53 с.

5. Трахтеров В. С. Вменяемость по советскому уголовному праву. – Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. – 15 с.

6. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. – К. : Наукова думка, 1976. – 189 с.

7. Устименко В. В. Специальный субъект преступления (понятие и виды): Учебное пособие. – Харьков : Харьковский юридический институт, 1986. – 58 с.

8. Розенко В. І., Матвійчук В. К. Суб'єкт злочину : Лекція. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1993. – 36 с.

9. Орлов В.С. Суб'єкт преступления по советскому уголовному праву. – М. : Госюриздат, 1958. – 260 с.

10. Сташис В. В. Хозяйственные преступления // Уголовное законодательство Украинской ССР. – М. : Юрид.лит., 1971. – С.544–555.

11. Матишевський П. С., Кобзаренко П. В., Фесенко Є. В., Лихова С. Я. Суб'єкт злочину // Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / за ред. П. С. Матишевського та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С.150–167.

12. Тацій В. Я. Суб'єкт злочину // Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. Ю. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ –Харків : Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 130–141.

13. Павлов В. Г. Субъект преступления – СПб.: Юридический центр Пресс. – 2002. – 318 с.

14. Советское уголовное право: Часть Общая. – М.: Юрид. лит., 1982. – 439 с.

15. Леонтьев Б. М. Хозяйственные преступления // Советское уголовное право: Часть особенная. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С.240–249.

16. Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.

17. Про тваринний світ: Закон України від 3 березня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 18. – Ст.191.

18. Тацій В. Я. Преступления против природных богатств СССР // Уголовное право УССР: Особенная часть. – К. : Вища школа, 1989. – С. 503–530.

19. Трофимов С.В. Хозяйственные преступления // Советское уголовное право: Часть Особенная. – К.: КВШ МВД СССР, 1975. – С. 228–289.

20. Клименко В.А. Коментар до ст. 248 КК України // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / за ред. С. С. Яценка. – К. : А.С.К., 2002. – С. 556–562.

21. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 248 КК України // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. –С. 689-693.

22. Жевлаков Э.Н. Преступления против природных богатств СССР. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 80 с.

23. Гельфанд И. А. Хозяйственные преступления // Советское уголовное право: Часть особенная. – К. : КВШ МВД СССР, 1968. – С. 309–387.

24. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

25. Владимиров В. А. Комментарий к ст. 166 УК РСФСР // Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 315-316.

26. Беляев Н.А. Хозяйственные преступления // Курс Советского уголовного права: Часть особенная. – Л.: Изд-во Ленинград.ун-та, Т. 4. – С.3-199.

27. Пакутин В. Ответственность за незаконную охоту // Социалистическая законность. – 1979. – № 9. – С.26-28.

28. Матвейчук В.К. Квалификация незаконной охоты: Учебное пособие. – К.: РИО МВД Украины, 1992. – 52 с.

29. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Голос України. – 2000. – 28 березня. // ОВУ. – 2000. – № 12. – Ст. 442.

30. О мерах по улучшению ведения охотничьего хозяйства: Постановления Совета Министров СССР от 11 мая 1959 года // СП СССР. – 1959. – № 10. – С.62.

3.3. Персонал Державної пенітенціарної служби України як складова частина правоохоронних органів

Проблеми зміцнення правопорядку в суспільстві, протидії та профілактики злочинності були й залишаються одними з найважливіших для людства і не випадковістю є те, що за всю історію свого розвитку воно намагалося в будь-який спосіб боротися проти проявів, що суперечили загальноприйнятим поняттям моралі, громадської безпеки та порядку. Незалежність створила умови для верховенства права та поваги до прав людини, розширення в країні прав і свобод людини, наповнення їх новим змістом та створення гарантій повноцінної реалізації.

Необхідно відзначити, що на сучасному етапі розвитку суспільства професійна діяльність співробітників правоохоронних органів, до яких належить персонал Державної пенітенціарної служби України, базується на реалізації правових і моральних вимог, а дотримання законності та запобігання правопорушень – головний показник їх зрілості й надійності.

Пенітенціарна система не в змозі виконувати свої завдання, якщо не буде мати кваліфікаційних і необхідним чином орієнтованих кадрів.

У своєму становленні існуюча система виконання покарань пройшла складний шлях і розвивається нині, не дивлячись на всі труднощі, в тому числі економічні. Історично кримінально-виконавча система України веде свій відлік впродовж 74 літ в рамках правового поля колишнього Радянського Союзу. Ряд дослідників умовно виділяють декілька етапів її розвитку в контексті організаційної побудови і підпорядкування:

1) з жовтня 1917 року по жовтень 1922 року місця ув'язнення знаходились у підпорядкуванні Наркомату юстиції та Наркомату внутрішніх справ (у квітні 1919 року були створені табори примусових робіт, які належали до системи НКВС);

2) з 12 жовтня 1922 року постановою НКЮ і НКВС місця позбавлення волі були передані у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ, який здійснював керівництво ними до грудня 1930 року;

3) постановою ЦВК і РНК від 15 грудня 1930 року, у зв'язку із скасуванням НКВС, місця ув'язнення підпорядковуються Наркомату юстиції,

4) у липні 1934 року, після утворення НКВС в його відання в інтесах централізованого управління передані всі місця позбавлення волі;

5) 15 березня 1953 року ЦК КПРС, РМ СРСР, ПВР СРСР прийняли спільну постанову про заходи щодо реалізації партійного і державного керівництва в країні. При цьому виправно-трудова табори і колонії були передані у відання Міністерства юстиції України, а МВС підпорядковані тюрми, слідчі ізолятори та трудові колонії для неповнолітніх;

6) з січня 1954 року всі існуючі на той час установи пенітенціарної системи знову повністю були підпорядковані МВС;

7) восени 1956 року було визнано недоцільним подальше існування виправно-трудоових таборів. Вони були реорганізовані у виправно-трудоові колонії і передані у відання Міністерства освіти України;

8) з квітня 1957 року, місця позбавлення волі знову повернуті до системи МВС;

9) 22 квітня 1998 року Президент України видав Указ «Про створення Державного Департаменту України з питань виконання покарань (у подальшому ДДУПВП)», чим вивів установи пенітенціарної системи з системи Міністерства Внутрішніх Справ України;

10) 23 червня 2005р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», за яким система органів і установ виконання кримінальних покарань, що входить до кримінально-виконавчої системи набула нової назви – Державна кримінально-виконавча служба України (далі – ДКВС);

11) Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 394/2011 затверджено Положення «Про Державну пенітенціарну службу України». Було відзначено, що Державна пенітенціарна служба України (ДПтС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Професійна діяльність співробітника кримінально-виконавчої служби потребує сумлінного виконання посадових обов'язків, моральної чистоти, непідкупності, правдивості. Саме такі якості та професійна майстерність повинні запобігти вчиненню корупційних дій та інших злочинів. Проте частина співробітників, нехтуючи законом, за певних обставин при виконанні службових обов'язків вчинюють суспільно небезпечні діяння, які характеризуються не тільки порушенням службових повноважень (халатність, хабар, зловживання владою тощо), а й вчинюють загальнокримінальні злочини: від вбивства, хуліганства до елементарної крадіжки. Суспільство вимушено констатувати, що людина, якій держава довіряє стояти на сторожі закону, відновлювати порушені права громадян, вчинює корупційні дії, займається хабарництвом, зловживанням владою або службовим становищем, а також вчинює протиправні дії з переліку інших поширених видів злочинів – крадіжки, хуліганства, шахрайства і навіть вбивства.

Зневіра до правоохоронної системи та її частини, ДПтС України, повною мірою позначається на результативності та ефективності їх діяльності з виконання покладених на них завдань, яка залишається низькою. Більшість українських громадян впевнені у продажності судової влади, а правоохоронців вважають майже 100%-ми злочинцями.

Незважаючи на те, що ставлення до персоналу ДПтС України у суспільства нейтральне, а співробітники не визивають такої негативної реакції як більшість працівників правоохоронних органів, можна зазначити, що їй не вдалося уникнути віз запламування власної репутації. Зокрема, категорія засуджених, колишніх працівників кримінально-виконавчої служби (далі – КВС) протягом останніх десяти років складає від 12% до 15,8%.

Сьогодні система заходів щодо забезпечення законності, запобігання корупційним діям, злочинам та правопорушенням, на жаль, до позитивних результатів не призвела. У зв'язку з цим увага повинна приділятися питанням розробки та впровадження заходів, спрямованих на вдосконалення наявної системи правоохоронних органів.

Проблеми, що пов'язані з діяльністю правоохоронних органів, певною мірою розроблялися в юридичній літературі. Суттєвий внесок у дослідження цих питань зробили, зокрема, Ю. А. Алфьоров, А. В. Брилліантов, В. К. Гришук, В. В. Голіна, Н. О. Гуророва, І. М. Даньшин, М. Г. Детков, В. М. Дрьомін, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, О. В. Ігнатов, О. Г. Кальман, О. Г. Колб, В. О. Коновалова, В. Г. Лукашевич, М. П. Мелентьев, М. І. Мельник, В. О. Меркулова, О. С. Міхлін, А. А. Музика, В. О. Навроцький, М. О. Стручков, В. М. Трубніков, В. І. Шакун, І. С. Шмаров. На особливу увагу заслуговують роботи, підготовлені С. А. Алтуховим, О. А. Мартиненком, та Ю. А. Мерзловим [1; 2; 3].

Необхідно відзначити, що професійна діяльність співробітників правоохоронних органів базується на реалізації правових і моральних вимог, а дотримання законності – головний показник їх зрілості і надійності. Суттєвого значення набувають ці питання на сучасному етапі розвитку суспільства, адже в Конституції України підкреслюється, що дотримання законів – обов'язок усіх органів держави і посадових осіб, громадських організацій і громадян [4].

Особлива увага також повинна приділятися якості підбору кадрового складу, підвищенню авторитету правоохоронної системи, зміцненню дисципліни і законності в їх діяльності. На вирішення цієї проблеми і мають бути спрямовані зусилля вчених-юристів, особливо з числа тих, хто має достатній досвід практичної роботи в правоохоронній системі України.

Як відомо, людина формується та соціалізується під впливом певних моральних, культурних, правових цінностей, традицій, норм і звичаїв, що виступають набором життєвих сенсів суб'єкта, які визначають цілі і засоби його життєдіяльності. Залучення до моральних, культурно-ціннісних надбань суспільства дає можливість особистості стати повноцінним його членом. У процесі пізнання, сприйняття та

засвоєння моральних цінностей, дотримання певних норм, традицій, звичаїв, залучення до культурної спадщини тощо в системі «особистість» формується власна ціннісно орієнтована суб'єктність.

Співробітники КВС, вступаючи на державну службу, повинні відповідати певному еталону, а саме: мати високі моральні якості та культурно-освітній рівень, уміти дотримуватись норм закону, мати високий професіоналізм та зразкову, правомірну поведінку. Під правомірною поведінкою більшість науковців розуміє найбільш поширену форму людської поведінки, яка відповідає приписам норм чи інших юридичних актів або конкретно-історичним загальним і галузевим принципам права [5, с. 197–210, 261, 303–307; 6, с. 162–164].

Закономірно, що поряд із високим професіоналізмом у правоохоронній сфері співробітники зобов'язані мати бездоганну репутацію, в основу якої покладається правомірна поведінка. Крім зазначеного, співробітники-правоохоронці від пересічних громадян повинні відрізнятися й іншими якостями, такими як сміливість, непідкупність, «емоційна холодність» тощо.

Під впливом професійної діяльності ті чи інші якості співробітника правоохоронного органу змінюються, особливо після перших п'яти років. У подальшому, на кожному етапі служби особистісні якості або зміцнюються, або, навпаки, деформуються, що призводить до професійної деформації та, за певних обставин, до вчиненню злочинів. Таким чином, динаміка особистісних особливостей детермінується особливостями професійної діяльності і може бути як позитивною, так і призводити до деформації особистості та набуття негативного досвіду, про що неодноразово зазначали науковці [6; 7; 8; 9; 10].

На наш погляд, перш ніж перейти до розгляду характеристики співробітників КВС як складової правоохоронної системи, слід уточнити застосування поняття «правоохоронний орган».

Зазвичай, у більшості випадків до правоохоронних органів відносять органи прокуратури, міліції та юстиції. На нашу думку, таке визначення є не зовсім точним з урахуванням поняття та структури правоохоронного органу. Виходячи зі змісту Конституції України як основного закону держави, інших законів України, тлумачних юридичних словників, наукової та навчальної літератури, ми приєднуємось до усталених визначень понять юстиції, прокуратури та інших правоохоронних і правозахисних органів.

Так, наприклад, Юридичною енциклопедією визначено, що суд – це «орган держави для здійснення правосуддя» [11, с. 686]. Відповідно до ст. 126 Конституції України [4], судові органи виконують свою функцію незалежно від законодавчої й виконавчої влади та у встановлених

Конституцією межах, згідно із законами України, які розкривають повноваження судової влади із здійснення правосуддя, встановлюють правовий статус суддів як особливих органів державної влади тощо [4, с. 68–70; 72].

Законом України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» у ч. 1 ст. 2 від 23 грудня 1993 р. визначено перелік правоохоронних органів, до яких належать такі: органи прокуратури, органи внутрішніх справ, органи служби безпеки, військові служби правопорядку в Збройних силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи й установи виконання покарань, органи державної податкової служби, органи державної контрольно-ревізійної служби, органи рибохорони, органи державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [12].

Як слушно зазначає В. Т. Маляренко «правоохоронний орган – це юрисдикційний орган, уповноважений державою виконувати в установленому законом порядку функції або завдання з охорони права, охорони правопорядку, розслідування або запобігання порушень права, відновлення порушеного права, захист національної (державної) безпеки, підтримання правопорядку, забезпечення стану законності». Наприклад, найбільш чисельним правоохоронним органом умовно можна назвати МВС. Відповідно до Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів УРСР від 29 липня 1991 р. № 114 (з подальшими змінами та доповненнями) статус міліції визначено наступним чином: «Органи внутрішніх справ – один з елементів системи правоохоронних органів України. Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань, є Міністерство внутрішніх справ України, статус якого детально врегульовано «Положенням про Міністерство внутрішніх справ України» (затверджене Указом Президента України від 17 жовтня 2000 р. № 1338/2000). Основне місце у системі органів внутрішніх справ належить міліції – державному озброєному органу виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Міліція – єдина система органів, що входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з таких підрозділів: кримінальної міліції; міліції громадської безпеки; місцевої міліції; транспортної міліції; державної автомобільної інспекції; міліції охорони; судової міліції; спеціальної міліції».

Державна пенітенціарна служба України (ДПтС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Основними завданнями ДПтС України є :

1) реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;

2) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;

3) забезпечення формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту;

4) контроль за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту.

Отже, під правоохоронним органом слід розуміти «державну установу (або державну юридичну особу), яка діє в системі органів влади й виконує на основі закону державні функції (владні, організаційно-розпорядчі, контрольно-перевірочні тощо) в різних сферах внутрішньої та зовнішньої діяльності Української держави» [14, с. 7].

Співробітниками правоохоронного органу є державні службовці, особи, які мають військові або спеціальні звання, персонал установ виконання покарань тощо. Зокрема, у Законі «Про державну службу» визначено загальні засади діяльності, а також статус державних службовців, які працюють у державних органах та їх апараті. Державна служба – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів (ч. 1 ст. 1 Закону). Прийняття на державну службу, просування службовців, стимулювання їх праці, вирішення інших питань, пов'язаних зі службою, проводиться відповідно до категорій посад службовців, а також згідно з рангами, які їм присвоюються. Законом встановлено сім категорій посад державних службовців (ст. 25). Основними критеріями класифікації цих посад є організаційно-правовий рівень органу, який приймає їх на роботу, обсяг і характер компетенції на конкретній посаді, роль і місце посади в структурі державного органу. Положення про ранги державних службовців затверджується Кабінетом Міністрів України (ст. 26 Закону). Ранг службовцю присвоюється відповідно до займаної посади, рівня професійної кваліфікації та результатів роботи. Ранги, які відповідають посадам першої категорії,

присвоюються Президентом України, другої – КМУ, крім рангів, що присвоюються державним службовцям, які є працівниками Апарату Верховної Ради України. Ранги, що відповідають посадам другої категорії, державним службовцям – працівникам Апарату Верховної Ради України присвоюються Головою Верховної Ради України. Ранги, які відповідають посадам третьої-сьомої категорій, присвоюються керівником державного органу, в системі якого працює державний службовець. У трудовій книжці державного службовця робиться запис про присвоєння, зміну і позбавлення відповідного рангу.

Проте, співробітниками правоохоронного органу є не тільки державні службовці, а й інші категорії осіб. Наприклад, до персоналу кримінально-виконавчої служби належать особи рядового і начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші працівники, які працюють за трудовими договорами. При виконанні посадових обов'язків, персонал відповідно забезпечує правопорядок, дотримання прав людини, безпеку засуджених та взятих під варту, припиняє адміністративні правопорушення, запобігає вчиненню злочинів, забезпечує охорону, ізоляцію та нагляд за засудженими та особами взятими під варту, виявляє, припиняє та розкриває злочини, вчинені в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, бере участь у боротьбі з тероризмом тощо.

Персонал кримінально-виконавчої служби, не залежно від того, чим він займається, виконує службу особливого роду, що є важливою суспільно значущою діяльністю, а тому держава має турбуватися про те, щоб до цієї роботи були залучені на конкурсній, добровільній, контрактній основі люди, які спроможні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім та професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки.

Для персоналу ДПтС України діяльність з підтримання правопорядку, запобігання правопорушенням, поряд з основним завданням виконанням покарань, є основною і полягає у невідкладному й адекватному реагуванні на факти невиконання або неналежного виконання вимог і приписів правових норм з боку юридичних і фізичних осіб. Працівники повинні діяти на основі закону і не мають права виходити за межі наданих повноважень.

Ефективне функціонування персоналу ДПтС України, як суб'єкту запобігання злочинам, може бути забезпечене лише у разі створення належних умов для їх діяльності. Однією з гарантій успішної діяльності цих органів є неприпустимість стороннього впливу при здійсненні службових повноважень.

Діяльність співробітників ДПтС України є гласною і ґрунтується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням. Співробітник виконує завдання неупереджено, у точній відповідності до закону.

Правовою основою діяльності персоналу є ДПтС Конституція України, Указ Президента України від 6 квітня 2011 року № 394/2011 затверджено Положення «Про Державну пенітенціарну службу України», Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та інші закони України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані відповідно до них нормативно-правові акти центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань.

Діяльність ДКВС України проводиться на основі дотримання прав і свобод людини та громадянина, а персонал ДКВС України зобов'язаний поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення.

В ст.16 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» окремо сформульовані вимоги до персоналу ДКВС України і його відповідальність. Зокрема передбачено, що персонал зобов'язаний неухильно виконувати закони України, додержуватися норм професійної етики, гуманно ставитися до засуджених і осіб, взятих під варту, а жорстокі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність дії є несумісними зі службою і роботою в органах і установах виконання покарань. Особи з числа персоналу, які виявили жорстоке ставлення до засуджених і осіб, взятих під варту, або вчинили дії, що принижують їх людську гідність притягуються до відповідальності відповідно із законом.

Персонал ДКВС України складається з осіб рядового і начальницького складу (особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби), спеціалістів, які не мають спеціальних звань та інших працівників, які працюють за трудовими договорами (працівники кримінально-виконавчої служби). Під час роботи у ДКВС України політична діяльність персоналу обмежується, оскільки особи рядового і начальницького складу та працівники кримінально-виконавчої служби не можуть бути членами політичних партій. Персоналу ДКВС України відповідно до ст.ст. 22,23 Закону гарантується правовий та соціальний захист.

При здійсненні своєї діяльності ДКВС України взаємодіє з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями. Для організації міжнародного

співробітництва у сфері виконання кримінальних покарань ДКВС України взаємодіє з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями на основі міжнародних договорів.

ДКВС України відповідно до закону здійснює правозастосовні та правоохоронні функції і складається з центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом, його територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, в'язниць, в'язничих формувань, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, підприємств виконання покарань, інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань ДКВС України. Крім того, працівник ДПтС України на території держави незалежно від посади, місця перебування і часу зобов'язаний вживати заходів для попередження і припинення правопорушень, надання допомоги особам, котрі їй потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення.

За роки незалежності нашої держави одночасно з процесами демократизації, гуманізації суспільства серйозні зміни сталися в установах кримінально-виконавчої системи. На державному рівні було переосмислено доктрину виконання покарань, яка була створена і діяла в умовах централізму, адміністративного механізму управління і не в повній мірі забезпечувала виконання покладених завдань.

Використовуючи надані Радою Європи можливості для ознайомлення з європейськими тюремними системами, з урахуванням їх досвіду, були розроблені концепції основних напрямків реформування кримінально-виконавчої системи.

Необхідно відмітити, що з отриманням Україною незалежності була знята завеса таємності з пенітенціарної системи, сьогодні тюрма насправді відкрита, її можуть відвідувати представники будь-якої зареєстрованої партії, суспільної організації, колективу, видавництва тощо. Системою стало проведення брифінгів для засобів масової інформації, зустрічі з журналістами, працівниками радіо і телебачення, з подальшим висвітленням для широкої громадськості різноманітних питань діяльності місць позбавлення волі.

Все зазначене дозволяє дійти до наступних висновків:

Потреба у визначенні правоохоронної діяльності виникла внаслідок того, що в Конституції України проголошено: Україна є «соціальна, правова» держава, повинна виконувати функції та завдання з контролю, захисту й охорони прав людини, інтересів громадянського суспільства й самої держави. Вона взяла на себе обов'язок охороняти людину й суспільство від негативних проявів, соціальних відхилень. Людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку

визнано найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Розв'язання проблеми життєзабезпечення людини, її охорона та захист як найвищої соціальної цінності має багато складників, які належать до різних галузей права, до різних видів юридичної практики.

Поняття правоохоронної діяльності широко використовують у правовій і соціально-політичній літературі. Проте воно не є однозначним, частина функцій є ідентичними, хоча законодавство про статус правоохоронних органів, функції, завдання та конкретні напрями їхньої діяльності, повноваження окремих органів і службових осіб досить розвинені. В навчальній літературі нечітко визначено ознаки правоохоронної діяльності, не розмежовано поняття правоохоронної діяльності та спеціальної правоохоронної діяльності, іноді правоохоронну діяльність не відрізняють від судової та правозахисної.

Найбільш правильним, на нашу думку є наступне визначення правоохоронного органу, як суб'єкту запобігання злочинам: правоохоронний орган – це юрисдикційний орган, уповноважений державою виконувати в установленому законом порядку функції або завдання з охорони права, охорони правопорядку, розслідування або запобігання порушень права, відновлення порушеного права, захист національної (державної) безпеки, підтримання правопорядку, забезпечення стану законності. Отже, під правоохоронним органом слід розуміти «державну установу (або державну юридичну особу), яка діє в системі органів влади й виконує на основі закону державні функції (владні, організаційно-розпорядчі, контрольні-перевірочні тощо) в різних сферах внутрішньої та зовнішньої діяльності Української держави».

До правоохоронних органів, що виконують завдання із запобігання злочинності належать такі: органи прокуратури, органи внутрішніх справ, органи служби безпеки, військові служби правопорядку в Збройних силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи й установи виконання покарань, органи державної податкової служби, органи державної контрольної-ревізійної служби, органи рибоохорони, органи державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Органи й установи виконання покарань у відповідності із Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 394/2011 забезпечують реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Як складова частина правоохоронних органів, вони виконують завдання особливого змісту, що базується на реалізації правових і моральних вимог, а дотримання законності – є головним показником зрілості і надійності персоналу ДПтС України.

Список використаних джерел

1. Алтухов С. А. Преступления сотрудников милиции (понятие, виды и особенности профилактики): науч.-практ. изд. / С. А. Алтухов; Асоц. «Юрид. центр». – СПб. : Пресс, 2001. – 269с.
2. Мартыненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография / О. А. Мартыненко. – Х. : Изд-во ХНУВС, 2005.– 396 с.
3. Мерзлов Ю. А. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых сотрудниками службы криминальной милиции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. А. Мерзлов. – Омск, 1998. – 23 с.
4. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
5. Общая теория права и государства : учебник для вузов / под ред. В.В. Лазарева. – М.: Наука, 1994. – 389 с.
6. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабинович. – Вид. 10-е, доп. – Львів : Край, 2008. – 176 с.
7. Андросюк В. Г. Педагогика и психология в деятельности органов внутренних дел: учеб. пособ. / В. Г. Андросюк. – К. : КВШ МВД СССР, 1990. – 80 с.
8. Босхолов С. С. Криминологическая информация в правоприменительной деятельности органов внутренних дел: учеб. пособ. / С. С. Босхолов. – Минск : Минская ВШ МВД, 1990. – 100 с.
9. Лихолоб В. Г. Правопорушення: правова і моральна оцінка: навч. посіб. / В. Г. Лихолоб. – К. : УАВС, 1994. – 172 с.
10. Орзих М. Ф. Личность и право: монография / М. Ф. Орзих. – М. : Юрид. лит, 1975. – 112 с.
11. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5: П–С. – 736 с.
12. Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: зб. нормативних актів / відп. ред. В. С. Стефанік. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
13. Маляренко В. Т. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : Підручник / В. Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 212 с.
14. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : підручник / О. С. Захарова, В. Я. Карабань, В. С. Ковальський (кер. авт. кол.) та ін.; відп. ред. В. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 376 с.
15. Положення «Про Державну пенітенціарну службу України» / Указ Президента України від 6 квітня 2011 року № 394/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/394/2011>.

3.4. Сутність прокурорського нагляду за додержанням законів при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

Предмет і завдання прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

Юридична наука (або її галузь), як і будь-яка наука, передбачає наявність розвинутої й упорядкованої системи знань. Водночас вона повинна мати основний атрибут – відповідний інструментарій пізнання, розвинуту систему категорій і понять – понятійний апарат, який визначається предметом даної науки. Його формування є важливим завданням і власним призначенням науки, тобто константою її буття.

Формування правових понять по суті не відрізняється від загальної й універсальної процедури формування таких понять в інших галузях наукових знань. Сутність цієї процедури полягає у формалізації знань у сфері державно-правових явищ [1, с. 147–164].

Зокрема, у відволіканні, абстрагуванні від несуттєвих, нетипових рис і якостей даних явищ; а також у виявленні закономірностей розвитку, незмінної їх повторності (алгоритму) і безперечному встановленні найбільш суттєвих і загальних (типових) ознак, характерних усьому класу (виду, типу) цих явищ [5, с. 28–42; 30, с. 127].

Така процедура переважно займає значну частину часу і передбачає велику творчу роботу – як на імперичному, так і на теоретичному рівні. При цьому завжди має місце використання різноманітних прийомів, зокрема пошук інформації, висунення наукових ідей і гіпотез, розробки наукових теорій і концепцій, застосування формалізованих процедур і операцій при вивченні соціально-правових явищ. До них також слід віднести спостереження, порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування тощо [49, с. 389; 50, с. 743].

Загальним методом формування правових понять є, безперечно, діалектичний метод наукового пізнання, який включає, як відомо, необхідні і досить суттєві етапи – від абстрактного до конкретного і далі – від конкретного до абстрактного.

Поняття – це форма мислення, котра цілісно й узагальнено розкриває суттєві характерні ознаки досліджуваних об'єктів і явищ реального світу. Кожне поняття має свій зміст і обсяг. Зміст поняття – це сукупність суттєвих відмінних ознак об'єкта, котрі розкривають його якісну визначеність. Обсяг поняття – це сукупність об'єктів, які охоплюються цим поняттям, тобто мають риси, які становлять зміст поняття.

Суттєвим для будь-якого поняття є його визначення, що власне і розкриває його зміст.

Під визначенням (дефініцією) слід розуміти логічну процедуру, за допомогою якої відшукується, «будується» який-небудь предмет, вирізняється з-поміж інших, а також формується значення вперше вживаного терміна чи уточнюються значення вже існуючого терміна. Визначення – це детермінація змісту і значення одного терміна через зміст і значення другого [20, с. 125–129].

Зміст і обсяг понять перебувають у зворотному співвідношенні. Що ширше є поняття, то менший його обсяг, і навпаки.

Прокурорський нагляд, як і кожна наукова або навчальна дисципліна, повинен мати свій понятійний апарат. Звичайно, розробка понятійного апарату – це тривалий і складний процес, але його не доопрацювання, а інколи і невібагливість у вживанні понять і термінів призводить до труднощів, ускладнює розуміння реальних процесів.

Кожна наукова дисципліна, у якій перебуває в розпорядженні предмет дослідження, має або повинна мати свою систему категорій і понять. Однакове визначення і тлумачення цих понять необхідне для їх відповідного застосування в теорії та на практиці, як справедливо відзначає А. В. Сурилов, «в юридичному пізнанні методологія необхідна, оскільки вона забезпечує досконалість і плідність методів такого пізнання» [44, с. 49–50].

За своєю природою системний підхід є міждисциплінарним, загальнонауковим методом: він є засобом формування цілісного світогляду, способом дослідження об'єкта як цілого (тобто сукупності елементів, що перебувають у взаємодії та породжують цілісні властивості). На сьогодні системний підхід широко використовується у різних галузях знань, що дає підставу говорити про його універсальність [2; 18; 39; 41].

Ефективність його застосування пов'язана з відносно закінченим процесом формування системного підходу як цілісної методології (зокрема, розробки його понятійно-категоріального апарату) [3; 4; 7; 8; 35; 40; 47; 48; 56].

Водночас універсальність, поліфункціональність системного підходу має певні межі. Системне дослідження має цінність тоді, коли об'єкт уже вивчений емпірично та існує достатньо знань, щоб, абстрагуючись від деталей (випадковостей), дослідити об'єкт як організовану цілісність. Системний підхід слід відрізнити від принципу системності, який у методологічному плані забезпечує загальну позицію щодо пізнання того чи іншого явища з позицій закономірностей системного цілого та взаємодії частин і утворення особливого гносеологічного різну (виміру) реальності [46, с. 45–55].

При системному дослідженні відбувається процес виділення із навколишнього середовища будь-яких елементів, потрібних дослідникові для тих чи інших цілей. Системний підхід, таким чином, є методологічним інструментом у руках дослідника і дає специфічний зріз знань про об'єкт, який пізнаємо.

Нині існують різноманітні підходи до дослідження прокуратури як державної інституції з особливим статусом, є досить велика кількість аспектів цього наукового процесу, накопичено певний науковий матеріал, проте і дотепер відсутня єдність поглядів на поняття інституту прокуратури, його гносеологічну та методологічну цінність і генезис.

Проблема загального нагляду в Україні має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки, незважаючи на те, що ця функція прокуратури чинною Конституцією України залишилася лише на її перехідний період, цей нагляд функціонує і досі, бо не вдалося створити правові та організаційні умови для виконання цієї функції іншими органами.

Чинний Закон України «Про прокуратуру» присвячує певний розділ саме нагляду за додержанням і застосуванням законів. Формування такого нагляду взято із ст. 9 Перехідних положень Конституції України. Традиційно такий нагляд називається «загальним наглядом». Ця назва в юридичних колах збереглася і використовується дотепер при спілкуванні. Вона давала можливість відмежовувати нагляд прокурора за виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад, народних депутатів, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами (ст. 162 Конституції УРСР) від інших спеціалізованих напрямів прокурорського нагляду (дівання, слідства, місця позбавлення свободи тощо).

Такий напрям нагляду можна розглядати як окрему конституційну першочергову функцію, що покладалася на прокуратуру. Така наглядова діяльність прокуратури повністю відповідає вченню про функції прокуратури [26] і належить до окремої галузі прокурорського нагляду, оскільки не тільки є специфічною функцією, а й тому, що має свої задачі, характеризується своїм родовим об'єктом і предметом нагляду, повноваженнями прокурора та правовідносинами, в які вступають прокурори, правовою формою здійснення нагляду та його правовими актами з виявлення можливих порушень законів, реагування на ці порушення та їх запобігання.

Традиційний «загальний нагляд» давав також змогу відрізнити цю наглядову діяльність від відомчого контролю (фінансового, бухгалтерського тощо) та міжвідомчого нагляду (пожежного, санітарного тощо).

Діяльність усіх державних органів контролю й нагляду, яких в Україні нараховується близько сотні [34, с. 80.], своєю чергою, входила в об'єкт прокурорського нагляду, що у свій час називався найвищим наглядом за точним і однаковим виконанням законів (ст. 162 Конституції УРСР).

Нагляд «за точним виконанням» і «за однаковим виконанням» законів давно критикувався в літературі [29], оскільки «точне» виконання законів ніякого нагляду не потребує, а «однакове» їх виконання теж неприйнятне, оскільки сам закон дає простір виконавцю законів, особливо при застосуванні санкції. У цій сфері діяльності шаблони, трафарети недопустимі, тому що саме суспільне життя різноманітне, а не однакове. А так звана позитивна відповідальність не дає ніякого позитивного вирішення цієї проблеми. Визнану юридичну відповідальність можна нести лише за невиконання законів, а не за їх точне виконання, додержання. Тому, на наш погляд, глава перша Федерального закону «О прокуратуре Российской Федерации» правильно названа «Надзор за исполнением законов». А такий нагляд уже покаже, як виконується закон, з порушенням чи додержанням. З цього приводу конституційна функція прокуратури України «за додержанням законів» визначена не зовсім правильно, оскільки «додержання законів», як і «точне» їх виконання, не потребують безпосереднього нагляду, їх можна лише встановити шляхом нагляду, оцінки того, як закон виконується.

Назва «загальний нагляд», на думку В. І. Баскова з'явився в період створення органів радянської прокуратури (1922) [6, с. 113].

Іноземні автори (пан Еріком Север-Жоліве, Франція) зазначають, що функція загального нагляду пов'язана зі старим концептом, успадкованим від колишньої політико-соціальної системи [32, с. 67], що цей принцип начебто був введений Леніним у 1920-ті роки.

Заради історичної правди і справедливості слід зазначити, що це далеко не так. Ще в 1889 році про загальний нагляд писав прокурор Московської Судової Палати М. В. Муравйов, до змісту якого включав усі сторони місцевого управління в широкому розумінні, і певне коло діяльності всіх губернських і повітових присутствених місць, з віднесенням до такого прокурорського нагляду, наприклад, повсюдної охорони вигод і прав казни; сприяння припиненню недозволених казенних витрат; нагляду, щоб з народу не стягувалися збори, законом не встановлені тощо [27. с. 342].

Говорячи про значення загального нагляду, насамперед необхідно зазначити, що він відіграє головну роль у правозахисній діяльності прокуратури, особливо це стосується прав і законних інтересів громадян, а також забезпечення законності і правопорядку в суспільстві. Цій проблемі теж в останні роки приділяється неабияка увага [25].

Загальний нагляд прокуратури охоплює найширшу область правової дійсності, що пов'язана з практичним і реальним виконанням законів. Російські юристи вважають, що десятки тисяч правових актів, що належать до різних правових сфер і регулюють понад 40 видів суспільних відносин, перебувають у полі зору прокурорів, виконання яких і відслідковується ними [36, с. 184].

Загальний нагляд прийнято також вважати ефективним засобом раннього попередження вчинення злочинів.

Цей нагляд полягає в тому, щоб акти, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями й посадовими особами, відповідали Конституції України та чинним законам. Ці завдання уточнюються у наказі Генерального прокурора України щодо конкретних територіальних і спеціалізованих органів прокуратури й напрямів їхньої діяльності [31].

Для загального нагляду прокуратури характерними є наявність величезної кількості законодавчих норм та їхня різноплановість. За оцінками спеціалістів, нараховується близько 60 самостійних правових сфер, що складають у сукупності предмет загального нагляду (закони про вибори, про охорону праці, про зброю, про економічну експертизу, про захист прав споживачів, про рекламу тощо). Закони регулюють такі сфери, як державне будівництво; політичні права і свободи громадян, їхні соціальні права; реалізація економічних реформ; природоохоронна; адміністративна діяльність тощо.

Прокурорський нагляд відіграє важливу роль у покращенні захисту інтересів держави та прав громадян, тому вивчення особливостей прокурорського нагляду є одним із ключових завдань сучасної української юридичної науки. З урахуванням цього, прокурорський нагляд за виконанням законів при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів набуває пріоритетного значення у діяльності органів прокуратури із забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, а дослідження проблем, що виникають при здійсненні прокурорського нагляду за додержанням законів при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, має безперечну теоретичну і практичну значимість.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури України становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчих прокурорів вищим. Прокуратура побудована як самостійний орган, який має достатньо розвинуті стосунки з широкими верствами населення, і, водночас, позбавлена можливості впливу на свої дії з боку місцевих органів влади [13, с. 76].

Слушним є твердження О. Б. Черв'якової, яка зазначає, що забезпечуючи інтереси держави, прокуратура виконує правоохоронну функцію щодо громадян, а відстоюючи інтереси громадян, прокурор захищає правові засади держави [54, с. 17].

На думку В. Сухоноса, Президент України, за допомогою прокуратури, забезпечує одну зі своїх функцій – гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції та законів України, прав та свобод людини та громадянина [45, с. 238].

Прокурорський нагляд – це особливий вид державної діяльності, що здійснюється спеціально уповноваженими державними органами чи посадовими особами – Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами – в межах їх компетенції і наданих повноважень, визначених Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» та іншими нормативно-правовими актами, спрямований на затвердження верховенства закону та зміцнення правопорядку в державі [37].

Прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів є найбільш ефективною та послідовною формою контролю з боку держави в такій важливій сфері, як забезпечення законності. Ця діяльність суттєво впливає на соціально-економічне становище в суспільстві, сприяє нейтралізації негативних явищ, які виникають під час проведення в Україні реформ, внаслідок їх недосконалого правового забезпечення [14].

Під додержанням законів слід розуміти здійснення фізичними та юридичними особами приписаних законом дій та утримання від неправомірних дій. Застосування – це прийняття державними органами та посадовими особами відповідно до закону рішень, які обов'язкові для інших осіб і тягнуть за собою юридично значущі наслідки [33, с. 4–5].

Сутність прокурорського нагляду за дотриманням законодавства, його призначення, принципи, форми і методи тісно пов'язані з історією. Докорінні зміни, котрі відбуваються в державі, не можуть не позначатися на завданнях та функціях прокуратури, а суперечки довкола проблем реформування суспільних відносин стосуються і прокуратури [12, с. 66].

Необхідно зазначити, що Конституція України не відносить прокурорський нагляд до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади державної влади [21, с. 590–601], хоча деякі науковці вважають, що прокуратура посідає самостійне конституційне місце між виконавчою та судовою гілками влади. Водночас, існує думка про те, що разом із зазначеними гілками влади слід виділити четверту гілку – контрольно-наглядову, до якої віднести прокуратуру.

Отже, прокурорський нагляд є самостійним, специфічним видом державної діяльності, що здійснюється не від імені законодавчої, виконавчої або судової влади, а від імені загальної системи держави, включаючи органи місцевого самоврядування, що представляє інтереси окремих підприємств, установ та організацій, посадових та фізичних осіб відповідно до інтересів держави в цілому.

Специфічність прокурорського нагляду полягає у тому, що він не стосується діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади, але має ознаки кожної із цих гілок влади, що дозволяє урівноважити гілки влади і забезпечити їх оптимальне функціонування.

Самостійність прокурорського нагляду як різновиду державної діяльності та його відмінність від інших видів діяльності прокуратури та державних органів визначається змістом цієї діяльності, яка полягає у перевірці точності виконання та дотримання законів та відповідності правових актів законів і усунення виявлених правопорушень.

Існує багато тлумачень поняття «прокурорський нагляд». Так, прокурорський нагляд розуміється як діяльність, властива лише органам прокуратури, яка від імені держави здійснює нагляд за виконанням діючого законодавства усіма державними та посадовими особами. Якщо виявлено порушення законодавства, прокуратура повинна винести акти прокурорського реагування у вигляді постанов, приписів, протестів, попереджень тощо, обов'язкових для виконання посадовими особами та громадянами.

Нагляд, і прокурорський включно, часто вважають різновидом контрольної діяльності. Водночас багато дослідників не проводить розрізнення контролю і нагляду. Однак розмежування цих термінів має принципове значення для практичної реалізації прокурорських функцій, оскільки дозволяє розмежувати прокурорську діяльність від інших видів державної діяльності та правильно побудувати взаємовідносини з органами та організаціями, що підлягають нагляду.

Відповідно до ст. 121 Конституції України прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів має свої завдання, предмет відання і компетенцію. Сьогодні нагляд за додержанням законів не розглядається як функція прокуратури через свій характер і потребує трансформування в конституційну функцію представництва інтересів у суді [38].

Основним завданням прокуратури вважається забезпечення неухильного виконання законів, тому діяльність органів, що підлягають нагляду, прокуратура повинна оцінювати тільки з точки зору законності. Водночас органи державного контролю мають інші завдання: перевіряти фактичне виконання нормативних актів, оцінка кількості і якості

результатів діяльності, доцільність вибору засобів і способів управління. Крім того, на відміну від прокуратури, органи державного контролю входять у загальну систему органів державного управління (виконавчої влади).

На нашу думку, для розмежування прокурорського нагляду і державного контролю потрібно враховувати такі критерії: основне завдання, для вирішення якого створений орган; характер повноважень органів контролю і нагляду; місце, яке посідає кожен з органів у системі держави.

Характерна відмінність прокурорського нагляду від контролю за законністю, що здійснюється органами влади та управління, полягає в тому, що:

– прокурор не підпорядковується відомству, в межах якого здійснюється нагляд, не залежить від міністерств або відомств, у підпорядкуванні яких перебувають установи, підприємства чи організації, за законністю діяльності яких здійснюється нагляд;

– прокурорський нагляд має всебічний, загальний, всеохоплюючий характер, може здійснюватись щодо будь-яких правовідносин або будь-яких міністерств, відомств, організацій, тобто має ознаки універсального загальнодержавного нагляду;

– прокуратура здійснює нагляд за контролюючими органами та організаціями (контрольно-ревізійна служба, Антимонопольний комітет, податкові органи тощо).

Прокуратура – єдиний уповноважений законом орган, що має здійснювати нагляд за додержанням законодавства органами Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Державної митної служби України, іншими державними контролюючими структурами. Також прокуратура виконує ще одну функцію – нагляду за відповідністю актів, які видаються всіма підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України та нормативно-правовим актам [52, с. 83].

Предмет прокурорського нагляду – це виконання Конституції та законів України, дотримання прав і свобод людини і громадянина, законності правових актів, які приймаються органами і посадовими особами, на котрі розповсюджується наглядова компетенція прокурорів. Предмет можна також визначити як сферу суспільних відносин, на регулювання яких спрямована діяльність прокурорів: дотримання прав і свобод людини та громадянина, нагляд за виконанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство, дотримання законів адміністраціями установ виконання покарань і призначених судом заходів примусового характеру, адміністраціями місць тримання затриманих і взятих під варту осіб.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» предметом нагляду за додержанням і застосуванням законів є: відповідність актів, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України та чинним законам; додержання законів про недоторканність особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їх честі і гідності, якщо законом не передбачений інший порядок захисту цих прав; додержання законів, що стосуються економічних, міжнаціональних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці та зовнішньоекономічної діяльності.

На нашу думку, не тільки предмет, а й об'єкт прокурорського нагляду не є безмежний, хоча через з'ясування саме їхньої сутності і змісту можна певною мірою визначити межі прокурорського нагляду взагалі і загального нагляду зокрема.

Проте річ у тім, що таких поглядів на предмет і об'єкт нагляду дотримуються не всі. У літературних джерелах зазначається, що «з усіма нюансами, відтінками висловлено близько 30 різних суджень щодо визначення і змісту предмета прокурорського нагляду і близько 20 – щодо об'єкта нагляду, причому йдеться не про словесні розбіжності, а про корінні протиріччя» [10, с. 5–6]. Дискусії з цієї проблеми не завжди бувають конструктивними. Тому, ми не ставимо за мету висвітлити всі можливі точки зору з цього приводу.

Ю. Є. Винокуров визначає прокурорський нагляд як сукупність знань про законодавство, що регулює діяльність прокурорів зі здійснення нагляду, про форми й засоби його здійснення, закономірності розвитку суспільних відносин у сфері здійснення нагляду тощо [9, с. 11–12].

Г. П. Хімичова характеризує прокурорський нагляд як систему понять, поглядів, ідей, що розкривають сутність прокуратури, закономірності її виникнення й розвитку [51, с. 16].

В. Є. Чиркін визначає прокурорський нагляд як контрольну діяльність прокуратури за точним й однаковим виконанням Конституції й законів, а також за дотриманням прав та свобод людини і громадянина та дотримання законних обов'язків органами держави, громадянами й особами без громадянства, що перебувають у РФ як країні перебування [55, с. 448].

М. Н. Маршунов відносить до прокурорського нагляду здійснення діяльності прокурора з виявлення й вжиття заходів щодо усунення порушень закону [23, с. 47].

У С. Н. Назарова під поняттям «нагляд» розуміють «здійснювану від імені держави діяльність спеціально уповноважених посадових осіб (прокурорів) із забезпечення точного виконання й однакового

застосування законів шляхом виявлення й своєчасного усунення порушень законів, притягнення винних до встановленої законом відповідальності» [28, с. 8–9].

Визначаючи поняття прокурорського нагляду, автори найчастіше виділяють такі його елементи, як об'єкт, предмет, межі нагляду.

Об'єкт і предмет прокурорського нагляду – це вихідні, змістовні положення нагляду прокурора за виконанням законів. Ці терміни не мають на сьогодні однозначного визначення.

Зокрема, Б. М. Спиридонов свого часу наголошував, що об'єктом нагляду правильно вважати не піднаглядні органи, які в певних випадках виступають суб'єктами прокурорсько-наглядних правовідносин, а точне виконання ними законів. Це родовий об'єкт, що не дає уявлення про зміст галузей, на які розподіляється нагляд. Зміст діяльності прокурора в галузі виражається в предметі нагляду. Кожна галузь має свій предмет, до якого Спиридонов включає все те, що підлягає перевірці – акти, дії, правовідносини [42].

На думку В. Т. Даєва й М. Н. Маршунова, об'єктом нагляду не може бути діяльність піднаглядних органів (що характерно для контролю), піднаглядні органи самі по собі, а «єдино правильним, що відповідає призначенню прокуратури, є погляд на об'єкт прокурорського нагляду як на законність діяльності піднаглядних органів, організацій, осіб». Під законністю ці автори розуміють внутрішню узгоджену систему нормативно-правового регулювання й відповідне цій системі поведіння суб'єктів правових відносин, що може виражатися не тільки у виконанні (форма реалізації обов'язку), але й у використанні (форма реалізації суб'єктивного права) і застосуванні (наслідку невиконання обов'язку). Усі ці три форми реалізації закону охоплюються терміном «дотримання», тому, на їхню думку, «вірніше було б законодавче покласти на прокуратуру нагляд не за виконанням законів, а за дотриманням законності в діяльності всіх піднаглядних прокуратурі органів й осіб». Поняття предмета вони пропонують використати як конкретизуючий об'єкт, коли «необхідно підкреслити ті дії й акти, законність яких оцінюється» [16, с. 46–47, 61–63].

В. В. Клочков до об'єкта нагляду відносить: 1) відповідність законам діяльності учасників правових відносин; 2) відповідність законам ухвалених ними правових актів; 3) виконання державними органами й посадовими особами їхніх обов'язків з контролю за виконанням законів учасниками правових відносин, на яких поширюється їхня компетенція [19, с. 31].

В. В. Долежан дає таке визначення прокурорського нагляду: «Це діяльність органів прокуратури, здійснювана за уповноваженням і під

контролем законодавчої влади у зв'язку з порушенням закону всіма органами державного управління, крім уряду, місцевими органами влади, підприємствами, установами й організаціями, громадськими рухами, посадовими особами й громадянами, у процесі якої здійснюється охорона від протиправних зазіхань на державний й суспільний лад, політичну й економічну системи країни, права і законні інтереси громадян і юридичних осіб шляхом вживання заходів щодо виявлення, своєчасного усунення й попередження порушень закону, відновлення порушених прав, залучення винних до законної відповідальності з метою забезпечення законності й правопорядку». Ототожнюючи об'єкт і предмет нагляду, він розглядає їх як «відступи від закону в діяльності піднаглядних органів й осіб» [17, с. 6–7].

З об'єктом і предметом нагляду тісно пов'язане встановлення меж нагляду. В. Т. Даєв і М. Н. Маршунов зазначають, що ця категорія дозволяє «визначити компетенцію прокурорів щодо здійснення нагляду з погляду встановлення групи нормативних актів, точне й однакове виконання яких становить предмет прокурорського нагляду, кола органів, законність діяльності яких піднаглядна прокуратурі, а також обсягу повноважень прокурорів» [16, с. 63–64].

У загальному розумінні об'єкт прокурорського нагляду – це те, що вивчає і оцінює прокурор з позицій законності, відносно кого і де. Сутність такого об'єкта становить поведінка (діяльність, бездіяльність, відповідно результати і наслідки цього) піднаглядного суб'єкта, що має юридичне значення і регулюється законом.

Сутність предмета нагляду в загальному розумінні – це те, виходячи з чого прокурор оцінює об'єкт свого нагляду. А при цьому він враховує вимоги закону, норми якого мають бути дотримані. Проте предмет нагляду не варто зводити лише до наявності відповідного закону. Нагляд передбачає його реалізацію, і лише в такому випадку можна говорити про предмет прокурорського нагляду. Відсутність відповідних законів робить прокурорський нагляд безпредметним. Прокурорський нагляд як наукова дисципліна – це сукупність теоретичних й історичних знань, що дають змогу регулювати діяльність прокуратури за допомогою чинного законодавства.

У ширшому контексті, на наш погляд, прокурорський нагляд – це вид державно-владної діяльності спеціально уповноважених органів, яка здійснюється від імені держави з метою дотримання Конституції і законів (що діють на території держави), і вжиття заходів щодо поновлення порушеної законності, притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності з використанням встановлених повноважень прокуратури та правових засобів їх виконання.

Серед науковців і практичних працівників прокуратури давно сформувалась думка щодо фактичної необмеженості сфери нагляду за додержанням і застосуванням законів. Постійно вносяться пропозиції про встановлення конкретного переліку питань, якими має займатися прокурор при реалізації цієї функції. Так, на думку Л. Давиденка, «...було б доцільно законодавче визначити межі загального нагляду прокуратури, встановити конкретні правові сфери, де загальнонаглядова діяльність прокуратури є необхідною для виконання законів щодо прав і свобод громадян, законність правових актів, які приймаються органами державної виконавчої влади і місцевого самоврядування, виконання законів контролюючими органами, виконання законів про запобігання корупції та іншим злочинам» [15, с. 75–76].

Чинна редакція ст. 19 Закону «Про прокуратуру» зберегла в недоторканності складові предмета нагляду за додержанням і застосуванням законів. У ч. 1 цієї статті названі, звичайно, не всі сфери суспільних відносин, які врегульовані правом і в яких можливі відхилення від законів, хоча, на перший погляд, перелік є вичерпним.

Будь-які спроби визначити у законодавчому порядку коло питань, що входять до предмета відання прокуратури при здійсненні нагляду за додержанням законів, є непродуктивними, оскільки вони не можуть охопити всієї багатоманітності цієї діяльності. До того ж за динамічного розвитку суспільних відносин в умовах перехідного періоду одні з цих проблем набувають особливо великого значення, а інші, навпаки, певною мірою втрачають актуальність, у чому неважко переконатись, проаналізувавши діяльність прокуратури за останні 12–15 років.

Можна запропонувати два варіанти вирішення цього питання при подальшому вдосконаленні змісту Закону «Про прокуратуру»:

- 1) взагалі відмовитись від визначення складових предмета нагляду за додержанням і застосуванням законів;
- 2) дати приблизний перелік найпріоритетніших ділянок її діяльності із вказівкою на можливість існування й інших ділянок.

При обранні другого варіанта відповідну норму можна було б сформулювати так: «Предметом нагляду є додержання і застосування законів, які регулюють питання національної безпеки, економічні, соціальні, політичні, екологічні, міжнаціональні та інші відносини, які перебувають у сфері законодавчого регулювання (або які врегульовані законами)».

Однак чи не призведе таке вирішення питання до цілковитої неосяжності цієї функції прокуратури? Небезпека цього завжди була і залишається. Проте запобігти їй можна не за рахунок штучного обмеження ділянок прокурорської діяльності безпосередньо в Законі, а шляхом встановлення певних пріоритетів цієї діяльності у нормативних актах і директивних документах Генеральної Прокуратури. Це дає змогу

концентрувати зусилля окремих ланок прокурорської системи на вирішенні справді пріоритетних для суспільства проблем.

Такий підхід, зокрема, властивий Закону України від 15.02.1995 р. № 63-95 ВР «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», який з урахуванням стану законності в Україні зобов'язує прокурорів забезпечити нагляд за додержанням законів, передусім у діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, контролюючих і правоохоронних органів.

Цей Закон встановлює основні напрями наглядової діяльності, направленої на протидію незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, яку здійснюють Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Генеральна прокуратура України, Державний митний комітет України, Державна прикордонна служба України, центральний орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я України та інші органи виконавчої влади в межах наданих їм законом повноважень, а також зобов'язує зосередити зусилля на додержанні законів, спрямованих на вирішення завдань у сфері проти-дії їх незаконному обігу, у разі виявлення порушень порядку цього обігу застосовують у межах своєї компетенції відповідні заходи щодо усунення таких порушень, і в разі наявності в діях осіб ознак адміністративного правопорушення чи злочину зобов'язані надіслати інформацію або подати матеріали до відповідних правоохоронних органів, які ведуть боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Отже, на нашу думку, до предмету прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів можна віднести такі групи однорідних суспільних відносин, що формуються:

- у процесі внутрішньої організації та здійснення безпосереднього нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів правоохоронними органами при здійсненні ОРД, дізнання, досудового слідства;

- у ході здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

- у процесі підтримання державного обвинувачення та здійснення представницьких функцій у судах по справі у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

- у процесі здійснення нагляду за виконанням рішень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів тощо.

Мета і завдання – дві категорії, тісно пов'язані між собою, але різні. Мета прокурорської діяльності – результат, на досягнення якого спрямована вся діяльність прокуратури в цілому, й, зокрема, її наважливіші функції – кримінальне переслідування та прокурорський нагляд.

Мета прокурорської діяльності визначається статусом прокуратури, її місцем і роллю в державі. Вона визначається конституцією, спеціальними законами та іншими законодавчими актами, що регулюють діяльність прокуратури.

Таким чином, мета – це той результат, стану якого має досягти система у процесі свого функціонування. Метою можуть бути як певний стан системи, так і результат, продукт її функціонування. Тільки щодо своєї мети об'єкт виступає як система. Обрана мета зумовлює, детермінує відповідні функції, а через них – і структуру системи, адже без структури сукупність необхідних елементів є тільки її складом, а за її наявності з'являються і зв'язки між елементами.

Найконкретніше мету прокурорського нагляду визначено в Законі України «Про прокуратуру», згідно з частиною першою ст. 4 якого метою прокуратури є:

- утвердження повною мірою верховенства закону;
- зміцнення правопорядку;
- забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина;
- забезпечення захисту охоронюваних законом інтересів суспільства і держави.

На досягнення цієї мети спрямована вся діяльність прокуратури. Конкретні види діяльності прокуратури визначено в Законі України «Про прокуратуру».

Мета прокуратури більшості країн світу зазвичай встановлюється в законодавчих актах, інколи в конституціях. Найчастіше це – забезпечення верховенства закону, зміцнення законності, захисту прав і свобод громадян, законних інтересів держави, суспільства, різних юридичних осіб (ст. 2 Закону Білорусі «Про прокуратуру», п. 1 ст. 1 Федерального Закону «Про прокуратуру Росії»).

В Іспанії на прокуратуру покладено завдання сприяти органам правосуддя в захисті законності, прав громадян та охоронюваного законом публічного інтересу (ст. 124 Конституції).

Згідно зі ст. 2 Закону Туркменістану «Про прокуратуру» метою нагляду за виконанням законів є забезпечення: верховенства закону і зміцнення законності шляхом захисту соціально-економічних, політичних та інших прав і свобод громадян; прав органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, суспільних об'єднань; прав учасників виробничо-господарської та комерційної діяльності.

Закони «Про прокуратуру» Казахстану (ст. 4) і Киргизстану (ст. 3) визначають цілями прокуратури забезпечення верховенства Конституції та законів (у Киргизстані також єдність і зміцнення законності), захист прав і свобод людини і громадянина, не згадуючи охорону інтересів ні держави, ні суспільства.

Відповідно до ст. 127 Конституції Бразилії обов'язком її Генеральної прокуратури є захист правового порядку, демократичного режиму, суспільних та особистих інтересів. Майже таку саму мету вказано у ст. 130 Конституції Румунії, відповідно до якої в судовій діяльності прокуратура представляє інтереси суспільства і захищає правопорядок, а також права і свободи громадян.

Конституції Словаччини (ст. 149) і Чехії (ст. 130) покладають на прокуратуру («державне заступництво») охорону прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб і держави, не згадуючи про охорону законності.

Відповідно до ст. 73 Закону Італії «Про судоустрій» прокуратура покликана «здійснювати нагляд за дотриманням законів, ефективним і правильним здійсненням правосуддя, охороною прав держави» [43, с. 202].

Досить вузько формулює завдання прокуратури Закон «Про прокуратуру» Латвії (ст. 1): реагування на порушення закону і забезпечення розгляду пов'язаної з цим справи в установленому законом порядку. Основними засобами досягнення вказаної в законах про прокуратуру мети є прокурорський нагляд та кримінальне переслідування.

Завдання прокурорського нагляду порівняно з метою конкретніші, їх вирішення забезпечує досягнення мети прокурорського нагляду. Вони відрізняються за рівнем, змістом, способом їх вирішення, компетенцією органів прокуратури. Завдання прокурорського нагляду можуть бути поділені на три види: загальні, спеціальні й окремі.

Загальні завдання прокурорського нагляду зазвичай визначають конституціями, законами про прокуратуру, КПК, ЦПК, ГПК та іншими законодавчими актами. Наприклад, ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» визначає завдання як захист від неправомірних посягань:

- закріплених Конституцією України незалежності держави, суспільного та державного ладу, політичної та економічної систем, прав національних груп і територіальних утворень;

- гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;

- основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення.

Незалежно від конкретних функцій прокуратури в низці країн загальні завдання найчастіше полягають у забезпеченні верховенства закону, зміцненні законності, захисті прав і свобод громадян, законних інтересів держави, суспільства (ст. 2 Закону Білорусії «Про прокуратуру», п. 1 ст. 1 Федерального Закону «Про прокуратуру Росії», ст. 127 Конституції Бразилії, ст. 124 Конституції Іспанії, ст. 149 Конституції Словаччини, ст. 130 Конституції Чехії).

Загальні завдання вирішує кожен прокурор, який виконує наглядові функції прокуратури. Прокурорський нагляд має декілька галузей (напрямів), які відрізняються змістом законодавства, за виконанням якого здійснюється нагляд. Тому загальні завдання, які стоять перед прокурорським наглядом у цілому, є одночасно і завданнями кожної з цих галузей (напрямів).

Спеціальні завдання – це завдання, які стоять перед конкретною галуззю (напрямом) прокурорського нагляду, їхня сутність випливає із загальних завдань і визначається компетенцією прокурора в кожній сфері прокурорського нагляду. До спеціальних завдань прокурорського нагляду відносяться завдання прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

На нашу думку, до таких завдань можна віднести:

– своєчасне виявлення всіх незаконних фактів, де здійснюється нагляд за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

– особливу увагу приділяти нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

– своєчасне виявлення осіб, що порушують закони у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, тощо.

Тому одним із спеціальних завдань прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів в є своєчасність перевірки законності актів, що видаються, і виявлення фактів порушення виконання законів на піднаглядових об'єктах.

Вирішення загальних і спеціальних завдань прокурорського нагляду здійснюється шляхом застосування прокурором правових засобів нагляду, під час яких прокурор визначає окремі (конкретні) завдання і вирішує їх.

Окремі завдання прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів значно різноманітніші та численніші, ніж спеціальні. Перерахувати всі окремі завдання прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів складно, оскільки вони не є постійними і виникають при здійсненні конкретних дій прокуратури. Окремі (конкретні) завдання допомагають прокуророві вирішувати спеціальні завдання прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

На підставі вищенаведеного, зазначимо, що предметом прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є додержання і застосування кримінально-виконавчого законодавства та інших законів, які регулюють порядок виконання судових рішень у кримінальних справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та провадженні слідчих дій при їх розслідуванні; затримання осіб і застосування до них інших заходів примусового характеру уповноваженими на це законом державними органами.

Прокурорськийгляд за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів має бути спрямований на забезпечення:

- своєчасного і в точній відповідності до їх змісту звернення до виконання судових рішень у кримінальних справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

- встановленого законом режиму тримання затриманих, взятих під варту, засуджених, інших осіб, які перебувають у місцях застосування заходів примусового характеру щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

- захисту прав цих осіб від не передбачених законом обмежень;

- вжиття необхідних заходів для досягнення цілей покарання, запобігання злочинів та іншим правопорушенням особам, які відбувають покарання щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

- додержання встановленого законом порядку звільнення засуджених від виконання покарання щодо про злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

*Правові засади здійснення прокурорського нагляду
за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів,
психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів*

У сучасних умовах реформування прокуратури України в аспекті відповідності її діяльності міжнародно-правовим стандартам актуальними є проблеми удосконалення правових основ прокурорського нагляду за додержанням законів, які регулюють суспільні відносини в державі, особливо в кримінально-процесуальній сфері.

Правовими основами прокурорського нагляду є положення, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах, якими повинен керуватися у своїй діяльності прокурор. Їх перелік досить великий.

На думку В. С. Зеленецького, правомірно говорити про комплексне правове регулювання прокурорського нагляду [57; с. 159].

На наш погляд, комплексність (системність) правового регулювання характерна саме для прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Визначальні параметри системності загальних правових основ діяльності прокуратури закладені в ст. 3 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до якої повноваження прокурорів, організація, засади та порядок діяльності прокуратури визначаються Конституцією України, вказаним законом, іншими законодавчими актами.

В. Я. Чеканов зазначав, що конституційні положення про функції, покладені на прокуратуру, мають значення юридичної першооснови, на якій засновані як загальні положення про принципи та завдання прокурорського нагляду, так і особливі: про повноваження прокурора, правові методи та форми здійснення прокурорської діяльності [53, с. 101].

Безперечно, в Конституції України можуть бути вирішені тільки загальні питання організації та діяльності прокуратури.

Однак, не всі основні положення прокурорського нагляду знайшли своє відображення в Конституції України. Суттєвою вадою нормативного визначення статусу прокуратури є, на нашу думку, дві обставини: ані Конституція, ані закони України не визначають місце прокуратури в державному механізмі, співвідношення її статусу з повноваженнями законодавчої, виконавчої й судової гілок влади. Вказані обставини сприяють нестабільності правового статусу прокуратури, а також породжують безліч теоретичних суперечок про те, чи є прокуратура самостійним органом державної влади або до якої із трьох її гілок відноситься, які функції у зв'язку з цим повинна виконувати.

Тому варто погодитися з пропозицією М. Н. Маршунова про закріплення на конституційному рівні місця, ролі й призначення органів прокуратури в механізмі поділу та взаємодії влади, основних принципів прокурорської діяльності, а також системи органів прокуратури [23, с. 49].

Доцільність втілення в життя такої пропозиції в Україні зумовлена нестабільністю її правової системи і необхідністю реформування прокуратури.

Безпосереднє відношення до діяльності прокурора з нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів має ст. 3 Конституції України, що визначає людину, її життя і здоров'я вищою соціальною цінністю, а утвердження та забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави.

Зазначені конституційні положення визначають найбільш важливі напрями формування законодавства та правозастосовної діяльності, зокрема прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Органи прокуратури в установленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що впливають із загальноєвропейських норм міжнародного права, а також укладених Україною міждержавних договорів (ст. 3 Закону України «Про прокуратуру»). Конституція України у ст. 9 визнає міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України, частиною національного законодавства України. Пряма дія в Україні міжнародних договорів покладає на органи прокуратури обов'язки нагляду за їхнім додержанням.

Особливу актуальність при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів мають такі багатосторонні договори України: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р. з додатковими протоколами); Європейська конвенція про видачу правопорушників (1957 р. з додатковими протоколами 1975 р. і 1978 р.); Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах (1959 р. з додатковими протоколом 2002 р.); Європейська конвенція про міжнародну дійсність рішень у кримінальних справах (1970 р.); Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах (1972 р.).

У межах СНД Україною укладено низку конвенцій з питань надання правової допомоги у кримінальних справах, зокрема проведення процесуальних дій, видачі правопорушників, передачі кримінального переслідування тощо (Конвенція про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах, 1993 р. та Протокол 1997 р. до неї; Конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах, 2002 р.).

Ці документи є складовими правових основ діяльності прокуратури за додержанням законів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Україна уклала низку міждержавних двосторонніх угод, які встановлюють процедуру надання правової допомоги у кримінальних справах (з Китаєм, 1992 р.; Польщею, 1993 р.; Литвою, 1993 р.; Молдовою, 1993 р.; Грузією, 1995 р.; Естонією, 1995 р.; Латвією, 1995 р.; Монголією, 1995 р.; В'єтнамом, 2000 р.).

Урегульовано окремі аспекти співробітництва в сфері кримінального судочинства, які забезпечують процедуру виконання процесуальних дій (договори з Канадою, 1996 р.; США, 1998 р.; Урядом Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, 1996 р.).

Із низки причин міждержавні договори й угоди не дають змоги в повному обсязі вирішити всі питання, що виникають в Україні у сфері боротьби зі злочинністю. За такої ситуації Генеральна прокуратура України уклала угоди (меморандуми) про правову допомогу і співробітництво із прокуратурами більшості держав із усіма країнами СНД, зокрема Міністерством юстиції Канади (1992 р.); Міністерством юстиції США (1993 р.); Державною службою прокуратури Англії та Уельсу (1996 р.); Федеральною прокуратурою Швейцарії (1999 р.); прокуратурою Німеччини (1996 р.); Генеральною прокуратурою Литви (1992 р.); Генеральною прокуратурою Латвії (2000 р.); прокуратурою Російської Федерації (1993 р.); прокуратурою Молдови (1993 р.); Генеральною прокуратурою Киргизії (1993 р.); прокуратурою Республіки Беларусь (1993 р.); прокуратурою Вірменії (1994 р.); прокуратурою Республіки Грузія (1994 р.) та іншими.

Відповідно до п. 14 ст. 92 та ст. 123 Конституції України організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом.

Однак навряд чи можна погодитися з О. Р. Михайленком, який пропонує закон, присвячений прокуратурі, назвати Законом України «Про організацію і порядок діяльності органів прокуратури» [24, с. 51]. Справа не в назві закону, а в його змісті та сутності.

Конституція України лише встановлює, що закон повинен регулювати питання організації прокуратури, її завдання, засоби, форми та процедуру її діяльності. Тому краще залишити існуючу назву – Закон України «Про прокуратуру».

У законі потрібно встановити процедуру для:

- призначення на посаду, звільнення з посади та відправлення у відставку Генерального прокурора України й інших прокурорів;
- реалізації повноважень Генерального прокурора України з керівництва органами прокуратури;
- дисциплінарної відповідальності прокурорів;

- правового та соціального захисту прокурорів;
- матеріального і фінансового забезпечення прокурорів та членів їхніх родин;
- скликання, проведення і визначення обсягу повноважень всеукраїнської конференції працівників прокуратури;
- організації роботи з реалізації повноважень прокурорів при здійсненні нагляду за додержанням законів у всіх сферах прокурорського нагляду (у тому числі і у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів).

Роль норм Кримінального кодексу України проявляється при перевірці прокурором обґрунтованості винесеного процесуального рішення за результатами розгляду заяв і повідомлень про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, коли необхідно керуватися нормами матеріального права про віднесення діяння до категорії злочинних, а також в процесі здійснення нагляду за додержанням вимог закону при визнанні особи обвинуваченою та при закінченні досудового слідства.

На підставі аналізу положень розділа XIII Особливої частини Кримінального кодексу України та наведених у кримінально-правовій літературі поглядів авторів щодо систематизації суспільно небезпечних, винних діянь, які посягають на безпеку невизначеного кола осіб, здоров'ю яких заподіюється або створюється небезпека заподіяння шкоди у результаті незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, вважаємо за можливе приєднатися до запропонованого поділу цих злочинів на зазначені нижче види [22, с. 55–57]:

- злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, отруйних і сильнодіючих речовин (ст.ст. 305–307, 309–311, 320, 321);

- злочини, пов'язані з незаконним заволодінням наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами, прекурсорами, а також обладнанням, призначеним для їх виготовлення (ст.ст. 308, 312, 313, 318, 319);

- злочини, пов'язані з незаконним вживанням наркотичних, психотропних речовин, їх аналогів і одурманюючих засобів, а також допінгу (ст. 314–317, ст. 322–324);

- інші злочини проти здоров'я населення (ст.ст. 325–327).

До злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, отруйних і сильнодіючих речовин відносяться:

- контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 305);

– використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306). Кримінально караним є розміщення коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, у банках, на підприємствах, в установах, організаціях та їх підрозділах або використання таких коштів для придбання об'єктів, майна, що підлягають приватизації, чи обладнання для виробничих чи інших потреб, або використання таких.

– доходів (коштів і майна) з метою продовження незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

– незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307);

– незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309).

У випадку позитивної посткримінальної поведінки законодавець передбачає спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності за дії, передбачені частиною першою цієї статті за умови, що особа добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії; посів або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310). Більш суворий вид покарання за даний злочин встановлюється у ч. 2 ст. 310 за незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель особою, яка була засуджена за цією статтею чи яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 307, 309, 311, 317 цього Кодексу, або вчинені за попередньою змовою групою осіб з метою збуту, а також незаконний посів, або вирощування снотворного маку чи конопель у кількості п'ятисот і більше рослин; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів (ст. 311).

До кримінальної відповідальності за даною нормою притягується особа, у тому випадку, коли ці діяння вчиняються нею з метою використання вказаних предметів для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин.

Законодавець стимулює позитивну поведінку особи вказуючи що особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання, або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин, або їх аналогів, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконні їх виробництво, виготовлення, придбання,

зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті); порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320).

Особа підлягає кримінальній відповідальності за порушення встановлених правил посіву або вирощування снотворного маку чи конопель, а також порушення правил виробництва, виготовлення, зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання чи використання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, призначених для виробництва чи виготовлення цих засобів або речовин; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних і сильнодіюча речовин (ст. 321).

Кримінальна відповідальність настає за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання або зберігання з метою збуту, збут отруйних, або сильнодіючих речовин, що не є наркотичними, або психотропними чи їх аналогами, а також здійснення таких дій щодо обладнання, призначеного для виробництва чи виготовлення отруйних, або сильнодіючих речовин, вчинені без спеціального на те дозволу.

Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані з незаконним заволодінням наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами, прекурсорами, а також обладнанням, призначеним для їх виготовлення передбачена статтями:

– викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308);

– викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 312).

До кваліфікованих видів даного злочину відносяться вчинення його повторно або за попередньою змовою групою осіб, або із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя, або здоров'я, чи з погрозою застосування такого насильства, або у великих розмірах, а також заволодіння прекурсорами шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ч. 2 ст. 312). До особливо кваліфікованих його видів відносяться вищевказані дії, вчинені організованою групою або в особливо великих розмірах, розбій з метою викрадення прекурсорів, а також їх вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя і здоров'я (ч. 3 ст. 312);

– викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства, або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з такни обладнанням (ст. 313).

За вчинення злочинів, пов'язаних з незаконним вживанням наркотичних, психотропних речовин, їх аналогів і одурманюючих засобів, а також допінгу відповідальність встановлюється у статтях:

– незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314);

– схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315). Законодавець посилює відповідальність за вчинення даної дії повторно або щодо двох чи більше осіб, або щодо неповнолітнього, а також особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених ст.ст. 307, 308, 310, 314, 317 КК (ч. 2 ст. 315);

– незаконне публічне вживання наркотичних засобів (ст. 316). Кримінально караним є публічне або вчинене групою осіб незаконне вживання наркотичних засобів у місцях, що призначені для проведення навчальних, спортивних і культурних заходів, та в інших місцях масового перебування громадян;

– організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317);

– незаконна організація або утримання місць для вживання одурманюючих засобів (ст. 322). В Україні заборонена незаконна організація або утримання місць для вживання з метою одурманювання лікарських та інших засобів, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, а також надання приміщень з такою метою;

– спонукування неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323). Допінг – це засоби і методи, які входять до переліку заборонених Антидопінговим кодексом Олімпійського руху;

– схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324). Злочинним визнається схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами.

До інших злочинів проти здоров'я населення відносяться:

– порушення правил боротьби з епідеміями (ст. 325). До кримінальної відповідальності за даною статтею притягується особа у результаті порушення правил, встановлених з метою запобігання епідемічним та іншим заразним захворюванням і боротьби з ними, якщо ці дії спричинили або завідомо могли спричинити поширення цих захворювань;

– порушення правил поведіння з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами (ст. 326). Дане діяння визнається кримінально караним у випадку порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення мікробіологічних або інших біологічних агентів чи токсинів, інших правил поведіння з ними, якщо воно створило загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, або заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого;

– заготівля, перероблення або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 327).

Характерною особливістю злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення є наявність у них в якості предметів цих злочинів або засобів їх вчинення: наркотичних засобів; психотропних речовин; прекурсорів; аналогів наркотичних засобів та психотропних речовин; снотворного маку; конопель; отруйних і сильнодіючих речовин; одурманюючих засобів; мікробіологічних та інших біологічних агентів; токсинів; допінгу; радіоактивно забруднених продуктів та іншої продукції.

Законодавче визначення даних предметів міститься в Законі України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та в «Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів», який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770.

Запропонована систематизація злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є, на нашу думку, науково обґрунтованою, оскільки певним чином уточнює їх, використовуючи чітко визначені вище критерії.

Для поняття злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів суттєве значення має їх об'єктивна сторона. Вона характеризується діянням (дією або бездіяльністю), наслідками, передбаченими в конкретних статтях Особливої частини, необхідним причинним зв'язком, знаряддями, засобами і джерелами вчинення злочинів, а також відповідною обстановкою їх вчинення.

Із суб'єктивної сторони ці злочини можуть вчинятися як умисно, так і з необережності.

Суб'єктом злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів може бути фізична осудна службова, неслужбова, фізична особа, яка досягла 16-річного віку (громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства або та, яка має подвійне громадянство). У випадках притягнення до кримінальної відповідальності за ці злочини службових осіб, котрі вчинили їх із використанням свого службового становища, їхні дії за наявності до того підстав мають кваліфікуватися також за відповідними статтями ККУ, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері службової діяльності.

Зважаючи на те, що склади злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів найчастіше мають бланкетний характер, матеріально-правовою основою прокурорського нагляду законодавство про наркотичні засоби, психотропні

речовини, їх аналоги або прекурсори, яке за своєю структурою досить об'ємне та складне. Воно поєднує Закони України:

1. Закон України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» (в редакції від 01.01.2008);

2. Закон України від 19.02.2009 № 1026-VI «Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки»;

3. Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР «Про лікарські засоби»;

4. «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення» (в редакції від 23.12.2010).

Постанови Кабінету Міністрів України:

1. «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 6 травня 2000 р. № 770»;

2. «Деякі питання державного регулювання цін на лікарські засоби і виробу медичного призначення» від 25 березня 2009 р. № 333.

Накази МОЗ (чинні):

1. Наказ МОЗ № 751 від 04.11.2011 «Про внесення змін до наказу МОЗ України від 29.12.2009 № 1054 (із змінами)»;

2. Наказ МОЗ № 478 від 05.08.2011 «Про внесення змін до наказів МОЗ України від 03.11.2008 № 621 і від 07.10.2009 № 722»;

3. Наказ МОЗ України від 29.12.2009 № 1054 «Про затвердження графіків розподілу препаратів «Метадол» (метадону гідрохлорид) і «Метадикт» (метадону гідрохлорид) для впровадження програм замісної підтримувальної терапії»;

4. Наказ МОЗ України № 676 від 16.08.2010 «Про внесення змін до Наказу МОЗ від 29.12.2009 № 1054»;

5. Наказ МОЗ України від 07.10.2009 № 722 «Про затвердження графіків розподілу препарату «Еднок» (бупренорфіну гідрохлорид)»;

6. Наказ МОЗ України «Про внесення змін до наказу МОЗ від 07.10.2009 № 722» від 29.12.2009 № 1058;

7. Наказ МОЗ України від 10.11.08 № 645 «Про затвердження методичних рекомендацій «Замісна підтримувальна терапія при лікуванні хворих з опіоїдною залежністю»;

8. Наказ МОЗ від 19.08.08 № 476 «Про затвердження стандарту лікування ВІЛ-позитивних людей, які є споживачами ін'єкційних наркотиків»;

9. «Про затвердження плану заходів на виконання рішення Колегії МОЗ від 19.02.09 р. «Про ефективність впровадження державної політики протидії ВІЛ-інфекції / СНІДу» від 24.03.2009 № 178;

10. «Про затвердження Комплексного плану розширення доступу населення до профілактики ВІЛ-інфекції, діагностики, лікування, догляду

та підтримки хворих на ВІЛ-інфекцію/СНІД в Україні в II–IV кварталі 2010 року – I кварталі 2011 року» від 04.06.2010 № 461;

11. Наказ МОЗ України від 23.11.2010 № 1036 «Про затвердження графіків розподілу препаратів «Метадол» (метадону гідрохлорид), «Метадикт» (метадону гідрохлорид), «Бупренорфіну гідрохлорид» та «Еднок» (бупренорфіну гідрохлорид) для замісної підтримувальної терапії»;

12. Наказ МОЗ України від 14.11.2007 № 716 «Про затвердження клінічного протоколу з акушерської допомоги «Попередження передачі ВІЛ від матері до дитини».

Щодо діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів в закладах охорони здоров'я:

1. Закон України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» (в редакції від 01.01.2008);

2. Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР «Про лікарські засоби»;

3. Закон України № 63/95-ВР від 15.02.95 «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними».

Постанови Кабінету Міністрів України:

1. «Про затвердження Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом» від 3 червня 2009 р. № 589;

2. «Деякі питання державного регулювання цін на лікарські засоби і виробу медичного призначення» від 25 березня 2009 р. № 333;

3. «Про утворення Державного комітету України з питань контролю за наркотиками» від 23 червня 2010 року № 516;

4. «Про затвердження Положення про Державний комітет України з питань контролю за наркотиками» від 28 липня 2010 року № 676.

Накази Міністерства охорони здоров'я України:

1. Наказ МОЗ від 21.01.2010 № 11 «Про затвердження Порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів у закладах охорони здоров'я України»;

2. «Про затвердження Правил виписування рецептів та вимог-замовлень на лікарські засоби і виробу медичного призначення, Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків та вимог-замовлень» від 19.07.2005 № 360;

3. «Про затвердження Правил проведення утилізації та знищення неякісних лікарських засобів» від 08.07.2004 № 349;

4. Спільний наказ МОЗ і Мінекобезпеки України «Про затвердження Правил проведення утилізації та знищення неякісних лікарських засобів, до складу яких входять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» від 19.03.1999 № 67/59.

Щодо ліцензування діяльності, пов'язаної з легальним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів:

Закони України:

1. Закон України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» (в редакції від 01.01.2008);

2. Закон України від 01.06.2000 № 1775-III «Про ліцензування певних видів господарської діяльності».

Постанови Кабінету Міністрів України:

1. «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 6 травня 2000 р. № 770»;

2. «Про затвердження Порядку ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 5 грудня 2007 р. № 1387, та внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698 і від 4 липня 2001 р. № 756;

3. «Про затвердження переліку документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності» від 4 липня 2001 р. № 756»;

4. «Про затвердження Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом» від 3 червня 2009 р. №5 89».

Наказ Міністерства внутрішніх справ України

1. «Про затвердження Вимог до об'єктів і приміщень, призначених для здійснення діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та зберігання вилучених з незаконного обігу таких засобів і речовин» від 15.05.2009 № 216;

Накази Міністерства охорони здоров'я України:

1. «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з культивування рослин, включених до Таблиці І Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого Кабінетом Міністрів України, розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, перевезення, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на територію України, вивезення з території України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, включених до зазначеного Переліку» від 02.02.2010 № 66;

2. Наказ МОЗ від 21.01.2010 № 11 «Про затвердження Порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів у закладах охорони здоров'я України».

Укази Президента України:

1. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 №1085.

Основні положення вищевказаних законодавчих актів:

Закони України:

1. «Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009 – 2013 рр.». У законі закріплено:

– основні завдання програми, в т.ч. розширення доступу споживачів ін'єкційних наркотиків, передусім ВІЛ-інфікованих, до замісної підтримувальної терапії та реабілітаційних програм;

– очікувані результати, в т.ч. забезпечення доступу до замісної підтримувальної терапії та реабілітаційних програм не менш як 20 тис. споживачів ін'єкційних наркотиків.

2. «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори». В данному законі наведена: класифікація наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. У законі закріплено:

– державна політика у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– заходи контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– загальний порядок здійснення діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– особливості ліцензування діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, а також ліцензійних умов;

– підстави для видачі ліцензії на здійснення діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, відмови у видачі та анулювання зазначеної ліцензії;

– право на оскарження рішення про видачу ліцензії на здійснення вищезазначеної діяльності, відмову у видачі ліцензії чи анулювання зазначеної ліцензії;

– порядок видачі дозволу на використання об'єктів і приміщень, призначених для здійснення діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– умови здійснення окремих видів діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;

– порядок встановлення квот на наркотичні засоби і психотропні речовини;

– діяльність з виробництва, виготовлення, зберігання, перевезення, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на територію України, вивезення з території України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин здійснюється юридичними особами всіх форм власності за наявності в них ліцензії на здійснення відповідних видів діяльності (ст.17).

3. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». У законі окреслені:

– види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню (т.ч. розроблення, виробництво, виготовлення, зберігання, перевезення, придбання, реалізація (відпуск), ввезення на територію України, вивезення з території України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів), порядок їх ліцензування, державний контроль у сфері ліцензування, відповідальність суб'єктів господарювання та органів ліцензування за порушення законодавства у сфері ліцензування;

– документи, що подаються органу ліцензування для одержання ліцензії;

– що ліцензіат зобов'язаний повідомляти орган ліцензування про всі зміни даних, зазначених у документах, що додавалися до заяви про видачу ліцензії. У разі виникнення таких змін ліцензіат зобов'язаний протягом десяти робочих днів подати до органу ліцензування відповідне повідомлення в письмовій формі разом з документами або їх нотаріально засвідченими копіями, які підтверджують зазначені зміни.

– відповідальність за порушення норм цього Закону.

4. «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». У законі надана: система заходів в Україні, спрямованих проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними, а також визначає права і обов'язки юридичних осіб і громадян у зв'язку із застосуванням цього Закону.

5. Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР «Про лікарські засоби». Даний закон регулює правовідносини, пов'язані зі створенням, реєстрацією, виробництвом, контролем якості та реалізацією лікарських засобів, визначає права та обов'язки підприємств, установ, організацій і громадян, а також повноваження у цій сфері органів державної виконавчої влади і посадових осіб. Законом встановлено що лікарські засоби допускаються до застосування в Україні після їх державної реєстрації, крім випадків, передбачених цим Законом.

Постанови Кабінету Міністрів

1. «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 6 травня 2000 р. № 770. Цією постановою затверджений перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, відповідно до якого бупренорфін та метадон включені до Списку № 1 таблиці II «Наркотичні засоби, обіг яких обмежено».

2. «Про затвердження Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів,

та контролю за їх обігом» від 3 червня 2009 р. № 589. Даний порядок визначає: процедуру провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, включених до переліку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770, та контролю їх обігу.

3. «Про затвердження Порядку ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів від 5 грудня 2007р. №1387 та внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. №1698 і від 4 липня 2001 р. № 756». У даному акті закріплено:

– процедуру ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів для суб'єктів господарювання, зареєстрованих в установленому законодавством порядку як юридичні особи, незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності;

– ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, проводить Комітет з контролю за наркотиками (орган ліцензування).

4. «Про затвердження переліку документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності» від 4 липня 2001 р. № 756. Постановою затверджено перелік документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності, в т.ч. для діяльності з обігу наркотичних засобів.

5. «Деякі питання державного регулювання цін на лікарські засоби і виробу медичного призначення» від 25 березня 2009 р. № 333. Затверджено:

– Національний перелік основних лікарських засобів і виробів медичного призначення, до якого включені бупренорфін та метадон;

– Порядок формування цін на лікарські засоби і виробу медичного призначення, щодо яких запроваджено державне регулювання.

Накази Міністерства охорони здоров'я України:

1. «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з культивування рослин, включених до таблиці I Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого Кабінетом Міністрів України, розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, перевезення, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на територію України, вивезення з території України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, включених до зазначеного Переліку» від 02.02.2010 № 66. Наказ визначає:

– ліцензійні умови, організаційні вимоги щодо порядку їх отримання;

– перелік нормативно-правових актів, вимоги яких повинен дотримуватись суб'єкт господарювання при здійсненні діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– кваліфікаційні вимоги до персоналу;

– особливі вимоги щодо будівель, приміщень, обладнання, інших технічних засобів;

– форми документів, необхідних для отримання ліцензії (заява про видачу ліцензії, відомості про відповідність матеріально-технічної бази Ліцензійним умовам провадження зазначеного(их) виду(ів) господарської діяльності, наявність нормативно-правових документів, відомості про кваліфікацію працівників, які мають чи будуть мати доступ безпосередньо до наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

2. «Про затвердження Порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів у закладах охорони здоров'я України» від 21.01.2010 № 11. Наказ визначає:

– порядок обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів у закладах охорони здоров'я України та відповідну облікову документацію;

– визнаний таким, що втратив чинність наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18.12.97 № 356 «Про затвердження Порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів в державних і комунальних закладах охорони здоров'я України».

3. «Про затвердження Правил виписування рецептів та вимог-замовлень на лікарські засоби і вироби медичного призначення, Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків та вимог-замовлень» від 19.07.2005 № 360. Правила визначають:

– виписування рецептів та вимог-замовлень на лікарські засоби і вироби медичного призначення;

– порядок відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, що додається;

– інструкцію про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків та вимог-замовлень;

– форму журналу обліку отруйних та сильнодіючих лікарських засобів, що підлягають предметно-кількісному обліку в закладах охорони здоров'я.

4. «Про затвердження Правил проведення утилізації та знищення неякісних лікарських засобів» від 08.07.2004 № 349. Затверджені правила стосуються проведення утилізації та знищення неякісних лікарських засобів.

5. «Про затвердження плану заходів на виконання рішення Колегії МОЗ від 19.02.09 «Про ефективність впровадження державної політики протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу» від 24.03.2009 № 178. У затверженому плані: надано право начальникам управління охорони здоров'я облміськ-держадміністрації та особам, які визначені наказом відповідальними за впровадження з ЗПТ, приймати рішення щодо розширення ЗПТ з метою раціонального використання наркотичних препаратів, які застосовуються у програмах ЗПТ (при наявності їх залишків) та наявності у регіоні хворих із синдромом залежності від опіоїдів, яким показана замісна підтримувальна терапія (п.12.7 плану).

6. «Про затвердження графіків розподілу препаратів «Метадол» (метадону гідрохлорид) і «Метадікт» (метадону гідрохлорид) для провадження програм замісної підтримувальної терапії» від 29.12.2009 р. №1054. Затверджений графік регулює:

– розподіл вказаних препаратів проведений на регіони в цілому (а не на конкретні заклади охорони здоров'я) з наданням права начальникам управлінь охорони здоров'я визначати перелік закладів, які проваджують ЗПТ, та вносити корективи щодо кількості пацієнтів ЗПТ в цих закладах;

– встановлена обов'язковість забезпечення безперервності ЗПТ для пацієнтів в разі їх госпіталізації (планової чи екстреної) до стаціонарів (загального профілю або спеціалізовані).

– 7. «Про затвердження Комплексного плану розширення доступу населення до профілактики ВІЛ-інфекції, діагностики, лікування, догляду та підтримки хворих на ВІЛ-інфекцію/СНІД в Україні в II–IV кварталі 2010 року – I кварталі 2011 року від 04.06.2010 № 461»:

– п. 4 Плану визначає заходи, спрямовані на впровадження ЗПТ для хворих на ВІЛ-інфекцію/СНІД споживачів ін'єкційних наркотиків на базі обласних та міських центрів з профілактики та боротьби зі СНІДом.

8. «Про затвердження графіків розподілу препарату «Еднок» (бупренорфіну гідрохлорид)» від 07.10.2009 № 722.

9. «Про внесення змін до наказу МОЗ від 07.10.2009 № 722» від 29.12.2009 № 1058.

10. Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Вимог до об'єктів і приміщень, призначених для здійснення діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та зберігання вилучених з незаконного обігу таких засобів і речовин» від 15.05.2009 № 216. Даний наказ закріплює: вимоги до об'єктів і приміщень, призначених для здійснення діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та зберігання вилучених з незаконного обігу таких засобів і речовин.

Під час нагляду за законністю розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів виникає запитання: чи повинен прокурор наглядати за виконанням підзаконних актів, що регулюють діяльність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів?

На наш погляд, необхідно зазначити, що відповідно до Закону України «Про прокуратуру» прокурор здійснює нагляд за виконанням тільки законів (ст. 1). Тому видається некоректним твердження В. Н. Галузо про те, що прокуратура здійснює перевірку виконання законів і підзаконних нормативних актів [11, с. 93].

Водночас іноді кваліфікація злочину у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів потребує вивчення норм і правил, відомчих інструкцій тощо. Вони повинні враховуватися прокурором при здійсненні прокурорського нагляду за законністю розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. При цьому прокурор перевіряє, чи не суперечать підзаконні нормативні акти, положенням Конституції України, КПК України, іншим законам і міжнародно-правовим договорам України, чи правильно орган дізнання та слідчий застосовують їх при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Список використаних джерел

1. Алексеев Б. Т. Философские проблемы формализации знания. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1981. – 168 с.
2. Алтухов В. Л. Высшие формы развития – ключ к пониманию других его форм // Вопросы философии. – 1986. – № 2. – С. 3–16.
3. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981. – 432 с.
4. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
5. Бабаев В. К. Советское право как логическая система. – М. : Акад. МВД СССР, 1978. – 211 с.
6. Басков В. И. Курс прокурорского надзора / В. И. Басков. – М. : Зерцало, 1998. – 480 с.
7. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
8. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука: В 2-х кн. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с., кн. 2. – 351 с.

9. Винокуров Ю. Е. Прокурорский надзор в Российской Федерации: Учеб. пособие. – М.: МНЭПУ, 1995. – 60[2] с.

10. Гаврилов В. В. Сущность прокурорского надзора в СССР. Предмет. Объект. Функция. Компетенция. / В. В. Гаврилов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1984. – 152 с.

11. Галузо В. Н. Надзор прокуратуры // В кн.: Прокурорский надзор. – М. : ВНИИПП, 2001. – С. 93–115.

12. Гарашук В. М. Контроль та нагляд в державному управлінні. – Х. : Фоліо, 2002. – 176 с.

13. Голова Н. Про основні принципи організації прокуратури // Право України. – 2000. – № 12. – С. 74–77.

14. Грошевий Ю. Прокуратура в системі поділу влади // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1 (16). – С. 61–69.

15. Давиденко Л. М. Прокуратура України: якою повинна бути? / Л. М. Давиденко // Проблеми розвитку прокуратури України в умовах становлення демократичної правової держави: матеріали наук.-практ. конф. 26 грудня 1995 р. / Ген. прокуратура України; заг. ред. Г. Ворсінов. – К., 1996. – 112 с. – С. 73–76.

16. Даев В. Т., Маршунов М. Н. Основы теории прокурорского надзора. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 136 с.

17. Долежан В. В. Проблемы компетенции прокуратуры: дис. д-ра юрид. наук / Всесоюз. науч.-исслед. инс-т . укрепления законности и правопорядка. – М., 1991. – 460 с.

18. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых последований. – М.: Мысль, 1986. – 332 с.

19. Клочков В. В. Деятельность прокуратуры: типология, классификация // Прокуратура. Законность. Государственный контроль: сборник научных трудов. – М. : Манускрипт, 1995. – 155 с. – С. 18–33.

20. Конверський А. Є. Логіка. – К. : Четверта хвиля, 1998. – 272 с.

21. Конституційне право України / за ред. проф. В. Ф. Погорілка. – 2-е вид. – К. : Наукова думка, 2000. – 732 с.

22. Кримінальне право України: Навч. посіб. / С. Г. Волкотруб, О. М. Омельчук, В. М. Ярін та ін.; За ред. О. М. Омельчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 297 с.

23. Маршунов М. Н. Прокурорско-надзорное право. Проблемы правового регулирования. – СПб: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1991. – 218 с.

24. Михайленко О. Р. Прокуратура України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 229 с.

25. Михайленко О. Сутність плебсології та запобігання заворушенням / О. Михайленко // Право України. – 2010. – № 2. – С. 96–100.

26. Мичко М. І. Функції та організаційний устрій прокуратури / М. І. Мичко. – Донецьк : Донеччина, 2001. – 272 с.

27. Муравьев Н. В. Пособие для прокурорской службы. Прокуратура на Западе и в России. Т. 1. / Н. В. Муравйов. – М. : Унив. тип., 1889. – 566 с.

28. Назаров С. Н. Прокурорский надзор. – М. : Эксперт. бюро-М, 1998. – 128 с.

29. // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – М., 1989. – № 116. – С. 3–8.

30. Ольминецкий А. Г. Проблемы формирования правовых норм // Сов. государство и право. – 1974. – № 2.

31. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів щодо захисту прав і свобод громадян, державних і публічних інтересів : наказ Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 р. № 3гн // Прокуратура України : законодавство. Рішення Конституційного Суду України. Накази та інші організаційно-розпорядчі документи Генерального прокурора України / Генеральна прокуратура України; ред. О. І. Медведько. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 576 с. – С. 288-292.

32. Прокуратура в правовом государстве : материалы многосторонней встречи, организованной Советом Европы совместно с Генпрокуратурой РФ (8–9 января 1997 г.) / Отв. ред. Ю. А. Чайка. – М., 1997.

33. Прокурорський нагляд в Україні / За ред. Ю. Я. Грошевого. – Донецьк : Донеччина, 1997. – 256 с.

34. Прокурорський нагляд в Україні : Курс лекцій для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. проф. В. Т. Нора. – Львів : Тріада плюс, 2002. – 280 с.

35. Ракитов А. И. Философские проблемы науки. Системный подход. – М. : Мысль, 1977. – 270 с.

36. Российский прокурорский надзор : учебник / Под ред. А. Я. Сухарева. – М. : Норма–Инфра-М, 2001. – 384 с.

37. Рудейчук В. Суть прокурорського нагляду // Вісник прокуратури. – 2003. – № 4 (22). – С. 49–52.

38. Руденко М. В. Проблеми розвитку прокуратури України // Право України. – 2003. – № 2. – С. 57–59.

39. Сагатовский В. Н. Системная деятельность и ее философское осмысление // Систем. исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1980. – С. 52–68.

40. Садовский Н. Основания общей теории систем: логико-методологический анализ. – М. : Наука, 1974. – 280 с.

41. Соколов В. П., Смирнов Б. А. Исследование гибкости и надежности экономических систем. – Новосибирск : Наука, 1990. – 252 с.

42. Спиридонов Б. М. Значение понятия области прокурорского надзора для теории и практики // Проблемы прокурорского надзора: Научная конференция, посвященная 50-летию советской прокуратуры; (тезисы сообщений) 20 – 21 апреля 1972 г. – М., 1972. – 314 с. – С. 53–54.
43. Судебные системы западных государств / Отв. ред. Туманов В. А. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
44. Сурилов А. В. Теория государства и права: Учеб. пособие. – Киев – Одесса: Вища шк., 1989. – 439 с.
45. Сухонос В. В. Місце прокурорського нагляду в системі державного контролю у світлі адміністративної реформи в Україні // Українське адміністративне право: актуальні проблеми реформування: Зб. наук. праць. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД : Ініціатива, 2000. – 282 с. – С. 237–239.
46. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1991. – 136 с.
47. Тюхтин В. С. Отражение системы и сущность системного подхода. – М., 1973.
48. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
49. Философская энциклопедия в 5-ти томах. – Т. 5. – М. : Сов. энциклопедия, 1970. – 742 с.
50. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – С. 836 с.
51. Химичева Г. П. Прокурорский надзор: Учебник для вузов. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 382 с.
52. Чебан В. До нової концепції прокурорського нагляду // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 83–86.
53. Чеканов В. Я. Понятие правовых основ прокурорского надзора за расследованием преступлений // Актуальные вопросы советской юридической науки. – Ч. 2. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – С. 101–108.
54. Червякова Е. Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора (проблемы общенадзорной деятельности) : дис. канд. юрид наук / Е. Б. Червякова. – Х., 1992. – 196 с.
55. Чиркин В. Е. Конституционное право в Российской Федерации. – М. : Юрист, 2002. – 480 с.
56. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
57. Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. – Т 1. Концептуальные основы. – Х.: Основа, 1994. – 256 с.

3.5. Внутрішня безпека українського суспільства та значення кримінально-правової системи в її забезпеченні

Розвиток людства свідчить, що всі соціальні об'єднання, а тим паче державні утворення, забезпечують свій прогрес та існування за рахунок власної безпеки.

Національна безпека (national security) як парадигма державного існування у світовій практиці використовувалась з давніх часів. Ще в стародавньому Римі та Єгипті у плані державності і правового забезпечення існування громадян і суспільства розглядалися питання безпеки. Так, Цицерон у своїх працях проблему безпеки ставив на чільне місце, кажучи, що «перш за все кожному виду живих істот природа дарувала намагання захищатися, захищати своє життя... уникнути всього того, що здається шкідливим, та набувати і здобувати собі все необхідне для життя» [1, с. 31]. Починаючи з XIX ст. концепція національної безпеки з новою силою розвивається як основоположна засада захисту від загарбницьких війн Наполеона створенням Священного союзу європейських держав як правового закріплення державності у Європі, безпеки особи та суспільства [2]. В подальшому стрімкий науково-технічний прогрес, який здійснено на рубежі XX–XXI століть, також додав людству значно більше ризиків, а ніж за усі попередні часи. Хвилювання людства за свою безпеку у майбутньому і обумовлює необхідність розробки державою ефективних заходів запобігання та нейтралізації багаточисельних соціальних загроз. І одною серед таких загроз, яке суттєво гальмує демократичний розвиток суспільства є злочинність.

Поняття «безпека», згідно з етимологією цього слова, це «відсутність загрози; збереженість, надійність» [3, с. 67], тобто комфортність існування людини і суспільства. Водночас слово «надійний» означає «стійкий, твердий, міцний» [3, с. 412]. Лінгвістичні тлумачення поняття «безпека» явно недостатні, оскільки під відсутністю загрози передбачається досягнення якоїсь ідеальної ситуації (стану), коли ніщо і ніхто, нікому і нічому не загрожує. Такий стан у реальному житті існувати не може. У зв'язку з цим категорія «безпека» не абсолютна, а відносна, і її значення набуває сенсу тільки у сфері конкретної життєдіяльності людини чи суспільства. Тобто безпека – це загальне поняття якості буття, яке може застосовуватись для означення багатьох явищ. Воно віддзеркалює не тільки притаманні певному явищу специфічні ознаки безпеки, але і поглинає в себе її загальні риси (фактори), що і дає змогу застосовувати його у багатьох галузях. Безпеку як узагальнене поняття треба розглядати в тріадному вимірі: людина – суспільство – держава.

Безпека не може існувати сама по собі, в якомусь ідеалі, Ізольовано від суспільного життя, співвідношення реальної та потенційної загрози впливу на неї злочинності. Вона тісно пов'язана з усіма складовими соціуму, які є головними чинниками самозбереження, існування і розвитку природного середовища кожної людини зокрема і суспільства в цілому. Тому забезпечення соціально належного контролю над злочинністю не може бути ефективне без застосування кримінально-правової системи заінтересованими суб'єктами, що і сприятиме вирішенню проблеми безпеки людини, суспільства, держави від злочинних посягань.

Варто зазначити, що в усіх наукових працях та законодавчих актах увага концентрується на запобіганні загрозам безпеки, їх нейтралізації чи ліквідації на будь-якій стадії і недопущення трансформації у реальну небезпеку. Тому, як вірно пишуть Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус, національну безпеку з позицій внутрішніх властивостей «можна розглядати, як сукупність взаємопов'язаних елементів, різномірних за функціональними сферами національної безпеки, коли склад характеризується тільки за якістю, або однорідних, коли об'єкту дають і кількісну характеристику» [4, с. 21]. У зв'язку з цим і виокремлюють певні види безпеки «політична безпека», «економічна безпека», «громадська безпека», «екологічна безпека», «військова безпека», «технологічна безпека», «інформаційна безпека», «кримінологічна безпека» тощо, які є тісно взаємозалежними, оскільки існують у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Узагальнюючи наведене, можна наголосити, що *безпека* – це стан суспільних відносин, при якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значимі потреби й інтереси людини і громадянина, захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його конституційні права і свободи, забезпечуються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави.

Національна безпека поєднує в собі три об'єкта: людину, суспільство, державу. Між ними в силу тих чи інших історичних, політичних, економічних, соціальних, правових та інших обставин можуть виникати різного роду суперечності. І це об'єктивно. Тут варто погодитися з думкою І. Зозулі, що безпека особи (громадянина), суспільства (народу) та держави є як самостійно значущими, так і взаємопов'язаними ізоморфічними складними структурами, кожна з яких на своєму рівні самодостатня або за допомогою певних заходів забезпечує стійкі відносини безпеки з тими чи іншими об'єктами [5, с. 17].

Як відмічають В. П. Тихий і М. І. Панов суспільна безпека характеризується відчуттям захищеності інтересів, охоронюваних правом,

почуттям безпеки щодо загроз, у тому числі злочинних посягань, а також відсутністю страху перед ними [6, с. 13]. Поряд з цим О. М. Костенко зазначає, що «безпека людини у суспільстві – це стан захищеності усього того, що є необхідним для її нормального, тобто узгодженого із законами соціальної природи, життя від будь-якої сваволі з боку інших людей. Найбільшу небезпеку для людини становить такий вияв сваволі, як злочинність» [7, с. 177]. У цьому плані О. М. Бандурка наголошує, що «з виникненням людської спільноти безпека є однією з головних умов її існування в цілому, буття кожної конкретної людини» [8, с. 7–9]. Продовжуючи цю думку, В. А. Ліпкан вказує, що поняття «безпека» не повинно розглядатись як «стан захищеності від», не може обмежуватись лише захисними діями. Безпека включає також активні дії щодо моніторингу небезпечних чинників, впливу і корекції алгоритму соціального управління. «Безпека визначається ... як стан управління загрозами та небезпеками, коли останні можуть відігравати конструктивну роль» [9, с. 24]. І в цьому аспекті потрібен аналіз аксіологічних чинників та впровадження структурно-генетичних заходів які сприятимуть безпеці [10, с. 86]. Тотожної позиції дотримуються і учені США Дж. Найт, Р. Ільман і Хафтендорн [11, с. 4–5]. Узагальнюючи це, треба сказати, що ефективне використання кримінально-правових заходів сприятиме більш системній протидії злочинності та є одною з ключових умов забезпечення внутрішньої безпеки людини, суспільства і держави.

Для розв'язання цієї складної проблеми в Україні була розроблена Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, яка схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. Наступним кроком у цьому напрямку було прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.), а також прийнято новий Кримінальний кодекс України (2001 р.).

Аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених щодо «національної безпеки» показує, що їх зміст у цілому відповідає поняттю, даному в Законі України «Про основи національної безпеки України». Це дає підстави стверджувати, що внутрішня безпека і зовнішня безпека є невід'ємними складовими поняття національної безпеки яка можлива при гарантіях як внутрішньої так і зовнішньої безпек.

Такий підхід актуалізує розробку наукового напрямку – кримінології внутрішньої безпеки суспільства як складової національної безпеки. Він включає в себе:

1. Стан захищеності інтересів об'єктів (особи, суспільства, держави).
2. Запобігання криміногенним факторам при сталому розвитку об'єктів (динамічний стан).
3. Безпечний стан об'єктів (статичний стан).

4. Діяльність суб'єктів, спрямовану на протидію злочинності та забезпечення безпеки суспільства.

5. Запобігання антидемократичним діям влади, кризовим явищам в економіці, загостренню соціально-політичної напруги в суспільстві, корупції тощо.

6. Забезпечення першооснови життя (генний розвиток, соціологічний, культурологічний і природний стан).

З огляду на вищезазначене можна сказати, що внутрішня безпека суспільства – це родове поняття, яке виокремлюється із загального поняття «національна безпека». Воно деталізує ті суспільні явища і процеси, які здійснюються всередині держави, на які націлені дестабілізуючі фактори, від кого б вони не виходили. Внутрішня безпека суспільства залежить від розвиненості та єдності суспільних і державних інститутів, законодавства, розвитку самосвідомості, можливості правовими методами захищати права і свободи всіх верств населення, протидіяти антисоціальним і антидемократичним проявам, від кого вони б не надходили.

У цьому аспекті варто наголосити, що феномен внутрішньої безпеки для України полягає в стабільності суспільства, яка ґрунтується на демократичному розвитку держави. Дестабілізуючими чинниками цього стану нині є: політичні (відсутність політичної еліти), економічні (зубожіння населення), інформаційні (маніпулювання свідомістю людей), національні (втрата пасіонарності титульним етносом), екологічні (наслідки Чорнобильської катастрофи), релігійні (міжконфесійні конфлікти), кримінальні (високий рівень злочинності та корупції). Нація тоді знаходиться в небезпеці, коли їй потрібно принести в жертву свої національні інтереси – об'єктивні потреби матеріального і духовного існування як внутрішньо цілісного та самобутнього соціального утворення.

Аналогічний підхід закріплено і в міжнародному праві, зокрема «Декларації про закріплення міжнародної безпеки» [12], Концепції всезагальної безпеки прийнятої ООН у 1986 р., резолюціях «Про створення всеоб'ємної системи міжнародного миру та безпеки» і «Всеоб'ємлюючий підхід до закріплення міжнародного миру та безпеки» у відповідності зі статутом ООН [13; 14; 15].

Прагнення природи до виживання, безпеки набагато давніше за право. Бо витоками права є звичаї, судова практика, принципи справедливості. Зрозуміло, що тільки завдяки праву можна забезпечити «порядок і безпеку, яких вимагає божественний задум і які необхідні для прогресу» [16, с. 329–345]. Розуміння поняття права, як би воно не визначалось, пов'язане з усвідомленням людською спільнотою його суті, глибини. Потяг до безпеки певного виду – загальний закон живої

матерії, її життєтворча функція. Для вищої матерії притаманні не тільки якості фізичного самозбереження, але й духовні елементи свого «Я» – сприйняття, усвідомлення. Безпека, так би мовити, має своєю змістовною функцією надання суб'єкту внутрішнього комфорту – впевненості, незалежності, усвідомлення здатності до самореалізації. З огляду на це її необхідно розглядати не тільки як мету, але і засіб який сприяє досягненню результату – життєдіяльності людини і суспільства. Суспільна безпека відповідає інтересам людини, суспільства і держави тому що вона постійно детермінується різними чинниками. Норми права слугують своєрідним прообразом поведінки для вибору засобів забезпечення безпеки, що і захищає інтереси усього суспільства.

Поряд з цим суттєвою складовою кримінології внутрішньої безпеки суспільства є інтерес, який уособлюється з певними життєво важливими матеріальними благами та інтелектуальними і духовними цінностями. Захищеність інтересів у даному контексті включає в себе співвідношення негативності (протидія протидії) з самою собою і спільністю, яке поєднується у взаємних протидіях криміногенним загрозам і небезпеці. При цьому існує воля вибору засобів їх запобігання. Бо вольовий аспект як елемент понятійної категорії «безпека» може використовуватися суб'єктами безпеки без будь-яких обмежень. Критерієм його всеосяжності може слугувати тільки право яке реалізується в кримінально-правовій системі України.

Право призначене регламентувати й ті негативні явища (загрози), від яких необхідно убезпечити особу, суспільство, державу. Закон України «Про основи національної безпеки України» у ст. 1 вказує, що «Загрози національній безпеці – це наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України» [17]. Тобто під загрозами розуміються ті явища і чинники, які посягають на охоронювані правом інтереси, і в даний історичний період вважаються настільки загрозливими, що держава при неефективності інших заходів може застосувати силу для їх подолання.

Реальний стан внутрішньої безпеки суспільства визначається існуючими або потенційними загрозами, які обов'язково пов'язуються як із сучасною оцінкою характеру цих загроз, так і прогнозованою, як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Але утопічно створювати раціональні протидії загрозам на всі випадки життя, їх неможливо закріпити в юридичних актах. Законодавець не в змозі точно знати майбутнє. Законодавство можна побудувати тільки на встановлених закономірностях і, звісно, тільки якоїсь частини причин і наслідків загроз та небезпек. Тому право здатне конструювати лише загальні принципи – сталість виявлення, пізнання і подолання загроз.

Доктрина кримінології безпеки якраз і спрямована на формування нової ідеології протидії злочинності, що спрямована на переорієнтацію правоохоронної системи з пошуку криміногенних загроз, що є вторинним, на основну задачу – забезпечення безпеки людини від злочинних посягань, забезпечення переваг запобіжних заходів над криміногенними чи кримінальними загрозами. Тому на перше місце в сфері забезпечення кримінологічної безпеки виходить не об'єкт нападу, а об'єкт захисту (людина, суспільство, держава) – ті цінності які повинні гарантуватися кримінально-правовими заходами. Тому захист від витоків загроз безпеці повинен перевищувати характер та направленість криміногенних та кримінальних загроз. Для подолання загрози на самій ранній стадії її виявлення, необхідно з'ясувати, яке конкретне явище може безпосередньо чи опосередковано впливати на безпеку. При цьому треба керуватися такими положеннями: а) цінності й інтереси людини, суспільства, держави, що можуть бути порушені; б) яким чином загроза може вплинути на сталий розвиток суспільства; в) які криміногенні загрози очікуються в майбутньому; г) їх наслідки; д) яких економічних, правових, управлінських та інших заходів необхідно вжити для усунення або нейтралізації криміногенних загроз; е) коло суб'єктів, які треба залучити для протидії даним загрозам та забезпеченню безпеки.

Суспільство в змозі протидіяти загрозам (злочинності), але без застосування всього арсеналу кримінально-правової системи тут не обійтись. Бо важливою ознакою сучасного суспільства, яке диференційоване на соціальні групи з власними інтересами та все більш ускладненими соціальними взаєминами, є актуалізація проблематики упорядкування соціальних відносин за допомогою права як найбільш універсального регулятора соціального спілкування. Саме на особливу роль права держава покладається у захисті прав та свобод людини і громадянина.

Заходи протидії загрозам повинні бути гуманні, духовні і відповідати нормам права. Завдяки останнім ці загрози упорядковуються, класифікуються та визначаються заходи щодо їх запобігання. Досягнення позитивного результату можливе лише при об'єднанні зусиль усіх суб'єктів забезпечення внутрішньої безпеки суспільства. При цьому застосування будь-яких заходів безпеки, навіть сили, повинно здійснюватися у суворій відповідності до чинного національного і міжнародного права. Бо охоронювані правом інтереси ніколи не бувають ізольовані один від одного. Всі вони так чи інакше поєднані між собою.

В цьому аспекті можна погодитись з думкою С. І. Шестакова, який зазначає, що «антикримінальна» політика держави, включає в себе

підкування про потерпілих (в плані відшкодування збитків, спричинених злочином, надання психологічної та іншої допомоги). Але профілактична підтримка державою осіб, звільнених з місць позбавлення волі, а також маргінальних прошарків населення, які знаходяться в складних життєвих ситуаціях, (законослухняний вихід) фактично не можлива без допомоги [18] суспільства та цілому держави яка застосовує весь комплекс кримінально-правових заходів.

Вбачаючи це, розглядаючи основні чинники загроз внутрішній безпеці суспільства, необхідно зазначити те, що криміногенні загрози є проявом реальних та вже існуючих протиріч, що розвиваються чи можуть розвинути у суспільстві. Це, зокрема, у міжособистісних відносинах, у відносинах між окремими групами, релігійними течіями, між суспільством і державою тощо. У зв'язку з цим, вирішуючи завдання забезпечення кримінологічної безпеки людини і суспільства кримінологія виявляє та аналізує існуючі детермінанти з точки зору їх впливу на об'єкти безпеки та впровадження своєчасних запобіжних заходів для їхнього захисту.

З огляду на сказане можна зазначити: *кримінологія внутрішньої безпеки суспільства* – це комплекс наукових знань про практичні заходи забезпечення динамічно-стійкої системи захисту прав і свобод, інтересів і цінностей людини і суспільства від криміногенних загроз та злочинних посягань, від кого б вони не виходили всередині держави.

В загальній системі кримінологічної безпеки людини, суспільства, держави захист людини від злочинних зазіхань є пріоритетним завданням кримінального законодавства, яке виокреслюється із положень Конституції України (ст. 3 та розділ II). Кримінально-правова ідея захисту прав і свобод людини та громадянина, власності і навколишнього середовища, громадського порядку та громадської безпеки, конституційного устрою України, миру і безпеки людини логічно пронизує всю структуру Кримінального кодексу України.

В особливій частині кримінального кодексу значне місце посідає розділ «Злочини проти життя та здоров'я особи» який включає кримінально-правові норми про злочини: проти життя та здоров'я; проти волі, честі і гідності особи; особистої безпеки особи.

Розглядаючи пріоритетність вирішення задачі правового забезпечення кримінологічної безпеки особи та її інтересів, комплекс кримінально-правових норм, орієнтованих на таку безпеку, умовно можна розглядати як у вузькому, формально-юридичному (розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи»), так і в широкому, кримінологічному аспекті. Це стосується, зокрема, захисту інших суспільних інтересів, де кримінальний закон охороняє права особи, яка опинилася у сфері

даних інтересів. Такі норми Кримінального кодексу передбачають, зокрема, відповідальність за злочини:

1. У сфері національної безпеки (розділ I) у випадках коли додатковим об'єктом кримінального посягання є життя людини у сфері здійснення державної влади, яка забезпечує її нормальне функціонування та у сфері діяльності політичних партій.

2. У сфері економіки (розділ VI), це стосується злочинів проти приватної власності громадянина.

3. Проти громадської безпеки (розділ IX) де ряд кримінальних діянь становлять потенційну загрозу для правоохоронювальних інтересів громадян (бандитизм, тероризм тощо).

4. Проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (розділ XV) у випадках, коли об'єктом кримінального посягання є особа конкретного представника цієї влади (насильство щодо державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, захоплення як заручника тощо).

5. Проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX), що включають насильницькі дії відносно начальника.

6. Проти миру, безпеки людства та міжнародного порядку (розділ XX), це мир як складова міжнародного правопорядку.

Як бачимо на сьогодні інструментом соціально-правового контролю є КК України, але чисельні зміни і доповнення до нього заважають ефективно реалізувати його на практиці. Поряд з цим потрібно підкреслити, що на відміну від прямої націленості кримінально-правових заходів на попередження посягань проти особи – кримінологічні взаємопов'язані із виявленням різноманітних взаємозв'язків між різнооб'єктними злочинами.

Такий взаємозв'язок може бути безпосередній або опосередкований. Безпосередній взаємозв'язок можна простежити у двооб'єктних (багатооб'єктних) злочинах (наприклад, розбій – ст. 187 КК України). У розбій поряд з основним об'єктом – відносини, що забезпечують охорону власності, описується і додатковий – відносини, що забезпечують охорону життя або здоров'я іншої людини. Попередження цього злочину сприяє досягненню загальної мети кримінологічної безпеки людини. Опосередкований взаємозв'язок здебільшого проявляється у злочинах де людина так би мовити знаходиться осторонь від безпосереднього кримінологічного впливу. Однак у будь який час може опинитися у полі його дії. Це, зокрема можна простежити під час посягання на людину та масовими безпорядками; хуліганством; злочинів проти здоров'я населення, екологічної безпеки; злочинів проти правоохоронних органів та правосуддя тощо.

Разом з тим, попередження цих злочинів безпосередньо впливає на ефективність захисту людини. З огляду на це треба зазначити, що вирішуючи задачу внутрішньої безпеки суспільства, треба постійно виявляти та аналізувати фактори, що детермінують злочинність, аналізувати їх вплив на існуючі в злочинності взаємозв'язки саме із точки зору їхньої значимості для впровадження кримінально-правових засад суб'єктами безпеки. Тому декриміналізація чи криміналізація тих чи інших діянь суттєво впливають на стан, динаміку та структуру злочинності.

Діяльність, націлена на внутрішню безпеку суспільства, повинна ґрунтуватися на дослідженні:

- сукупності кримінально караних діянь, що посягають на людину, суспільство;
- факторів впливу на злочинність і внутрішню безпеку українського суспільства;
- особи злочинця, що посягає на інтереси людини, суспільства;
- засобів протидії злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки.

Визначені напрямки аналізу лежать у площині об'єкта та предмета кримінології. Так, об'єктом науки кримінології є суспільні явища, пов'язані із злочинністю, причинами й умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також пов'язаних із запобіганням і профілактикою злочинності. Предметом кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології. Вбачаючи це впровадження вищезазначеної методології щодо конкретного об'єкта дозволяє визначити криміногенні детермінанти, орієнтири ефективного профілактичного впливу на об'єкт, знайти чинники вдосконалення механізму протидії злочинності заінтересованими суб'єктами безпеки.

Поряд з цим потрібно брати до уваги і той аспект, що певна категорія осіб здатна в силу своєї поведінки або образу життя бути потенційними жертвами злочину. Це: а) маргінальні об'єкти (повії, наркомани, токсикомани, алкоголіки тощо); б) особи які відносяться до категорії законотрушних громадян (неповнолітні, пенсіонери, жінки, інваліди). Також в останні десятиліття злочинність звертає увагу на представників малого і середнього бізнесу, банківську сферу, страховий сектор, інвестиційну діяльність.

Все це актуалізує тезу щодо необхідності створення адекватної існуючим тенденціям кримінально-правової системи протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суспільства, а також синтезу нових соціальних ідеологем, здатних на законодавчому рівні ввести в правове поле хаотичні рухи суспільства. Вбачаючи це вирішуючи задачі

організації та забезпечення контролю над злочинністю треба брати до уваги, що попередити злочин як із соціальної, правоохоронної, економічної так і гуманістичної точок зору краще, а ніж розкривати злочин і мати справу з його наслідками.

Покращення державної політики щодо ефективності підвищення механізмів, здатних реалізувати інтереси суспільства у сфері протидії злочинності полягає у:

а) вдосконаленні нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та запобігання правопорушенням;

б) виявленні криміногенних факторів, що обумовлюють злочинність;

в) здійсненні кримінологічної експертизи законопроектів аби не допустити їхнього можливого деструктивного впливу на суспільні відносини;

г) аналізі реальних і потенційних загроз у різних сферах суспільного життя та їх детермінант;

д) оцінці стану внутрішньої безпеки і на підставі цього чіткого розмежування завдань та повноважень правоохоронних органів, враховуючи внутрішні і зовнішні загрози безпеці людини і суспільства;

е) прогнозуванні та аналітиці політичних та соціальних процесів; підготовці та здійсненні комплексних цільових програм забезпечення внутрішньої безпеки; аналізі невиконання і шляхів покращення ситуації;

є) розробці нових форм і методів запобігання злочинності та запровадження їх у практику;

ж) підвищенні рівня фахової підготовки співробітників правоохоронних органів, у тому числі у сфері профілактики правопорушень;

з) поліпшення умов організаційно-правового, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів;

и) створенні дієвого механізму громадського контролю за діяльністю правоохоронців;

і) поглибленні участі України у міжнародних програмах, щодо боротьби з тероризмом, корупцією, наркобізнесом, незаконною міграцією тощо.

Реалізація заходів правоохоронних органів у сфері протидії злочинності має включати:

а) забезпечення своєчасного реагування на заяви і повідомлення про злочини;

б) своєчасний (негайний) і якісний розгляд матеріалів (заяв і повідомлень) про правопорушення;

в) організацію і проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій щодо виявлення і розкриття злочинів;

г) адекватність діяльності правоохоронних органів тим ситуаціям, які можуть спровокувати масові заворушення, групову непокору представникам влади, етнічні конфлікти тощо;

- д) участь у рятуванні людей, збереженні матеріальних цінностей в умовах природних і техногенних катастроф;
- е) забезпечення своєчасного і якісного розгляду кримінальних справ у судах;
- є) усунення корупції завдяки пріоритету професіоналізму, компетентності, відданості справі, моральності та патріотизму;
- ж) удосконалення роботи із соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі;
- з) тісну взаємодію усіх суб'єктів безпеки: органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, посадових осіб, громадських організацій і громадян у забезпеченні правопорядку та внутрішньої безпеки суспільства.

Список використаних джерел

1. Цицерон, Марк Тулій. О государстве; О законах; О старости; О дружбе; Об обязанностях; Речи; Письма / М. Т. Цицерон; [сост., примеч., аннот. Е. В. Ляпустина; авт. предисл. Е. И. Темнов]. – М.: Мысль, 1999. – 782 с.
2. Rothschild E. What is Security? // Daedalus. – 1995. – Summer. – P. 61–65.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: Рус. язык, 1989–1991. – Т. 1: А–З. – 1989. – 700 с.
4. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденція розвитку): [навч. посібник] / Н. Р. Нижник, Г. Е Ситник, В. Т. Білоус; [за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник]. – К.; Ірпінь : Преса України, 2000. – 304 с.
5. Зозуля І. В. Безпека і сучасність: юридичні аспекти / І. В. Зозуля // Право і Безпека. – 2002. – № 4. – С. 16–19.
6. Панов М. І., Тихий В. П. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми) / М. І. Панов, В. П. Тихий // Вісник Академії правових наук. – 2000. – № 3 (22). – С. 10–16.
7. Культура і закон – у протидії злу: [монографія] / О. М. Костенко. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.
8. Бандурка О. М. Передмова редактора / О. М. Бандурка // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 7–9.
9. Ліпкан В. А. Необхідність реформування системи національної безпеки / В. А. Ліпкан // Право і безпека. – 2003. – № 2'2. – С. 21–25.
10. Ліпкан В. Концепція національної безпеки України / В. Ліпкан // Вісник прокуратури. – 2003. – № 10 (28). – С. 85–92.

11. Новикова О. Н. Концепция «национальной безопасности» в современной американской политологии: [научно-аналитический обзор] / О. Н. Новикова. – М.: ИНИОР РАН, 1994. – 72 с.

12. Декларація про закріплення міжнародної безпеки. – Док. ООН: A/25/2134.

13. Всеоб'ємлюючий підхід до закріплення міжнародного миру та безпеки у відповідності зі статутом ООН: резолюція // Док. 0011: СУ / / A/44/21.

14. Концепція всезагальної безпеки. 1986. – Док. ООН: A/41/52.

15. Про створення всеоб'ємної системи міжнародного миру та безпеки : Резолюція. – Док. ООН: A/42/32.

16. Le Bras G. Naissance et croissance du droit prive de l'Eglise // Melanges Petot, 1959. – P. 329-345.

17. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

18. Шестаков С. И. Правовые проблемы социального контроля преступности // [Електронний ресурс] – Режим доступу // http://www.soc/pu/publications/conferences/sociological_education/a4-15.html.

3.6. Механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки суспільства

Забезпечення внутрішньої безпеки суспільства неможливе без розробки і впровадження концептуальних основ взаємоузгодженої діяльності суб'єктів безпеки. Універсальність створення такої концепції та відповідного планування дій з огляду на особливість об'єкта має на меті покращення кримінологічного стану в державі. Отже необхідним є не тільки розширення спектра досліджень, а і їх системність, опанування механізму досягнення поставленої мети. Комплексний підхід до цієї проблеми дозволяє глибше розкрити сутність, принципи, методи і засоби забезпечення безпеки, що лежить в основі розробки цілісної Концепції протидії злочинності.

Концепція протидії злочинності – фундаментальний документ, який містить теоретичні засади протидії злочинності шляхом виявлення і усунення чи нейтралізації її детермінант. Концепція передбачає:

- а) узгодження напрямків протидії злочинності;
- б) комплекс теоретико-прикладних положень в сфері кримінально-правової системи стосовно досягнення поставленої мети в конкретних історичних умовах розвитку суспільства;
- в) систему заходів спрямованих на загальносоціальну та спеціально-кримінологічну профілактику злочинів.

Успіх у реалізації цієї концепції залежить від багатьох обставин, і насамперед від урахування економічних, соціальних, політичних, екологічних, духовних, культурологічних, соціально-психологічних та інших факторів, що обумовлюють злочинність та активної цілеспрямованої діяльності всіх суб'єктів безпеки (державних органів, громадських організацій і громадян) задля досягнення поставленої мети.

Як свідчать статистичні дані та аналіз раніше прийнятих концепцій і комплексних програм запобігання злочинності вони розроблялися, затверджувалися і впроваджувалися у життя різними державними інституціями – Верховною Радою, Президентом України та Кабінетом Міністрів. Це не сприяло і не могло сприяти напрацюванню послідовних, взаємопов'язаних і перспективно націлених дій всіх суб'єктів безпеки щодо виявлення і усунення криміногенних загроз.

Зміни, які відбулися на рубежі ХХ–ХХІ століть в українському суспільстві об'єктивно вимагають переосмислення кожним із названих суб'єктів їхньої участі у протидії злочинності та забезпеченні національної безпеки. Неналежне виконання запланованих заходів було пов'язане з неефективною діяльністю правоохоронних органів щодо запобігання злочинності, розкриттям вчинених злочинів, послабленням

контролю і своєчасного реагування на невиконання функціональних обов'язків відповідних інституцій, своєчасним оновленням правової бази тощо. Водночас відбувся занепад духовно-моральних цінностей людини і суспільства. На підґрунті погіршення забезпечення неухильного дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина, формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності розцвів правовий нігілізм, що також сприяло зростанню злочинності в усіх сферах суспільного життя. Це, своєю чергою, призвело до глибокої недовіри до правоохоронних органів та й політики держави загалом.

Говорячи про оптимізацію протидії злочинності, ми робимо акцент на необхідності суттєвого вдосконалення суб'єктно-об'єктного механізму системи безпеки з метою стабілізації соціально-економічної обстановки в державі, дотримання прав і законних інтересів громадян, що позитивно вплине на кримінологічну ситуацію і правопорядок в країні.

З огляду на це проаналізуємо зміст запобігання злочинності як основоположного елемента «напрямку, спрямованості, функціональної ролі та змістовної сутності ...супротиву злочинам» [1, с. 278; 2, с. 140].

Поняття «запобігання» в кримінальному праві та кримінології трактується як реальна можливість захисту тих соціальних цінностей, які оберігає держава. Воно сприяє не тільки «скороченню сфери застосування кримінально-правових норм, але й так званої ціни злочинності, її шкідливих наслідків» [3, с. 98]. Тобто запобігання – це система заходів, які використовуються у суспільстві для контролю над злочинністю без застосування репресивних дій. Бо цілком очевидно, коли справа дійшла до покарання за вчинений злочин, то мета запобігання не була досягнута і ті заходи, які вживало суспільство, виявились недостатніми для усунення чинників, що обумовили цей злочин.

На поняття запобігання злочинності звертається увага в Резолюції ООН «Елементи відповідального запобігання злочинності: стандарти і норми» [4]. Аналізуючи цей документ доходимо висновку, що його автори відокремлюють поняття кримінологічного запобігання від соціальних програм. Останні використовуються при вирішенні питань «соціальної маргіналізації і відчуження» (п. 15). Тобто йдеться про «соціальне запобігання», яке, як наголошує О. М. Литвак, не є складовою кримінологічних програм; воно лише може бути використане для усунення певних криміногенних чинників на різних рівнях – країн, регіонів, окремих спільнот [3, с. 99].

Таким чином, *кримінологічне запобігання злочинності* – це система заходів, що вживає держава і суспільство для того, щоб знизити рівень злочинності шляхом усунення чи нейтралізації її детермінант, а також відвернення вже розпочатих злочинів.

Запобігання злочинності включає в себе: по-перше, всеохоплюючу систему заходів усіх суб'єктів із спеціально-кримінологічного запобігання злочинності і проявів окремих злочинів; по-друге, ця діяльність здійснюється між двома сторонами суспільством і злочинцем; по-третє, суспільство з метою недопущення злочинних проявів проти самого себе, як запобіжний захід, здійснює усунення детермінант, що сприяють злочинності; по-четверте, будь-яке демократичне суспільство може існувати тільки дотримуючись принципу верховенства права. Закони, які приймає держава для захисту прав і свобод людини, громадянина, повинні відповідати цьому важливому принципу. В разі вчинення злочину держава застосовує примусові заходи – покарання за злочин.

Отже, запобігання злочинності зосереджується не на покаранні винних осіб, а на недопущенні можливих злочинів, а в разі їх розпочинання – своєчасному припиненні.

Виходячи з цього, можна сказати, що запобігання злочинності є однією із сфер соціального управління, спеціально скерованого на профілактику (превенцію) злочинів.

Загальна організація справи запобігання злочинності включає:

- 1) інформаційно-аналітичну роботу;
- 2) визначення стану злочинності, в тому числі латентної;
- 3) виявлення її чинників;
- 4) визначення структури їхнього впливу на злочинність;
- 5) кримінологічне прогнозування і планування;
- 6) законотворчу діяльність щодо протидії злочинності;
- 7) реалізацію відповідних комплексних програм;
- 8) своєчасне припинення розпочатих злочинів та їх розслідування;
- 9) залучення засобів масової інформації та інших інститутів громадянського суспільства до профілактичної діяльності та формування здорового морально-психологічного клімату в суспільстві;
- 10) належну фінансову підтримку наукових досліджень у сфері запобігання злочинності.

Враховуючи вищенаведене, ми вважаємо, що *теоретико-прикладними засадами концепції протидії злочинності* в найближчі 5–10 років має бути:

- 1) активна протидія криміногенним загрозам безпеці людини, суспільства і держави включаючи загальносоціальну, спеціально-кримінологічну та індивідуальну профілактику;
- 2) своєчасна нейтралізація порушень конституційних прав і свобод громадян та правопорядку як гарантії соціально-політичної стабільності в державі;
- 3) поліпшення умов життя всіх членів суспільства та створення атмосфери спокою і безпеки у морально-психологічному плані;

4) всебічне сприяння розвитку громадянського суспільства та усіх його інститутів, а також залучення їх до активної протидії криміногенним загрозам національній безпеці.

Для більш ґрунтовного осмислення засад сучасної концепції протидії злочинності доцільно проаналізувати її генезис в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.

В СРСР на боротьбу зі злочинністю спрямовувались значні зусилля як вищого законодавчого органу країни, так і Комуністичної партії Радянського Союзу як керівної сили суспільства. Так, в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і Союзних республік (1958 р.) у статті 2 «Завдання кримінального судочинства» зазначалось, що одним із них є упередження злочинів та виховання громадян у душі комуністичної моралі.

А в ст. 55 Основ передбачалось, що «при проведенні дізнання, попереднього слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор і суд повинні виявляти причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів [5, с. 302-319].

Задача боротьби із злочинністю чітко простежувалась і в партійних документах. Зокрема, ХХVІІ з'їзд КПРС спрямовував зусилля комуністів на боротьбу зі злочинністю. Пріоритет у цій діяльності надавався виховній роботі та участі громадян в охороні правопорядку [6, с. 160, 162-166]. Радянська система боротьби із злочинністю давала певні результати, про що свідчать статистичні дані. Так, за період з 1972 по 1977 р. кількість зареєстрованих злочинів становила в середньому 140 тис. щороку. Середній темп приросту дорівнював 17%. З 1978 по 1983 р. число злочинів щороку почала зростати і на кінець 1983 р. досягло 237 тис. Це майже в 1,7 разів більше ніж, у 1972 р. (142 тис.), або на 66,9%. Середній темп приросту сягнув 9%.

З 1984 по 1988 р. злочинність наростала дещо повільніше. Середній рівень злочинності в цей період становив 242 тис., а середній темп приросту дорівнював 0,6%.

А починаючи з 1989 по 1995 рр. реєструється різке збільшення злочинів. За ці роки порівняно з попереднім періодом, злочинність збільшилась у 2,6 рази, а середній темп приросту становив 15,1% [7, с. 60].

На жаль, в силу недооцінки владою України стратегічного значення протидії злочинності для майбутнього держави попередня система профілактики злочинів була знівечена. Як приклад, до 1991 р. в структурі МВС України функціонувала служба профілактики, до складу якої входили дільничні інспектори міліції. Позитивний досвід цього підрозділу як на місцевому (районному), так і регіональному рівнях неодноразово висвітлювався в наукових виданнях. Але ця служба у складі МВС була ліквідована і ставку в боротьбі із злочинністю держава

робить на покаранні, кримінально-репресивному підході, тобто, говорячи медичною термінологією, «хірургічному втручанні», а не профілактиці захворювання.

У цьому зв'язку державна політика повинна спрямовуватись на покращення соціально-економічного становища тих верств населення, які потребують цього. У першу чергу, це підтримка сім'ї, дітей, малого і середнього бізнесу, вчителів, лікарів, науковців тощо, оскільки одними із причин злочинності сьогодні в державі є обставини кризового становища, що пов'язані з переходом до нових економічних, політичних, ідеологічних відносин.

У зв'язку з цим для побудови реалістичної концепції протидії злочинності варто звернутися до поняття «політичний режим», який, на нашу думку, є одним із головних у її формуванні.

В теорії держави і права існує два підходи до визначення поняття «політичний режим» – політико-правовий (інституціональний) і соціологічний. Прибічники інституціонального підходу визначають режим як форму правління, спосіб упорядкування існуючої політичної системи [8, с. 35]. Прихильники соціологічного підходу вважають, що режим потрібно розглядати з позиції порядку, такий досягається при рівновазі соціального і політичного, як методу управління, що діє в сукупності ідеологічних, конституційних і соціологічних елементів, які сприяють формуванню політичної влади [9, с. 38]

Ми схилиємося до соціологічної теорії, яка повніше охоплює ключові ознаки політичного режиму. До уваги треба брати і той факт, що кваліфікація політичного режиму визначається: а) ступенем розвиненості політичної демократії в країні; б) існуючим політико-правовим статусом людини.

З урахуванням цього політичні режими поділяють на демократичні й антидемократичні, а останні, у свою чергу, на авторитарні і тоталітарні.

Виходячи із сутності режиму, влада визначає концептуальні засади протидії злочинності, бо будучи інтегрованою в нього влада стоїть перед дилемою вибору форм і методів боротьби зі злочинністю. З огляду на це дамо основні ознаки політичних режимів.

Авторитарний режим є яскраво вираженою монополією на владу окремої особи, угруповання або політичної партії, рішення яких повинно виконуватись беззаперечно. Єдиний центр управління спирається на досить могутній поліцейський і військовий апарат, який діє за принципом пріоритету інтересів держави над особою. Авторитарний режим поділяють на: а) революційний – спрямований на зміну типу суспільно-політичного та економічного розвитку; б) стабілізаційний – спрямований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу.

Тоталітарний режим має місце там, де держава намагається встановити всеосяжний контроль над усіма процесами, що відбуваються в суспільстві. Це стосується ідеології; економічного і соціального розвитку країни; системи господарювання; інформаційного простору; системи контролю за всім, що відбувається в суспільстві, у тому числі, боротьби зі злочинністю.

Демократичний режим уособлює владу народу і визначається від ключового терміну демократія, яке походить від грецького *demokratia*: «*demos*» – народ і «*kratos*» – влада. Це влада народу, народовладдя, що витікає з організації та функціонування державної влади на засадах визначення народу її джерелом і носієм. Ґрунтується на принципах справедливості, рівності і добробуту усіх при розв’язанні проблем і питань суспільного врядування [10, с. 92]. Демократичному режиму притаманні риси правової держави: вільний розвиток людини; захист і розвиток усіх форм власності; захищеність прав і законних інтересів; виборність і змінюваність центральних та місцевих органів влади тощо.

Аналізуючи розвиток України, можна відмітити, що від репресивно-тоталітарного режиму 70-х – початку 80-х років, коли тоталітарний контроль здійснювався за всіма сферами життєдіяльності суспільства, Українська РСР під впливом історичних, зовнішніх і внутрішніх процесів прийшла до авторитарного режиму (80-ті – початок 90-х років). З цього часу під впливом внутрішніх протиріч та глобалізаційних викликів почали проявлятися перші проблиски демократії. Була дозволена співпраця з іноземними фірмами, з’явилися перші кооперативи. Але недосконале законодавство сприяло появі нових видів злочинних проявів (тіньова економіка, рекет), що вплинуло на зростання злочинності. Так, наприклад, недосконалість Закону України «Про кооперацію» дало змогу кооперативам у співпраці з іншими суб’єктами господарювання здійснювати розрахунки як в безготівковій формі так і готівкою. Це сприяло, за експертними оцінками, незаконному привласненню злочинцями майже 40% обігових коштів.

Незалежна Україна почала відходити від тоталітарного режиму, який був характерний СРСР, і стала на шлях розбудови демократичної, соціальної і правової держави. Але цей процес проходить нерівномірно і ще далекий до свого завершення. Треба зазначити, що на початку 90-х років ХХ ст. контроль над злочинністю дещо послабшав, але разом з цим і зменшилась його ефективність, що сприяло стрімкому зростанню злочинності. На це звертають увагу Л. В. Багрій-Шахматов, В. І. Борисов, О. М. Джу́жа, А. П. Закалюк, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. Я. Тацій, В. П. Тихий та інші вчені.

Послідовний рух, спрямований на зміну суспільно-політичного ладу в Україні, призвів до непередбачуваних наслідків. Поступово, але регресивно втрачалися позиції в усіх сферах життя суспільства. Влада втрачала контроль над позитивним розвитком країни, що також сприяло росту загальнокримінальної злочинності. Так, якщо в 1990 р. було зареєстровано 369,8 тис. злочинів, то в 2010 р. – 505,4 тис. (зростання на 37%). Незалежний моніторинг українського суспільства засвідчив, що в кризові періоди рівень недовіри до вищих органів влади – Верховної Ради України, Президента України, Уряду – був у межах 30%, що є дуже критичним [11, с. 306–387]. На це потрібно оперативно реагувати, оскільки серед основних функцій держави, поряд з політичною, економічною, соціальною, екологічною, оподаткування, фінансового контролю, розвитку культури, науки і освіти, є охорона прав та свобод людини і громадянина та забезпечення режиму законності і правопорядку. Дві останні якраз і передбачають забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, дотримання законності, покращення структури правоохоронних органів для протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суспільства.

Дієвість даних функцій передбачає взаємодію з соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурологічними, духовними та іншими передумовами життєдіяльності суспільства. Взаємообумовлююча реалізація усіх функцій держави якраз і дає змогу вирішувати ті завдання і цілі, які ставить перед собою держава, в даному випадку – протидії злочинності.

Фундаментальною основою при забезпеченні режиму законності і правопорядку є по-перше, хто є суб'єктом; по-друге, для якої мети здійснюються певні кроки; по-третє, якими засобами будуть досягнуті бажані результати і чи не є вони протизаконними.

Усвідомлення цього процесу є необхідною умовою, бо реалізація владою цієї функції може здійснюватись, як ми відмічали вище, з певними особливостями, які притаманні як демократичним, так і антидемократичним: авторитарним і тоталітарним політичним режимам, що і обумовлюють сутність державної правової політики, що реалізується завдяки кримінально-правовій системі.

З огляду на це треба зазначити, що політична влада – це здатність суб'єкта реалізувати свою волю за допомогою відповідних кримінально-правових норм, опираючись на примус і спеціальний апарат примусу. Причому вищим рівнем політичної влади є державна влада, бо тільки вона може видавати обов'язкові для всіх закони. Водночас держава забезпечує дотримання законів за допомогою своїх правоохоронних органів. Якщо державна влада дотримується демократичних засад і процедур,

що само по собі характеризує політичний режим, то цим забезпечується режим законності і правопорядку. Тут, в першу чергу, відстоюються принципи верховенства права і дотримання законності, рівності всіх перед законом, гласності тощо. І ні в якому разі власні інтереси не висуваються на перевагу інтересів суспільства.

На даному етапі розвитку українського суспільства створюються передумови для налагодження дієвої кримінально-правової системи протидії злочинності і, зокрема, рецидивної, організованої злочинності, злочинності у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, злочинності неповнолітніх тощо. Але всі попередні концепції, програми, що спрямовувались на протидію і запобігання злочинності, як ми вже відмічали вище, не досить суттєво впливали на зменшення злочинності та стабілізацію кримінологічної ситуації в країні.

Однією з причин цього було те, що вони націлювались на посилення репресивних методів боротьби зі злочинністю, що досягалося завдяки прийняттю нових законів і інших нормативно-правових актів, зростанню кількості і чисельності правоохоронних органів, чисельності відповідних перевірок, що призводило до боротьби заради самої боротьби. При такому підході всі суб'єкти ставали на позицію жорсткого нормативізму, швидких змін правових актів щодо подолання злочинності. Але при цьому втрачалась сама сутність концепції протидії злочинності, нівелювались доктринальні положення Конституції України [12, с. 143-157].

Слід усвідомити, що вже не спрацьовує ідея «влада на почутті страху», але ще і не діє формула «влада на законі». Ті демократичні зміни, які з 1990 р. розпочалися у нашій державі, прийняття Конституції України (1996 р), визнання принципу верховенства права, відмова від каральних підходів до боротьби зі злочинністю (прийняття нового Кримінального кодексу України, 2001 р.) – націлюють на протидію злочинності і забезпечення безпеки суспільства як пріоритету державної політики.

Таким чином, основуючись на генезисі історичного досвіду та демократичних, соціальних і правових принципах існування сучасного українського суспільства, ми вважаємо, що необхідний новий підхід до формування концепції протидії злочинності, яка має передбачати більш цілеспрямовану і узгоджену суб'єктну діяльність, прогнозованість етапів її реалізації відповідно до обраних пріоритетів.

З огляду на це підготовка концепції протидії злочинності має передбачати:

– по-перше, чітке визначення об'єкта протидії. Якщо виходити з того, що злочинність є певна парадигма, «продукт домовленості» суспільства (конвенціональність соціальних девіацій), то в такому разі що є злочином, вирішує законодавець, а правоохоронні органи лише

констатують цей факт. Але концепція як основний документ програмних дій включає і заходи, спрямовані на виховання у громадян правової культури, поваги до закону і правоохоронних органів, ресоціалізацію осіб, що звільнені з місць позбавлення волі. Потрібно брати до уваги і той аспект, що злочинність в Україні, як і в інших країнах світу, постійно зростає. Це потребує ясності щодо засобів її запобігання, аби вона не захлснула суспільство;

– по-друге, для забезпечення мети потрібно вивчати і узагальнювати існуючі наукові напрацювання у цій царині (підручниках, монографіях, наукових доповідях, авторських курсах лекцій), зокрема, криміногенні фактори, що обумовлюють сучасну злочинність;

– по-третє, в Україні немає наукових даних про ефективність тієї чи іншої превентивної програми. Мова не може йти про якийсь вузько відомчий підхід. Тут потрібна міжвідомча і міждисциплінарна інституція, яка б на підставі кримінологічно-значимої інформації розробляла критерії ефективності політики протидії злочинності, оцінювала поточну ситуацію і виробляла пропозиції щодо організації дієвого запобігання злочинності на перспективу. Таким органом може бути Координаційний комітет протидії злочинності.

Запропонований концептуальний підхід дещо відрізняється від тотального політичного, ідеологічного і правоохоронного контролю, які, хоч і призводили до відносно невисокої реєстрації рівня злочинності (70–80-і роки ХХ ст.), але, як свідчить історія, сама така система призвела до приховування злочинів від реєстрації, збільшення латентної злочинності, ухилення від покарань.

У цьому зв'язку кримінологічна концепція протидії злочинності має бути виразником тих соціальних, економічних, політичних і правових змін які впливають на розвиток громадянського суспільства.

Ґрунтуючись на вищезазначених положеннях, пропонуємо свій підхід до підготовки концепції протидії злочинності в Україні, який базується на власному досвіді та аналізі наукової літератури з питань безпекознавства і кримінології.

Перший етап – комплексне планування заходів та їх суб'єктне визначення. Це потребує не тільки організації, а і визначення заінтересованих суб'єктів (державних органів, громадських об'єднань, громадян). Узгодженість їхніх дій має бути визначена в Законі України «Про запобігання злочинності».

Другий етап – напрацювання конкретних заходів, які повинні відповідати меті концепції.

Структура концепції пропонується в такому вигляді:

1. Преамбула.
2. Значення криміногенних факторів, що обумовлюють злочинність.
3. Заходи загальносоціальної профілактики злочинів.
4. Заходи спеціально-кримінологічної профілактики злочинів.
5. Механізм протидії злочинності.
6. Заходи реалізації концепції протидії злочинності.

У преамбулі має бути обґрунтована актуальність і своєчасність вирішення даної проблеми на основі аналізу соціально-економічної, правової і інших сфер життєдіяльності суспільства, що призвели до ускладнення кримінологічного стану в державі. Далі робиться середньостроковий і довгостроковий кримінологічний прогноз. Вказуються криміногенні фактори, що детермінують злочинність та загрожують внутрішній безпеці суспільства. Визначається механізм протидії злочинності (мета, принципи, методи та засоби). На основі цього затверджується Державна програма протидії злочинності на певний період, яка повинна узгоджуватись із програмою забезпечення національної безпеки.

Заходи загальносоціального характеру доцільно розподілити на декілька видів, зокрема:

а) заходи соціально-економічного характеру, які нейтралізують криміногенний вплив як зовнішніх факторів (глобалізаційні виклики і загрози, екологічна небезпека, нелегальна міграція, транснаціональна злочинність і прояви тероризму), так і внутрішніх шляхом стабілізації економіки, збільшення робочих місць і соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, малого і середнього бізнесу;

б) заходи щодо підвищення індексу людського розвитку через надання якісної медичної допомоги, лікування, реабілітації тощо;

в) заходи щодо покращення соціально-психологічного клімату суспільства, зокрема, стабілізації соціально-політичної активності населення, підвищення рівня моральності, правової культури, нетерпимості до правопорушень, злочинності, зростання ролі інформаційно-ідеологічного чинника на правосвідомість громадян, поліпшення фахової зорієнтованої підготовки юристів з міжгалузевими знаннями, здатних до творчого, самостійного і професійного кримінологічного мислення, прийняття відповідальних рішень;

г) заходи щодо етнополітичної безпеки і міжнаціональної єдності, що передбачає усунення протиріч етнічних угруповань та етноцентризму масових рухів, консолідацію суспільства на національній ідеї, запобігання проявам екстремізму;

д) заходи щодо залагодження міжконфесійних конфліктів у суспільстві: зменшення умов для релігійної нетерпимості у сфері міжетнічних і

міжконфесійних відносин, формування високої духовності і нетерпимості до проявів екстремізму;

е) заходи щодо усунення загроз в інформаційній сфері, які включають підвищення інформаційно-правової підготовки працівників правоохоронних органів, впровадження новітніх технологій з обміну і захисту інформації, що не підлягає розповсюдженню тощо.

До заходів спеціально-кримінологічного характеру треба віднести:

а) делімітацію і демаркацію кордонів України, що полегшить боротьбу з нелегальною міграцією, контрабандою, наркотрафіком, торгівлею людьми тощо;

б) заходи, що стосуються протидії злочинності у конкретних галузях народного господарства, де злочинні прояви мають тенденцію до зростання: економічна сфера, інвестиційна та інноваційна сфери, банківська сфера;

в) заходи запобігання окремих видів злочинності;

г) заходи профілактики злочинів у конкретних регіонах країни де спостерігається тенденція до їх збільшення;

д) заходи профілактики злочинів серед окремих соціальних груп, особливо тих, що вирізняються різними формами антисоціальної поведінки, зокрема, проведення системи реінтеграції бездомних громадян; заходів, що націлені на зменшення бездоглядності дітей, з метою недопущення втягування їх у злочинну діяльність; соціальна адаптація осіб, звільнених з місць позбавлення волі, непрацюючих, займаються незаконним обігом наркотиків, систематично пиячать.

Механізм протидії злочинності передбачає координацію діяльності всіх суб'єктів безпеки у забезпеченні життєдіяльності об'єктів безпеки і націлюється на пріоритетність національних інтересів у зниженні рівня злочинності. Заходами суб'єктної протидії злочинності є підвищення професійної майстерності, ресурсного і наукового забезпечення відповідних державних органів, громадських об'єднань і громадян; посилення інформаційно-аналітичної роботи, кращий підбір кадрів, що займаються питаннями запобіганням злочинності, підвищення їхньої кваліфікації; фінансове забезпечення (бюджетного та позабюджетного (приватного, міжнародних фондів); тісна співпраця з правоохоронними органами інших держав тощо.

Заходи реалізації концепції протидії злочинності передбачають доведення її положень до безпосередніх виконавців та визначення форм контролю за здійсненням запланованих заходів. Важливою складовою дієвості концепції є підведення проміжних підсумків зробленого, що дозволяє проаналізувати досягнуті результати, виявити допущені прорахунки та вчасно усунути їх у наступний період.

Методологія концепції обумовлена тією стратегією яку держава вважає за потрібне застосувати завдяки кримінально-правовій системі. Але зрозуміло, що основна увага тут має зосереджуватись на забезпеченні пріоритетності інтересів особи як більш вагомих, ніж інтереси держави. Нині серед реальних загроз внутрішній безпеці України є бідність, порушення прав людини на безпеку, працю, здорове довкілля, охорону здоров'я, розповсюдження наркоманії, пияцтво, падіння духовності в суспільстві, деградація соціальної сфери, визнання загально-суспільною нормою масове порушення законів і намагання вирішити всі соціальні проблеми тільки шляхом виживання, без орієнтації на розвиток особистості. Розв'язання цих нагальних проблем дасть змогу особі стати більш заможною, вільною, впливовою, що і є найвищою соціальною цінністю. Але це ніяк не означає послаблення ролі держави у захисті прав особи. Остання ніколи самостійно не зможе вирішити питання особистісної безпеки чи безпеки своїх близьких, відновити права, порушені злочинцем. Тут потрібна допомога держави, і тому партнерська взаємодія особи і держави є вкрай необхідною. Права людини можуть бути гарантовані тільки сильною державою яка буде спроможна керувати суспільством, допомагати розвиватися особистості. Також права особи аж ніяк не звільняють її від обов'язків як суб'єкта суспільних відносин взагалі і правовідносин зокрема. Тому механізм їх взаємообумовлюючих відносин є пріоритетним у протидії злочинності і забезпеченні внутрішньої безпеки суспільства.

Права і обов'язки всіх громадян встановлюються на основі рівності всіх перед законом. Реалізація прав повинна органічно доповнюватись відповідними обов'язками, які виступають гарантом реалізації і захисту прав.

Усі права людини, що передбачені конституцією, є невідчужуваними, такими, що не можуть бути звужені чи скасовані (ст. 22 Конституції України). Жодний державний орган чи державний службовець не має права порушувати ці права.

Але в дійсності стан речей дещо інший: приналежність до владних установ певного рівня є, так би мовити, уособленою індульгенцією на збільшення прав порівняно з іншими громадянами в суспільстві. І влада, не заперечуючи це, стає привабливою для осіб, які за її рахунок намагаються досягти певних привілеїв: особисте збагачення, вирішення корпоративних інтересів тощо.

Такий стан речей є недопустимим, бо втрачається суть демократії – народовладдя. Влада перестає бути відповідальним службовцем суспільства. Тому потрібен громадський контроль за діяльністю суб'єктів, які діють в загальному механізмі протидії злочинності.

Цілком зрозуміло, що діяльність влади спрямована і безпосередньо сприяє здійсненню головних загальнодержавних функцій – економічної, політичної, соціальної, правової, екологічної тощо. Базуючись на цьому, після проголошення певних пріоритетів розвитку суспільства та гасел протидії злочинності і їх невиконання чи неналежного виконання влада в особі конкретних виконавців повинна нести політичну, правову і навіть моральну відповідальність перед суспільством за невиконання взятих на себе зобов'язань.

Важливо оптимізувати порядок прийняття управлінських рішень у сфері протидії злочинності. Тут треба активніше використовувати досвід і знання всіх заінтересованих суб'єктів безпеки із залученням наукових інституцій, експертів, пропозицій органів місцевого самоврядування і громадських організацій, ЗМІ, окремих громадян, а також позитивних напрацювань у зарубіжних країнах.

Безпосередня реалізація даної концепції має багатоаспектний характер. Вона включає в себе управлінську діяльність, підбір кадрів, та їх належну підготовку з урахуванням новітніх кримінологічних та суспільних реалій, оптимальне формування відповідних підрозділів і їх розміщення, розробку та впровадження нових видів технічних засобів, матеріальне і ресурсне забезпечення, аналіз ефективності прийнятих рішень і корегування їх у разі потреби.

Потрібно підкреслити, що корегування передбачуваних заходів у затвердженій програмі дій у процесі її виконання може здійснюватись у разі непередбачуваних соціальних, економічних і інших змін у суспільстві. Але така ситуація негативна як для самої програми, так і для її виконавців, і свідчить, що її розробники некваліфіковано підійшли до обґрунтування напрямів, форм та заходів запобігання злочинності.

Координація діяльності суб'єктів на всіх її рівнях вкрай необхідна. Це пов'язано з тим, що в реалізації концепції бере участь велика кількість суб'єктів і без координації їхніх дій бажаного результату досягти важко, навіть неможливо.

Тому пропонуємо при Президентові України створити Координаційний комітет протидії злочинності з регіональними відділеннями. Але створення такого комітету під егідою лише державних інституцій, зокрема правоохоронних органів, може звестися лише до «державного контролю» над рівнем злочинності та відсторонення громадських об'єднань і громадян від цього процесу. З огляду на це, у створенні цього комітету мають брати участь як державні інституції, зокрема правоохоронні органи, так і органи місцевого самоврядування, громадські організації та інші заінтересовані суб'єкти, що допоможе більш якісно управляти процесом протидії злочинності на державному і регіональному рівнях.

Завданнями цього комітету мають бути:

- визначення державної політики у сфері протидії злочинності;
- аналіз соціально-економічного стану в країні та розробка рекомендацій його стабілізації;
- аналіз чинного законодавства та науково-обґрунтовані пропозиції покращення кримінально-правової системи;
- проведення кримінологічної експертизи законопроектів та інших нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України;
- розробка методик визначення ризиків та збитків від злочинів у різних сферах господарювання та заходів їх мінімізації;
- визначення рівня латентної злочинності та формування пропозицій і рекомендацій щодо її зменшення;
- аналіз стану транснаціональної злочинності та розробка пропозицій щодо зменшення її впливу на криміналізацію суспільства;
- узагальнення практики протидії злочинності;
- координація діяльності галузевих міністерств, державних комітетів та відомств, громадських організацій з правоохоронними органами з питань реалізації заходів запобігання та протидії злочинності;
- координація наукових досліджень та їх супроводження в процесі реалізації в практичну діяльність;
- координація та організація міжнародного співробітництва в галузі профілактики та протидії злочинності на міждержавному рівні;
- координація у розподіленні ресурсів відповідно Державному бюджету, заінтересованим суб'єктам задля протидії злочинності.

Виконання цих завдань дозволить:

- підвищити ефективність протидії злочинності;
- зменшити рівень неузгодженості спільних запобіжних заходів між усіма суб'єктами безпеки;
- вдосконалити взаємодію державних інституцій, громадських органів і громадян щодо протидії злочинності і забезпечення безпеки;
- оптимізувати використання матеріально-технічних та фінансових ресурсів, що надійшли з Державного бюджету чи вітчизняних або іноземних інвесторів.

Список використаних джерел

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007- 2008. – Кн. 3: Практична кримінологія. – 2008. – 320 с.

2. Зелінський А. Ф. Кримінологія: [курс лекцій] / А. Ф. Зелінський. – Харків: Прапор, 1996. – 260 с.

3. Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально- криміно-логічного запобігання злочинності / О. Литвак // Право України. – 2001. – № 5. – С. 97–103.
4. Елементи відповідального запобігання злочинності: стандарти і норми. – Резолюція ООН 1937/31; 21/7/97.
5. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик: [сб. документов]. – М.: Юрид. лит., 1982. – 352 с.
6. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Политиздат, 1986. – 352 с.
7. Курс кримінології: Загальна частина : підручник: у 2 кн. / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужи. — К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
8. Lasswell H. D., Kaplan A. Power and Society. –New Haven, 1950. – P. 35.
9. Quermonne J. L. Les regimes politigues occidentaux, 1986. – P. 38.
10. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
11. Українське суспільство. Моніторинг. 2000 р.: Інформаційно-аналітичні матеріали / [ред. В. М. Ворона, А. О. Ручка]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – 389 с.
12. Зеленецький В. Методологічна функція загальної теорії боротьби зі злочинністю / В. Зеленецький // Вісник академії правових наук України. – Харків, 2002 . – № 4 (31). – С. 143–157.

3.7. Суб'єктивна сторона складу злочину незаконне полювання

Проблема суб'єктивної сторони злочинів і досліджуваного складу злочину, зокрема, відноситься до числа найменш вивчених. Це робить її надто актуальною, особливо в період дії чинного КК України в сфері боротьби зі злочинами, що стосуються навколишнього природного середовища. Невирішеність багатьох питань, що стосуються суб'єктивної сторони цього складу злочину, вимагає розгляду деяких загальних питань цієї проблеми, без яких подальше дослідження може мати певні труднощі та дискусійні моменти.

Не претендуючи на їх остаточне вирішення і маючи на увазі обмеження за обсягом роботи, ми зосередимося на вивченні лише тих із них, що безпосередньо пов'язані з висновками по темі нашого дослідження.

В юридичній літературі суб'єктивна сторона складу злочину і, зокрема, передбаченого ст. 248 Кримінального кодексу України, визначається як психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його наслідків з певною формою вини, мотивом і метою [1, с. 115]. Таким чином, однією і тією ж формулою психічного ставлення позначається і частина, і ціле – суб'єктивна сторона і вина, що є певною проблемою.

Іноді вказується дещо інакше: психічне ставлення особи до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків характеризується виною, мотивом і метою злочину [2, с. 161; 3, с. 142]. Проте і таке визначення не повністю обґрунтоване, оскільки психічне ставлення суб'єкта являє собою вину в формі умислу і необережності, а вся суб'єктивна сторона включає в себе не лише названі, але й інші компоненти, зокрема, емоції, що проявляються в злочинній поведінці.

Існує думка, що під суб'єктивною стороною злочину слід розуміти психічну діяльність особи, безпосередньо зв'язану з вчиненням злочину [4, с. 6]. Ця думка найбільш мотивована, оскільки вона не співпадає з визначенням вини, передбаченим ст. 23 КК України. Отже ототожнення вини з суб'єктивною стороною злочину є недостатньо обґрунтованим. Проте найбільш обґрунтованим, на наш погляд, є таке визначення суб'єктивної сторони злочину: «Це внутрішня сторона злочину як асоціального мотиваційного вчинку, яка є психічною діяльністю особи, що відображає її ціннісно-сміслову ставлення до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, наслідків і має разом з наслідками злочину особистісний смисл та характеризується виною, мотивом, метою і емоціями» [5, с. 178].

Не вдаючись у подальшу дискусію з приводу визначення, ми вважаємо, що необхідно взяти все істотне з цих визначень і використати в дослідженні суб'єктивної сторони складу злочину незаконне полювання.

В цьому аспекті слід зазначити, що ознаки суб'єктивної сторони конкретного складу злочину або називаються в диспозиції статті Кримінального кодексу України, або визначаються характером злочинного посягання. Вони мають неоднакове призначення. Так, вина є обов'язковою ознакою складу злочину. Без неї відсутній склад злочину, а тому не може бути кримінальної відповідальності (ст. 62 Конституції України, ст. 2 КК України).

Вина, як відомо, виражається в психічному відношенні особи до вчиненого злочину у формі умислу і необережності [6, с. 179]. Зміст же форми вини розкривається в ст. 24 і 25 КК України. Наука кримінального права розглядає вину особи, виражену в злочині, як факт об'єктивної дійсності (тобто як об'єктивну істину), яку повинен встановити дізнавач, слідчий, прокурор, суд. При цьому теорія кримінального права України відкидає «оціночний» критерій розуміння вини, що мав місце в працях деяких вчених. Так, вважаючи невдалим визначення поняття вини в традиційному її розумінні, Б. С. Утевський запропонував своє визначення, вмістивши в нього оціночний момент [7, с. 103]. Його концепція про вину як оціночну категорію, що виражена в негативному судженні судді про поведінку підсудного, взята на озброєння практиками, могла б мати негативний вплив на діяльність органів правосуддя.

Методологічною основою пізнання психіки особи до вчиненого нею злочину є критерій її з'ясування через аналіз діяльності особи, яка вчинила злочин [8, с. 8]. Ось чому суб'єктивна сторона злочину повинна встановлюватись через перелік юридично значимих ознак об'єктивної сторони складу злочину, на підставі яких проводиться розподіл злочинів з формальним або матеріальним складом. Вони неоднаково відображаються у свідомості винного. Тому в юридичній науці приділяється значна увага з'ясуванню змісту вини у злочинах з формальним складом, до яких відноситься і незаконне полювання (за винятком вчинення цього злочину, що завдав істотної шкоди (ч. 1 ст. 248 КК України)).

Як відомо, з цього питання в науці кримінального права існує дві точки зору: одні автори стверджують, що у злочинах з формальним складом вина виражається в психічному ставленні не лише до дій, але й до наслідків [9, с. 27; 10, с. 6]; інші вважають, що у формальних складах, де наслідок не є ознакою об'єктивної сторони таких складів злочину, психічне ставлення до нього не впливає на форму вини і кваліфікацію злочинів (тобто в злочинах з формальними складами форма вини визначається психічним ставленням до дій) [11, с. 74].

Ми повністю поділяємо другу точку зору, тому що вона не ігнорує різницю між матеріальними і формальними складами, що обумовлена їх законодавчою конструкцією.

Виходячи із таких загальних методологічних передумов, перейдемо до розгляду суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 248 Кримінального кодексу України. Це питання необхідно розглядати виходячи: 1) з позиції існуючих точок зору на вину стосовно злочинного полювання; 2) з позиції конструкції указанного складу злочину і можливого ставлення особи до дій і наслідків, а також на підставі існуючої практики.

В юридичній літературі існують такі точки зору щодо вини у злочині, передбаченому ст. 248 КК. Так одні автори вважають, що цей злочин може вчинятися з умислом або необережною формою вини [12, с. 528; 13, с. 561; 14, с. 444]; інші – наполягають, що ці злочини вчиняються у формі умислу відносно діяння і наслідків [15, с. 417]. Існує думка, що злочин передбачений ст. 248 КК характеризується умислом [16, с. 663].

Нам здається, що автори першої точки зору не враховують конструкцію складу злочину, нормативне і наукове визначення полювання, що їй сприяло їхньому такому сприйняттю вини.

Більш прийнятною в цьому аспекті є позиція авторів другої і третьої точок зору. В той же час і вони не враховують того, що ставлення до наслідків (істотна шкода) можливе також із побічним умислом.

У ст. 248 Кримінального кодексу України відсутні будь-які вказівки щодо форм вини та інших ознак суб'єктивної сторони цього складу злочину. Разом з тим, структура об'єктивної сторони незаконного полювання, характер дії, знаряддя і засоби його вчинення, способи, які застосовували виконавці, а також наслідки злочину вказують на те, що цей злочин чиниться умисно. Мотиви умисних діянь можуть бути різними. Однак вони на кваліфікацію вчиненого не впливають, а можуть лише бути враховані судом під час призначення певної міри покарання.

Для того, щоб дати будь-які теоретичні пояснення і практичні рекомендації правоохоронним органам з зазначеної проблеми, необхідно звернутися до дій, які винний вчинив під час незаконного полювання. Описання дій, викладених у попередньому підрозділі роботи та у другому розділі монографічного дослідження, дає підстави констатувати, що особа не може займатись пошуком, вистежувати з метою добування, вилову, переслідування звірів і птахів з необережності і, тим більш, з побічним умислом (про це свідчить аналіз 100% кримінальних справ). Те ж саме можна сказати і про такі дії, коли винний здійснює їх тільки з конкретним наміром. Це стосується такої ситуації, коли винний перебуває в угіддях з рушницею (в т.ч. й у зібраному вигляді), з ловчими птахами, капканами й іншим знаряддям полювання поза дорогами загального користування з добутою продукцією, якщо ці дії завдали істотної шкоди.

Вчинення злочину з формальним складом неможливе з побічним умислом, тому що останній передбачає допущення шкідливих наслідків, що є характерним тільки для злочинів з матеріальним складом. Ці висновки підтверджуються проведенням нами опитуванням працівників правоохоронних органів, що займалися розслідуванням справ з незаконного полювання (97% із 100 опитаних вказали на прямий умисел вчинення цих злочинів).

В практичній діяльності може виникнути питання про форму й види вини, коли незаконним полюванням спричиняється істотна шкода, що характерне для злочинів з матеріальним складом. В цьому випадку дії, що можуть призвести до шкоди в результаті переслідування з метою добування, вистежування з метою добування й самого добування звірів і птахів, можливі із прямим умислом, а також і побічним – до наслідків, не дивлячись, що незаконне полювання є цілеспрямованим. Наша думка підтверджується і наявністю соціальної обумовленості зазначених норм, а також свідчить про те, що вони прийняті з метою боротьби з цілеспрямованим знищенням мисливських звірів і птахів. Ми маємо в цьому підтримку юристів і судової практики [17, с. 114; 18, с. 396].

Таким чином, підводячи підсумок вищевикладеному, необхідно відзначити, що інтелектуальний момент умислу в незаконному полюванні характеризується усвідомленням небезпечного характеру цих дій, а для складів злочинів і з матеріальним складом і передбаченням суспільно небезпечних наслідків. Інакше кажучи, суб'єкт усвідомлює суспільну небезпечність таких дій, які порушують або ставлять під загрозу порушення суспільні відносини, що забезпечують охорону, раціональне використання, оздоровлення та відтворення мисливських звірів і птахів. В тих випадках, коли особа не усвідомлює хоча б однієї з указаних ознак об'єктивної сторони, не існуватиме складу злочину, передбаченого ст. 248 Кримінального кодексу України.

Вольовий момент умислу в незаконному полюванні характеризується бажанням вчинити такі дії як незаконне полювання, а по відношенню до наслідків (ч. 1 ст. 248 КК) – бажанням настання таких наслідків, або свідомим їх допущенням.

На підставі викладеного можна стверджувати, що законодавча конструкція об'єктивної сторони незаконного полювання, характер дій, знарядь і засобів його вчинення, а також способів, що застосовуються винними, та наслідки вказують на те, що ці злочини вчиняються тільки з прямим умислом. Мотиви умисного діяння можуть бути різними. Однак вони на кваліфікацію вчиненого не впливають, а лише можуть бути враховані судом під час призначення міри покарання.

Правильно, на наш погляд, відмічав Б. С. Вікторов, що «безмотивних діянь не існує...» [19, с. 15]. Тому відповідно до п. 2 ст. 64 КПК України та ст. 234 цього ж законодавчого акта органи дізнання, суд у кожній кримінальній справі зобов'язані встановити форму вини, мотив і мету вчинення певного злочину. Обґрунтуванню вини, чіткому з'ясуванню мотивів і мети незаконного полювання слід приділяти більше уваги, ніж це робиться на практиці. Адже якщо метою цього злочину була нажива, то це підвищує значно суспільну небезпечність його і має бути враховано судом під час призначення відповідної міри покарання.

Як свідчить вивчення нами юридичної літератури та кримінальних справ з незаконного полювання, вихідним моментом вчинення цього злочину є усвідомлення мотиву, яке супроводжується постановкою суб'єктом певної мети. Без проникнення у психологічну структуру правова оцінка злочину ускладнюється. Але у відомих працях цей аспект, на жаль, глибоко не досліджувався [20, с. 20-21; 21, с. 26-27; 22, с. 40]. Тільки С. Б. Гавриш робить спробу сформулювати цю проблему, але лише на постановочному рівні [23, с. 199].

На основі репрезентативного фактичного матеріалу встановлена суть мети та мотиву злочинів, передбачених ст. 248 КК України, що вчиняються в Україні. Ця суть проявляється у:

1) задоволення егоїстичних потреб або любительських інтересів – 25% справ зазначеної категорії;

2) нажива – 50% досліджуваних справ про незаконне полювання;

3) інша мета – 25% справ, що нами вивчені із всього масиву справ.

Мета (перспектива) – джерело спрямованості суб'єкта, його активності. Вона, як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії, відображає уявну модель майбутнього (чого б хотіла досягнути особа в результаті своїх дій). При цьому в кожному конкретному випадку може бути не одна мета дії, але певна з них все ж домінує і це логічно, тому що вона має певні порядки домінант. Таким чином, мотиви злочинів, передбачених ст. 248 КК України, як свідчить наше дослідження, є:

1) егоїзм, безвідповідальність – 25% вивчених нами справ;

2) користь – 70% проаналізованих справ зазначеної категорії;

3) інший мотив – 5% досліджених нами кримінальних справ.

Мотив – це завжди психологічна причина вчинку. Як такі виступають усвідомлені спонукання, інтереси, емоції тощо.

Як свідчать результати дослідження, спектр мети та мотивів досить широкий і різнобарвний. Його аналіз та доведення до потенційних суб'єктів (порушників закону) може виконувати превентивну роль, а саме попередження досліджуваного злочину. Зокрема, не важко бачити, що деякі мотиви виконують роль спонукальних сил, які штовхають

людину на вчинення конкретної дії. Мотиви можна розділяти на раціональні (пов'язані з потребою) та емоційні. Мотив зазначеного злочину можна визначити як усвідомлене спонукання (потяг) до вчинення незаконного полювання. Саме такий підхід і ставлення до цих ознак матиме вагоме значення для теорії кримінального права та практики.

В публікаціях за останні роки у відношенні до суб'єктивної сторони, досліджуваних складів злочинів з'явилися судження, що ці злочини характеризуються умисною або необережною виною [14, с. 561; 24, с. 692; 25, с. 528]. Зазначені судження зроблені без достатнього обґрунтування.

Існує ще думка, що незаконне полювання характеризується прямим і побічним умислом (при настанні наслідків) [26, с. 213].

Все вище зазначене, а також дослідження досудового слідства і судової практики свідчить, що злочин, передбачений ст. 248 КК України, може вчинятися лише з прямим умислом, коли йде про нього мова як про злочини з формальним складом. Натомість за ознакою істотної шкоди психічне ставлення можливе як з прямим, так і побічним умислом до наслідків.

Список використаних джерел

1. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий. – К.: Правові джерела, 1998. – 1088 с.
2. Светлов А. Я. Субъективная сторона преступления // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С.160–188.
3. Ломако В. А. Поняття і значення суб'єктивної сторони злочину // Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів вищ. спец. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. Ю. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 142–144.
4. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М.: ООО «Прообразование», 2001. – 135 с.
5. Нікітіна І. В., Матвійчук В. К., Нікітін Ю. В. Психолого-кримінологічні детермінанти визначення суб'єктивної сторони злочину: новий аспект // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – К.: КІВС, 2004. – С. 171–178.
6. Советское уголовное право: Общая часть. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 517 с.
7. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1950. – 319 с.

8. Дагель П. С. Михеев Р. И. Установление субъективной стороны преступления. – Владивосток: ДВГУ, 1972. – 136

9. Никифоров Б. С. Об умысле по действующему законодательству // Советское государство и право. – 1965. – № 6. – С. 26-28.

10. Таций В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления: Объект и система. – Харьков: Вища школа, 1984. – 231 с.

11. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве // Ученые записки ДВГУ. – Владивосток, 1969. – Вып. 21. – Ч. 1. – С.60–74.

12. Панько М.М. Комментарий к ст. 248 УК Украины // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под редакцией Ю.А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. – Харьков, ООО «Одиссей», 2001. – С. 526–528.

13. Клименко В. А. Коментар до ст. 248 КК України // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / за ред. С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – С.556–562.

14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К. : «Форум», 2001. – Ч. 2. – 984 с.

15. Крупко Д. І. Уголовно-правовая охрана живых организмов // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Е. Л. Стрельцова. – Харьков.: ООО «Одиссей», 2002. –С.415–420.

16. Дудоров О. О. Коментар до ст. 248 КК України // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Канон, 2001. – С. 660–664.

17. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности. – М.: Наука, 1966. – 252 с.

18. Матвійчук В.К. Екологічні злочини (злочини в сфері охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення навколишнього природного середовища) / В. К. Матвійчук // Кримінальне право. Особлива частина. Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та інші; відпов. редактор В. І. Шакун. – К. : НАВСУ – «Правові джерела», 1998. – 896 с. – С. 368–402.

19. Викторов Б. А. Цель и мотивы в тяжких преступлениях. – М.: Госюриздат, 1963. – 82 с.

20. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.

21. Жевлаков Э. Н. Преступления против природных богатств СССР. – М.: ВЮЗИ, 1983. – 80 с.

22. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

23. Гаврыш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: Проблемы теории и развитие законодательства. – Харьков: Вища школа, 1994. – 640 с.

24. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 248 КК України // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. –К.: Ін Юре, 2003. – С. 689–693.

25. Парфенов К. Охота (очерки из истории охоты). – М.: Госюриздат, 1941. – 79 с.

26. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к гл. 26 УК РФ. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. – 802 с.

3.8. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) – питання теорії

Поняття військового злочину законодавчо передбачено частиною першою статті 401 Кримінального кодексу України (далі – КК), в якій зазначається, що «військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом (розділ XIX Особливої частини КК) злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів» [1].

Стаття 401 КК містить додаткові ознаки військових злочинів: характеризує їх родовий об'єкт, спеціальний суб'єкт (військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, а також інші особи, визначені законом), а також передбачає, що співучасть у військових злочинах осіб, які не є їх суб'єктами, тягне відповідальність за відповідними статтями цього розділу, тобто за статтями 402–422, 425–435 КК.

Норми розділу XIX Особливої частини КК у зазначених статтях встановлюють які суспільно небезпечні діяння у військовій сфері є злочинами і які покарання підлягають застосуванню до військовослужбовців, а також військовозобов'язаних під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів та інших осіб, визначених законом, що вчинили ці злочини.

Зокрема, військові злочини і покарання за них – це ті суспільні явища, які визначаються нормами кримінального права і передбачають кримінальну відповідальність. Саме тому суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням військових злочинів і застосуванням щодо цього відповідних покарань, і становлять предмет кримінального права у військовій сфері. Оскільки злочини проти встановленого порядку несення військової служби мають підвищену суспільну небезпечність для суспільних відносин і військового правопорядку у військовому середовищі, держава застосовує за їх вчинення якнайсуворіші примусові заходи – кримінальні покарання. В окремих випадках у порядку, передбаченому ст. 44, ч. 4 ст. 401 КК, суб'єкти суспільних відносин несуть дисциплінарну відповідальність згідно Дисциплінарного статуту Збройних Сил України за вчинення окремих військових злочинів.

Тому можна дати наступне загальне поняття військового злочину: військовим злочином є передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне і кримінально каране діяння (дія або бездіяльність),

вчинене спеціальним суб'єктом злочину (військовослужбовцем, а також військовозобов'язаним під час проходження ним навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів чи резервістом під час проходження підготовки або зборів, а також іншою особою, визначеною законом), які порушують встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби.

Згідно з ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачено таку категорію громадян як резервісти, тобто військовозобов'язані, які в добровільному порядку проходять військову службу у військовому резерві Збройних сил України та інших військових формувань [2].

Генезис розвитку законодавства про військові злочини і їх удосконалення не мають на сьогодні в Україні достатнього наукового обґрунтування і висвітлення.

У зв'язку з цим, важливого теоретичного значення набувають загальні підходи до дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів).

Питання, що стосуються загальнотеоретичних підходів до військових злочинів в кримінально-правовій літературі незалежної України розроблялися недостатньо. Тому потребують визначення загальнотеоретичні підходи щодо поняття військових злочинів, системи і окремих груп (видів), їх об'єктів посягання, а також предмета та суб'єкта військових злочинів.

Відповідно до частини 1 статті 401 КК України військовими визнаються злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів. Їх перелік передбачений розділом XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» Особливої частини КК, який містить нині 32 статті, що передбачають склади військових злочинів.

При прийнятті 05.04.2001 р. КК в розділі XIX Особливої частини було передбачено 35 статей. Військові злочини, які містяться в зазначеному розділі, за їх направленістю на суспільні відносини, що охороняються, можна було на той час поділити на 10 груп. Але це точка зору автора. Зокрема, Панов М. І. [3, с. 20–21], ведучи мову про систему військових злочинів, передбачає 9 груп військових злочинів в залежності від направленості і змісту безпосередніх об'єктів, які знаходяться в межах родового об'єкта, але мають свої особливості. Зокрема, це: злочини проти порядку підлеглості та військової гідності (статті 402–406); злочини проти порядку проходження військової

служби (статті 407–409); злочини проти порядку збереження та користування військовим майном (статті 410–413); злочини проти порядку експлуатації військової техніки (статті 414–417); злочини проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб (статті 418–421); злочини в сфері охорони державної таємниці (стаття 422); військові службові злочини (статті 425–426); злочини проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій (статті 427–432); злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями та договорами (статті 433–435).

Не погоджуючись із запропонованою системою військових злочинів, варто зазначити, що злочини, передбачені ст. ст. 402–405 і ст. 406 КК аж ніяк не можна відносити до однієї групи (виду), оскільки ці злочини, передбачені ст. ст. 402–405 КК, посягають на порядок підлеглості, який існує у військових формуваннях між начальником і іншим військовослужбовцем, який йому підлеглий по військовій службі.

Життя і діяльність Збройних сил, інших військових формувань України побудовані на принципі повного єдиноначальства командирів і начальників. У сучасних умовах значення єдиноначальства ще більше підвищується. На командирі (начальнику) – єдиноначальнику – лежить велика відповідальність за постійну бойову готовність видів збройних сил і родів військ та сил. Він повинен забезпечити високий бойовий вишкіл, безперечне виховання кожного воїна, чітке і точне виконання ним вимог Військової присяги, статутів Збройних сил України і наказів начальників, тому що найменший прояв недисциплінованості навіть з боку окремих військовослужбовців може призвести до тяжких наслідків.

Суть єдиноначальства полягає в зосередженні в руках командира (начальника) всіх функцій управління військами і силами. Він відповідає за бойову і гуманітарну підготовку, виховання, військову дисципліну і моральний стан особового складу, за стан озброєння бойової техніки і транспорту, за матеріально-побутове і медичне забезпечення військової частини.

Непокора та інше невиконання наказу командира (начальника) належать до небезпечних військових злочинів. Вони порушують основи життя і діяльність військ та сил, можуть породжувати неорганізованість у бойовій та гуманітарній підготовці, перешкоджають підтриманню у військових частинах і на кораблях суворого статутного порядку. У воєнний час чи в бойовій обстановці ці злочини можуть призвести до зриву виконання бойового завдання та інших тяжких наслідків.

Зазначені злочини (ст.ст. 402–403 КК) підривають порядок військової підлеглості, який є частиною встановленого у військах і силах порядку несення або проходження військової служби і регулюють

відносини між командирами (начальниками) і підлеглими у процесі виконання обов'язків по службі. Основні вимоги цього порядку закріплені у Статуті внутрішньої служби Збройних сил України (ст.ст. 11–17), затвердженого однойменним Законом України від 24.03.1999 р. № 548-XIV [4]. Командири (начальники) наділені правом віддавати підлеглим розпорядження і повинні перевіряти їх виконання. Підлеглі зобов'язані беззаперечно підкорятися начальникам.

Начальник – це особа, якій постійно чи тимчасово підпорядковані інші військовослужбовці. Розрізняють начальників за службовим становищем та за військовим званням (ст.ст. 32–33 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України) [5].

Таким чином, *безпосередніми об'єктами* злочинів, передбачених ст.ст. 402–403 КК, є суспільні відносини, посягання на які передбачає порушення встановленого порядку підлеглості, порушення якого створює неорганізованість та безлад у військових підрозділах, негативно позначається на їх боєготовності та боєздатності.

У статті 404 КК об'єднано два склади злочинів: а) опір начальникові, а також іншій особі, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби, та б) примушування цих осіб до порушення покладених на них обов'язків з військової служби.

Опір начальникові, а також іншій особі, яка виконує обов'язки з військової служби, і примушування його до порушення цих обов'язків являє собою відкриту протидію службовій діяльності військовослужбовців чи спробу зміни змісту цієї діяльності всупереч інтересам військової служби.

Суспільна небезпека цих злочинів визначається тим, що вони ускладнюють, а інколи унеможливають нормальну службу діяльність командирів (начальників) чи інших військовослужбовців з виконання покладених на них обов'язків, підривають їхній авторитет. При цьому посягання на порядок несення або проходження військової служби носить відкритий зухвалий характер. Опір і примушування нерідко здійснюються з насильством над особою начальника чи іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби, що значно підвищує її суспільну небезпеку.

Безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 404 КК, є порядок військової підлеглості, який забезпечує нормальну службу діяльність командирів (начальників) чи інших осіб, що виконують обов'язки з військової служби, а також життя і здоров'я вказаних осіб, тому що опір і примушування можуть супроводжуватися насильством над їх особистістю.

Командири і начальники є представниками держави в Збройних силах, інших військових формуваннях України, провідниками її лінії.

Вони наділені всією повнотою влади для здійснення покладених на них завдань і несуть відповідальність за свої дії з управління військами й силами.

Успішне виконання командиром (начальником) своїх службових обов'язків передбачає створення такої обстановки, яка забезпечує йому можливість діяти в інтересах зміцнення військової дисципліни і гарантує недоторканність його особи. Службова діяльність командира (начальника), його особа й авторитет охороняються законом від можливих посягань з боку окремих підлеглих.

Стаття 405 КК встановлює відповідальність за погрозу або насильство щодо начальника у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби.

Погроза передбачає залякування начальника заподіянням йому фізичної шкоди, а саме: вбивством його, заподіянням йому тілесних ушкоджень будь-якого характеру і ступеня тяжкості, завданням побоїв або знищенням чи пошкодженням його майна.

Суспільна небезпека зазначеного злочину визначається тим, що погроза порушує встановлений порядок відносин начальників і підлеглих у Збройних силах та інших військових формуваннях України, може справді залякати командира і начальника, негативно вплинути на їхню службову діяльність, призвести до зниження вимогливості щодо підлеглих і послаблення військової дисципліни.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 405 КК, є суспільні відносини, які захищають порядок підлеглих, а його додатковим безпосереднім об'єктом – життя і здоров'я особи.

Як злочин визнають погрозу не кожному військовослужбовцю, зокрема й старшому за військовим званням, а лише начальнику.

При цьому мають на увазі начальників як за службовим становищем, так і за військовим званням. Не становить такого злочину погроза на адресу не особисто самого начальника, а його близьких.

Щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 406 КК, то це є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони закріплених у статутах Збройних Сил України, інших актах військової сфери порядку взаємовідносин між військовослужбовцями, що не знаходяться між собою у відносинах підлеглих. А додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони їх життя, здоров'я, честь, особисту гідність, власність. Тому військові злочини, передбачені ст. 406 КК «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглих» доцільно виділити в окрему групу.

До речі кількість засуджених військовослужбовців за вчинення злочинів, передбачених ст. 406 КК, за період з 01.09.2001р. по 31.12.2011 р.

за інформацією Державної судової адміністрації України становить 1461 осіб і це є найбільша кількість засуджених осіб в розрізі інших груп (видів) військових злочинів за вказаний період [6, с. 468–469].

Стосовно направленості військового злочину, передбаченого ст. 414 КК, «Порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення», то на озброєнні Збройних сил та інших військових формувань України перебувають різноманітні системи і види зброї, боєприпасів, вибухових, радіоактивних та інших речовин і предметів, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих. Їх використання супроводжується суворим дотриманням спеціальних правил обережності, порушення яких може призвести до загибелі й каліцтва людей, знищення військового майна, зриву різних військових заходів та інших тяжких наслідків.

Предмети, які становлять підвищену небезпеку для оточуючих, вимагають особливого поводження не лише в процесі їх використання, а також і при зберіганні. Багато які з них мають такі вражаючі властивості, які можуть проявитись мимоволі чи під незначним впливом зовнішніх чинників. У зв'язку з цим порушення встановлених правил поводження (зберігання, використання, експлуатації) може призвести до шкідливих наслідків.

Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які захищають порядок поводження (зберігання, використання) зі зброєю, речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих або довкілля. Цей порядок визначається статутами Збройних сил України, іншими нормативно-правовими актами, в яких міститься перелік правил, вимог, що забезпечують незагрозливі умови поводження зі зброєю, відповідними речовинами і предметами.

Додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого ст. 414 КК, є здоров'я або життя людини. *Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом* може бути право власності.

Тому варто погодитись з Пановим М. І. в тому, що порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення може бути розцінено в певній мірі і як порушення порядку експлуатації військової техніки [3, с. 20]. Разом з тим необхідно зазначити, що зміст слів «зброя» і «військова техніка» містять різні поняття.

Так, зброя – це пристрої і засоби, які застосовуються у збройній боротьбі для нападу (наступу) або захисту (оборони) з метою ураження або знищення противника [7, с. 560].

На думку Хавронюка М. І. поняття «військова та спеціальна техніка» частково охоплює собою поняття «зброя», «бойові припаси» і «засоби пересування», а останнє є юридичним синонімом поняття «транспортні

засоби» і означає механічні пристрої, обладнані двигуном і призначені для перевезення людей або вантажу, у тому числі такі, на яких встановлено спеціальне обладнання або механізм, або для виконання спеціальних функцій (будівельних, ремонтних, медичних тощо), а також причепа та напівпричепа до них [8, с. 149].

Є спірною точка зору Панова М. І. щодо віднесення злочину, передбаченого ст. 432 КК, до групи злочинів проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій [3, с. 21].

На думку автора злочин, передбачений ст. 432 КК (мародерство), в своїй основі, виходячи із змісту безпосереднього об'єкта, має бути віднесений до злочинів, відповідальність за які передбачена міжнародними договорами.

Як зазначає Дячук С. І., об'єктом цього злочину є «...порядок дотримання звичаїв та правил війни» [9, с. 542].

Тому логічно виникає запитання, чи не охоплюється дія, передбачена диспозицією ст. 432 КК, диспозицією ч. 1 ст. 438 КК (порушення законів та звичаїв війни), за якою передбачено більш суворе покарання.

Крім того, злочини, передбачені ст. 438 КК, розміщені в розділі XX КК (злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку).

Аналогічна ситуація має місце і стосовно злочинів, передбачених ст. 433 КК (насильство над населенням у районі воєнних дій), ст. 434 КК (погане поводження з військовополоненими), ст. 435 КК (незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними).

Підсумовуючи, варто зазначити, що система військових злочинів на даний час є громіздкою і суперечлива. Фактично вона побудована на радянській системі військових злочинів. У ній відсутні міжнародно-правові стандарти, що стосуються цієї системи суспільних відносин. Багато складів злочинів в ній є громіздкими, що не сприяє однозначному розумінню цих складів злочинів та застосуванню на практиці. Є необхідність в побудові теоретичної моделі майбутньої системи військових злочинів, яка б відповідала сучасному праву розумінню і практиці сьогодення. При цьому варто звернути увагу на досвід інших держав.

Зокрема, О. К. Зателєпін пропонує наступну систему злочинів проти воєнної безпеки, яка включає в себе: «а) посягання на порядок проходження військової служби, передбачені в розділі 33 КК РФ (злочини проти військової служби); б) посягання на порядок проходження військової служби, передбачені в інших розділах Особливої частини КК РФ; в) посягання на порядок перебування в запасі; г) посягання на порядок державного (військового) управління воєнною організацією; д) посягання на порядок військово-економічної діяльності» [10, с. 30].

Також доречно зазначити, що 16 квітня 2014 р. у Верховній Раді України за № 4712 зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» [11]. Цим законопроектом пропонується виключити як зайві і такі, що порушують принцип рівності усіх перед законом та створюють непотрібні складнощі для кримінально-правової кваліфікації окремі статті про військові злочини, які, крім суб'єкта, мають усі інші ознаки загалом кримінальних злочинів.

Зокрема, пропонується вилучити із Кримінального кодексу злочин, передбачений ч. 4 ст. 404 (опір начальника або примушування його до порушення службових обов'язків, вчинені при кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих обставинах, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби), як такі, що містять дискримінаційні положення, оскільки посягання на життя людини, незалежно від посади, яку вона займає, не може каратися різною мірою покарання. При цьому буде запропоновано правозастосовним органам використовувати в усіх цих випадках положення пункту 8 частини 2 ст. 115 КК щодо відповідальності за умисне вбивство «особи чи її близької особи у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку».

По-друге, пропонується виключити із КК злочин, передбачений статтею 405 (погроза або насильство щодо начальника), оскільки за подібні дії за ч. 1 ст. 129 (погроза вбивством) передбачена більша відповідальність, а щодо вчинення погрози або насильства щодо начальника при обтяжуючих чи особливо обтяжуючих обставин, передбачених відповідно частинами 2 і 3 ст. 405, іншими статтями КК (ст. 121 чи обставини – пункти 2, 11 ч. 1 ст. 67, які обтяжують покарання).

По-третє, передбачається вилучити із розділу XIX Особливої частини КК статті 410, 415–417, 422, 425, 426, 429, 433–435 – як такі, що дублюють інші статті КК і при цьому містять окремі суперечливі та дискримінаційні положення. Як зазначається в пояснювальній записці до внесеного проекту Закону України за № 4712, при цьому враховується також значне (більш як на 20% за останні сім років) скорочення Збройних сил України, інших військових формувань та значне (майже удвічі за сім років) зниження злочинності військово-службовців, ліквідація військових судів та військових прокуратур.

Разом з тим, на думку автора вказані аргументи щодо поліпшення стану правопорядку у військових формуваннях дещо перебільшені з огляду на подальші події, що мають місце в державі в 2014 р.

Таким чином пропонується в розділі XIX Особливої частини КК залишити військові злочини, передбачені ст.ст. 402–404 (злочини проти

порядку підлеглості), 406 (злочини проти порядку дотримання військової честі), 407–409 (злочини проти порядку проходження військової служби), 411–413 (злочини проти порядку користування військовим майном або збереження військового майна), 414 (злочини, що порушують правила поведінки зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення), 418–421 (злочини проти порядку несення спеціальних служб); 427–428, 430–431 (злочини проти порядку виконання військового обов'язку в умовах воєнного стану, бойовій обстановці), 432 (злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними договорами), тобто 20 статей і ст. 401 КК (поняття військового злочину).

В разі позитивного розгляду зазначеного законопроекту і його прийняття Верховною Радою України серед військових злочинів будуть відсутні групи злочинів проти порядку експлуатації військової техніки, проти порядку зберігання державної таємниці у військовій сфері, військові службові злочини.

При цьому доречно зазначити, що, на думку автора, запропоновані зміни до розділу XIX Особливої частини КК України, в разі їх прийняття, не вирішать в повному обсязі питання удосконалення кримінальної відповідальності за військові злочини і потребують подальшого наукового супроводу.

До проблемних питань, які підлягають детальному аналізу, необхідно віднести і проблему родового об'єкта військових злочинів, оскільки порядок несення на противагу порядку проходження військової служби охоплює дещо іншу сферу військової служби.

Разом з тим, розпочинаючи аналіз змісту родового об'єкта військових злочинів необхідно з'ясувати що є об'єктом злочину взагалі.

Вчення про склад злочину, як і про об'єкт злочину є одним з центральних у кримінальному праві. Незважаючи на достатню кількість публікацій, що присвячені проблемі об'єкта кримінально-правової охорони, єдності в розумінні цього питання не існує і зазнає постійних змін.

Доречно відмітити, що тільки об'єкт надає можливість зрозуміти і розкрити соціальну сутність злочину, виявити його суспільно небезпечні наслідки, допомагає вірно кваліфікувати діяння, відмежувати від інших схожих суспільно небезпечних посягань.

Ще в 1863 р., досліджуючи проблему об'єкта злочину та виходячи з розуміння самого злочину, В. Д. Спасович дійшов до висновку, що «об'єктом злочину є посягання на будь-чье право, що охороняється державою через покарання». Він відмічав, що «особа, яка страждає від злочину, технічно називається предметом або об'єктом злочину» [12, с. 94].

О. Ф. Кістяківський під об'єктом злочину розумів предмет, на який направлений або щодо якого вчинено злочин. Об'єктом злочину, як він

стверджував, може бути, взагалі кажучи, тільки людина з усіма його правами та установами, які ним, як істотою суспільною, створюються. Тому крім життя, здоров'я, свободи, честі, як більш-менш основних об'єктів злочину, так би мовити створені самою природою, такими є також речі, тварини, установи [13, с. 63].

Подібні погляди щодо поняття об'єкта злочину висловлювали П. Д. Калмиков [14, с. 49] та Д. А. Дриль [15, с. 154], визнаючи під об'єктом злочину окремих осіб чи групи осіб. Вони не відрізняли об'єкт та предмет злочину, а пов'язували характеристику спрямованості караного діяння з цілим, що поєднувало в собі суб'єкт права з правами цього суб'єкта.

Л. С. Белогриць-Котляревський [16, с. 161] розумів під об'єктом злочину норми права та життєві інтереси і конкретні блага, а В. М. Круглевський виходив з того, що об'єктом юридичної охорони визнається той предмет, на який посягає окремий злочин, конкретне втілення правового блага [17, с. 13].

У 1924 році професор А. А. Піонтковський (син), виходячи із загального вчення про злочин, об'єктом будь-якого злочину запропонував визнавати суспільні відносини, які охороняються всім апаратом кримінально-правового примусу [18, с. 129–130], позицію якого концептуально підтримували і інші вчені радянської доби.

В подальшому А. А. Піонтковський зазначав, що «в Особливій частині Кримінального кодексу в якості об'єкта злочину суспільні відносини безпосередньо вказані лише в порівняно небагато чисельних випадках. Разом з тим, вони завжди можуть бути встановлені на основі розуміння загального соціально-політичного змісту боротьби з подібного роду суспільно небезпечними діяннями, на основі розуміння політичних завдань кримінального закону, який визначає ознаки даного складу злочину, на основі розміщення даного складу злочину в системі Особливої частини» [19, с. 116].

Більш того, він визнавав, що «безпосереднім об'єктом посягання при вчиненні ряду злочинів можуть бути не самі суспільні відносини, а їх елементи: їх матеріальний вираз (відбиття) – при посяганнях на соціалістичну і особисту власність, їх суб'єкти – при посяганнях на особистість радянського громадянина» [19, с. 116].

Разом з тим погляди вчених на зміст і структуру суспільних відносин різнилися. Як зазначав А. А. Трайнін, визнання суспільних відносин об'єктом злочину не вичерпує проблему об'єкта, так як «по суті вона лише тут починається» [20, с. 176].

В науці кримінального права висловлена досить велика кількість точок зору щодо розуміння змісту об'єкта злочину. Зокрема, В. К. Гришук розрізняє наукові концепції об'єкта злочину, як історичні так і сучасні.

Зазначені підходи до розуміння змісту об'єкта злочину В. К. Гришук відносить до найбільш поширених історичних концепцій в теорії кримінального права [21, с. 159–164].

Поряд з історичними концепціями В. К. Гришуком виділено окрему групу з восьми найбільш поширених концепцій об'єкта злочину в теорії сучасного кримінального права: 1) охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (В. Я. Тацій, М. Й. Коржанський, А. В. Савченко, В. О. Навроцький, Н. О. Гуторова, Ю. Л. Шевцов та ін.); 2) соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом (П. С. Матишевський, Є. В. Фесенко, С. В. Гавриш); 3) людина незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу і т.п. (Г. П. Новосьолов); 4) окремі особи або багато осіб (І. Я. Козаченко, З. А. Незнамова); 5) охоронювані кримінальним законом соціально значимі цінності, інтереси, блага (А. В. Пашковська, А. В. Наумов); 6) суспільні відносини, які являють собою відповідний порядок, встановлений приписами правових норм, а також соціальні блага (Г. В. Чеботарьова); 7) соціальна оболонка є завжди першим об'єктом, а всі інші об'єкти перебувають всередині цієї оболонки (В. М. Трубніков); 8) охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (О. М. Костенко, П. П. Андрушко, А. В. Ландіна). При цьому, В. К. Гришук під поняттям об'єкт злочину розуміє особливо цінні (корисні) суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом [21, с. 166].

В подальшому А. Ю. Строган, під час здійснення дослідження складу злочину як підставу кримінальної відповідальності, виділила десять різних авторських розумінь поняття об'єкта злочину:

- суб'єктивні права особи (А. Фейербах);
- норми права в їх реальному бутті (М. С. Таганцев);
- цінності як умови здорового існування суспільства (К. Біндінг);
- охоронювані нормами права життєві інтереси (Ф. Лист);
- правові блага (Г. Вельцель);
- суспільні відносини (М. Й. Коржанський);
- конкретні відносини, речі та стани особи чи речей (С. В. Познишев);
- матеріальні та нематеріальні цінності (А. Н. Трайнін);
- суспільні інтереси (Б. С. Нікіфоров);
- охоронювані кримінальним правом блага (С. Б. Гавриш) [22, с. 138].

На теренах сучасної України з початку 1920-х років протягом майже семи десятиліть небезпідставно також домінувала точка зору про те, що об'єктом злочину є суспільні відносини [23, с. 55]. Цей підхід має велику кількість прибічників та ґрунтується на положеннях чинного кримінального законодавства (ст.ст. 1, 11 та інші КК України). Зокрема, у ст. 11 КК України закріплене положення, що злочином є передбачене

цим Кодексом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Це положення прямо вказує на те, що злочин є небезпечним саме для суспільства з усіма його структурними складовими (населення, територія тощо), а отже, злочин посягає саме на суспільні відносини, які охороняються законом [24, с. 85]. При цьому об'єктом злочину виступають тільки суспільні відносини, поставлені під охорону кримінального закону. Відносини, які перебувають поза сферою правового регулювання (моральні, внутріпартійні тощо), а також правом заборонені (угоди між правопорушниками тощо), об'єктом злочину бути не можуть [25, с. 24].

Крім того, суспільні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони являють собою певні зв'язки між людьми (суб'єктами відносин), які утворюються в процесі сумісної матеріальної і духовної діяльності на підставі певного засобу виробництва і специфіки [26, с. 184].

В останній період з'явилась достатня кількість досліджень, які відображають інші підходи розуміння сутності об'єкта злочину.

Зокрема, значного розповсюдження набув підхід, запропонований Є. В. Фесенком, який вважає за доцільне для визначення сутності об'єкта злочину категорію цінностей. На його думку саме цінності (особисті, суспільні, державні) повинні визнаватись об'єктом злочину. Цінності – це різноманітні об'єкти матеріального світу, у тому числі й сама людина, які мають суттєве позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп та суспільства в цілому. Тому вони охороняються нормами різних галузей права, а найважливіші з них бере під захист кримінальне законодавство. Будь-яке злочинне діяння, спрямоване проти цих найважливіших цінностей, створює загрозу заподіяння чи заподіює їм шкоду. Саме тому вказані цінності й виступають як об'єкт злочину [27, с. 72].

Інший представник України В. Р. Мойсик об'єктом злочину визнає конкретні соціальні цінності (складовою частиною яких в окремих випадках можуть виступати соціальні зв'язки), що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює шкоду. Структурну основу об'єкта злочину в будь-якому разі утворюють суб'єкти суспільних відносин, блага, що їм належать, предмети, діючи на які, винна особа посягає на ці блага, а також соціальні зв'язки між суб'єктами [28, с. 34–35].

М. Й. Коржанський відмічав, що спроби правильного визначення об'єкта злочину мають позитивне і похвальне значення, яке поглиблює, розвиває й удосконалює поняття, функції, роль і значення для практики цього поняття. При цьому, на думку автора, слід уникати хибних думок та допущення помилок [25, с. 26].

Представниками сучасних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права варто також назвати Я. М. Брайніна [29, с. 70],

В. К. Матвійчука [30, с. 322–323], П. С. Матишевського [31, с. 100], В. Я. Тація [32, с. 51–62] та інших вчених.

Вартою уваги і аналізу є позиція О. К. Зателепіна, який зазначає, що «концепція об'єкта злочинів як суспільних відносин як і раніше залишається домінуючою, але вже не єдиною. Певну завершеність отримала теорія, де об'єктом злочину визнається людина, її безпека, але залишені за межами кримінально-правової охорони інтереси суспільства і держави ставлять під сумнів її здатність в повній мірі реалізувати охоронну функцію кримінального права» [33, с.13]. На його думку «об'єктом кримінально-правової охорони виступають захищені кримінальним законом від суспільно небезпечних посягань соціальні цінності у вигляді безпеки соціуму (безпека особи, суспільства і держави) і забезпечуючи її суспільні відносини (правовідносини). Об'єкт злочину – це деформовані в результаті злочинного посягання конкретні (окремі) охоронювані кримінальним законом соціальні цінності» [33, с. 13].

Поняття і зміст загального об'єкта злочину допоможе більш поглиблено і конкретно проаналізувати і дослідити зміст родових об'єктів військових злочинів, розглядаючи їх з позиції теорії суспільних відносин. При цьому поняття родових об'єктів військових злочинів має впливати із загального поняття об'єкта злочину.

Беручи до уваги триступеневу класифікацію об'єктів злочинів, яка ґрунтується на співвідношенні філософських категорій: загального, особливого та окремого, відповідно, включає три рівні: загальний, родовий, безпосередній [32, с. 60–61]. Згідно з цією класифікацією, з позиції прихильників концепції: загальний об'єкт – уся сукупність суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального закону; родовий – група соціальних відносин, тотожних або однорідних за своєю суттю; безпосередній – конкретні суспільні відносини, які охороняються кримінально-правовою нормою.

У вітчизняній теорії кримінального права загальноприйнятою є триступенева класифікація об'єктів злочинів «по-вертикалі» – загальний, родовий, безпосередній ... та двоступенева класифікація об'єктів «по-горизонталі», сутність якої в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта злочину розрізняють основний та додатковий об'єкти [34, с. 57–58].

В. Я. Тацій наголошує, що «... на рівні безпосереднього об'єкта виділяються основний, додатковий і факультативний об'єкти. Необхідність такої класифікації виникає тоді, коли один і той же злочин одночасно завдає шкоди суспільним відносинам [32, с. 70].

З приводу родового об'єкта, стосовно встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) можна зустріти твердження, що ними є суспільні відносини: 1) з встановленого законодавством України порядку несення або проходження військової служби [35, с. 537; 8, с. 80];

2) з встановлення чинними законами та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення військової служби [36, с. 845; 37, с. 1013]; 3) з встановленого порядку проходження військової служби (військовий правопорядок) [38, с. 709–710; 39, с. 8; 40, с. 7;]; 4) що виникають і функціонують у процесі проходження військової служби всіма військовослужбовцями, їх службової і бойової діяльності та регламентуються правовими нормами чинного законодавства і правилами співжиття у військових колективах [3, с. 11]. Зазначаючи, що «родовим об'єктом військових злочинів є встановлений законодавством порядок несення та проходження військової служби, який є складовою частиною військового правопорядку в цілому», Дячук С. І. при цьому конкретизує, що «порядок несення та проходження військової служби визначений низкою законів України, Військовою присягою, військовими статутами, положеннями про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказами відповідних начальників та іншими актами, він є обов'язковим для виконання всіма військовослужбовцями та військовозобов'язаними, які проходять відповідні збори, оскільки суворе й точне дотримання такого порядку складає суть військової дисципліни і є необхідною умовою забезпечення боєздатності військових формувань» [9, с.444].

Горний А. Г. визначав військовий правопорядок як сукупність таких, що виникають у процесі життя і бойової діяльності військ, суспільних відносин, закріплених у законах, військових статутах, наказах Міністерства оборони, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та в інших військово-правових нормативних актах. До складу цього порядку належать порядок проходження військової служби, порядок експлуатації озброєння та військової техніки, порядок користування військовим майном, порядок зберігання військової таємниці тощо [41, с. 46–48].

На думку Хавронюка М. І. «встановлений порядок несення та проходження військової служби (військовий правопорядок) – це сукупність таких, що виникають в процесі життя і бойової діяльності військ, суспільних відносин, закріплених у законах, військових статутах, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та інших актах законодавства» [8, с. 80].

Поряд з загальними принципами, які притаманні всьому правопорядку, військовому правопорядку, як його складовій, притаманні також послідовний централізм у керівництві збройними силами, безумовність військового підпорядкування, сувора військова дисципліна та інші специфічні риси. Дані особливості військового правопорядку вимагають специфічних правових норм, у тому числі кримінально-правових, які забезпечують його захист [35, с. 36].

Для того, щоб визначити чи мало місце посягання на порядок несення або проходження військової служби, необхідно встановити, чи врегульовані суспільні відносини, на які було здійснено посягання, відповідними нормативними актами та чи покладено на військовослужбовця обов'язок чинити певним чином або утримуватися від певних дій. Для правильної кваліфікації вчиненого важливо встановити проти якої частини порядку несення або проходження служби було направлено діяння, тобто що є безпосереднім об'єктом військового злочину [35, с. 48].

З метою встановлення родового об'єкта військових злочинів необхідно звернутися до термінів, які використовуються авторами при визначенні родового об'єкта зазначених діянь, а саме «несення» військової служби і «проходження» військової служби. З цим цілеспрямованим побажанням звернемося до довідникової літератури. Як свідчить аналіз довідникової літератури, зокрема, Великий тлумачний словник сучасної української мови, що поняття «несення» означає виконання певних обов'язків, доручень і т. ін. [42, с. 616)]. Таким чином, до порядку несення служби слід відносити порядок виконання певних обов'язків, доручень і т. ін. в ході служби. У свою чергу термін «проходження» означає дію за значенням проходити [42, с. 996]. Тому проаналізуємо термін «проходити». Цей термін означає подію, яка відбувається чи минула [43, с. 59–60]. Більш точно цей термін висвітлює Великий тлумачний словник сучасної української мови, який означає пройти, крокувати, переміщатися, ідучи, минаючи кого-небудь, проходити військову службу [42]. Отже порядок проходження військової служби охоплює дещо іншу сферу військової служби ніж несення військової служби.

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що поняття та зміст родового об'єкта військових злочинів в теорії кримінального права сприймається по різному.

Зокрема, Ю. Б. Курилюк поділяє точки зору науковців на дві групи [44, с. 93–94]. До першої групи він відносить В. О. Навроцького, М. І. Панова, М. І. Хавронюка, С. В. Абдул та інших, які родовий об'єкт військових злочинів сприймають, як встановлений порядок несення або проходження військової служби, який становить сукупність суспільних відносин, що виникають і функціонують у процесі проходження військової служби всіма військовослужбовцями, їх службової і бойової діяльності та регламентуються правовими нормами чинного законодавства і правилами співжиття у військових колективах.

При цьому необхідно зазначити, що Х. М. Ахметшин [45, с. 40], В. О. Бугаєв [46, с. 46] та інші сукупність суспільних відносин родового об'єкта військових злочинів ототожнюють з поняттям «військовий правопорядок».

На думку Ю. Б. Курилюка «інший підхід щодо родового об'єкта злочинів проти військової служби підтримують О. С. Самойлов та А. А. Толкаченко [47, с. 453], під яким науковці розуміють охоронювану кримінальним законом від злочинних посягань військову безпеку, яка являє собою стан бойової готовності військової організації держави, що гарантує збройний захист конституційному устрою, незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави від зовнішніх і внутрішніх загроз» [44, с. 93–94].

Обґрунтовуючи та підтримуючи схожу точку зору А. С. Седракян зазначає, що порядок військової служби є цінністю – засобом, а цінністю – метою є саме військова безпека, при цьому поняття «порядок військової служби», на його думку, уявляється необґрунтованим і незрозумілим [48, с. 30].

Досліджуючи об'єкт військового злочину, О. О. Губко зробив висновок, що він має виключну політичну та військово-політичну сутність, а тому об'єктом таких злочинів є обумовлені військовою політикою та військовою доктриною держави військові відносини, які складаються в процесі проходження військовослужбовцями та прирівняними до них особами військової служби [49, с. 12].

Точка зору О. С. Самойлова, А. А. Толкаченка та О. О. Губко створює враження, що збройні сили та військові формування тільки тим і займаються, що підтримують бойову готовність та очікують стану війни, що не зовсім так.

Як зазначає О. М. Сарнавський, сьогодні ми маємо зовсім іншу державу, іншу геополітичну ситуацію, маємо суттєво відмінну від радянської воєнну політику, а відтак, і змістовно інші завдання по забезпеченню захисту державного суверенітету [50, с. 520]. У сучасних умовах основні функції окремих військових формувань не зводяться лише до суто військової служби, а реалізація принципу відкритості кордонів та всебічного міждержавного військового співробітництва змінює зміст і форми злочинних посягань, усталених за радянські часи.

Разом з тим події весни – літа 2014 р. на сході України засвідчили про вчинення окремими військовослужбовцями нашої держави правопорушень з ознаками злочинів проти порядку проходження військової служби (ч. 3 ст. 408 КК.), ст. 427 КК (здача або залишення ворогові засобів ведення війни), які були відсутні в попередній період (за статистичними даними).

Таким чином, важливим елементом складу військових злочинів є родовий об'єкт посягання, на який спрямовані злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби. Тому родовий об'єкт допомагає уявити соціальну сутність

військових злочинів, зрозуміти їх суспільно небезпечні наслідки, допомагає здійснити вірну кваліфікацію вчиненого діяння, сприяє провести відмежування від суміжних складів злочинів і суспільно небезпечних посягань на ті, чи інші суспільні відносини.

З огляду на викладене можна зробити висновок про те, що для злочинів, передбачених розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України характерним є різновидність кількох родових об'єктів військових злочинів, що потребує їх подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 4 лют. 2014 року: (офіц. текст). – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2014. – 212 с. – (Кодекси України).

2. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України в ред.. від 4 квітня 2006 р. № 3597-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 17. – Ст.1261.

3. Панов М. І. Поняття, система і види військових злочинів // Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.: за ред. М. І. Панова. – Х. : Право, 2011. – 184 с.

4. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22 – 23. – Ст. 197.

5. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22 – 23. – Ст. 194.

6. Карпенко М. І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : посібник / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. К. Матвійчука. – К. : Дакор, 2013. – 472 с.

7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю. С.Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 1998–2004. – Т. 2: Д-Й. – 1999. – 744 с. іл.

8. Військові злочини : Комент. законодавства / М. І. Хавронюк, С. І. Дячук, М. І. Мельник; Відп. ред.: М. Д. Дрига, В. І. Кравченко. – К. : А.С.К., 2003 – 272 с. – (Економіка, Фінанси, Право).

9. Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. В 3-х кн. / За заг. ред. В. Г. Гончаренка, П. П. Андрушка. – К.: Форум, 2005. – Книга 3: Особлива частина. (Коментарі до статей 255–447 Кримінального кодексу України). – 584 с.

10. Зателепин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / О. К. Зателепин. – М. : Московский государственный лингвистический университет, 2013. – 64 с.

11. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webpzoc4_1?pf3511=50664.

12. Спасович В. Д. Учебник уголовного права. Часть Общая. – СПб., 1863. – 428с.

13. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Том первый: Общая часть. – Киев : Университетская типография, 1875. – 438 с.

14. Калмыков, П. Д. Учебник уголовного права. Часть Общая. – СПб., 1886. – 420 с.

15. Дриль Д. А. Уголовное право. – СПб., 1909. – 552 с.

16. Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права: Общая и особенная части. – Киев: Юж.-русское кн. изд-во Ф. А. Иогансона, 1903. – 626 с.

17. Круглевский А. Н. Имущественные преступления. – М., 1915. – 237 с.

18. Пионтковский, А. А. Уголовное право РСФСР : Общая часть. – М. : Госиздат, 1924. – 470 с.

19. Пионтковский А. А. Курс совет. угол. права: В 6-ти т. – Т. 2. Часть общая. Преступление / А. А. Пионтковский. Редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – 516 с.

20. Трайнин А. А. Состав преступления по советскому уголовному праву. – М. : Гос. изд-во юридич. литературы, 1951. – 342 с. – С. 176.

21. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. – К.: Ін Юре, 2006. – 568 с.

22. Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності : Навч. посіб. – К.: Атіка, 2007. – 424 с.

23. Попович В. М. Проблеми розуміння сутності об'єкта злочину в контексті сучасної доктрини кримінального права // Актуальні проблеми кримінального права: Навч. посіб. / В. П. Попович, П. А. Трачук, А. В. Андрушко, С. В. Логін. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.

24. Бабенко А. М. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб. / А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Гришук [та ін.]; за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2011. – 375 с.

25. Коржанський, М. Й. Предмет і об'єкт злочину: Монографія. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.

26. Тацій В. Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / Упоряд.: О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов; відп. за вип. О. В. Петришин. – Х.: Право, 2010. – 936 с.

27. Фесенко Е. В. Объект преступления с точки зрения ценностной теории // Уголовное право : Научно-практ. журнал. – 2003. – № 3. – С. 71–73.

28. Мойсик В. Р. Про об'єкт і предмет шахрайства з фінансовими ресурсами // Вісник Верховного суду України: Науково-практичне видання. – 2002. – № 1. – С. 34–41.

29. Брайнін Я. М. Основні питання загального вчення про склад злочину / Я. М. Брайнін; Київ. держ. універ. ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – 189 с.

30. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Монографія / В. К. Матвійчук. – К.: Азимут-Україна, 2005. – 464 с.

31. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник для студ. юрид. вузів і факул. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 511 с.

32. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посіб / В. Я. Тацій. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994. – 80 с.

33. Зателепин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / О. К. Зателепин. – М. : Московский государственный лингвистический университет, 2013. – 64 с.

34. Клименко В. А. Кримінальне право в запитаннях і відповідях. Загальна частина: Посіб. для підготовки до іспитів / В. А. Клименко. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

35. Коржанський М. Й. Кримінальне право України: Частина Особлива. – К.: Генеза, 1998. – 592с.

36. Андрусів Г. В. Військові злочини // Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та інші; за редакцією П. С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 845-884.

37. Клименко В. А., Чангулі Г. И. Військові злочини // Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. – К. : Правові джерела, 1998. – С. 1012–1082.

38. Криволапов Г. Г. Преступления против военной службы // Уголовное право. Особенная часть: Учебник / Под ред. д. ю. н. проф. Н. И. Ветрова и д.ю.н. проф. Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 709-733.

39. Сызранцев В. Г. Воинские преступления: Комментарий к главе 33 УК РФ. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 304 с.

40. Тер-Акопов А. А. Понятие преступления против военной службы // Преступления против военной службы: Учебник для вузов / Х. М. Ахметшин, Н. А. Петухов, А. А. Тер-Акопов, А. Т. Уколов; Под ред. Н. А. Петухова. – М. : Норма, 2002. – 208 с. – С.1–17.

41. Советское уголовное право. Воинские преступления / Под ред. Горного А. Г. – М.: Военный институт, 1978. – 427 с.

42. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

43. Русско-украинский словарь в 3-х томах: – Том 3. – К.: Наукова думка, 1968. – 727 с.

44. Курилюк Ю. В. Кримінально-правове забезпечення протидії порушенню правил несення прикордонної служби: Монографія / За наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. К. Матвійчука. – К.: Дакор, 2013. – 216 с.

45. Ахметшин Х. М. Уголовное право России: Воинские преступления / Х. М. Ахметшин, Ф. С. Бражник, А. П. Васецов и др. – М. : ВАЭФП, 1993. – 312 с.

46. Бугаев В. А. Воинские преступления и наказания: Дис. ... канд. Юрид. наук: 12.00.08 – Одесская нац. Юрид. акад. / В. А. Бугаев. – Одесса–Симферополь, 2001. – 190 с.

47. Самойлов А. С. Преступления против военной службы / А. С. Самойлов, А. А. Толкаченко // Полный курс уголовного права [в 5-ти т.] / Под ред. А. И. Коробеева. – Т. V: Преступления против государственной власти. Преступления против военной службы. Преступления против мира и безопасности человечества. Международное уголовное право / Т. Б. Басова, С. В. Дьяков [и др.]. – СПб.: Юридический центр Пресс. 2008. – С. 453.

48. Седракян А. С. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика воинских преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 – Ереванский государственный университет / А. С. Седракян. – Ереван, 2008. – 30 с.

49. Губко А. А. Объект воинского преступления: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – Санкт-Петербургский ун-т МВД России / А. А. Губко. – СПб, 2004. – 18 с.

50. Сарнавський О. М. Кримінально-правовий захист суверенітету України // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. № 58. – С. 518–523.

3.9. Відмежування злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів від суміжних злочинів та аналогічного адміністративного делікту

Кримінальне право України розвивається і вдосконалюється, вирішуючи все більш складні питання у процесі розвитку незалежної держави, у тому числі й питання теорії та практики підвищення ефективності боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями. Йдеться, зокрема, про кваліфікацію і розмежування злочинів, що має велике значення для охорони інтересів суспільства і прав громадян.

Як відомо, кожен злочин має ряд загальних ознак з іншими злочинами. Для того щоб правильно встановити той чи інший злочин, необхідно вміти чітко відмежувати його від суміжних складів злочинів. Встановлюючи властиві порушенню правил охорони вод (забруднення водних об'єктів) ознаки, слід виключити ті з них, які йому непритаманні, постійно поглиблюючи аналіз даної правової норми на підставі дослідження фактичних обставин вчиненого. Лише тоді ми прийдемо до тієї сукупності ознак, що дадуть можливість відмежувати злочин, передбачений ст. 242 Кримінального кодексу України, від суміжних. Вважаю, що досить чітко дану думку висловив В. М. Кудрявцев: «По суті справи весь процес кваліфікації обставин полягає у послідовному відмежуванні кожної ознаки вчиненого діяння від ознак інших, суміжних злочинів. Можна сказати, що розмежування злочинів є зворотній бік кваліфікації» [1, с. 146]. Відповідь на запитання, за якими саме ознаками слід відрізнити порушення правил охорони вод від суміжних складів, на наш погляд має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення. Виходячи з аналізу ознак складів злочинів, можна виділити чотири основні групи: 1) склади, що не мають між собою жодної загальної ознаки (крім віку суб'єкта й осудності). Розмежування таких складів злочинів не становить жодних труднощів і воно можливе вже при побічному ознайомленні з ними; 2) склади, що мають три загальні ознаки. Розмежування цих складів не викликає труднощів; 3) склади, що мають дві загальні ознаки і різняться за конструкцією. У цих складах, наприклад, частково збігаються спосіб дій, форма вини, але є й різниця за предметом посягання, за метою, за об'єктом і віком суб'єкта. І тут розмежування загалом не викликає труднощів, оскільки може бути проведене за декількома ознаками; 4) склади, що мають одну відмінну ознаку й однакові конструкції. Саме такі випадки і викликають при відмежуванні найбільші труднощі. Вважаємо, що найбільш прийнятним є послідовне їх розмежування за окремими елементами об'єктивної сторони, об'єкта, суб'єктивної сторони, суб'єкта і за ознаками кожного з цих елементів.

Нам здається, що найбільш прийнятним є послідовне розмежування цих ознак за окремими елементами об'єктивної сторони і об'єкта, суб'єктивної сторони й суб'єкта та ознаками кожного з цих елементів. Тому, виходячи з викладених вище методологічних вимог, проведемо відмежування порушення правил охорони вод від забруднення моря. У судово-слідчій практиці при застосуванні кримінального законодавства, що передбачає відповідальність за порушення правил охорони вод виникає немало труднощів, зокрема, при відмежуванні цього злочину від забруднення моря.

Як уже згадувалося, об'єктами злочинів є суспільні відносини. При цьому кожний об'єкт злочинного посягання має свою складну внутрішню структуру, в якій можна виділити різні складові, а саме: а) фактичні суспільні відносини між людьми; б) правову форму або «оболонку» цих відносин; в) матеріальні форми, умови й передумови існування суспільних відносин та інші [2, с. 137].

У диспозиції ж статті закону, передбаченого ст. 242 КК України, наведений тільки один елемент «правової оболонки». Між іншим, судді, слідчому при вирішенні практичних завдань дуже важливо з'ясувати для себе об'єкти будь-якого злочину, у тому числі і з формальним або матеріальним складами у всій його повноті. Якщо до складу злочину, скажімо, включена тільки правова оболонка об'єкта, то іноді може бути не зовсім очевидно, яка сумісність суспільних відносин, що охороняються кримінально-правовою нормою. Потрібно враховувати й те, що однакова «оболонка» може охоплювати різні суспільні відносини. Через неповне і тому неправильне уявлення про об'єкт злочину нерідко виникають помилки при кваліфікації злочинів.

Різницю у співставлених злочинах слід проводити, насамперед, за основним об'єктом посягання, якщо при порушенні правил охорони вод ними є лише суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів від забруднення та виснаження, та при забрудненні моря – суспільні відносини які забезпечують умови охорони раціонального використання, відтворення та оздоровлення внутрішніх морських вод, територіальних морських вод України, вод виключної (морської) екологічної зони України та вод відкритого моря. Крім того, істотна відмінність проводиться за предметом досліджуваних складів злочинів. Оскільки предметом злочину, передбаченого ст.242 КК, України є водні об'єкти указані в диспозиції статті, а предметом забруднення моря є води відкритого моря, територіальні морські води, води в межах виключної (морської) економічної зони.

Відмежування злочинів за об'єктивною стороною. Об'єктивна сторона злочину – елемент, як правило, що найбільш повно відображений у диспозиції ст. 242 КК України. Тому розмежування злочинів за ознаками цієї сторони на перший погляд може видатися не дуже складним. Проте, насправді помилок при застосуванні закону тут, як правило, найбільше. Пояснюється це тим, що при розмежуванні злочинів ознаки, що характеризують об'єктивну сторону, зустрічаються частіше, ніж інші.

Правильне встановлення ознак об'єктивної сторони є важливим із багатьох причин. Воно не рідко дає можливість встановити ознаки об'єкта й суб'єкта злочинного посягання. Таке посилення на деякі конкретні суспільні відносини може бути вчинено взагалі обмеженою кількістю способів і лише спеціальним суб'єктом. Як правило, «порушення законом об'єкта, що охороняється, може бути вчинено не будь-якими, а тільки певними діями, характер яких визначається у першу чергу властивостями самого об'єкта» [3, с. 137]. Вірно встановивши спосіб дії, ми в ряді випадків можемо зробити обґрунтований висновок про об'єкт або хоча б про приблизне коло об'єктів злочинного посягання, а часом і про форму вини [4, с. 161].

Розмежувати суміжні злочини за об'єктивною стороною доводиться, як правило, вже тоді, коли встановлено, що обидві дії посягають на один і той же родовий об'єкт і належать до однієї групи злочинів.

Для визначення ознак об'єктивної сторони порушення правил охорони вод, які відмежовують їх від суміжних складів злочинів, необхідно виявити зміст об'єктивної сторони суміжних складів злочинів. З цією метою системно згрупуємо і співставимо ознаки об'єктивної сторони, зафіксовані в диспозиції ст.ст. 242 і 243 КК України. Так, для ч. 1 ст. 242 КК України характерні такі обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину: 1) діяння (забруднення, виснаження); 2) засоби забруднення водних об'єктів (незnezаражені стічні води, покидьки, відходи, сировина тощо); 3) джерела забруднення (підприємства, установи, організації тощо); 4) місце забруднення та виснаження водних об'єктів – це місце знаходження вод – предметів цього злочину (предмету, що перераховується в диспозиції цієї статті). Для ч. 1 ст. 243 КК України обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього складу злочину є: 1) діяння (забруднення, незаконне скидання чи поховання матеріалів, речовин і відходів); 2) засоби забруднення моря (матеріали чи речовини шкідливі для життя чи здоров'я людей або відходи, що є небезпечними для життя й здоров'я людей, живих ресурсів моря; матеріали, речовини, відходи); 3) місце вчинення злочину (внутрішнє море, територіальне море, море в межах виключної

(морської) економічної зони, відкрите море); 4) джерела забруднення моря (судин, штучно встановлених в морі платформ, з повітряних судин, з підприємств, установ і організацій тощо).

Таким чином, підводячи підсумок з відмежування цих двох складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 243 і ч. 1 ст. 242 КК України за ознаками об'єктивної сторони слід зазначити, що вони відрізняються за діяннями: для ч. 1 ст. 242 КК України характерні такі – забруднення, виснаження; для ч. 1 ст. 243 КК України характерні такі – забруднення, засмічення, скидання, поховання. Тобто другий склад ще має такі додаткові діяння як засмічення, поховання, скидання (але він не має такого діяння як виснаження, що характерно для ч. 1 ст. 242 КК України). Щодо джерел забруднення ч. 1 ст. 243 КК України характерними, що їх відмежовує від джерел, передбачених ч. 1 ст. 242 КК України, є морські судна, штучно споруджені у морі конструкції. Крім того, ці два склади злочинів відрізняються, як свідчить проведений нами аналіз цих статей, і місце вчинення злочину. На відміну від першого складу злочину місце вчинення злочину передбаченого ч. 1 ст. 243 КК України є внутрішнє море, територіальне море, відкрите море, морські території у межах вод виключної (морської) економічної зони України.

Для об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ч. 2 ст. 242 і ч. 2 ст. 243 КК України, характерні такі обов'язкові ознаки: для ч. 2 ст. 242 КК України: 1) діяння (забруднення, виснаження); 2) наслідки (спричинення загибелі або захворювання людей, масова загибель тваринного або рослинного світу інші тяжкі наслідки); 3) засоби забруднення (незнешкодовані стічні води, покидьки, відходи, шкідливі речовини, матеріали, сировина тощо); 4) місце вчинення злочину теж, що нами зазначено для частини ч. 1 цієї ж статті; 5) необхідний причинний зв'язок між діянням зазначеними й указаними наслідками, що настали; 6) ті ж джерела, що нами названі для ч. 1 цієї ж статті. Для ч. 2 ст. 243 КК України характерні такі обов'язкові ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину: 1) діяння (забруднення, засмічення, скидання, поховання); 2) наслідки (загибель або захворювання людей, масова загибель об'єктів тваринного або рослинного світу); 3) місце те ж саме, що нами указано для ч. 1 ст. 243; 4) ті ж самі джерела забруднення, які указані нами в ч. 1 до цієї ж статті; 5) ті ж самі засоби, що нами указувалися для ч. 1 цієї ж статті; 6) необхідний причинний зв'язок між діяннями й наслідками зазначеними в диспозиції цієї ж статті.

Таким чином, підводячи підсумок розмежувальним ознакам об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ч. 2 ст. 242 КК України і ч. 2 ст. 243 КК України, слід зазначити, що для ч. 2 ст. 242 КК України необхідні такі ознаки діяння, як засмічення, скидання, поховання, які

властиві ч. 2 ст. 243 КК України. Крім того, для ч. 2 ст. 242 КК не є характерним таке місце вчинення злочину, як внутрішнє море, територіальне море, відкрите море, море в межах (морської) економічної зони України, що властиве для ч. 2 ст. 243 КК України. Для ч. 2 ст. 242 КК України не властиві такі джерела вчинення злочину як штучно споруджені у морі конструкції, платформи, морські судна, які характерні для ч. 2 ст. 243 КК України.

Відмежування злочинів за суб'єктивною стороною. Суб'єктивна сторона злочину є відображенням у свідомості суб'єкта об'єктивних ознак вчиненого і характеризує ставлення до них суб'єкта [5, с. 131]. Вивчення матеріалів досудового слідства і судової практики свідчить про те, що значна кількість помилок при кваліфікації злочинів відбувається або через неправильне розуміння суб'єктивних ознак складів, або з причини неглибокого їх з'ясування. Кримінальне право України не надає пріоритету ані об'єктивним, ані суб'єктивним ознакам. Якщо переоцінка об'єктивних ознак призводить до об'єктивного ставлення в вини, то переоцінка суб'єктивних факторів призвела б до засудження за думки, а не за дії. І те, й інше суперечить вимогам законності, яка має своїм основним завданням боротьбу з різними антисуспільними явищами, забезпечення непохитності суспільного і державного ладу, тому ухил деяких авторів до так званого пріоритету суб'єктивного ставлення в вини [6, с. 140] має хибний, суб'єктивістський підхід до кримінально-правового ставлення в вини і не може бути сприйнятий практикою.

Основний критерій розмежування за суб'єктивною стороною – це форма вини. Але як визначити, чи передбачає той чи інший склад злочину вини умисну або необережну, із чого виходити? Це може бути: а) прямо вказано в законі; б) впливати із змісту вживаних у ньому термінів, в) із вказівок закону на мотив і мету, що характеризують умисні дії; г) походити із системного тлумачення закону [7, с. 117].

У складі умисного злочину кожна об'єктивна ознака усвідомлюється, у складі необережного – хоча б одна ознака не усвідомлюється, але може і повинна усвідомлюватися [7, с. 119].

Аналіз суб'єктивної сторони складів злочину, передбачених ч. 1 ст. 242 і ч. 1 ст. 243 КК України, свідчить, що їх ознаки суб'єктивної сторони складів злочинів співпадають, оскільки дії винних мають умисну форму вини. Причому для одного, так і для другого складу злочину характерний прямий умисел. Ця форма вини характерна для злочинів із формальним складом.

Що ж до ч. 2 ст. 242 і ч. 2 ст. 243 КК України, то для них можливі діяння у формі умислу й необережності, а до наслідків характерна необережність.

Відмежування за суб'єктами злочину. Розмежування злочинів залежно від їх суб'єктів у більшості випадків не викликає труднощів. Це пояснюється тим, що ознаки суб'єкта цих злочинів указані в законі і легко можуть бути встановлені.

Суб'єктами порушення правил охорони вод (забруднення водних об'єктів) можуть бути фізичні, осудні, службові, неслужбові, приватні особи (громадяни України, громадяни іноземних держав, особи, що мають подвійне громадянство), яким на момент вчинення злочину виповнилося 16 років. Такі ж суб'єкти характерні і для ч. 1 і 2 ст. 243 КК України.

Крім того, слід зазначити, що для складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, не є характерними така бездіяльність, яка передбачена ч. 3 ст. 243 КК України.

Підводячи підсумки щодо розмежування складів злочинів, передбачених ст. ст. 242 і 243 КК України, необхідно відзначити, що вони мають відмінності за такими ознаками складу злочину: 1) за об'єктом складу злочину; 2) за предметом складу злочину; 3) за деякими ознаками об'єктивної сторони складу злочину; 4) за місцем вчинення злочину.

Ця відмінність свідчить про те, що в майбутньому недоцільно ці склади злочинів об'єднувати в одну статтю КК України.

Діяння, передбачене ч. 2. ст. 242 КК України необхідно відрізнити від диверсії за основним безпосереднім об'єктом (ст.113 КК України – економічна безпека). Крім того диверсія відмінна від діяння, передбаченого ст. 242 КК України, за конструкцією об'єктивної сторони, оскільки вона вважається діянням з усіченим складом злочину і визнається закінченою з моменту здійснення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на досягнення зазначених у законі наслідків, тобто незалежно від фактичного спричинення смерті та інших наслідків [8, с. 331]. Також диверсія відрізняється від досліджуваного нами складу злочину за суб'єктивною стороною, а саме виною у разі прямого умислу як до дій так і до наслідків, а також наявністю спеціальної мети – ослаблення держави.

Відмежування кримінально-правового порушення правил охорони вод від аналогічного адміністративного-правового делікту (порушення правил охорони водних ресурсів – ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Шкода суспільству, і зокрема, суспільним відносинам, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів, заподіюється не тільки злочинними посяганнями, а й іншими правопорушеннями, що тягнуть за собою адміністративну або дисциплінарну відповідальність. Це питання надто актуальне, про що свідчить поширеність адміністративних правопорушень передбачених ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Наприклад, лише за 1990–2004 рр. до

адміністративної відповідальності притягнуто: 1) у період з 1990 по 1996 рр. – 129481 осіб; 2) у період 1997–2004 рр. – 114658 осіб.

Нам здається, що відмежування цього адміністративного делікту від злочину, передбаченого ст. 242 КК України, надто актуальне.

Необхідною умовою успішної боротьби з такими правопорушеннями й обґрунтованим застосуванням законів, їх правового впливу є правильна юридична оцінка вчиненого. У зв'язку з цим назріла необхідність розглянути питання про порушення правил охорони вод як злочину і як адміністративне правопорушення, які тією чи іншою мірою посягають на суспільні відносини, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення, оздоровлення водних об'єктів. Питання про кваліфікацію й розмежування злочинів і адміністративних правопорушень у загальнотеоретичному плані привертає увагу дослідників-юристів, причому нерідко висловлюються найрізноманітніші думки з даної проблеми. Ряд вітчизняних і зарубіжних учених вважають, що різниця між злочином і адміністративним або дисциплінарним проступком визначається наявністю або відсутністю суспільної небезпечності діяння. Так, Н. Д. Дурманов вважає, що при розмежуванні злочину та інших видів правопорушень вирішальне значення має наявність чи відсутність основної ознаки злочину – суспільної небезпечності діяння [9, с. 311]. Аналогічного погляду дотримуються І. М. Лисов [10, с. 13–14], М. С. Строгович [11, с. 135–148], А. П. Ключниченко [12, с. 34–36], А. Н. Данышин [13, с. 107], О.М. Якуба [14, с. 163–165].

Проте, є й інші висловлювання. Так, А. А. Піонтковський вказує, що різниця між злочином і адміністративним чи дисциплінарним проступком полягає у ступені їх суспільної небезпечності [15, с. 41]. Такої ж точки зору дотримується А. Є. Луньов [16, с. 47], А. Ш. Якупов [17, с. 58], Н. Ф. Кузнецова [18, с. 60], Б. А. Курінов [19, с. 12].

Як відомо, основна ознака будь-якого соціального явища концентровано виражає найважливіші його властивості в їх органічному взаємозв'язку, без яких саме явище існувати не може. Злочини і адміністративні чи дисциплінарні проступки характеризуються внутрішньою притаманною їм об'єктивною суспільною небезпечністю, тобто основною ознакою, суть якої полягає у реальному, заподіянні або можливості заподіяння шкоди суспільним відносинам [20, с. 60]. Якщо це так, то, очевидно, саме дана ознака і повинна бути покладена в основу розмежування злочину, передбаченого ст. 242 Кримінального кодексу України, і аналогічного адміністративного делікту. Для конкретного розгляду цього питання необхідно проаналізувати також інші моменти, виходячи з того, що у будь-якому правопорушенні можна виділити два аспекти, які визначають врешті-решт характер і ступінь суспільної небезпечності – якісну й кількісну її характеристики.

Якщо говорити про характер суспільної небезпечності, то це, насамперед, якісна визначеність, відмінна властивість конкретного виду правопорушення [20, с. 69]. Саме нею один вид правопорушення відрізняється від іншого (порушення правил охорони вод і забруднення моря). Проте злочинні прояви кожного з таких видів можуть бути найрізноманітнішими. Тому в практичній діяльності виникає необхідність враховувати й кількісні параметри небезпечності правопорушення того чи іншого виду. А роль загального «вимірювача» належить категорії «ступінь суспільної небезпечності».

Ознаки, які різко змінюють ступінь суспільної небезпечності проступку в бік його зростання або повторювання, закладаються в диспозиції кримінально-правової норми, що визначає тим самим конкретний вид правопорушення, як злочин. Наведене має принципове значення при відмежуванні злочину, передбаченого ст. 242 КК України, від суміжного проступку (ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Перш ніж приступити до відмежування названого злочину від суміжного проступку, необхідно з'ясувати, які ознаки закладені законодавцем в основу криміналізації порушення правил охорони вод, забруднення моря. Виходячи з цього, можна навести розмежувальні критерії порушення правил охорони вод, забруднення моря й аналогічного адміністративного правопорушення. Вважаю, що забруднення водних об'єктів може бути адміністративним правопорушенням або кримінально-караною дією залежно від характеру самої дії або від інших ознак складу злочину.

Якщо ми звернемося до ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення, то побачимо, що питання про розмежування цього правопорушення й порушення правил охорони вод ст. 242 КК України ставиться залежно від ознак правопорушення (ст. 59) і злочину ст. 242 КК України. Так, згідно ч. 1 та ч. 2 ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення забруднення і засмічення вод, порушення водоохоронного режиму на водозабірниках, що викликають їх забруднення, водну ерозію, ґрунтів та інші шкідливі явища або введення в експлуатацію підприємств, комунальних і інших об'єктів без споруд і пристроїв попереджуючих забруднення й засмічення вод або їх шкідливий вплив тягне адміністративну відповідальність. А діяння, а саме, забруднення, виснаження (за виключенням засмічення) якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля уже стає злочином, передбаченим ч. 1 ст. 242 КК України. Що ж тут змінює суспільну небезпечність діяння, які є адміністративним правопорушенням (ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення)

до злочину, передбаченого ч. 1 ст. 242 КК України? Співвідношення цих статей різних законодавчих актів свідчить, що таким фактором є вчинення забруднення і виснаження водних об'єктів, що створює небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля. Тобто зазначене вище діяння криміналізує забруднення, виснаження, що створює небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля. Але і тут є розбіжності, які не сприяють точному застосуванню адміністративної відповідальності за таке правопорушення. Цьому не сприяє відсутність такої ознаки ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення, як виснаження водних об'єктів, а в ч. 1 ст. 242 КК України – як засмічення. Це дає нам підставу пропонувати вказівку на такі діяння в цій статті.

Щодо ч. 2 ст. 242 КК України зазначених у ній кваліфікуючих ознак і діянь, передбачених ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення, труднощів у розмежуванні не має, їх чітко видно при висвітленні цих статей, кваліфікуючі ознаки зразу ж криміналізують це правопорушення. Але й тут на практиці немає єдності, адже до таких діянь не відноситься засмічення.

Як бачимо, ступінь суспільної небезпечності істотно змінюється залежно від зміни характеристики виду забороненої поведінки. Закон встановив за названі дії поряд з адміністративною ще й кримінальну відповідальність, включивши сформульовані ознаки до диспозиції кримінально-правової норми (ст. 242 КК України).

Характер і особливості кримінально-правової боротьби з порушенням правил охорони вод підтверджують, що практичні працівники, як правило, не відчують великих труднощів при встановленні кримінальної протиправності діяння. Так, опитування слідчих, суддів, що проводили розслідування та розгляд справ про порушення правил охорони вод показує, що 75 % чітко уявляють різницю між кримінально-протиправним порушенням правил охорони вод і аналогічним адміністративним деліктом. У той же час, 20% не чітко володіють цим питанням, а 5% не задумувались взагалі з цього приводу. Аналогічні дані ми отримали і з адміністративних справ (з 200 таких справ по 20% справ не вірно кваліфікували адміністративне порушення, 80% – вірно). Таке становище насторожує й свідчить про доцільність такого роз'яснення у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України.

Список використаних джерел

1. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.
2. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.

3. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 53 с.
4. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.
5. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – 135 с.
6. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину. – К.: НАВСУ, 1997. – 184 с.
7. Никифоров Б. С. Применение общего определения умысла и норм Особенной части УК // Сов. государство и право. – 1966. – № 7. – С. 117-199.
8. Тацій В. Я. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 324-333.
9. Дурманов Н. Д. Понятие преступления. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 312 с.
10. Лысов М. Отграничение преступления от проступка по должности // Советская юстиция. – 1972. – № 1. – С. 13-14.
11. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности. – М.: Наука, 1966. – 252 с.
12. Ключниченко А. П. Административно-правовая борьба с мелким хулиганством и злостным пьянством. – К.: МООП УССР, 1967. – 151 с.
13. Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. – М.: Юридлит., 1973. – 200 с.
14. Якуба О. М. Советское административное право: Общая часть. – К.: Вища школа, 1975. – 231 с.
15. Пионтковский А. А. Курс советского права. – М.: Наука, 1959. – Т. 2. – 368 с.
16. Луньов А. Е. Административная ответственность за правонарушения. – М.: Госюриздат, 1961. – 187 с.
17. Якупов А. Ш. Советское уголовное право. Часть общая. – К.: КВШ МВД СССР, 1973. – 420 с.
18. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 232 с.
19. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 184 с.
20. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 232 с.

3.10. Система складів злочинів проти навколишнього природного середовища за чинним КК України

Однією з важливих особливостей сучасного етапу розвитку людського суспільства є підвищення ролі України у вирішенні глобальних проблем людства, зокрема такої, як охорона навколишнього природного середовища кримінально-правовими засобами. Вирішення цієї та інших глобальних проблем передбачає проведення системних досліджень [1, с. 47–65]. На цій основі може бути удосконалено моделювання системи чинного кримінального законодавства України у сфері охорони, раціонального використання, оздоровлення та відтворення навколишнього природного середовища. Успішна систематизація складів злочинів проти навколишнього природного середовища має важливе значення як для теорії кримінального права, так і для законотворчої діяльності та правозастосовної практики. Належним чином упорядковане (систематизоване) законодавство є показником того, що форма певної національної правової системи адекватна одній з істотних властивостей права – системності.

У доктринах держав системний підхід з приводу досліджень і оцінки правової дійсності, зокрема й такої, що стосується кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, знаходить певне відображення. Але все ж таки ці дослідження переважно стосуються таких загальних понять, як: «правова система», «права», «системи права», «системи законодавства» [2, с. 111; 3, с. 1; 4, с. 285; 5, с. 199–204; 6, с. 714–724; 7, с. 572; 8, с. 721; 9, с. 1–2]. В меншому обсязі такі дослідження характерні для окремих інститутів права і зокрема такого, як кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища. Разом із тим без глибокого та всебічного дослідження науковцями вищеперелічених загальнотеоретичних проблем і понять неможливий був би системний підхід до вивчення чинного кримінального законодавства щодо охорони названої сфери. Предмет цього дослідження не передбачає полеміки щодо таких понять, як «правова система», «право», «система права», «законодавство», «система законодавства», що спостерігається у правовій і політичній літературі [10, с. 150; 11, с. 150; 12, с. 3–6; 13, с. 21–23; 14, с. 107–110; 15, с. 70–83; 16, с. 140–144]. Слід зазначити, що найбільш вдалі визначення цих понять, в межах існуючих розробок, враховують засади системності.

Привертає увагу визначення правової системи, яке запропонував О. В. Зайчук: «Це єдина стійка, динамічна сукупність конститутивних явищ правового характеру (перш за все системи права, право свідомості і правової діяльності), що відображає певний рівень узагальнення

юридичної діяльності» [15, с. 10]. Це визначення дає змогу з'ясувати складові (структуру) цього поняття. Відомо, що складові мають свою структуру, і вивчати структуру того чи іншого поняття доцільно з урахуванням етимології цього терміна. В. Даль визначає структуру як устрій, побудову, склад [17, с. 343]. С. І. Ожегов зводить поняття структури до побудови і внутрішнього укладу [18, с. 673]. Інші, як свідчить аналіз джерельної бази, розуміють під структурою взаєморозміщення і зв'язок складових частин чого-небудь. За незначних розходжень усі автори вкладають приблизно однаковий зміст у цю категорію. Стосовно даної праці може виникнути питання про доцільність використання категорії «структура» для характеристики «системи». Цей підхід не тільки доцільний, але й необхідний, оскільки питання щодо внутрішнього устрою предмета дослідження в цьому підрозділі роботи є надто важливим і актуальним.

Перед тим як розпочати дослідження системи злочинів проти навколишнього природного середовища, слід звернутися до етимології поняття «система», що використовується в назві цього підрозділу. Так, у словнику російської мови цей термін означає: 1) певний порядок у розташуванні й зв'язку частин чого-небудь, у діях; 2) певна цілісність, що представляє собою єдність закономірно розміщених її частин, які знаходяться у взаємозв'язку [18, с. 586]. Подібне тлумачення поняття «система» знаходимо і в інших джерелах, де система – це множина елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність [19, с. 209]. Дещо інше визначення системи пропонується в Українській радянській енциклопедії – це сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія, і найважливішими рисами якої є розчленованість і цілісність [20, с. 174]. Таким чином, система (від грецького – ціле, що складається з частин; об'єднання) – множина елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність. Тоді злочини проти навколишнього природного середовища можуть бути систематизовані на основі різних ознак (об'єктів, форм вини, способу, знарядь, засобів, місця або часу вчинення злочину тощо).

Проблема наукової систематизації злочинів проти навколишнього природного середовища останнім часом привертає до себе значну увагу криміналістів. Це пояснюється тим, що лише протягом останніх п'ятнадцяти років була розроблена наукова класифікація об'єктів злочинів [21, с. 124-126; 22, с. 111-118; 23, с. 75; 24, с. 27; 25, с. 202-204] як першооснова систематизації всіх злочинів і, відповідно, діянь проти навколишнього природного середовища. Тому і розробка питань системи цих злочинів почалася лише з прийняттям КК України 1960 р. та

продовжується за чинного кримінального законодавства з відповідними змінами, які мають суттєво вплинути на це утворення. Питання системи злочинів проти навколишнього природного середовища неодноразово піднімались й обговорювались у юридичній літературі. Так, Ю. І. Ляпунов, розглядаючи систему злочинних діянь у зазначеній сфері, вважає, що вона може мати такий вигляд: 1) земля (сюди входять такі види злочинів: самовільне захоплення землі, отруєння, забруднення і псування землі шкідливими відходами виробництва, злочинно недбале використання земель); 2) вода (забруднення водних джерел неочищеними і незнезараженими стічними водами, відходами і промислових, і комунальних підприємств); 3) атмосферне повітря (сюди відноситься такий склад злочину, як забруднення повітря шкідливими для здоров'я людей відходами виробництва); 4) іхтіофауна і водні тварини (в цю групу входять такі склади злочинів, як незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами, незаконний промисел морських котиків і бобрів); 5) дикі тварини і птахи (ця група об'єднує такі злочини, як незаконне полювання, продаж, скупка цінних видів хутрових звірів); 6) корисні копалини в надрах землі (порушення правил розробки надр і здачі державі золота); 7) деревна рослинність (сюди належать умисне псування лісонасаджень, незаконна порубка лісу); 8) загальні види злочинів у сфері природи (сюди відносяться: умисне знищення і псування природних об'єктів, що взяті під особливу охорону держави, незаконна розробка природних багатств континентального шельфу); 9) міжнародні правові ресурси (це забруднення моря з суден та інших плавучих засобів) [26, с. 39–43]. Це дійсно оригінальна система, але вона охоплювала кримінальне законодавство у вказаній сфері, яке діяло раніше у переважній більшості республік колишнього СРСР. Крім того, використання такого невизначеного критерію для побудови системи цих злочинів, як інтерес [27, с. 26–28; 28, с. 26], не дало можливості створити струнку систему злочинів проти навколишнього природного середовища.

Більш чітку структуру (систему) злочинів проти навколишнього природного середовища запропонував Е. М. Жевлаков: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини у сфері охорони і раціонального використання землі: а) самовільне захоплення землі; б) отруєння, забруднення чи псування землі шкідливими відходами виробництва; в) злочинно-безгосподарське використання земель; 2) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання надр (порушення правил розробки надр і здачі державі золота); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання дикої фауни: а) незаконне зайняття рибним,

звіриним та іншими водними добувними промислами; б) незаконний промисел китів і морських бобрів; в) проведення лісоповалу або вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; г) незаконне полювання; д) продаж, скупка, обмін шкурок цінних хутрових звірів; е) жорстоке поводження з тваринами; є) експлуатація водозабірних споруд з порушенням правил охорони рибних запасів; 4) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання флори: а) незаконна порубка лісу; б) умисне пошкодження чи знищення лісових масивів шляхом підпалу; в) необережне знищення чи пошкодження лісових масивів у результаті необережного поводження з вогнем чи джерелами підвищеної небезпеки; г) порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами та шкідниками рослин; 5) злочини, що здатні завдати шкоди декільком безпосереднім об'єктам у галузі охорони і використання природних ресурсів; також іншим, пов'язаним із ними відносинам, що не належать до цієї сфери: а) забруднення водойм і повітря; б) забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей і живих ресурсів моря; в) порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; б) інші злочини у сфері охорони природи: а) умисне, руйнування, пошкодження чи псування об'єктів природи, взятих під охорону держави; б) порушення законів про охорону природи; в) самовільне захоплення води; в) недотримання правил поводження з водою, яка відпущена для поливу, і її безгосподарне використання; д) умисне пошкодження іригаційних споруд [28, с. 11–13].

Оцінюючи в цілому точку зору Е. М. Жевлакова, слід зазначити, що із фахівців у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища він робить найбільш послідовну і логічну структуру системи цих злочинів. Це стало можливим тому, що автор, пропонуючи систему досліджуваних злочинів, враховує безпосередньо об'єкт, що дає можливість визначити обсяг соціальних цінностей. Разом із тим ця система властива для законодавства колишнього СРСР, де структура злочинів проти навколишнього природного середовища будувалася на різних кримінальних законах колишніх союзних республік. Крім того, п'ятий і шостий пункти, запропонованої Е. М. Жевлаковим системи не конкретизовані. Дещо подібна структура системи злочинів стосовно зазначеної сфери запропонована В. О. Широковим. Він виділяє п'ять головних структурних елементів системи і злочини, що її утворюють: 1) діяння, що посягають на збереження і раціональне використання землі і її надр: самовільне захоплення землі, порушення правил розробки надр і здачі державі золота; 2) злочини у сфері охорони атмосферного повітря і вод: забруднення водойм і повітря, забруднення моря, умисне забруднення води в джерелах водопостачання, порушення

правил водокористування; 3) діяння, що посягають на збереження і раціональне використання тваринного світу: незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами; незаконний промисел котиків і бобрів; проведення лісосплаву чи вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; незаконне полювання; продаж, скупка, обмін шкурок хутрових звірів; 4) злочини у сфері збереження і раціонального використання рослинного світу: знищення чи істотне пошкодження лісових масивів у результаті необережного поводження з вогнем; порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами і шкідниками рослин; умисна потрава посівів і пошкодження ползахисних чи інших насаджень; незаконна порубка лісу; 5) інші злочини в галузі охорони навколишнього середовища: порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; умисне знищення, руйнування чи псування природних об'єктів; порушення законів про охорону природи [29, с. 12–13].

Слід зазначити, що автор, використовуючи як критерій безпосередній об'єкт посягання, відійшов від використання такого групового елемента, як заподіяння шкоди декільком об'єктам. В такому підході є раціональне зерно, оскільки такий критерій був би можливим і для деяких інших груп. Недоліки ж запропонованої системи полягають у використанні аналізу законодавства більшості республік колишнього Союзу, в неточності трактування безпосередніх об'єктів і застарілості складових системи.

Цікавою є точка зору П. Ф. Повеліциної щодо системи злочинів проти навколишнього природного середовища. Система має такий вигляд: 1) кримінально-правова охорона землі (порушення законів про націоналізацію землі; злочинно-безгосподарне використання земель, забруднення землі); 2) кримінально-правова охорона надр; 3) кримінально-правова охорона континентального шельфу СРСР; 4) кримінально-правова охорона водних ресурсів (забруднення водойм, забруднення моря, самовільне захоплення землі і пошкодження іригаційних споруд); 5) кримінально-правова охорона лісів та іншої природної рослинності (незаконна порубка лісу, знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу чи необережного пошкодження з вогнем, пошкодження ползахисних та інших насаджень, порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами і шкідниками рослин); 6) кримінально-правова охорона тваринного світу (незаконне полювання, продаж, скупка, обмін шкір хутрових звірів, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, здійснення лісосплаву і вибухових робіт із порушенням охорони рибних запасів); 7) кримінально-правова охорона атмосферного повітря; 8) кримінально-правова охорона природних

об'єктів, які взяті під охорону держави [30, с. 15–20]. Запропонована система цікава насамперед тому, що вона дещо відрізняється від традиційних схем попередніх авторів, які оперують переважно тією традиційною структурою і термінологією, що характерна для фахівців, які працюють із проблемами, пов'язаних із загальною охороною навколишнього природного середовища. Очевидно, що автор для побудови системи використовує лише певні природні об'єкти, чого не досить для створення системи.

Надто оригінальне бачення системи злочинів проти навколишнього природного середовища має В. Я. Тацій. Згідно з КК 1960 р., вона мала такий вигляд: 1) відповідальність за умисне знищення чи пошкодження лісних масивів; 2) незаконна порубка лісу; 3) незаконне полювання; 4) незаконне зайняття рибним, звіриним чи іншим добувним промислом; 5) здійснення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; 6) порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; 7) самовільне захоплення землі; 8) умисне руйнування чи знищення природних об'єктів, взятих під охорону держави; 9) забруднення атмосферного повітря і водойм; 10) забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей і для живих ресурсів моря [31, с. 70–71].

Важливо, що зазначена вище система побудована на кримінальному законодавстві України. Цікаво, що в основі створення зазначеної системи лежить однорідність, як і органічна єдність цих відносин, що обумовлені єдністю їх предмета – існуючої сукупності різних природних об'єктів (земля, повітря, вода, тваринний і рослинний світ тощо), які утворюють загальнопланетарну, саморегульовану систему – біосферу [32, с. 68]. Такий підхід імпонує. Хоча, звичайно, злочини і критерії, покладені в основу функціонування всіх ланок цієї системи, не можуть вважатися бездоганними. У праці щодо зазначеної проблеми В. Я. Тацій запропонував більш струнку систему злочинів проти навколишнього природного середовища, яка має такий вигляд: 1. Посягання на суспільні відносини в галузі охорони землі, морського дна і їх корисних копалин – самовільне захоплення землі (ст. 199 КК), порушення законодавств про континентальний шельф СРСР (ст. 163¹ КК). 2. Посягання на відносини у сфері охорони води й атмосферного повітря – забруднення водойм і атмосферного повітря (ст. 228 КК), забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, чи іншими відходами і матеріалами (ст. 228¹ КК). 3. Посягання на відносини у сфері охорони тваринного і рослинного світу – незаконне полювання (ст. 161 КК), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 162 КК), проведення вибухових

робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 163 КК), умисне знищення чи пошкодження лісових масивів (ч. 2, 3 ст. 89 КК), незаконна порубка лісу (ст. 160 КК) [32, с. 288]. Але таку систему не можна вважати бездоганною, оскільки вона охоплює різні природні об'єкти в конкретних структурних складових.

Цікаву структуру системи злочинів у сфері охорони навколишнього природного середовища запропонував В. Л. Мунтян. Він вважає, що в КК України злочинні посягання в зазначеній сфері мають такий вигляд: а) посягання на суспільні відносини в галузі охорони землі (ст. 199); б) посягання на суспільні відносини в галузі охорони лісу та інших об'єктів рослинного світу (ст. 89 ч. 2 і 3, ст. 90, 158, 159, 160, 220); в) посягання на суспільні відносини в галузі охорони вод (ст.ст. 228, 228¹); г) посягання на суспільні відносини в галузі охорони тваринного світу (ст.ст. 161, 162, 163); д) інші посягання на суспільні відносини в галузі охорони природи (ст.ст. 163¹, 207) [33, с. 218]. В основі побудови цієї системи, на думку автора, лежить єдність об'єктів кримінально-правової охорони, що, з чим можна погодитися. Разом із тим цей критерій є лише цементуючим і не дає можливості для побудови окремих елементів цього інституту. Крім цього, названа система була запропонована в 1978 р., і втратила свою актуальність.

Особливий інтерес представляє система складів злочинів проти навколишнього природного середовища, запропонована Г. І. Азаровим і В. І. Волковим [34, с. 78], які вважають, що злочини у сфері екології поділяються на такі види: а) посягання на суспільні відносини у сфері охорони лісу і деяких об'єктів рослинного світу (ст. ст. 98, 99, 168, 169 КК Росії); б) посягання на суспільні відносини у сфері охорони вод (ст. ст. 223, 223¹ КК Росії); в) посягання на суспільні відносини у сфері охорони тваринного світу (ст.ст. 163, 164, 165, 166, 166¹ КК Росії); г) посягання на суспільні відносини у сфері охорони природи (ст.ст. 161, 230 КК). Варто зауважити, що автори не мають чітких критеріїв створення системи.

Незвичайна, на мій погляд, система злочинів проти навколишнього природного середовища запропонована Н. О. Лопашенко. З урахуванням безпосереднього об'єкта всі екологічні злочини, передбачені сучасним кримінальним законодавством Росії, вона поділяє (класифікує) на дві великі групи: 1) посягання на суспільні відносини з реалізації й охорони права кожного на сприятливе навколишнє середовище (ст.ст. 246–248 КК); 2) посягання на суспільні відносини з охорони стабільності навколишнього середовища і його природно-ресурсного потенціалу (ст.ст. 249–262 КК). Згідно з Н. О. Лопашенко, остання група аналізованих складів злочинів, залежно від виду предмета злочину – природноресурсного

потенціалу, що охороняється, поділяється на такі види: а) посягання на тваринний світ (ч. 1 ст. 249, ст. 256–258 КК); б) посягання на рослинний світ (ч. 2 ст. 249, ст.ст. 260, 261 КК); в) посягання на води (ст.ст. 250, 252); г) посягання на атмосферу (ст. 251 КК); д) посягання на території та акваторії, природні об'єкти, які особливо охороняються (ст.ст. 253, 259, 262 КК); е) посягання на землю (ст. 254 КК); є) посягання на надра (ст. 255 КК) [35, с. 38-39]. Зазначена система досліджуваних злочинів не повністю охоплює суспільні відносини, що охороняються КК РФ, а також не стосується відносин стосовно охорони всіх природних об'єктів, які охороняються КК РФ.

Є й інші класифікації складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, О. Л. Дубовик виділяє: 1) злочини, що проявляються в порушенні правил екологічно-значимої діяльності; 2) злочини, що посягають на окремі елементи навколишнього природного середовища; 3) діяння, що посягають на об'єкти флори і фауни як складову частину навколишнього середовища, умови біологічного різноманіття і збереження біосфери Землі [36, с. 104–177]. Ця система також не охоплює об'єкти природи, що охороняються кримінальним законодавством.

В. В. Сверчков поділяє всі злочини проти навколишнього природного середовища, на: 1) злочини, що характеризуються порушенням правил загальної екологічної безпеки (ст.ст. 246–248 КК); 2) злочини щодо базових об'єктів природного середовища – вод, атмосфери, ґрунту, надр, континентального шельфу (ст.ст. 250–255 КК); 3) злочини щодо рибних запасів, рослинного та іншого органічного світу (ст.ст. 249, 257, 259–262 КК) [37, с. 10]. Слід зазначити, що в цій класифікації відсутні критерії такої системи. Крім того, термінологія, що в ній використовується, потребує окремого дослідження, тому що вона не може бути застосована без глибокого її вивчення.

Проведений аналіз усіх варіантів структури системи злочинів проти навколишнього природного середовища засвідчив, що відсутній такий вагомий критерій системи, як природний ресурс (природний об'єкт). Незважаючи на те, що в такому підході є раціональне зерно, зупинимось на ньому нижче. Успіхи українських вчених і дослідників з близького зарубіжжя у створенні системи чинного законодавства (злочинів) проти навколишнього природного середовища не є незаперечні. Зусилля щодо створення чи фіксації системи зазначених злочинів потребують більш глибокої роботи і подальшого дослідження. Існуючі ж у науці системи злочинів проти навколишнього природного середовища надто суперечливі, мають певні недоліки і не можуть бути взяті за основу. Наукове уявлення про систему досліджуваних злочинів сприятиме всебічному вивченню їх природи і соціально-правового змісту, теоретичному осмисленню,

свідчитиме про актуальність проблеми, що стосується цієї групи злочинів, полегшить висвітлення матеріалу у системі навчальних курсів.

З цього приводу імпонує думка І. М. Даньшина, який зазначає, що при вивченні системи певної галузі права не можна обмежуватися лише цією галуззю. Необхідно враховувати єдину концепцію системи права, яка історично створювалася як результат розвитку суспільних відносин [38, с. 174] і визначає внутрішню структурну якість чинного в цьому суспільстві права [38, с. 174].

Необхідно погодитися з тим, що завдання правової науки і законодавця в цій сфері полягає в усвідомленні суспільної структури, процесу утворення системи права, у виявленні галузей та інститутів права, у пошуці об'єктивно існуючих зв'язків між ними і в проведенні на цій підставі класифікації галузей, інститутів права і кодифікації нормативних актів [38, с. 174]. В цьому розумінні, тобто в об'єктивно існуючій системі права в цілому, норми про відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища слід розглядати як один з інститутів кримінального права України, під яким розуміють різновид диференціації матеріалу в межах цієї галузі права. Межею підрахунку дії кримінально-правових норм інституту, що досліджується, або можливістю його вдосконалення слід вважати ту висхідну, де стають недостатніми заходи адміністративного стягнення, громадського впливу або регулювання нормами групи природоохоронних законів і підзаконних актів. Проте важливо зазначити, що не тільки відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища вимагають кримінально-правового регулювання. Це зумовлено наявністю особливого виду відносин, які виникають внаслідок злочинних посягань на них. Ці та інші відносини не є прогресивними, вони лежать в іншій площині і шкідливі для людського суспільства, а тому мають характер заборон [39, с. 46]. Реалізуються певні норми, що охороняють досліджувану сферу, двояко: без виникнення конкретних правових відносин шляхом утримання громадян від вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища; через правовідносини у випадку встановлення факту вчинення такого злочину. В останньому випадку кримінально-правові відносини складаються з приводу кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини щодо відносин з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. На це спрямовані обов'язки суб'єктів цих правових відносин. У межах цих відносин існує і реалізується кримінальна відповідальність.

Слід зазначити, що інститут кримінальної відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища не був повністю розкритий у системі права. Ця робота не завершена і до цього часу, не

проводиться вона і в межах чинного, оновленого кримінального законодавства. До цього часу була відсутня сучасна модель кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка базувалася би на концепції створення інтегральної екологічної політики та вимогах, пов'язаних із потенційними заходами протидії злочинним посяганням та їх наслідкам. Наука кримінального права України не повністю використала об'єктивні передумови, а іноді їх не мала, тому й не змогла одразу зрозуміти всіх закономірностей розвитку взаємозв'язків суспільства і природи та визначити місце всіх норм, що охороняють відносини у сфері навколишнього природного середовища, в правовій системі. В процесі розвитку та зміцнення відносин у сфері охорони, раціонального використання, відтворення й оздоровлення природних об'єктів змінювалися кількість, зміст кримінально-правових норм, їх системи. Це відбувалося внаслідок значних соціально-політичних змін як у житті держави в цілому, так і всередині кожного великого періоду розвитку нашого суспільства в міру удосконалення структури суспільних відносин. В наш час, коли Україна була проголошена незалежною державою, більше уваги почали надавати всебічній охороні навколишнього природного середовища. Все це не могло не позначитись на змісті та структурі інституту відповідальності за злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, норми якого автором проаналізовані з більшою повнотою. Цей інститут має знайти більш досконалий прояв у системі права. Але це не означає, що цей інститут не буде розвиватись у подальшому. Звичайно, буде змінюватись зміст окремих кримінально-правових норм досліджуваного інституту, можуть з'явитись нові норми, а деякі будуть зникати у зв'язку з появою нових правових форм і методів кримінально-правової охорони відносин у зазначеній сфері.

На відміну від системи права, обумовленої характером суспільних відносин, що підлягають регулюванню, система законодавства – це результат складної раціональної діяльності законодавчих органів, що здійснюється згідно з вимогами практики [40, с. 236–238; 41, с. 319; 42, с. 13–16]. Система законодавства повинна проявлятися в побудові систематизованих галузевих актів, тобто у зовнішньому об'єднанні нормативних актів в єдину узгоджену систему, яка полегшить розуміння змісту закону, завдання, що ставляться законодавцем. Їй властива певна самостійність, яка проявляється в тому, що система законодавства не адекватна системі права. Звичайно, існує і протилежна думка, що між системою права та системою законодавства не може бути різниці [43, с. 80–81; 44, с. 34]. Ця точка зору заперечується тим, що принципи утворення системи законодавства відрізняються від принципів формування системи права.

Система законодавства має суб'єктивний характер, оскільки при її побудові провідну роль відіграє воля законодавця. Проте законодавець, приймаючи правові акти, враховує практичну мету і завдання, що постають перед державою. Важливо, що ця мета і завдання безпосередньо виражають потреби суспільної діяльності людей. Тут ми маємо справу з єдністю об'єктивного і суб'єктивного в суспільних відносинах. Основою для побудови системи законодавства України є система права як система самого змісту. Система законодавства відноситься до форми права, до системи джерел. Система права первинна щодо системи законодавства. Між системою права і системою законодавства існує взаємозв'язок. У загально-філософському розумінні – це зв'язок змісту і форми. Отже, автор погоджується з І. М. Даньшиним, що в основі системи кримінального законодавства лежить об'єктивна система права, хоча, на жаль, вона не знаходить достатнього висвітлення в навчально-правовій літературі [45, с. 183; 46, с. 13-18; 47, с. 29-35].

У системі кримінального законодавства злочини проти навколишнього природного середовища до 5 квітня 2001 р. не були виділені в окремий розділ. Чинне законодавство, віддзеркалюючи глибокі соціально-політичні зміни, що відбулися в нашій державі, дещо доповнило систему кримінального законодавства нормами, які охороняють навколишнє природне середовище. Натомість у попередньому КК України злочини, що стосувалися цієї сфери, були розпорошені по різних главах цього нормативного акту (Гл. 2, 6, 10). Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що в системі кримінального законодавства України злочини проти навколишнього природного середовища не були виділені в окрему главу (групу злочинів). Ця місія поки що була покладена на науку кримінального права. Це завдання вчені вирішували по-різному, що пояснюється використанням різних класифікаційних критеріїв та кримінального законодавства 60-х років ХХ століття.

Чинний КК України містить Розділ VIII, який називається «Злочини проти довкілля», у якому представлені злочини, що стосуються досліджуваної сфери і передбачені 19-ма статтями. Зокрема, ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; ст. 239. Забруднення або псування земель; ст. 240. Порушення правил охорони надр; ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; ст. 242. Порушення правил охорони вод; ст. 243. Забруднення моря; ст. 244. Порушення законодавства про континентальний шельф України; ст. 245. Знищення або пошкодження лісових масивів; ст. 246. Незаконна порубка лісу; ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин;

ст. 248. Незаконне полювання; ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251. Порушення ветеринарних правил; ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду; ст. 253. Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля; ст. 254. Безгосподарське використання земель.

Спробу пояснити систему складів злочинів проти навколишнього природного середовища на підставі чинного КК України зробили професори С. Б. Гавриш і М. Й. Коржанський, зауваживши, що до цього часу не існувало задовільної системи «екологічних» злочинів. Але й вони не запропонували такої системи. Система складів злочинів у чинному КК переважно має суб'єктивний характер, оскільки законодавець і дослідники, формулюючи її, враховують лише практичну мету і завдання, які стоять перед державою на цей час та вирішують потреби суспільної діяльності людей і не повністю враховують завдання охорони навколишнього природного середовища на перспективу.

Слід зазначити, що повинно бути три критерії, які були б покладені в основу названого інституту: 1) родовий об'єкт злочину; 2) безпосередній об'єкт злочину; 3) відповідний природний об'єкт. Така низка критеріїв відповідає тому положенню, що необхідна ознака будь-якого правового інституту – системність, тобто компонування юридичних норм, їх об'єднання і розміщення всередині інституту має робитися таким чином, щоб юридичні приписи нормативного акту були вірно виражені та розподілені за статтями і розділами [31, с. 45–47]. Дотримання такої вимоги сприятиме внутрішній єдності і взаємозв'язку правових норм.

Певна система правового інституту завжди обумовлена суспільними відносинами, що охороняються нормами даного інституту. Вищезазначені критерії є системоутворюючими. Враховуючи вищесказане і точки зору, що стосуються системи цих злочинів та наші зауваження щодо них, вважаємо за можливе, по-перше, поділити злочини проти навколишнього природного середовища, відомі чинному КК України, на 10 груп: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують умови раціонального використання, охорони, відтворення та оздоровлення землі (ст. 239. Забруднення або псування земель; ст. 254. Безгосподарське використання земель); 2) злочини, що посягають на відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення надр (ст. 240. Порушення правил охорони надр); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини, що забезпечують умови для охорони відносин щодо захисту суверенних

прав України над континентальним шельфом України з метою розробки і розвідки його природних багатств, а також проведення досліджень, розвідки, розробки природних багатств та інших робіт на континентальному шельфі (ст. 244 КК України); 4) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення рослинного світу (ст. 245 КК. Знищення або пошкодження лісових масивів; ст. 246. Незаконна порубка лісу; ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин); 5) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів (ст. 242 КК. Порушення правил охорони вод; ст. 243. Забруднення моря); 6) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (ст. 241 КК. Забруднення атмосферного повітря); 7) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення тваринного світу (ст. 248. Незаконне полювання; ст. 249.

Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251. Порушення ветеринарних правил); 8) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони від умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду); 9) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони екологічної безпеки (ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; ст. 253. Проектування чи експлуатація споруд без системи захисту довкілля); 10) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови для протидії приховуванню або перекрученню відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, невжиттю заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238. Приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення).

Запропонована мною систематизація злочинів проти навколишнього природного середовища ґрунтується на викладених точках зору, певним чином уточнює їх на основі чітко визначених вище критеріїв, а також чинного КК України в означеній сфері.

Список використаних джерел

1. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М.: Госюриздат, 1963. – 281 с.
2. Hans Kelsen. General Theory of Law and State / Hans Kelsen. – Cambridge, 1946. – P. 111.
3. Jozeph Raz. Concept of a Legal System / Raz Jozeph. – Oxford, 1970. – 70 p.
4. MacCormacr. Law and Legal System / MacCormacr // The Modern Law Review. – 1979. – Vol. 42. – № 3. – P. 285.
5. The Entseklopedia Americana. – New York, Chicago. – Vol. 17. – P. 199–204.
6. The Entseklopedia Britanica. – Vol. 10. – P. 714–724.
7. Websters Collegiate Dictionary. – Springfield, 1945. – 572 p.
8. Ballentiones Law Dictionary. – New York, 1969. – 721 p.
9. Encyclopedia of the American Judicial System. – New York, 1987. – Vol. 1–2.
10. Правовая система социализма: В 2 кн / Редкол.: В. Н. Кудрявцев и др. – Кн. 2: Функционирование и развитие / Авт. кол.: В. П. Казимчук и др.; отв. ред. А. М. Васильев. – М.: Политиздат, 1987. – 357 с.
11. Рене, Давид. Основные правовые системы современности / Д. Рене. – М.: Международные отношения, 1988. – 400 с.
12. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади розвитку правової системи України / Ю. С. Шемшученко // Правова система України: Теорія і практика: Тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф., 7–8 жовтня 1993 р. / Відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко; Укл.: М. І. Малишко, В. М. Стретович. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 3–9.
13. Бурчак Ф. Г. Кодифікація законодавства і становлення правової системи України / Ф. Г. Бурчак // Правова система України: Теорія і практика. – К., 1993. – С. 21–23.
14. Джиффорд, Д. Дж., Джиффорд, К. К. Правовая система Австрии; под общ. ред. Ф. М. Решетникова / Д. Дж. Джиффорд, К. К. Джиффорд. – М.: Юрид. лит., 1988. – 344 с.
15. Зайчук О. В. Правовая система США (историко-теоретический анализ) / О. В. Зайчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 136 с.
16. Сюкиййнен Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкиййнен. – М.: Наука, 1986. – 215 с.
17. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1999. – Т. 4. – 779 с.
18. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 846 с.

19. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
20. Українська радянська енциклопедія. / Голов. ред.: М. Л. Бажан. – 2-е вид. – К.: УРЕ, 1982. – Т. 10: Салют-Стоговізі. – 1983. – 544 с.
21. Пионтковский А. А. Объект преступления / А. А. Пионтковский // Курс советского Уголовного права: Часть общая. В 6 т. / Редкол.: А. А. Пионтковский и др. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – С. 124–126.
22. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Бородин, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. – М.: Спартак, 1996. – 412 с.
23. Полячек, Франтичек. Состав преступления по чехословацкому уголовному праву / Под ред. и предисл. А. А. Пионтковского. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 318 с.
24. Советское уголовное право. Общая часть: Учеб. пособие. – М.: Юрид. изд-во 17 ф-ка нац. книги, 1938. – 184 с.
25. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов. // Ученые труды Свердловск. юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – С. 104–225.
26. Ляпунов Ю. И. Уголовно-правовая охрана природы органами внутренних дел / Ю. И. Ляпунов. – М.: Акад. МВД СССР, 1974. – 151 с.
27. Петров В. В. Конституционные основы охраны природы в СССР и проблемы совершенствования советского природоохранительного законодательства в условиях научно-технического процесса / В. В. Петров // Научно-технический процесс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-технического прогресса / Ред. В. В. Петров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 26–31.
28. Жевлаков Э. Н. Преступления против природных богатств СССР: Учебное пособие / Э. Н. Жевлаков. – М.: ВЮЗИ, 1983. – 87 с.
29. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В. Широков. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.
30. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.
31. Таций В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система / В. Я. Таций. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1984. – 231 с.
32. Таций В. Я. Преступления против природных богатств СССР / В. Я. Таций // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / Под ред. М. И. Бажанова и др. – К.: Вища школа, 1989. – С. 285–305.
33. Мунтян В. Л. Уголовная ответственность за нарушение правовых норм об охране окружающей среды / В. В. Мунтян // Юридическая

ответственность в области охраны окружающей среды. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 214–269.

34. Азаров Г. И., Волков В. И. Природоохранительная деятельность органов внутренних дел / Г. И. Азаров, В. И. Волков. – М.: Академия МВД СССР, 1990. – 86 с.

35. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юридический центр Прес, 2002. – 802 с.

36. Дубовик О. Л. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / О. Л. Дубовик. – М.: Спартак, 1998. – 352 с.

37. Сверчков В. В. Ответственность за экологические преступления по российскому уголовному законодательству / В. В. Сверчков. – Н. Новгород, 1998. – 240 с.

38. Даньшин И. М. Шляхи розвитку та вдосконалення законодавства про боротьбу з злочинністю / И. М. Даньшин // Концепція розвитку законодавства України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1986 р.). – К.: Наукова думка, 1996. – С. 358–359.

39. Цунэо, Инако. Современное право Японии / Инако Цунэо [пер. с японского В. В. Батуренко] / Сост., ред. и авт. вст. ст. В. Н. Еремина. – М.: Прогресс, 1981. – 272 с.

40. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / Под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко. – М.: Госюриздат, 1962. – 575 с.

41. Теория государства и права: Учебник для юрид. инст. и фак. / Под ред. А. И. Денисова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967– 415 с.

42. Васильев Ю. С., Евтеев М. Т. Кодификация законодательства / Ю. С. Васильев, М. Т. Евтеев // Советское государство и право. – 1971. – № 9. – С. 13– 16.

43. Генкин Д. М. К вопросу о системе советского социалистического права / Д. М. Генкин // Советское государство и право. – 1956. – № 9. – С. 80–91.

44. Развитие кодификации советского законодательства / С. Н. Братусь, К. П. Горшенин, П. Ф. Елисейкин. – М.: Юрид. лит., 1968. – 247 с.

45. Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка / И. Н. Даньшин – М.: Юрид. лит., 1973. – 200 с.

46. Советское уголовное право. Особенная часть: Учеб.-практ. пособие / под ред. В. А. Владимирова. – М.: Упр. кадров и учебн. зав. МООП РСФСР, 1964. – 60 с.

47. Алексеев С. С. Общетеоретические принципы исследования структуры права / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1971. – № 3. – С. 45–47.

3.11. Витоки явища, генезис і сучасний стан проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища

Перед тим, як розпочати дослідження питання звернемося до етимології понять, що використовуються у назві статті. Така послідовність викладення проблеми сприятиме уникненню різночитання термінів, які зазначені в найменуванні; цим буде попереджено хибний шлях у напрямку дослідження. Термінами, які потребують уточнення змісту, є «витоки» і «сучасний стан проблеми». Їх тлумачення дається в «Словаре русского языка» С. І. Ожегова. Зокрема, таке поняття, як «витоки» у переносному розумінні слова означає початок, першоджерело чого-небудь [1, с. 209]. Ці положення з певною умовністю можна перенести на проблему, що цікавить автора, і тоді межі дослідження будуть охоплювати початок кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні. Друге поняття «сучасний стан проблеми» можна з'ясувати за допомогою вивчення трьох термінів: «сучасний», «стан», «проблема». «Сучасний» – означає теперішній, який належить до нинішнього часу (теперішній стан науки) [1, с. 605], «стан» – це положення, в якому хто-небудь або що-небудь знаходиться [1, с. 613], «проблема» – це питання, що потребує вирішення, дослідження [1, с. 491]. Зважаючи на це, почнемо дослідження витоків і сучасного стану проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка вимагає подальшого її вирішення. Таким чином, маючи достатньо чіткі контури дослідження, можна розпочати вивчення витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, генезису і сучасного стану цієї проблеми.

Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища в нашій державі має глибоке історичне коріння (витоки). Їх можна з'ясувати тільки в аспекті взаємин людина (суспільство) – природа та державотворення. Разом із тим, аналізуючи історію взаємодії людини з природою і питання походження проблеми навколишнього природного середовища (в тому числі і витоків її кримінально-правової охорони, бо така не підлягала самостійному дослідженню), на прикладі розвитку людського суспільства і законодавчих ідей з охорони природи, можна зробити висновок про існування шести (загальнолюдських), різних за часом періодів і силою впливу людей на природу, а для нашої країни – восьми (для кримінально-правової охорони зазначеної сфери – шести періодів). Вони не суперечать історичній періодизації, яку пропонують історики. Така періодизація не суперечить дослідженню, враховуючи таку послідовність, коли людина, похідна від природи, почала її експлуатувати.

Скористаємося юридичними джерелами, що існували на межі ХІХ–ХХ століть, у яких визначаються такі три періоди історії російського права: 1) земський (або княжий); 2) період московський (точніше двох держав: Московської та Литовської ХІV–ХVІІ ст.ст.); 3) період імперії ХVІІІ–ХІХ ст.ст. [2, с. 4]. На думку автора, зазначена точка зору стосується лише російського права. Проте вона корисна тим, що охоплює ХVІІІ–ХІХ століття. Цей період мав вплив на розвиток права на території нашої держави і підтверджує висновки про те, що лише у ХVІІІ ст. російське право поширилося на територію України.

В одному з підручників 1865 р. історія розвитку російського кримінального права поділена на такі головні періоди: 1) з найдавніших часів до Уложення 1649 р.; 2) від Уложення до видання Зводу законів; 3) до сучасних часів [3, с. 149]. Слід звернути увагу, що зазначена періодизація стосується лише російського кримінального права. До того ж вона надто поверхнева і не дозволяє чітко періодизувати право, що діяло у правовому полі України. Натомість, у вирішенні зазначеної проблеми значно далі пішов М. Ф. Володимирський-Буданов. Він запропонував такі етапи розвитку кримінального законодавства: 1) кримінальне право «Руської Правди»; 2) кримінальне право Московської держави; 3) кримінальне право імперії [2, 4]. Ця періодизація більш точна, але вона стосується лише правового поля Росії. Тільки перший і третій етапи цієї періодизації можуть стосуватися українського законодавства. Певну спробу щодо періодизації розвитку кримінального права, але стосовно проблеми поняття злочину, здійснив П. К. Кривошеїн: 1) етап зародження ознак злочину (початок Х – початок ХVІІІ ст. ст.); 2) етап становлення і законодавчого закріплення поняття злочину; 3) соціалістичний етап розвитку поняття злочину [5, с. 4]. Можна полемізувати щодо кількості етапів, запропонованих П. К. Кривошеїним, їх назви, але це не є предметом мого дослідження. Крім цього, цей і всі зазначені погляди, хоча і сприяють розвитку науки кримінального права, все ж не можуть допомогти в поетапному вивченні витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це зумовлено також і тим, що така періодизація не враховує розвиток суспільства, державотворення та не дає обґрунтування тим чи іншим явищам, серед яких є і кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища. Тому варто зупинитися на історіографії Михайла Грушевського [6, с. 1–736] й Ореста Субтельного [7, с. 112], яка ґрунтується на достовірних джерелах. Вона допоможе виявити та пояснити витoki кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні. В контексті зазначеного слід визнати, що питання про періодизацію розвитку кримінального законодавства,

права і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища не має фундаментальних розробок. Це зумовлено тим, що: 1) ці питання намагалися розглядати відособлено від історичного розвитку суспільства та державотворення; 2) Україна йшла найскладнішими історичними шляхами до самостійності, суверенітету й державності. Про це справедливо писав В. К. Гришук, відзначивши, що історія української кримінально-правової науки (*і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища* – В. М.) залишається зовсім не вивченою [8, с. 8].

Враховуючи відносно обмежений обсяг монографії, одночасно з витоками кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, розглянемо зміни об'єктивних і суб'єктивних ознак, досліджуваних злочинів в історичному аспекті. Отже, завдання полягає в тому, щоб з історичної і кримінально-правової точок зору проаналізувати найбільш суттєві кількісні та якісні характеристики розвитку кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [9, с. 8]. Так, 20–30 тис. років тому (перший період – первіснообщинний лад), як свідчить дослідження, була відсутня кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища [10, с. 11–20; 7, с. 17–28; 6, с. 1–120; 11, с. 24; 12, с. 94; 13, с. 35; 14, с. 35; 15, с. 203–204; 16, с. 136–137; 17, с. 13–27; 18., с. 38–39; 19, с. 8–9]. Це пояснюється відсутністю державності, а отже, й кримінального законодавства. У другий період (часи родового ладу) до створення державності (X ст.) не збереглося писемних джерел, які б висвітлювали питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [11, с. 13–22; 20, с. 160; 7, с. 37–68]. Але враховуючи те, що у той час діяв звичай, згідно з яким «той, що має справу проти другого, кличе на суд короля (наше твердження – старійшини) і перед ним сперечаються; король скаже свій присуд, виконають те, що він сказав. Коли обидві сторони невдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх» [7, с. 37–68]. Тому зважаючи на цей факт, можна стверджувати, що природні об'єкти тоді охоронялися за допомогою такого звичаю і в такому ж порядку.

Дані щодо звичаїв східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у «Повести временных лет» зазначив, що ці племена «шляху обычаи свои и отец своих, и преданье, каждо свой нрав» [21, с. 14]. У процесі становлення повноцінної держави окремі звичаї родового ладу, які можна було використовувати в інтересах пануючої верхівки, що формувалася, поступово трансформувались у норми звичаєвого права. Це стосувалося також і

охорони природних об'єктів. Таким чином, на підставі нашого дослідження можна констатувати, що в IX–X століттях на Русі існувала система норм усного звичаєвого права. Проте кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища ще не могло бути.

Третій період охоплював XI–XIV ст.ст. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – це перший період). Незважаючи на брак джерел у досліджуваній сфері або їх недостовірність, що створює ґрунт для фальсифікацій і суперечок серед вчених, слід покласти на загально визнаний факт, що шлях науки – це шлях від незнання до знання; і те, що ми не знаємо сьогодні, ми, можливо, будемо знати завтра. Керуючись вищеназваним філософським підходом у науковому пізнанні й тими вихідними положеннями, що головним об'єктом вивчення в історичному плані кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища є закон та інші правові акти, що відійшли в минуле, звернемося до законодавства, яке найбільш доцільно вивчати за хронологічним принципом згідно з періодизацією, що прийнята в нашій сучасній історико-правій науці. Насамперед у цьому дослідженні потрібно звернутися до індуктивного методу вивчення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це спричинено тим, що, як свідчить історія, ця проблема мала свої витoki в охороні окремих природних об'єктів. Користуючись дедуктивним методом і маючи повну картину проблеми, визначимося з витокami кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як явища в цілому.

Як відомо, до нас не дійшло не тільки будь-якого писаного закону, але навіть і згадки про будь-який конкретний закон до XI століття не було [22, с. 7; 23, с. 37; 24, с. 17]. Тому пошук витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на території нашої держави необхідно починати з XI століття. Таке положення знаходить своє підтвердження тому, що протягом XI – початку XII століть князі розпочали видавати законодавчі акти (статути) і навіть збірники законодавчих актів («Руська Правда», «Правда Ярославичів», «Розширена руська правда» та ін. [25, с. 10–11]. Закріплення промислових угідь породжувало законодавчі акти, що охороняють їх, а його порушники суворо каралися – від позбавлення дичини до вбивства винного. Так, у російських літописах згадуються звіринці і ловища, в яких зберігалася дичина для князівських полювань, де ніхто не мав права полювати без дозволу князя. Таким чином, ці свідчення підтверджують недоторканність закритих мисливських угідь. Наприклад, Київський князь Олег у 970 р. вбив сина полководця Свенельда, зустрівши його на полюванні в забороненому місці [26, с. 73]. Це є своєрідним підтвердженням правового захисту природних об'єктів і власності.

Вивчення юридичної та соціально-політичної літератури дає змогу стверджувати, що у період феодалізму майже нічого принципового з досліджуваного питання не було внесено. Незначне посилення охорони природних об'єктів, порівняно з родовим ладом, пояснюється намаганням феодала зберегти землю, ліси, рибу і диких тварин не тільки для себе, а й для своїх спадкоємців. Це визначало посилення законів, за якими карали людей нижчих станів навіть до смертної кари за браконьєрство і вирубування лісу в князівських угіддях, а згодом і у володіннях інших аристократів, які займали особливе місце в ієрархії суспільства того часу. Ці закони мали позитивні результати, оскільки врятували від повного знищення бобра, лані тощо. Помітну користь принесли і князівські мисливські угіддя, тому що вони лише час від часу слугували місцем полювань аристократів і тим резервом, де можна було заготувати м'ясо для війська у випадку війни, а в цілому – охороняли фауну [27, с. 31]. В цей час (XI ст.) характерною ознакою об'єктивної сторони складу злочину було зняття полювання, яке мало витоків у Київській Русі, а саме, полювання з ловчими птахами (одна з фресок у Софіївському соборі відображає полювання з беркутом, що є підтвердженням витоків зазначеної ознаки об'єктивної сторони в досліджуваному складі злочину).

Вивчення нами різних джерел підтверджує, що перші писані законодавчі акти з охорони об'єктів природи на території нашої держави з'явилися у XI–XII століттях. Так, у «Руській правді» Ярослава Мудрого є свідчення про певні обмеження з приводу добування звірів і птахів. Цей збірник вже передбачав штраф за крадіжку (браконьєрство) бобра, розорення борті чи викрадення з неї бджіл [28, с. 112; 29, с. 96]. У даному випадку (з певною умовністю) вже можна говорити про злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, тому що в ст. 69 «Руської правди» (розширена редакція), де йдеться мова про крадіжку бобра, вчиненого членом общини (боброві угіддя були у феодалській власності), таке діяння каралось штрафом 12 гривень [25, с. 107–108]. Разом з тим у складі злочину, передбаченого ст. 69 цього збірника, є яскраво виражений екологічний відтінок, оскільки йдеться про тварин, які не вибули з природного стану (не виділилися з природи), хоча все ж таки є значний вплив на цей склад злочину інституту феодалської власності. Дещо іншу спрямованість має ст. 70 «Руської правди», де йдеться про руйнування нір – місць знаходження бобрів. Зокрема, коли не було свідків, то община несла кримінальну відповідальність за зазначений злочин – кримінальний штраф за принципом дикої віри [25, с. 108]. Адже коли йдеться про руйнування місця помешкання бобра (досліджуваного біогеоценозу), то він охороняється не стільки як власність,

а, в основному, як вид, що знаходиться в стані природної волі. Деякі відомості про кримінально-правову охорону зазначених природних об'єктів знаходимо в так званих законах Київської Русі (в «О Уставе Великого князя Ярослава Владимировича о судах»), в яких значне місце займали норми щодо охорони бобра. За незаконне полювання на них на винних накладалися великі штрафи: «А кто украдет бобр, 12 гривен продажи», або «Аще будет рассечена земля, или знамением же ловлено, или сетью, то вервьы искати к себе татя, либо продажи плати» [30, с. 69]. Як відомо, в XI ст. бобер цінувався дорожче за життя людини. Тоді ж були введені правила, що регламентували промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків [31, с. 3; 30, с. 108].

Подальший розвиток правової думки щодо охорони диких звірів і птахів можна знайти в руських літописах, грамотах. Наприклад, догвірні грамоти Новгороду з великим князем Ярославом Ярославовичем у 1265 – 1307 рр. та 1326 р. визначали право полювання на кабана не ближче, ніж за 60 верст від міста. А в 1270 р. за порушення встановлених правил полювання новгородці відмовили Ярославу Ярославовичу в князюванні [39, с. 135; 33, с. 8; 31, с. 90]. Паралельно світським існували і церковні погляди на полювання. Один стародавній рукопис радив духовенству надмірне захоплення полюванням карати епітимією, що також було для того часу серйозним заходом щодо охорони тварин [34, с. 143].

Таким чином, кримінально-правова охорона тваринного світу на території нашої держави має свої витoki, починаючи з XI ст. (з третього періоду розвитку суспільства і становлення державності на теренах України): спочатку стосовно незаконного полювання на бобра, потім на промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків тощо. З часом за Литовським статутом, який діяв і на території України, бралися під охорону лебеді. За полювання на лебедя на особу накладався великий штраф. І такий же штраф стягувався за знищення лебединого гнізда. Таким чином, спостерігається розширення переліку предметів досліджуваного складу злочину.

Маючи витoki складу незаконного полювання, простежимо генезис його об'єктивних і суб'єктивних ознак. Аналіз складів злочинів, передбачених ст.ст. 69, 70 «Руської правди» свідчить про те, що вони покликані забезпечити відносини, що охороняють власність князя і бояр. Разом із тим перший склад злочину пов'язаний із вилученням бобра, який знаходився у природному стані (не виділявся від природи). У той же час має вираження екологічного характеру другий склад злочину, передбачений ст. 70 цього акту. Тому коли йдеться про руйнування помешкання бобра, тобто досліджуваного біогеоценозу, то, в основному, бобер охороняється як вид, а не як власність. Можна констатувати, що

уже в ті часи об'єктом цих складів злочинів були суспільні відносини, що охороняли як власність, так і відносини з охорони звірів та їх відтворення. Предметом цього злочину були хутрові звірі (бобер). Щодо об'єктивної сторони цих складів злочинів, то необхідно зазначити, що вони характеризуються діями, які зазначені в ст.ст. 69, 70 «Руської правди»: заволодіння (*добування, яке характерне для незаконного полювання* – В. М.), спосіб заволодіння для ст. 69 значення не мав і на кваліфікацію не впливав. Оскільки ці дві статті доповнюють одна одну, то за ст. 70 важливими ознаками об'єктивної сторони незаконного полювання є спосіб і знаряддя вчинення цього злочину. Способи вчинення цього злочину в законі зазначені такими словами: «росечена земля» чи «знамение, им же ловлено». Тобто полювання шляхом руйнування нори або за допомогою (методом) відлякуючих знаків «знамения». До знаряддя законодавець відносить сітку. Інші ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як обов'язкові ознаки, не знайшли місце в законодавстві того часу. Варто зауважити, що вже сам факт виявлення сітки, відлякуючих засобів робив такий злочин закінченим. Тобто ці злочини в той час могли бути як із матеріальним складом (ст. 69), так і з формальним (ст. 70). Але оскільки над судовими виразами конкретного змісту переважали суто формалістичні та символічні процесуальні правила, на які мали великий вплив і норми звичаєвого права, то можна припустити, що способи і знаряддя переважного значення для вирішення справи по суті не мали. Для цього підходу характерний і колективізм, як принцип життя й правосвідомості слов'янського народу, який створював перешкоди індивідуальному суб'єктивному праву [35, с. 108-113]. Аналіз суб'єктивних ознак складів злочинів, передбачених ст.ст. 69–70 «Руської правди» свідчить, що вони, зважаючи на зовнішній їх прояв, мають лише прямий умисел (тобто цілеспрямований характер), оскільки йдеться про «татя» – злодія. Суб'єктом досліджуваних складів злочину могли бути тільки особи, які мали волю. Холопи не були суб'єктом цих складів злочину. Вік у законодавстві того часу був відсутній. Характерним для того часу було й те, що суб'єктами злочину були як фізичні особи (мешканці міст, селяни), так і юридичні, зокрема «верви» – селянські общини [30, с. 107 – 108; 36, с. 224; 37, с. 451 – 465].

Подальше вдосконалення заходів кримінально-правової охорони мисливських звірів і птахів знаходимо в руських літописах, грамотах, угодах. Так, договірні грамоти з великим князем Ярославом Ярославичем у 1265, 1307, 1326 роках ввели таку додаткову ознаку об'єктивної сторони складу злочину незаконного полювання, як вчинення цього діяння в недозволеному місці (не ближче, ніж за 60 верств до міста) [36, с. 3]. Крім того, з повною заборонаю полювання на мисливських

звірів і птахів на території заповідника враховувалася і така ознака об'єктивної сторони складу злочину, як незаконне полювання на території державного заповідника. Тоді ж введено правила, що регламентували промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків [31, с. 112]. А з часом, за Литовським статутом, бралися під охорону лебеді [31, с. 112]. З цих правових приписів видно, що предмет незаконного полювання дещо розширився. Крім бобра, до переліку предмета цього злочину уже відносили і перелічених птахів, а з часом – оленів, кабанів та інших представників фауни. В той же час заходи кримінально-правового впливу, як свідчить це дослідження, залишилися майже на тому ж рівні [38, с. 24]. Деякі настанови щодо об'єктів природи також містила так звана «Ясса» – збірник догматів, що ними мали керуватися всі піддані ординської імперії та завойовані народи. Так, смертю каралась будь-яка крадіжка, в тому числі й дичини [39, с. 248-249].

У 1320 р. князівства, що знаходилися на території України, і Литовське князівство об'єдналися (за винятком Галичини, яка підпадала то під Угорщину, то під Польщу). Позитивним було те, що і в цей час в Україні – Русі діяла «Руська правда» і старі привілеї [39, с. 5–6]. У 1339 р. польський король Казимир Третій заволодів містом Львовом і Галичиною [40, с. 8–13]. Всі привілеї і законодавство Русі поширилися на Галичину [39, с. 8–13]. У цей час із метою збереження цінних видів тварин було створено стародавній заповідник – Біловезьку пушу. Таким чином, як свідчить наше дослідження, у Володимиро-Волинському князівстві з XIII по XIV ст. почала складатися нова форма природокористування – комплексна охорона природних ресурсів, тому що тут було повністю заборонене полювання на всі види тварин [41, с. 4]. Ці відомості підтверджують те, що така ознака складу злочину незаконного полювання, як полювання на території державного заповідника, бере свій початок на території нашої держави з XIII століття. Деякі положення, що стосуються рослинного світу, містяться в статтях 71, 72, 73 і 75 «Руської правди» (розширеній редакції). Щодо названих об'єктів природи (дерева) в історичній і юридичній літературі існують розбіжності. Так, М. С. Котов визначав їх як предмет власності [42, с. 30]. Погоджуючись із М. С. Котом, що названі норми свято охороняли власність [42, с. 33], разом із тим не треба забувати того, що стародавня держава Київська Русь уже в той час піклувалася про охорону рослинного світу, оскільки в ст.ст. 71, 72, 73 та 75 цього писаного права мова йде не про крадіжку і не тільки про знищення дерев, а й про вирубування їх як таких, що знаходяться у природному стані (не виділених із природи). Наприклад, у ст. 73 йдеться про порубку дерев. Логічно, що кримінальний штраф три гривні призначався за знищення борті (ст. 75 цієї ж

законодавчої пам'ятки) і, звичайно, за порубку лісу. Про це свідчить і санкція – півгривні штрафу за дерево, на якому знаходиться борть [25, с. 107–108]. Тому можна констатувати, що саме до цього часу належать витоки кримінально-правової охорони лісу від незаконної порубки.

Підсумовуючи дослідження третього періоду розвитку суспільства на теренах України і першого періоду розвитку нашої держави, можна констатувати, що питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища виникли в цей період і розвивались у таких напрямках: 1) перший напрямок характеризується охороною певних об'єктів природи: тварин (бобрів чи місць їх мешкання) і рослинного світу (дерев, на яких знаходилася борть), які перебували у власності; 2) другий напрямок характеризується зачатками державної (у межах окремих князівств) кримінально-правової охорони певних природних об'єктів, наприклад промисел диких гусей, качок, тетеруків або лебедів і їх місць мешкання. Таке твердження ґрунтується на повній забороні полювання на всі види тварин на території Володимир-Волинського князівства XIII–XIV ст.ст. та факті створення в межах цього князівства заповідника Біловезька пуца [43, с. 177; 8, с. 17-30; 44, с. 7–18].

Четвертий період (XIV ст. і до початку XVIII століття) в історії має назву «Козацька ера», а для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – це другий період. Для усвідомлення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в зазначений історичний період необхідно знати, які джерела права в той час діяли. Аналіз законодавчих та історичних джерел дає змогу виокремити ті нормативні акти, які не діяли на території нашої держави. До них належать: Судебник 1497 року [45, с. 1–520], Судебник 1550 року [45, с. 1–520], Акти місцевого управління, «Стоглав» [45, с. 1–520], Акти Земських зборів [33, с. 1–512], Законодавство про правовий статус населення, Законодавство про державний лад [46, с. 1–313]. Інші законодавчі акти, хоча й діяли, наприклад, Артикул військовий (законодавство періоду розвитку абсолютизму) [47, с. 314–390], але норми, що стосувалися екологічного законодавства, в той час у ньому були нечисленні. З XIV по XVIII ст. в праві України діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням [48, с. 23]. З цього приводу імпонує думка видатного вченого, професора-державознавця А. П. Ткача про те, що право не можна зводити лише до законодавчих або інших нормативних актів (частина відносин у суспільстві регулюється також нормами звичаєвого права, прецедентом чи судовою практикою) [48, с.22]. Як відомо, протягом історії сила і значення окремих джерел права, що діяли в той час на території нашої держави, змінювались.

Тому варто погодитися з думкою А. П. Ткача, що їх краще класифікувати за походженням: 1) звичаєве право; 2) польсько-литовське законодавство; 3) законодавчі акти автономної влади України; 4) царське законодавство і судова практика; 5) нормативні акти церковного права; 6) джерела права Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Безумовно, що не всі з них (а можливо тільки деякі з них), так чи інакше стосуються кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Автор не ставить перед собою завдання досліджувати всі вищезазначені джерела в усьому розмаїтті їх змісту, хоча деякі питання будуть корисними для пошуку витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Отже, зупинюся на цих окремих питаннях певної класифікації джерел права, їх поширеності та впливу на існуючі (в той час) суспільні відносини. Насамперед звернуся до звичаїв. Вони ставали джерелом права, коли санкціонувалися державою [49, с. 7]. Як би не змінювалася питома вага звичаєвого права серед інших джерел, воно завжди застосовувалося поряд із нормами писаного права. Так, наприклад, Литовський статут 1529 р. прямо зобов'язував суди вирішувати справи поряд з писаним правом і на підставі звичаю, у разі відсутності писаного права керуватись звичаєм [50, с. 40]. Таке ж рішення знайшло відображення і в третій редакції Литовського статуту 1588 р. [51, с. 235]. Це надто складний період для пізнання витоків кримінально-правової охорони окремих природних об'єктів. Щодо законодавства, то можна констатувати, що дія польських і литовських нормативних актів поширювалася на Західну Україну і Правобережжя. Як свідчать відомості італійських та інших мандрівників (очевидців і сучасників тих часів), зокрема лист Альберта Кампензе до папи Климента VII про справи Московії (1523-1524 рр.), що великий князь московський Іван і його наступник князь Василь неодноразово за часів короля Зигмунда та його попередників короля Олександра і Казимира домагалися володіння більшої частини Литви – земель, що лежать між Дніпром, Меотійськими болотами й Азовом, які склали Україну – Русь [11, с. 38]. Це дає підставу стверджувати, що закони Московської держави того часу не були поширені на Україну – Русь. Необхідно акцентувати увагу на тому, що в зазначений період в Росії траплялися окремі види злочинів проти навколишнього природного середовища. Наприклад, декілька таких норм було в Соборному уложенні 1649 р. У ст. 223 гл. X Уложення говорилося, зокрема, про відповідальність за знищення або пошкодження лісу пожежею: «А будет кто по дружбе учнет в чьем лесу учинится пожар, или в чьем лесу пожар учинится от конских, или иные животные от пастухов небережением,

и таким пожаром учинят поруху бортному деревью и пчелам, и зверь и птицы ис того лесу тем пожаром отгоняют, и в том на них будут челобитчики, и с суда същется про то допряма, что такой пожар от кого учинится нарощным делом, или пастуховым небережением, и на тех людей за такое пожарное разорение взяти пеня, что государь укажет, а истцу велети на них доправити убытки по сыску» [52, с. 140]. В цьому плані необхідно звернути увагу на те, що царська Росія навіть в подальшому зберегла дію тих законів, що закріплювали права шляхти, діяльності їх установ, прав козацтва і міського самоуправління [53, с. 157]. Важливо зазначити, що на території України також діяли Литовські статuti 1588 і 1614 років. тощо [48, с. 29].

Після возз'єднання України з Росією одним із нових джерел чинного права стали законодавчі акти місцевої автономної влади. Ці відомості підтверджуються записками посла Республіки Венеції Альберта Віміні [11, с. 77–81], щоденником подорожі Павла Алепського (з міста Алеппо в Сирії), який разом зі своїм батьком антіохійським патріархом Макаром III (1648–1672) подорожував Україною в 1654 р. [11, с. 82–91], книгою А. Майєрберга – посла цісаря Леопольда при московському дворі і членом цього посольства Ц. Я. Гільденбрандтом (1629–1679) та іншими [11, с. 92–110]. Такий же стан характерний і для доби відправління І. Виговського до І. Самойловича, хоча тиск Москви був у той час відчутний [54, с. 112–118]. До них належали: 1) договірні статті; 2) акти гетьманської влади; 3) акти військової канцелярії. Кримінальне право й органи, що чинили правосуддя в Січі Запорізькій та навкруги неї, зрозуміло, не були вільні від впливу найближчих держав і народів. Своїх кримінальних законів щодо охорони навколишнього природного середовища у Запорізькій Січі не було. Покарання, як правило, призначалося на основі звичаєвого права. До такого висновку прийшли дослідники, які займалися аналізом джерел, що збереглися [11, с. 156].

За доби Івана Мазепи чинність вищезгаданих законодавчих актів продовжувала діяти на території України, хоча все більше, особливо після Полтавської трагедії, на наш простір поширювалася дія царського законодавства [11, с. 157–177]. Царське законодавство та судова практика, як показує досвід затвердження договірних статей, установили верховенство царської влади. І хоча загальна система російського права в той час на Україну не поширювалася, разом із тим, на початку XVIII ст. в умовах перетворення Росії в абсолютну монархію влада гетьмана була обмежена царською владою. Ці відомості підтверджують, що розширився вплив загальноімперських законодавчих актів. Відносини почали регулюватися російським законодавством. Норми звичаєвого права втратили свою силу і діяли лише в сільській місцевості

(тільки щодо сімейних відносин). Іншими словами, почало діяти царське законодавство: регламенти, статuti, установлення, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести. Крім того, діяли акти церковного права. На території Галичини і Буковини в 1768 р. діяв кримінальний кодекс Австрії (в 1764 і 1803 роках також були й інші кримінальні кодекси Австрії). Відомо, що на території Закарпаття діяло поточне королівське законодавство «Урбаріум» (1741), а в міських судах ще й «Трипаріум» (трикнижжя). Норми звичаєвого права на території Галичини, Буковини і Закарпаття застосовувалися рідко. Як свідчить дослідження, цей час характеризується відсутністю витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, можна знайти лише незначні зміни ознак уже перерахованих складів злочинів, які були прийняті раніше. Щодо Буковини і Закарпаття, то варто зазначити, що кримінально-правова охорона природних об'єктів періоду Австро-Угорщини претендує на самостійне наукове дослідження. Це пояснюється тим, що вона мала дещо іншу специфіку порівняно з кримінально-правовою охороною природних об'єктів на всій іншій території України, і, більше того, немає нічого спільного з особливостями сучасного законодавства Австрії.

П'ятий період (XVIII ст. – початок XIX ст.) дістав назву «Під імперською владою» (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це був третій період). З кінця XVIII ст. Україна стала звичайною провінцією Російської царської імперії. Це підтверджується створенням різних державних структур, які виконували волю царизму, свідченнями науковців Росії: В. Зуєва, П. Шалікова, М. Погодіна; іноземних вчених: М. Брюна, Г. Вотрена, та ін. [11, с. 178–221]. До цього часу належать і витoki кримінально-правової охорони рибного і звіриногo промислу. Так, згідно зі ст. 189 Артикулу військового, розкрадачі риби караються за крадіжку [55, с. 325–389]. Звичайно, в ньому відсутні такі терміни, як «незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом», оскільки в ті часи риби було достатньо, і так гостро, як зараз, питання охорони цього природного об'єкта не ставилося. Питання щодо незаконного рибного промислу ставилося ще в «Соборному уложенні» 1649 р., але цей нормативний акт діяв до початку XVIII ст. і не мав поширення на території України [55, с. 325–389]. Як показує аналіз цього складу злочину, він охороняв відносини, що стосувалися власності, і містив елементи охорони природного об'єкта, бо стосувався риби як предмета, невилученого з природи. Для об'єктивної сторони цього асоціального явища характерними є активні дії. З суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятися лише з прямим умислом. Суб'єктом зазначеного складу злочину визнавалися

«ратные люди». Цей же злочин був характерний і для «Соборного уложення» 1649 р. (ст. 30), яке почало діяти на території України на початку XVIII ст. [45, с. 97].

В 1718–1819 рр. були видані акти, що забороняли вивозити сміття в річки, канали, протоки, обробляти колоди і дошки на берегах річок, викидати баласт у гаванях, річках і на рейдах [56]. За порушення цих актів передбачалося покарання – заслання на каторгу. Це були витоки злочину засмічення водних об'єктів. Як свідчить аналіз цього складу злочину, об'єктом цього діяння були відносини, що забезпечували умови з охорони водних об'єктів від їх засмічення. Предметом цього діяння були: води річок, каналів, проток, гаваней. Об'єктивна сторона характеризується діями: вивезення сміття у водні об'єкти; обробка дощок і колод на берегах річок; скидання баласту. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього діяння були такі, як місце вчинення злочину: річка, гавань, рейди, канали, протоки. Необхідно зазначити, що перераховані засоби вчинення злочину були обов'язковою ознакою цього складу злочину (це сміття, баласт, стружка). Суб'єктом цього злочину могла бути будь-яка особа. З суб'єктивної сторони цей злочин характеризується умисною виною. Це видно з тих дій, які зазначені в законі. Витоки кримінально-правової охорони надр в історії нашої держави знаходимо у «Зводі законів кримінальних» за 1842 рік. Так, у розділі IV, у ст. 629 є такі склади злочинів: приховування золота, добування золота [57]. У ст. 630 цього ж законодавчого акту мова йде про криміналізацію таких діянь, як: 1) розробка золота на казенних землях без дозволу уряду; 2) приховування випадково знайдених на приватних землях самородків; 3) розробка золота на приватних землях без дозволу власника і відома уряду [57]. Щодо ст. 631 цього систематизованого нормативного акту, злочинними вважалися такі дії: 1) таємна розробка золота власниками заводів і земель без попереднього повідомлення уряду; 2) приховування частини добутого на приватних заводах і промислах для зменшення податку в казну [57]. За вказані вище злочинні діяння передбачалися такі покарання: заслання на каторжні роботи за підробку клейма і знаків для приховання викраденого золота (ст. 638) [57; с. 2], заслання до Сибіру на поселення чиновників та інших осіб, що за своїм станом не підлягали тілесному покаранню. А засланнями на віддаленні казенні заводи з публічним покаранням батогоми і поселенням до Сибіру були люди, які за своїм станом не позбавлялись тілесних покарань за такі злочини: 1) за крадіжку золота при розробці руд або при добуванні й промиванні пісків; 2) за розробку на казенних землях золота без дозволу уряду, а також на приватних землях без дозволу власника й уряду; 3) за таємну розробку

на своїх землях, але без попереднього повідомлення уряду; 4) за приховання на свою користь самородків на казенних землях випадково, але за умови, що особа знає, що знайдене є золотим самородком; 5) за приховання на свою користь самородків, знайдених на приватних землях випадково, але за умови, що особа знає, що знайдене є золотим самородком – покарання існувало як за крадіжку – шахрайство [57]. За ст. 651 зазначеного Зводу передбачена кримінальна відповідальність за проведення золотого промислу в Сибіру особою, яка отримала дозвіл на такий, коли вона приховала причини, що перешкоджають промислу згідно з Гірничим статутом [57]. Цікавим щодо витоків злочинної розробки надр є VI розділ «Про покарання за порушення правил добування кольорових каменів» зазначеного Зведення. Так, за ст. 653 (криміналізовані добування на казенних землях кольорових каменів без білета від директора Єкатеринбурзької гранильної фабрики) стягувався штраф 30 руб. сріблом на користь фабрики – за злочин, вчинений вперше, а вдруге – передавали особу до суду [58]. Як свідчать статті й відповідні розділи Зводу законів кримінальних і Гірничого статуту, законодавець диференціював незаконну розробку надр залежно від їх здійснення на казенних і приватних землях. У цьому ж законодавчому акті частково знаходимо витоків й іншого складу злочину, що у чинному КК України дістав назву в ст. 240 КК, це – порушення правил охорони надр. Так, гл. 9 «Про порушення статутів про сіль» Зводу передбачає в ст.ст. 654–665 низку злочинних діянь і покарання за них. Зокрема, ст. 654 Зводу криміналізує діяння особи, яка добуває сіль без отриманого особливого дозволу, або незаконно продає біля джерел, що належать скарбниці тощо [59].

Досконалі положення з кримінально-правової охорони надр знаходимо у «Зводі законів кримінальних» 1842 року [60]. Згідно зі статтями 630, 631, 638, 651, 653 збірника, об'єктом цих складів злочину були суспільні відносини, що забезпечували охорону надр і власність на надра. Предметом цих злочинів було золото і самородки з нього, а також кольорове каміння. Об'єктивна сторона вказаних складів свідчить про те, що вони вчинялися шляхом таких дій: 1) таємним добуванням; 2) крадіжкою; 3) розробкою без дозволу. Крім того, для таких складів злочинів властива і бездіяльність – приховування цих дорогоцінних металів і каміння. Суб'єктивна сторона цих складів злочину виражалася в прямому умислі. Щодо суб'єкта зазначених складів злочину, то можна констатувати, що ними могла бути приватна, посадова і непосадова особа [60]. Диспозиції цих статей мали бланкетний характер і відсилають дослідника до «Гірничого статуту» [58]. У ст. 654–665 «Зводу законів кримінальних» 1842 г. була низка складів злочинів, які належать до витоків злочинів

незаконного добування негайнопоширених копалин [60]. Як свідчить аналіз, ці діяння посягали на відносини з приводу охорони негайнопоширених копалин. Предметом цих складів злочинів була сіль. Об'єктивна сторона зазначених складів злочинів характеризувалася активними діями. Із суб'єктивної сторони згадані злочини вчинялися лише умисно, і їх суб'єктом могла бути будь-яка особа.

Характерним для цього періоду є те, що він багатий витокami кримінально-правової охорони лісу від його знищення шляхом підпалу, а також удосконаленням ознак цього складу злочину у законодавчих актах. Так, згідно зі ст. 689 зазначеного Зводу, що міститься в розділі II «О наказаниях за нарушение законовъ об охранении казенныхъ лесовъ от пожаровъ», передбачалася кримінальна відповідальність за те, що особа без дозволу пожежного старости і без приписаної обережності випалює траву, посіви чи коріння, палить гілки тощо, за розчищення лісу під ріллю або сінокіс (карається як «ослушникъ» ст. 260) [59]. У той же час ст. 690 передбачала кримінальну відповідальність за шкоду і збитки казенним лісам від необережного підпалу (стягується на користь лісових прибутків із того поселення, якому поле належить, а винний підлягає покаранню за необережний підпал) (ст. 802) [59]. На цій же підставі (ст.691) як казенні, так і поміщицькі поселення відповідали за шкоду і збитки, що сталися в казенних лісних дачах від пожеж, що завдані необережністю їхніх пастухів [59]. Якщо від вогню, розведеного промисловцями і погоничами худоби, сплавниками та іншими людьми в заборонений час чи без приписаної обережності станеться пожежа (ст. 693), то винні підлягають покаранню за необережний підпал (ст. 802) [59]. Цей же нормативний акт (ст. 694) передбачав кримінальну відповідальність за умисний підпал лісів і лісових угідь [59]. Відповідальність за такий злочин наставала за ст. 799, коли винний позбавляється всіх прав, становища, піддавався покаранню батою і засланням на каторжні роботи [59]. Незважаючи на те, що значна кількість норм, присвячених охороні навколишнього природного середовища, хоча і була відома Уложенню 1649 р., але витокi кримінальної відповідальності за умисне знищення і пошкодження лісових масивів шляхом підпалу відносяться до Зводу законів кримінальних 1842 р. Отже, недостатньо обґрунтованим є твердження Н. О. Лопашенко, що витокi цього явища слід шукати в більш пізнішому законодавстві [61, с. 173–309; 63, с. 15–16].

У ст.ст. 689, 690, 691, 693 «Зводу законів кримінальних» 1842 р. передбачена відповідальність за шкоду і збитки підпалом лісу [60]. Аналіз цього складу злочину показує, що їх об'єктом були суспільні відносини власності і навколишнього природного середовища, які

забезпечували охорону лісових рослин. Предметом зазначеного складу злочину могли бути трави, ліс на корені. Це означає, що у Зводі дещо розширений перелік предметів злочину порівняно із Соборним уложенням 1649 року. Із суб'єктивної сторони зазначений злочин вчинявся як умисно, так і з необережності [52, с. 60-93]. Суб'єктами цього злочину могли бути приватні особи, власники полів, погоничі худоби, пастухи та інші особи. Цей же нормативний акт (ст. 694) передбачає відповідальність за умисний підпал лісів і лісових угідь [52, с. 76—443]. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, що забезпечували охорону лісу, і лісові угіддя – як природні об'єкти і власність. Предметом цього злочину, як свідчить аналіз законодавства, є ліс і лісові угіддя. Об'єктивна сторона виконувалася лише активними діями, на що вказує спосіб вчинення цього злочину шляхом підпалу. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони досліджуваного злочину було місце вчинення злочину, а саме територія лісу або лісового угіддя. До обов'язкової ознаки вчинення цього злочину необхідно віднести і засіб – вогонь. Це істотне доповнення значно збагачує положення закону, що діяв.

На початку XVIII ст. формуються витоки складу злочину, такі як потрава посівів і пошкодження насаджень (ст. 24 «Соборного уложення» 1649 р.) [33, 96]. Його аналіз свідчить, що об'єктом цього діяння були відносини власності, а предметом – хліб на полі. Для об'єктивної сторони цього складу злочину були характерні такі обов'язкові ознаки, як: 1) дія і бездіяльність; 2) місце його вчинення – поле; 3) засоби його вчинення – коні. За конструкцією він був побудований як злочин з матеріальним складом. Із суб'єктивної сторони це діяння вчинялось як умисно, так і з необережності. Порівняно зі ст. 24 «Соборного уложення» 1649 р. в ст. 666 «Зводу законів кримінальних» 1842 р. прослідковуються зміни в об'єктивних і суб'єктивних ознаках зазначеного складу злочину. Передусім, це зміни щодо предмету злочину, який значно розширився. Так, окрім хліба, він доповнився скошенням сіна і пошкодженням молодих дерев. [52, с. 140; 60]. Крім того, об'єктивна сторона цього складу злочину доповнилася такими засобами вчинення злочину, як будь-яка худоба, і знаряддя злочину: косилками, косами, серпами [60]. Щодо суб'єкта злочину, то він поширився не тільки на «ратных» людей, а й на погоничів худоби, пастухів, приватних людей [60].

Певним кроком з удосконалення законодавства, що передбачає кримінальну відповідальність за порушення ветеринарних правил, є: деякі положення розділу шостого глави першої «Зводу законів кримінальних» 1842 року. Так, у ст. 351 цього Зводу передбачалася кримінальна відповідальність за порушення карантинних правил і застережних заходів під час перебування в карантинній межі суден, людей,

тварин і речей, що очищені сумнівно [60]. Цей злочин стосувався сфери навколишнього природного середовища, тому що він посягав на відносини щодо охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу. Предметом зазначеного злочину були тварини, які повинні перевозитись із дотриманням карантинних правил. З об'єктивної сторони зазначений злочин характеризувався бездіяльністю (неповідомленням, недонесенням). Обов'язковою ознакою цього складу злочину було його місце вчинення – карантинна межа суден. За конструкцією він побудований як злочин із формальним складом. Суб'єктивна сторона цього злочину сформульована як для діяння з формальним складом, тобто з прямим умислом. Щодо суб'єкта зазначеного складу злочину, то необхідно констатувати, що його виконавцем міг бути капітан судна, приватна особа або наймана для супроводження не посадова особа.

Необхідно зазначити, що більшість із проступків і незначних злочинів, які посягали на навколишнє природне середовище, були в подальшому перенесені із «Уложення про покарання кримінальні і виправні» в «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» 1864 року. Серед них слід назвати такі: засмічення річок, каналів, джерел або криниць киданням у них каміння, піску тощо, речовин, від яких не може настати порча води (ст. 52; покарання – грошове стягнення не більше 10 рублів); полювання, а також рибний або інший лов у заборонений час, у недозволених місцях, забороненими способами або без дотримання зазначених правил, розорення пташиних гнізд, продаж дичини, добутої в недозволеній час (ст. 57; покарання – стягнення не більше 25 рублів); порушення правил, передбачених для судноплавства і сплаву лісу по річках і каналах (ст. 77; покарання – грошове стягнення не більше 50 рублів); викидання баласту на рейді, фарватері або в гавані, річках або каналах (ст. 78; покарання – грошове стягнення не більше 100 рублів); порчу води в місцях, де її зберігають для внутрішнього споживання, вимочування льону або коноплі, звалюванням чи виливанням нечистот або киданням шкідливих речовин без умислу на завдання шкоди народному здоров'ю (ст. 111; покарання – арешт не більше 7 днів або грошове стягнення не більше 20 рублів); недонесення про появу зарази на худобі або неприйняття встановлених застережних заходів проти зарази худоби і падежу худоби (ст. 112; покарання – арешт не більше одного місяця або грошове стягнення не більше ста рублів); самовільну порубку лісу (ст. 154; покарання – у перший і другий раз грошове стягнення, яке дорівнює подвійній ціні самовільно зрубаного лісу; в третій або більше разів – теж стягнення й ув'язнення в тюрмі від одного до шести місяців) та ін. [52, с. 402–414; 63, с. 402–414].

Отже, в подальшому «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» 1864 р. розвиває склади злочинів, витоки яких формувалися раніше. Наприклад, склад злочину засмічення водних об'єктів зазнав доповнення щодо місця вчинення злочину, а саме додатково названі криниці та джерела. Це означає, що також доповнився предмет цього злочину, а саме: води криниць і джерел. Значно доповнилася така ознака об'єктивної сторони, як засоби вчинення злочину, наприклад, каміння, пісок, інші речовини, від яких не може статися порча води [63, с. 402–414]. За конструкцією зазначений діяння залишалось з формальним складом, а отже, з суб'єктивної сторони цей злочин вчинявся лише умисно. Цей Статут дещо доповнює об'єктивну сторону складу злочину незаконне полювання. Ст. 57 прямо передбачала такі ознаки об'єктивної сторони, як час вчинення злочину (заборонений час, недозволений час); місце («недозволенних місцях»); спосіб («забороненими способами»); такі дії, як незаконне полювання, рибний або інший лов, розорення пташиних гнізд, продаж дичини. За конструкцією цей злочин відносився до так званих злочинів з формальним складом. Цей нормативний акт передбачає склад злочину «Порушення правил, передбачених для судноплавства і сплаву лісу по річках і каналах» (ст. 77). Об'єктом цього складу злочину були відносини, що забезпечували охорону рік від засмічення. Об'єктивна сторона цього діяння характеризувалася діями щодо порушення правил, передбачених для судноплавства та сплаву лісу. Із суб'єктивної сторони він міг вчинятися як умисно, так і з необережності. Суб'єктом злочину могла бути особа, відповідальна за використання судна або яка здійснювала сплав лісу.

Цікаво, що зазначений нормативний акт вперше вводить таку дію щодо водних об'єктів, як порча води (ст. 111) – фактично забруднення води, яку використовували для споживання. Ця дія спричинялася вимочуванням льону або коноплі, звалюванням або виливанням нечистот, киданням шкідливих речовин. Слід зазначити, що ст. 111 Статуту передбачила такі засоби вчинення злочину, як льон, коноплі, нечистоти, шкідливі речовини.

Шостий період охоплює кінець XIX ст. – початок XX ст. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це четвертий період). Для цього періоду характерна розробка цілої низки норм, що передбачали відповідальність за діяння проти навколишнього природного середовища, але більша частина з них не була прийнята. Так, в Кримінальному уложенні 1903 р. [64], яке так і не набуло чинності, злочини проти навколишнього природного середовища і проступки передбачалися, в основному, в гл. 9–11. До них відносилися такі діяння: порча води, що слугувала для пиття чи водопою, кидання, звалювання, виливання, спускання у неї або вимочування у ній речовин,

що роблять воду не придатною для пиття або водопою (ст. 220; покарання – арешт терміном не більше одного місяця або грошова пеня не більше 100 рублів, якщо внаслідок подібних дій вода стала шкідливою для здоров'я людей, покарання було у вигляді арешту або грошової пені не більше 500 рублів); невиконання встановленого законом або обов'язковою постановою обов'язку своєчасно доносити про випадки заразних хвороб сільськогосподарських рослин або плодових чи деревостанних насаджень (ст. 244; покарання – грошова пеня не більше 100 рублів); невиконання такого ж обов'язку доносити про випадки заразних або повальних хвороб домашніх тварин, шкідливих для сільськогосподарських рослин або плодових чи деревостанних насаджень (ст. 243; покарання – арешт на термін не більше одного місяця або грошова пеня не більше 100 рублів); рибний або інший лов у недозволений час, у недозволених місцях забороненими способами або без дотримання зазначених правил (ст. 246; покарання – грошова пеня не більше 25 рублів, якщо це діяння вчиняється у вигляді промислу, або лов риби проводиться із застосуванням отруйних чи вибухових речовин, покарання збільшується до арешту на строк не більше одного місяця або грошової пені не більше 100 рублів); полювання 1) без встановленого мисливського посвідчення; 2) з чужим мисливським посвідченням; 3) не на ту породу дичини, полювання на яку дозволено в цей час; 4) забороненим способом (ст. 247; покарання за п. 1 – грошова пеня не більше 25 рублів, в інших випадках – не більше 100 рублів); недозволене розорення пташиних гнізд або виймання з них яєць чи пташенят (ст. 248; покарання – грошова пеня не більше 25 рублів) забій на полюванні зубра або самки лося, оленя або дикої кози чи теляти цих порід (ст. 250; покарання – грошова пеня по 500 рублів за кожного вбитого зубра; по 50 рублів за кожну самку лося або кожного оленя; по 25 рублів за кожну самку дикої кози й кожного теляти лося, оленя або дикої кози); здійснення забороненого законом промислу морського котика або самовільного його здійснення на суші (ст. 254; покарання – ув'язнення в тюрмі); вирубування лісовласником або особою, якій надано право розпоряджатися лісом, сироростучого лісу або викорчовування пеньків чи коріння у випадках, коли таке вирубування або корчування заборонене законом або обов'язковою постановою, або є порушенням відповідних правил (ст. 255; покарання – грошова пеня, рівна цінності зрубаного або викорчуваного лісу, визначена місцевою лісовою таксою) та ін. [64]. Положення, відображені в Кримінальному уложенні 1903 р., мали і мають істотне значення для вдосконалення чинного кримінального законодавства: наприклад, порча води, яка необхідна для пиття або водопою (предмет злочину) (ст. 220), або неповідомлення про захворювання рослин або тварин та інші положення, які описані, вище.

На основі аналізу законодавства, що стосувалося охорони природних об'єктів у XVIII–XIX ст.ст. можна констатувати, що, на відміну від попередніх природоохоронних законів, ці закони мали загальнодержавне значення. Це зумовлено тим, що ними охоронялися компоненти, які мали не окремих, а місцевий (регіональний) вплив. Кримінально-правова охорона в XX ст., як уже зазначалося, характеризується тим, що вплив людства на природу мав глобальний характер і для стабілізації екологічної ситуації необхідні були значні зусилля. Це підтверджують результати мого дослідження, де показана криміналізація діянь, які посягали на навколишнє природне середовище, та важливість дотримання міжнародних стандартів у зазначеній сфері відносин.

Сьомий період охоплює початок XX ст. – 1991 р. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це п'ятий період) і має назву «Україна в радянський період». Для цього періоду характерні інші витоки охорони навколишнього природного середовища. У цей час на виконання підпункту 3 п. 11 Положення про охорону рибних запасів і про регулювання рибальства у водоймах СРСР, яким забороняється проводити без дозволу органів рибоохорони в рибогосподарських водоймах вибухові роботи за незначним винятком [65], була встановлена кримінальна відповідальність ст. 163 КК України «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів» [66]. Також був прийнятий перший радянський кримінальний кодекс – КК РРФСР 1922 р. та КК УРСР 1922 р. [67, с. 3–40], який у регламентації злочинів проти навколишнього природного середовища був щонайменше кроком назад як за рівнем законодавчої техніки, так і за спектром відносин, що охороняють навколишнє природне середовище. Склади злочинів проти навколишнього природного середовища були розміщені в ньому тільки в двох статтях. Так, у ст. 99 КК (гл. «Державні злочини», підрозділ «Злочини проти порядку управління») передбачалася відповідальність у вигляді позбавлення волі або примусових робіт на строк до одного року з конфіскацією незаконно добутого майна, а рівно знярядь злочину, або штрафу до 500 рублів золотом за порушення законів і обов'язкових постанов, встановлених в інтересах охорони лісів від хижацької експлуатації та знищення, а також за ведення лісового господарства з порушенням плану; за полювання, рибний лов у недозволеній час, у недозволених місцях і недозволеними способами і прийомами, вибірку каміння, піску і т. ін. без дозволу належної влади, і розробку надр землі з порушенням установлених правил. Стаття 216 КК встановлювала покарання у вигляді примусових робіт або штрафу до 300 рублів золотом за неповідомлення відповідної влади зі сторони осіб, зобов'язаних у випадках заразних хвороб, падежу худоби повідомити про це.

У статтях 1, 2 «Декрету про охорону зелених насаджень у містах, населених пунктах України» від 29 травня 1922 р. знаходимо витоки такого злочину, як умисної потрави й пошкодження зелених насаджень у містах та інших населених пунктах [68]. Раніше статтями 71, 72, 73, 75 «Руської правди» не була розділена кримінальна відповідальність за пошкодження дерев у населених пунктах чи в лісових угіддях. З прийняттям Декрету криміналізується пошкодження дерев у населених пунктах окремо. Крім того, вперше криміналізується потрава й пошкодження чагарників і природної порослі. Об'єктом цього злочину були суспільні відносини, покликані охороняти названі рослини. Предметом зазначеного антисуспільного явища законодавець називає чагарники, деревостійні насадження і природні порослі. Об'єктивна сторона досліджуваного злочину характеризувалася активними діями: потравою, пошкодженням перерахованих предметів злочину. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину було місце його вчинення – вулиці, площі, вигоні землі населених пунктів. Зазначений склад злочину за конструкцією був побудований як матеріальний. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризувалася умисною виною. Суб'єктом зазначеного антисоціального явища могла бути будь-яка фізична особа.

Аналіз ст. 99 КК УРСР 1922 р., яка містила низку складів злочинів проти навколишнього природного середовища, дозволив простежити як змінюються їх об'єктивні й суб'єктивні ознаки. Перш за все розглянемо їх зміну щодо незаконного користування (порубки) лісу. Законодавство вже на той час виразно набуває суто екологічної спрямованості. Об'єктом цього складу злочину стають суспільні відносини, спрямовані на раціональне, планове використання лісу та його охорону. Предметом цього злочину вперше названо ліс. Об'єктивна сторона зазначеного складу злочину характеризувалася активними діями – хижацька експлуатація й знищення, а також ведення лісового господарства з порушенням правил. Коли йде мова про знищення лісу, то тут необхідно встановлювати по кожній справі також і наслідки. Циркуляр № 30 Верховного Суду УРСР від 2 червня 1924 р. «Про підсудність справ про самовільний випас худоби в лісах» дає роз'яснення, що під такими діями потрібно розуміти умисну потраву лісних культур, молодого лісу, розплідників, трави, посівів, умисний випас худоби в недозволених місцях. П. «б» §15 і п. «б» §19 Закону про ліси УРСР від 3 листопада 1923 р. (Збірник узаконень і розпоряджень уряду № 46, 1923 р.), а рівно умисний випас видів худоби, не дозволеної до випасу в лісах (кіз і т.п.), карається за ст. 99 КК [69, с. 646]. Суб'єктом цього злочину могла бути будь-яка особа. Із суб'єктивної сторони зазначений злочин вчинявся лише умисно. Цією ж статтею передбачена відповідальність за незаконне полювання і рибальство.

Об'єктом цього злочину були суспільні відносини, спрямовані на охорону та раціональне використання й відтворення звірів і птахів, а також риб. Предметом злочину були звірі, птахи, а також риби. Дещо змінюється об'єктивна сторона цього складу злочину. Вперше використовуються такі терміни для позначення дій, як «полювання» й «рибна ловля». Ознаками об'єктивної сторони стають недозволений час і недозволене місце, недозволені способи та прийоми. З'являються три нові обов'язкові ознаки зовнішньої сторони: недозволений час і недозволені способи і прийоми. На відміну від попередніх часів цей злочин уже побудований як злочин з формальним складом злочину.

У ст. 99 КК є такий склад злочину, як незаконна розробка незагальнопоширених копалин і надр. Цей злочин також набув екологічного спрямування і був зосереджений на охорону та раціональне використання надр. Цікаво, що він охоплював два склади злочину: 1) незаконне використання незагальнопоширених копалин; 2) незаконну розробку надр. Предмет цього діяння – незагальнопоширені копалини (його перелік збільшився із солі до каміння й піску тощо). Об'єктивна ж сторона цього складу злочину характеризувалася активними діями: вибіркою і розробкою надр. Із суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятися лише умисно.

Постановою ВУЦВК і РНК від 9 вересня 1925 р. «Про зміни ст. 99 Кримінального Кодексу УРСР» внесені доповнення до ст. 99 КК [70]. Так, дещо був розширений діапазон дій щодо лісу, наприклад, була зазначена: порубка і пошкодження лісу, крадіжка зрубаного лісу, незаконний випас худоби, косовиця сіна, самовільна постанова вуликів, недозволена підрізка дерев і будь-яке інше незаконне користування лісами чи землями державного лісового фонду (незалежно від їх відання). Цікаво, що цей злочин охоплював і крадіжку зрубаного лісу, що не є злочином проти природи.

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 23 лютого 1927 р. «Про зміни ст. 99 КК УРСР і про доповнення указанного Кодексу ст.ст. 991 та 992» [71] дещо змінились об'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 99 КК УРСР. Так, законодавець знову повертається до відображення дій за допомогою термінів «знищення» і «розкрадання», а також вперше звертається до адміністративної преюдиції, тобто особа вже притягується до кримінальної відповідальності тоді, коли до неї були застосовані заходи адміністративного впливу. Крім того, вперше застосовується такий вид повторності, як промисел (ч. 3 ст. 99). Цікаво те, що законодавець виводить зі ст. 99 КК УРСР у ст. 991 КК УРСР таку дію, як заволодіння заздалегідь добутого самовільною порубкою лісу. Рішення законодавця щодо винесення зі ст. 99 КК УРСР в окрему ст. 992 КК УРСР і такого складу злочину, як розробка надр землі без

встановленого дозволу є вірним. Законодавець робить диспозицію цієї статті бланкетною, відсилаючи правоохоронні органи до певних дозволів.

У Кримінальному кодексі УРСР 1927 р. незаконна порубка лісу, відображена в ст. 82 КК, не зазнала змін. Це ж стосується і ст. 84 КК щодо незаконної розробки надр [72]. Натомість аналіз ст. 137 КК УРСР, яка стосується незаконного заняття рибним, звіриним та іншим водним добувним промислом, свідчить про істотні зміни ознак цього злочину. По-перше, він набув яскраво вираженого екологічного характеру. По-друге, значно розширився перелік предметів цього складу злочину. Крім риби, до нього відносили звірів та інші предмети морів, річок і озер (ч. 1), морських котиків, морських бобрів (ч.2) [72]. Об'єктивна сторона цього складу злочину стала характеризуватися такими діями, як здійснення рибного, звіринового й інших водних добувних промислів. Місце вчинення злочину отримало чітке окреслення: це море, річки, озера, що мають загальнодержавне значення. Порівняно зі ст. 99 КК УРСР 1922 р. законодавець доповнює об'єктивну сторону цього складу злочину такою ознакою, як недозволені знаряддя.[13]. У ч. 2 ст. 137 КК вперше також внесена така ознака об'єктивної сторони вказаного складу злочину, як відкрите море, трьохмильна прибережна смуга, суша. [72]. Для цього часу характерна криміналізація діяння, передбаченого ст. 158 КК УРСР 1927 р. «Порушення правил по боротьбі з хворобами і шкідниками рослин [66]. Цей склад злочину вперше був виділений в окрему статтю.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 17 жовтня 1928 р. «Про зміни і доповнення Кримінального кодексу УРСР» [73] у ст. 82 КК УРСР 1927 р. внесені зміни, які значно розширили перелік предмета цього складу злочину. До нього законодавець відніс ліси, парки, сквери, сади і деревостійні насадження впродовж вулиць, шляхів, рік, ставків. Крім того, значно розширився діапазон такої ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину, як місце його вчинення: 1) в лісі; 2) в парку; 3) в сквері; 4) в саду; 5) вздовж шляхів; 6) вздовж рік, ставків тощо. Істотно змінились об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 89 КК 1960 р., який передбачав умисне знищення чи істотне пошкодження лісових масивів шляхом підпалу [74] від аналогічних злочинів, передбачених ст. 694 Зводу законів кримінальних. Необхідно зазначити, що цей склад злочину набув суто екологічного значення. Його об'єктом стали суспільні відносини, що охороняють ліс як природний об'єкт, його раціональне використання та відтворення. Предметом цього злочину стали лісові масиви. Об'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася активними діями: знищенням чи істотним пошкодженням лісових масивів і наслідками (шкодою). Якщо звернутися до такої ознаки об'єктивної сторони, як діяння – знищення

чи істотне пошкодження лісових масивів, посилаючись на абз. 1 п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду УРСР від 2 липня 1976 р. № 4 «Про питання, що виникли в судовій практиці у справах про знищення та пошкодження державного і колективного майна шляхом підпалу або внаслідок порушення правил пожежної безпеки», то слід зазначити, що в цьому випадку лісовий масив втратив своє народногосподарське, кліматичне або культурно-естетичне значення [75, с. 191]. Об'єктивна сторона зазначеного складу злочину також характеризувалася необхідним причинним зв'язком між діями і наслідками, які настали. Спосіб вчинення цього злочину залишився аналогічний (шляхом підпалу). Характерно, що цей злочин за конструкцією набув матеріального складу. Дещо змінився і суб'єкт цього складу злочину. Ним стали приватні, посадові та недержавні особи. Оскільки цей злочин побудований як діяння з матеріальним складом, то суб'єктивна сторона його характеризується як прямим, так і непря-мим умислом.

У подальшому знову відбуваються зміни ознак цих складів злочину, що передбачені ч. 2 і 3 ст. 89 КК 1960 року. Так, об'єктом цього складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 89 КК 1960 р., стають суспільні відносини, що забезпечували охорону лісових масивів від знищення та пошкодження їх шляхом підпалу. Щодо ч. 3 ст. 89 КК 1960 р., то об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, які забезпечували охорону лісових масивів від знищення шляхом підпалу, або іншим загальнонебезпечним способом. Предмет цього злочину не зазнав змін. Щодо об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 89 КК, то варто зауважити, що в цій частині статті вони не змінилися. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 89 КК, передбачала таку нову ознаку об'єктивної сторони, як спосіб (інший загальнонебезпечний спосіб). Це міг бути вибух, затоплення тощо. Істотних доповнень і змін зазнає така ознака об'єктивної сторони, як наслідки. До таких наслідків належали: людські жертви, завдання особливо великої шкоди. Під людськими жертвами потрібно було розуміти загибель навіть однієї людини. Наявність особливо великої шкоди було питанням факту, який у кожному конкретному випадку вирішувався судом з урахуванням конкретних обставин справи. При вирішенні необхідно було враховувати вартість знищеного, його кількість, значимість для народного господарства і навколишнього природного середовища, рідкісність деревостой і звірів.

Слід звернути увагу на те, що змінилися об'єктивні і суб'єктивні ознаки діяння (необережне знищення чи пошкодження лісових масивів) з прийняттям ст. 90 КК 1960 року порівняно зі ст.ст. 689, 690, 691, 693 Зводу законів кримінальних. Цей склад злочину набув тільки екологічного спрямування. Його об'єктом стали суспільні відносини, що охороняють лісові масиви, їх раціональне використання та відтворення.

Предметом цього складу злочину були лісові масиви. Дещо змінюється суб'єкт цього злочину. Ним могли бути посадові, непосадові та приватні особи. В останній редакції ст. 90 КК УРСР 1960 р. не виділяється знищення чи пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем, хоча це само собою розуміється. Об'єктом цього складу злочину (у випадку з лісовими масивами) були суспільні відносини, що забезпечували охорону лісових масивів від підпалу. Предметом цього складу злочину був лісовий масив. Об'єктивна сторона характеризувалася знищенням чи пошкодженням лісових масивів. Наслідками в цьому злочині були інші тяжкі наслідки – завдання значної матеріальної шкоди. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася необережною формою вини. Суб'єктом зазначеного складу злочину була фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення злочину 16-річного віку. Варто зазначити, що в цій статті склад злочину знищення чи пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем окремо не виділявся. Такі зміни були кроком назад у законотворчій і правозастосовній практиці порівняно з попереднім законодавством.

З метою посилення боротьби з забрудненням морських і територіальних вод відкритого моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря Рада Міністрів СРСР прийняла постанову від 14 лютого 1974 р. № 118 «Про посилення боротьби з забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря» [76]. З цією метою Президія Верховної Ради УРСР від 14 жовтня 1974 р. приймає Указ «Про посилення боротьби із забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря» [77]. Цей Указ доповнює КК України статтею 228¹. Забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, або іншими відходами і матеріалами. Таким чином, витоками кримінально-правової охорони моря від забруднення слід вважати дату прийняття ст. 228¹ КК України. Суверенні права України стосуються і континентального шельфу, який межує із зовнішніми кордонами територіального моря України. Порядок розробки природних багатств, а також охорона навколишнього природного середовища стала нагальною необхідністю для криміналізації діянь, які порушують середовище існування в процесі розробки континентального шельфу. Тому Указом від 14 жовтня 1974 р. Кримінальний кодекс України був доповнений статтею 163¹, яка передбачала кримінальну відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф України [77]. У цей же час відбулася криміналізація діяння за умисне знищення, руйнування або псування природних об'єктів, узятих під охорону держави. Крім того, 12 січня 1983 р. було вперше на території України введено

кримінальну відповідальність за забруднення атмосферного повітря (ст. 228 КК) [78]. Слід зазначити, що також вперше Указом Президії Верховної Ради УРСР 1990 р. була передбачена кримінальна відповідальність за ст. 227¹ КК за приховування або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки або захворюваності населення [79].

Восьмий період триває з 1991 р. і до нашого часу (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це шостий період). Цей період характеризується тим, що Україна стала самостійною державою. На цей час припадає ціла низка заходів організаційного, економічного, екологічного та правового характеру. Своєчасним стало і проведення загальнодержавних заходів із підключенням міжнародного співробітництва щодо охорони навколишнього природного середовища. Важливим кроками для цього періоду є зближення кримінального законодавства, що передбачає охорону, раціональне використання та відтворення навколишнього природного середовища з міжнародно-правовими стандартами та прийняття КК України 2001 року.

Певні зміни щодо об'єктивних і суб'єктивних ознак порівняно зі ст. 351 Зводу законів кримінальних відбулися в ст. 157 КК України (1960 р.), яка передбачала відповідальність за порушення ветеринарних правил. Цей склад злочину набув тільки екологічного профілю. Дещо змінився об'єкт цього діяння. Ним стали відносини, що забезпечували охорону сприятливого середовища для тварин, з підвищення їх продуктивності, якості продукції тварин, їх раціонального використання і відтворення, запобігання поширенню епізоотій та інших шкідливих наслідків. Дещо змінився предмет цього складу злочину. Якщо раніше це були лише тварини, то на цей час предметом стали тварини, продукти тваринного походження й сировина тваринного походження. Істотних змін зазнає також об'єктивна сторона цього складу злочину. Так, окрім діяння, що було характерним для нього в ст. 351 Зводу законів кримінальних, він стає за конструкцією матеріальним. Тому для того, щоб він мав закінчену стадію, необхідно встановлювати наслідки (поширення епізоотії чи інші тяжкі наслідки) та необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали. Як свідчить наше дослідження, законодавець уже більш широко розуміє і місце вчинення злочину, яке не має певних обмежень. Більш широким став діапазон порушення не тільки карантинних, але й ветеринарних правил. Зазначені правила відображені в Законі України від 25 червня 1992 р., в редакції від 5 грудня 1996 р. «Про ветеринарну медицину» [80], в постанові Кабінету Міністрів зокрема від 15 серпня 1992 р. № 478 «Про перелік проти-епізоотичних, лікувальних, лабораторно-діагностичних, радіологічних та інших ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться органами

державної ветеринарної медицини за рахунок відповідних бюджетних та інших коштів» [81,с.46-78], нормативних актах Міністерства агропромислового комплексу України, Головного управління ветеринарної медицини з державною інспекцією зазначеного Міністерства та його регіональних підрозділів, нормативних актах інших органів, виданих згідно з їх компетенцією. Постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. передбачено також прийняття Закону України «Про карантин тварин» і дано доручення Кабінету Міністрів України затвердити Статут ветеринарної медицини та Положення про надзвичайні протиепізоотичні комісії [82, с. 378-379]. Положення затверджене Постановою КМ України від 20 квітня 1998 р. № 517 [83].

В результаті того, що відбулися зміни конструкції цього складу злочину, він уже міг вчинятися як умисно, так і з необережності. Певні зміни зазнав і суб'єкт цього складу злочину. Ним могла бути службова, неслужбова та приватна особа (раніше капітан судна, приватна особа, не посадова особа, наймана для супроводження тварин).

Проведене мною дослідження свідчить про витоки кримінальної відповідальності за порушення правил у боротьбі з хворобами і шкідниками рослин (ст. 158 КК України 1960 р.). Разом з тим варто наголосити на тому, що відносини щодо рослинного світу (сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території [84], є одним з об'єктів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини щодо умов охорони від хвороб і шкідників рослин та їх раціонального використання, відтворення та оздоровлення. Предметом цього складу злочину були рослини незалежно від їх народногосподарського значення, а також їх види. Об'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася наявністю трьох ознак: 1) діяння у вигляді порушення правил, встановлених з метою боротьби з хворобами і шкідниками рослин; 2) тяжких наслідків; 3) причинному зв'язку між діяннями й наслідками. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася як умисною, так і необережною виною. Суб'єктом цього складу злочину були посадові, приватні і не посадові особи, що досягли 16-річного віку. Існує ціла низка заходів, які застосовуються для боротьби з хворобами рослин. Вони передбачені ст. 1 Закону від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» [85], Положенням про Державну міжвідомчу комісію України у справах випробувань і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів від 28 жовтня 1993 р. № 886 [103], яка організовує видання переліків препаратів, дозволених

для використання в народному господарстві, а також переліків препаратів, використання яких забороняється або суворо обмежується тощо. Перелік пестицидів і агрохімікатів, дозволених для продажу населенню і застосування авіаційним способом, затверджується Укрдержхімкомісією за узгодженням з Міністерством охорони здоров'я і Міністерством навколишнього природного середовища України, а пестициди, які становлять підвищену небезпеку, застосовуються лише за спеціальним дозволом цих міністерств, і їх переліки визначаються Кабінетом Міністрів України [85]. Диспозиція ст. 158 КК України стала бланкетною, тому необхідно відзначити, які конкретно порушено правила для боротьби з хворобами і шкідниками рослин. Ці правила містяться в Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 р., в редакції 2000 р. [86]; «Про пестициди і агрохімікати» [85], постановах Кабінету Міністрів України, інструкціях, наказах, правилах, що видаються Міністерством аграрної політики України, Державною міжвідомчою комісією України у справах дослідження і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив (ліквідована Указом Президента від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 [87]), Головною державною інспекцією з карантину рослин України, іншими центральними органами виконавчої влади в межах їх компетенції, рішеннями місцевих органів влади.

Ст. 159 КК України встановлювала кримінальну відповідальність за потрапу посівів і пошкодження насаджень. Цей склад злочину зазнав ряд змін порівняно з тим, що було відображено в ст. 24 Соборного уложення 1649 р. і ст. 666 Зводу законів кримінальних 1842 року. Цей склад злочину набув екологічного характеру. Істотно змінився предмет цього складу злочину. Ним охоплювалися посіви і насадження сільськогосподарських культур: плодово-ягідні насадження, інші насадження у лісах, при дорогах тощо. В об'єктивній стороні змінилися наслідки (вони стали стосуватися лише великої шкоди).

Необхідно звернути увагу на те, що певних змін зазнає такий склад злочину, як незаконна порубка лісу (ст. 160 КК України 1960 р.). Він повністю набув екологічного змісту. Предметом цього складу злочину законодавець вперше називає ліс на корені. Така ознака об'єктивної сторони, як дія, позначалася термінами «незаконна порубка». Для цього злочину характерною стала така обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу злочину, як місце вчинення злочину: ліси державного значення, колгоспні ліси і межі захисних смуг. Чітко формалізується шкода, що перевищує десять карбованців за таксовими цінами. Крім того, законодавець вперше звертає увагу на наслідок у вигляді шкоди, а також на такий вид повторності, як систематичність. Зазначена стаття в редакції Указу від 12 січня 1983 р. знову ж таки зазнала значних змін [78]. Так,

законодавець правильно називає предмет цього злочину термінами «дерева і чагарники». Значні зміни позначились в об'єктивній стороні цього складу злочину. Насамперед змінилася така ознака об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину. Місцем такого злочину стали ліси першої групи, інші ліси. Наслідки зазначеного злочину були сформульовані законодавцем так: це більше ста карбованців, двісті карбованців (залежно від категорії лісу). У редакції Закону України від 6 березня 1996 р. змінилися розміри шкоди. Так, у лісах першої групи шкода вже перевищує двісті п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати, а в інших лісах, що належать до першої групи – триста мінімальних розмірів заробітної плати. В інших лісах шкода перевищує триста п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати за тією ж такою [88]. Зазначені відносини вже регулюються Лісовим кодексом України [89]. Шкода, завдана незаконною порубкою лісу, визначалася на підставі такс, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 р. № 1464 «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству» [90] і від 8 квітня 1999 р. № 559 «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст й інших населених пунктів» [91]. Натомість про шкоду, заподіяну порушенням законодавства України про природно-заповідний фонд, необхідно звертатися до ст. 207 КК України 2001 року.

У подальшому в КК України 1960 р. ст. 161 виділяється окремий склад злочину «незаконне полювання». Істотно в цьому складі змінилися об'єктивні й суб'єктивні ознаки. Значно розширився предмет злочину. До нього віднесені мисливські звірі та птахи. Законодавець уперше виділяє звірів і птахів, полювати на яких заборонено. Вдосконалилась об'єктивна сторона цього злочину. Вона доповнилася такими ознаками, як заборонені знаряддя й способи. Крім того, законодавець уперше пов'язує кримінальну відповідальність з адміністративною преюдицією. Зазначена вище стаття в редакції Указу від 12 січня 1983 р. зазнала істотних змін [78]. Так, вона доповнена частиною другою, де вперше зазначено такі кваліфікуючі ознаки, як «значна шкода», «особа, що раніше була засуджена за незаконне полювання». А така ознака, що символізує предмет злочину «полювання на звірів і птахів, полювати на яких заборонено», стала кваліфікуючою. Додатково введена така ознака об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину – «полювання на території державного заповідника». Крім того, вперше відображена така ознака об'єктивної сторони, як засоби вчинення злочину – «застосування автотранспортних засобів». Законом від 6 березня 1996 р. [92] частина друга ст. 161 КК доповнена ще такою додатковою ознакою, як місце вчинення злочину, зокрема полювання «на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду».

Норми, що регулюють відносини щодо тваринного світу, регламентуються Законом України від 3 березня 1993 р. «Про тваринний світ» [93]. Порядок здійснення полювання регулювався Положенням про мисливське господарство та порядок здійснення полювання, яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 780 [107, с. 154–166], а також у Законі України від 22 лютого 2000 р. «Про мисливське господарство та полювання» [94]. Обрахування шкоди тваринному світу здійснюється на основі такс, затверджених наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки і Міністерства лісового господарства України від 12 березня 1996 р. № 24/32 [95, с. 365–366]. Шкода, заподіяна порушенням законодавства України про природно-заповідний фонд, визначається на підставі кадастрової еколого-економічної оцінки, яка обчислюється згідно з цим законом і таксами, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 [96, с. 250–257] (див. п. 16 та абз. 3 п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 11) [97, с. 367–369].

Необхідно зазначити, що в КК 1960 р. зафіксовано такий склад злочину, що передбачається ст. 162 КК, як «Незаконне зайняття рибним, звіриним чи іншим водним добувним промислом». Законодавець значно розширив предмет цього складу злочину. До нього він відніс риб, звірів, інших водних тварин, рослин. Змінилась і об'єктивна сторона цього складу злочину, який був побудований як формальний. У ньому відображено такі ознаки об'єктивної сторони, як місце – «недозволені місця», час – «в заборонений час», знаряддя – «заборонені знаряддя лову», спосіб – «заборонені способи». Крім того, для нього стала характерною й адміністративна преюдиція. У редакції Указу від 12 січня 1983р. [78] ст. 162 КК зазнала певних змін. Так, із неї була виключена адміністративна преюдиція. Зазначена стаття була доповнена частиною другою, де зафіксовані такі кваліфікуючі ознаки, як «значна шкода», «вчинене систематично», «особою раніше судимою за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним промислом». Законом України від 6 березня 1996 р. [98] ч. 2 ст. 162 КК доповнена новою ознакою об'єктивної сторони – таким місцем вчинення злочину, як території та об'єкти природно-заповідного фонду. Варто зауважити, що таке доповнення є нагальним.

Порядок зайняття рибним, звіриним або іншим добувним промислом регулювався низкою нормативних актів, зокрема: Тимчасовим порядком ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192 [99, 120–125], Наказами Державного комітету рибного

господарства України, якими затверджено: 8 грудня 1998 р. № 164 – Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря [100], 18 березня 1999 р. № 33 – Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України [101], 15 лютого 1999 р. № 19 – Правила любительського і спортивного рибальства [102], 31 грудня 1999 р. № 172 – Тимчасові правила промислового рибальства в басейні Азовського моря [103]. При визначенні розміру шкоди потрібно було враховувати такси, передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 р. № 32 «Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу» [104], а також такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України 21 квітня 1998 р. № 521 [91], раніше відшкодування здійснювалось інакше [105, с. 317–318]. При застосуванні цих такс треба було мати на увазі, що шкода, заподіяна незаконною заготівлею ікри осетрових і лососевих риб, відшкодується в розмірі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за 1 кг цієї продукції, а шкода, заподіяна громадянами України, іноземними громадянами й особами без громадянства внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення риб та інших водних тварин на території природно-заповідного фонду чи незаконного добування, знищення риб та інших водних тварин, занесених до Червоної книги України, за спеціальними таксами для відшкодування такої шкоди [106, с. 99–100].

Привертає увагу той факт, що значних змін зазнає склад злочину з незаконної розробки надр. Кримінальний Кодекс України 1960 р. доповнений ст. 162¹ «Незаконне видобування корисних копалин» [107]. Порівняно з попереднім законодавчим рішенням виразніше прослідковується формулювання об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу злочину. Ці ознаки зі змінами і доповненнями внесені Законами від 8 лютого 1995 р. [108] та 8 березня 1996 р. [109]. Об'єктом цього складу злочину стають суспільні відносини, що забезпечували умови з охорони надр з метою раціональних та ефективних методів добування незагальнопоширених корисних копалин громадянами, недопущення наднормативних втрат корисної природної сировини, пошкодження сусідніх залягань корисних копалин, раціонального використання і розміщення добутих порід і відходів виробництва, охорони надр та інших об'єктів навколишнього природного середовища. Дещо розширився перелік предмета цього складу злочину. До нього включили незагальнопоширені

корисні копалини: паливні (нафта, газ природний тощо), метали (залізна руда, мідь, свинець, благородні метали – золото, іридій, осмій, паладій, платина, радій, рутеній, срібло), сировина нерудна для металургії, сировина вогнетривка, сировина ювелірна тощо (див. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення» [110]). В той час уже відрізняли негайнопоширені копалини від загальнопоширених (місцевого значення), якими вважалася сировина для хімічних міморантів, ґрунтів (вапно, сапраль тощо), сировина піщано-гравійна (галенчик, гравій, пісок, крім формовочного і такого, що використовується для виробництва скла, фарфорово-фаянсової і цементної промисловості, глина, крім вогнетривкої, тугоплавкої, формовочної і такої, що використовується у фарфоро-фаянсовій і цементній промисловості, флориданової, каолінової та ін.) (див. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827, а також Перелік корисних копалин України місцевого значення, затверджений наказом Держкомгеології України від 9 червня 1994 р. № 67) [110]. Значно змінюється в цьому складі злочину об'єктивна сторона цього діяння. З об'єктивної сторони злочин, передбачений ч. 1 і ч. 2 ст. 162¹ КК, характеризувався активними діями. Під незаконним добуванням корисних копалин розуміли порушення громадянами визначеного законом порядку і правил добування негайнопоширених корисних копалин, а саме: 1) добування корисних копалин без акта відводу; 2) вибіркова виробітка багатих ділянок, що призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин; 3) псування покладів корисних копалин; 4) невиконання правил охорони надр, а також вимог до охорони навколишнього природного середовища; 5) знищення чи пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; 6) невиконання вимог щодо проведення ліквідованих чи законсервованих гірських виробок до стану, що забезпечує безпеку населення тощо. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину було місце вчинення злочину (дії, вчинені на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду). Під територіями й об'єктами природно-заповідного фонду розуміли такі території і об'єкти систематичного спостереження, проведення комплексних досліджень, на яких встановлена підвищена відповідальність за порушення введеного там режиму. Передбачені і наслідки – велика шкода, яка визначається за такими критеріями: 1) цінності корисних копалин; 2) рідкісність корисних копалин; 3) істотно-грошової оцінки; 4) пошкодження сусідніх копалин; 5) великого розміру втрат корисних копалин; 6) значної шкоди, що завдана навколишньому

природному середовищу. В цій статті були такі ознаки: повторність, за попередньою домовленістю групою осіб. Під повторністю незаконного видобування корисних копалин вважали вчинення цього злочину вдруге (в межах строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, при засудженні за попередній злочин – за наявності судимості, яка не була знята чи погашена в установленому порядку). Вчинення діяння за попередньою змовою групою осіб означало, що воно мало місце до початку вчинення злочину. Співвиконавців злочину повинно бути не менше двох. В тому випадку, коли вчинення діянь, передбачених ч. 1 і ч. 2 ст. 162¹ КК, організувала службова особа, ця ознака вважалася кваліфікуючою (ч. 2). Додаткова кваліфікація за ст. 165 не була потрібна. Злочин вважався закінченим із моменту вчинення дій, передбачених у ч.ч. 1 і 2 зазначеної статті. Винятком було завдання великої шкоди державі, при якій діяння вважалося закінчене після настання зазначених наслідків. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася прямими умислом. При вчиненні злочину, який завдав великої шкоди державі, ставлення винного до наслідків могло бути як умисним, так і необережним. Суб'єктом цього злочину була особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку. За винятком складу злочину, пов'язаного з організацією службовою особою видобування корисних копалин із порушенням установленого законом порядку. В цьому випадку суб'єктом була службова особа, що організувала ці дії. Ми детально не аналізуємо цей склад злочину, а лише показуємо, як історично змінюються його ознаки, та акцентуємо увагу на тому, що предмет цього злочину визначається у постанові Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 року № 827 «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного й місцевого значення» [110]. Щодо переліку корисних копалин місцевого значення, то їх можна визначити, користуючись Постановою Кабінету Міністрів від 12 грудня 1994 р. № 827, як уже зазначалося, а також «Переліком корисних копалин України місцевого значення», затвердженим наказом Держкомгеології України від 9 червня 1994 р. № 63 [111, с. 19–20].

Витоки кримінальної відповідальності за проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 163 КК) знаходимо в Кримінальному кодексі УСРСР 1960 року. Оскільки формування цієї відповідальності має стабільний характер, а об'єктивні й суб'єктивні ознаки її не змінилися до цього часу, то обмежимося розкриттям останніх. Необхідно зазначити, що ця стаття передбачала відповідальність за спеціальний вид порушення правил, встановлених із метою охорони рибних запасів. Ці правила містилися в «Положенні про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР»,

затверджених постановою Ради Міністрів СРСР від 15 вересня 1958 р. № 1045 [112], а зараз вимоги щодо регламентації здійснення вибухових робіт у рибогосподарських водоймах містяться у Правилах використання водойм, наданих колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам і організаціям, затверджених Постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1959 р. № 402 в редакції від 21 червня 1983 р. № 275 [113]. Об'єктом цього складу злочину стали суспільні відносини, що забезпечували умови охорони рибних запасів та їх відтворення при здійсненні вибухових робіт. Предметом цього злочину були різні види риб, що перебувають у природних умовах. Об'єктивна сторона зазначеного злочину характеризувалася активними діями. Ці дії виражалися у здійсненні вибухових робіт з порушенням правил, встановлених з метою охорони рибних запасів. Заборонялося проводити без дозволу органів рибоохорони у рибогосподарських водоймах вибухові роботи, за винятком проведення невідкладних днопоглиблювальних робіт для підтримання судноплавства і лісосплаву на обмілілих ділянках річок, робіт із примусового очищення сплавних річок і запобігання аваріям. Про проведення вибухових робіт в зазначених випадках негайно повинні були сповіщати органи рибоохорони (підпункт «3» п. 11 «Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР» від 15 вересня 1958 р. № 1045) [112]. Відповідальність за вчинення злочину наставала незалежно від того, чи була в результаті вибуху завдана шкода. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася виною у формі умислу або необережності. Суб'єктом цього складу злочину були особи, які досягли 16-річного віку на момент вчинення злочину. Посадові особи, за наявності у їхніх діях ознак посадового злочину, несли відповідальність за сукупністю злочинів.

Певних змін зазнає і ст. 163¹ КК України, що передбачає відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф, порівняно з витоками від 14 жовтня 1974 р. [114]. Порядок використання континентального шельфу регламентується низкою нормативних актів: Постановою Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф СРСР» [115]; постановами Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 «Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР» [116] та від 18 липня 1969 р. № 564 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств» [117]. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, що забезпечували суверенні права України на її континентальний шельф, охорону і раціональне використання

природних багатств континентального шельфу, охорону вод над ним від забруднення, а також забезпечували в районі споруд і установок на континентальному шельфі безпеку морського судноплавства. Предметом цього складу злочину були мінеральні та інші неживі ресурси поверхні надр, морського дна (руди, мінерали, нафта тощо), живі організми сидячих видів, тобто організми, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи знаходяться під ним, або можуть пересовуватися тільки по морському дну чи в його надрах. Перелік цих живих організмів затверджується в установленому порядку і публікується для загального відома. До них, зокрема, відносяться краби, мідії, трепанги, конумарії, морські зірки, водорості та ін. (див. Постанова Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1974 № 831 «Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну ресурсам живих організмів «сидячих» видів, що становлять природні багатства континентального шельфу СРСР») [118], а також споруди, інші установки на континентальному шельфі, зони безпеки навколо них, постійні засоби попередження. З об'єктивної сторони цей склад злочину характеризувався дією чи бездіяльністю та місцем вчинення злочину. Місце вчинення злочину – обов'язкова ознака цього складу злочину – певний район (ділянка) континентального шельфу України. Континентальний шельф України – це поверхня і надра морського дна підводних районів, що прилягають до побережжя або до островів України, і які знаходяться поза зоною територіального моря, до глибини 200 м чи за цими межами, до такого місця, де глибина вод, що покривають дно, дає можливість розробляти природні багатства цих районів. Поверхня і надра морського дна, впадини, розміщені в загальному масиві континентального шельфу України, незалежно від глибини, є частиною континентального шельфу України (див. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 лютого 1968 р. «Про континентальний шельф Союзу РСР», затверджений Законом СРСР від 26 червня 1968 р.) [119]. Порядок користування континентальним шельфом регламентувався низкою нормативних актів: Постановою Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР», «Про континентальний шельф Союзу РСР»; постановами Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 «Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР» і від 18 липня 1969 р. № 564 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств» [120]. Злочин вважався закінченим з моменту дослідження чи розробки природних багатств континентального шельфу без відповідного дозволу чи реєстрації робіт, спорудження будинків і установок або створення навколо них зон безпеки без дозволу чи з моменту незабезпечення охорони споруд і установок на континентальному

шельфі, незабезпечення постійних засобів попередження про їх наявність і ліквідацію, чи з моменту невжиття заходів захисту живих ресурсів моря від шкідливих відходів. З суб'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 163¹ КК, визначався залежно від характеру злочинних дій: з прямим умислом (наприклад, незаконне будівництво споруд на континентальному шельфі) або з необережності (наприклад, незабезпечення охорони споруд у результаті недбалості або неналежного використання особою своїх обов'язків). Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 163¹ КК, були: громадянин України або особа без громадянства, що досягли 16-річного віку, службова, неслужбова та приватна особа. За ч. 2 ст. 163¹ КК відповідальності підлягали тільки іноземні громадяни.

Порівняно з витоками кримінальної відповідальності за умисне знищення, руйнування чи псування природних об'єктів, узятих під охорону держави (ст. 207 КК) [121], ця стаття дещо змінилася. Значних змін зазнав предмет цього складу злочину. Ним стали не лише природні об'єкти, взяті під охорону держави, а й території та об'єкти природо-заповідного фонду. Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. розмір шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд, визначається на підставі кадастрової еколого-економічної оцінки, включених до його складу територій і об'єктів, що проводиться відповідно до цього закону, і такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій і об'єктів природо-заповідного фонду України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 21 квітня 1998 р. № 521 [91], якою була скасована Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1995 р. № 239, на яку є посилання в п.п. 16-1 та 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» від 26 січня 1990 р. № 1 [123, с. 892–903].

Згідно з Положенням про Червону книгу України, затвердженим постановою Верховної Ради України «Про Червону книгу України» від 29 жовтня 1992 р. [123], Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 1 червня 1993 р. № 399 «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України», якою затвердив відповідні такси [124] (їх розмір уточнений Постановою КМ України від 16 березня 1999 р. № 398) і визнав такою, що втратила силу, Постанову КМ України від 11 червня 1992 р. № 325 «Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних та водних рослин» [125, с. 7–12], у частині, яка стосується видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України.

Необхідно зазначити, що змін об'єктивних і суб'єктивних ознак ст. 227¹ КК не було, окрім змін у санкціях цих статей. Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1990 р. № 100 затверджені Порядок і періодичність оприлюднення відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку, та стан захворюваності населення [126, с. 61], Постановою КМ України від 2 березня 1998 р. № 244 затверджено Положення про Державну екологічну інспекцію Міністерства охорони навколишнього природного середовища України (нині – Міністерства екології та природних ресурсів України) для лабораторного контролю з метою визначення якості природних об'єктів [127]. Постановою КМ України від 27 липня 1995 р. № 554 затверджено Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять собою підвищену (екологічну) небезпеку [128]. В додаток до цих нормативних актів прийнята постанова КМ України від 16 лютого 1998 р. № 174 «Про державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій» [129].

Важливо звернути увагу, що це дослідження свідчить про значну зміну кримінально-правової охорони водних об'єктів, порівняно з її витоками. Так, якщо витоки такої охорони стосувалися засмічення водних об'єктів і не були пов'язані з такою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, як забруднення, то в ст. 228 КК [121] це стосується забруднення водойм. Цей склад злочину набув екологічного характеру. Об'єктом його стали суспільні відносини, що забезпечували науково обґрунтоване, раціональне використання й охорону водних об'єктів від забруднення, засмічення, виснаження (з метою покращення їх стану). Предметом були ріки, озера, інші водойми і водні джерела. Засобами вчинення злочину були неочищені й незаражені стічні води, покидьки та відходи промислових, комунальних підприємств. Джерелом учинення злочину були лише промислові та комунальні підприємства. За конструкцією цей склад злочину побудований як формальний і вчинявся як дією, так і бездіяльністю. Із суб'єктивної сторони цей злочин вчиняється лише умисно. Порівняно з попередньою редакцією, ст. 228 КК в редакції Указу від 12 січня 1983 року [78] дещо змінилася. Насамперед, доповнено предмет цього злочину, а саме – підземними водами. Розширена така ознака об'єктивної сторони, як джерела вчинення злочину, а саме сільськогосподарськими й іншими підприємствами, установами й організаціями. За конструкцією цей склад злочину, передбачений у ч. 1 ст. 228 КК, міг бути як матеріальним, так і формальним. Наслідками цього злочину стали: 1) шкода здоров'ю людей; 2) шкода сільськогосподарському виробництву; 3) шкода рибним запасам. Із суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятись як умисно, так і з необережності. Ст. 228 КК доповнена ч. 2, де відображена така ознака

об'єктивної сторони, як наслідки. Вони сформульовані так: 1) значна шкода здоров'ю людей; 2) значна шкода сільськогосподарському виробництву; 3) масова загибель риби.

Необхідно звернути увагу на те, що такі істотні зміни є кроком у законотворчій і правозастосовній практиці. Аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак ст. 228 КК показує, що в редакції Закону України від 6 березня 1996 р. відбулися значні зміни [130]. Так, цей склад злочину доповнений такими предметами злочину, як води водосховищ, каналів, ставків, тимчасових водостоків, джерел та інші водні об'єкти. Розширені також засоби забруднення, серед яких: 1) продукти виробництва; 2) паливно-мастильні матеріали; 3) сировина. За конструкцією цей склад злочину став лише матеріальним. Наслідки злочину стали чітко формалізуватися: 1) розмір збитків, перевищує п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати. Змінились і кваліфікуючі ознаки. Вони набули такого описання: 1) захворювання людей; 2) масове знищення об'єктів тваринного і рослинного світу; 3) або коли розмір збитків перевищує тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Слід зазначити, що вище вже зверталася увага на витоки кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря. Цікаво, що цей злочин (ч. 1 ст. 228 КК) був побудований за своєю конструкцією як діяння з формальним складом. Джерелом вчинення злочину були промислові підприємства. Засоби вчинення – це лише відходи промислового виробництва. Ч. 2 цієї статті мала такі ознаки: 1) значна шкода здоров'ю людей; 2) значна шкода сільськогосподарському виробництву; 3) масова загибель риби. У редакції Закону України від 6 березня 1996 р. цей склад злочину зазнав значних змін [120]. Зазнала змін така ознака об'єктивної сторони як засоби вчинення злочину. Ними стали промислові й інші шкідливі речовини. Також чітко визначено наслідки – збитки, що перевищують п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати. Необхідно зазначити, що було формалізовано наслідки в ч. 2 ст. 228 КК. Ці наслідки сформульовані так: збитки, що перевищують тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Проведене дослідження свідчить, що порівняно з витоками кримінальної відповідальності за забруднення моря (ст. 228¹ КК) у подальшому змінюються об'єктивні і суб'єктивні ознаки цього діяння. Передусім зміни стосуються місця вчинення злочину – це внутрішні морські і територіальні води України (на відміну від витоків, де йдеться про внутрішні морські і територіальні води СРСР) [131]. У подальшому в редакцію Закону України від 6 березня 1996 р. внесено значні зміни [130]. Це стосується наслідків ч. 1 ст. 228¹ КК. Ці наслідки визначаються так: 1) ч. 1 ст. 228¹ КК 1960 р. – збитки перевищують п'ятсот мінімальних

розмірів заробітної плати; 2) збитки перевищують тисячу мінімальних розмірів заробітної плати. Таким чином, ч. 1, 2 і 3 ст. 228¹ КК були побудовані як діяння з формальним складом. Характерною новизною для ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р. була адміністративна преюдиція.

3 прийняттям сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р. КК України істотних змін зазнали всі склади злочинів проти навколишнього природного середовища, з'явилися нові склади злочинів. Ці діяння розміщені в розділі VIII зазначеного Кодексу. В цьому розділі буде наведено лише перелік складів злочинів, що стосуються зазначеної сфери, а зміст буде розкрито в наступних розділах. До них відносяться: 1) ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; 2) ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; 3) ст. 238. Приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; 4) ст. 239. Забруднення або псування земель; 5) ст. 240. Порушення правил охорони надр; 6) ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; 7) ст. 242. Порушення правил охорони вод; 8) ст. 243. Забруднення моря; 9) ст. 244. Порушення законодавства про континентальний шельф України; 10) ст. 245. Знищення або пошкодження лісових масивів; 11) ст. 246. Незаконна порубка лісу; 12) ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин; 13) ст. 248. Незаконне полювання; 14) ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; 15) ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; 16) ст. 251. Порушення ветеринарних правил; 17) ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; 18) ст. 253. Проектування та експлуатація споруд без систем захисту довкілля; 19) ст. 254. Безгосподарське використання земель.

Список використаних джерел

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 846 с.

2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.

3. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права. Часть общая / А. Ф. Бернер. – СПб., 1865. – 126 с.

4. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримінальне право України: Особлива частина. – К. : Юринком Інтер; Х. : Право, 2002. – С. 214–230.

5. Кривошеин П. К. Преступление. Историческое исследование / П. К. Кривошеин. – К. : УАВД, 1993. – 72 с.
6. Грушевский М. С. Історія України Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). – К. : Наукова думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 736 с.
7. Субтельний, Орест. Україна: Історія / О. Субтельний; Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
8. Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Гришук. – Львів: Світ, 1992. – 165 с.
9. Костицький В. Організаційно-правовий механізм регулювання в галузі охорони довкілля / В. Костицький. – К. : Нічлава, 1997. – 120 с.
10. Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України / Упоряд. С. Гринів. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів: Меморіал, 1991. – 366 с.
11. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів: Довіра, 1992. – 256 с.
12. Рибалка І. К. Історія України. Дорадянський період: Підручник – 2-е вид., перероб. і доп. / І. К. Рибалка. – К.: Вища школа, 1991. – 607 с.
13. Хазанов А. Социальная история скифов, основные проблемы развития древних кочевых евразийских степей / Хазанов А. – М.: 1973. – 94 с.
14. История государства и права Украинской ССР. В 3-х т. / Редкол.: Б. М. Бабий (гл. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. – 317 с.
15. Дружинина В. Ф. О разграничении преступления и административного проступка / В. Ф. Дружинина // Сов. гос. и право, 1978. – № 4. – С. 131–132.
16. Герцен А. И. Письма об изучении природы / А. И. Герцен // Сочинения: В 9 т.; Под общ. ред. В. П. Волгина и др. – М.: Гос. изд-во худож. лит. – Т. 2: Дилетантизм в науке. Письма об изучении природы. Статьи и фельетоны. 1842–1846. – 1955. – С. 136–137.
17. Дорошенко Д. І. Нариси історії України: в 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – Т. 1: (до половини XVII ст.). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
18. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое поведение и общественные отношения / Н. М. Кропачев // Вестник Ленингр. ун-та. – 1984. – Вып. 2. – № 11. – С. 67–69.
19. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 2000. – 845 с.
20. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права. Часть общая / А. Ф. Бернер – СПб., 1865. – 126 с.
21. Повесть временных лет. – Ч. 1. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 45 с.

22. Прокопий из Кесарии. Война с Готами. Кн. VII (III), гл. 14 §22. Памятники Русского права. / Под ред. С. Ю. Юшкова; Сост. А. А. Зимин. – М.: Юрид. лит., 1952, – Вып. 1. – 561 с.
23. Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 256 с.
24. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков – Л.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.
25. Памятники Русского права. / Под ред. С. В. Юшкова, – М.: Юрид. лит., 1952. – Вып. 1. – 287 с.
26. Врангель В. В. История лесного законодательства Российской империи / В. В. Врангель. – СПб., 1841. – 153 с.
27. Гаврыш С. Б. Уголовная ответственность за незаконную порубку леса: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Б. Гаврыш. – Харьков, 1980. – 18 с.
28. Калачов Н. В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды / Н. В. Калачов. – СПб., 1980. – 218 с.
29. Депп Ф. О. Наказания, существовавшие в России до Царя Алексея Михайловича / Ф. О. Депп. – СПб., 1949. – 97 с.
30. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. – Т. 1: Законодательство Древней Руси (Отв. ред. В. Л. Янин). – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
31. Мунтян В. Л. Правова охорона природи Української РСР / В. В. Мунтян. – К.: Вид-во Київського держ. ун-ту, 1966. – 104 с.
32. Полное собрание летописей. – СПб.: Въ Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1846. – Т. 3. – 312 с.
33. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. – Т. 3: Акты Земских соборов конца XVI – начала XVII века. Соборное Уложение 1649 года. Акты Земских соборов 50-х годов (Отв. ред. А. Г. Меньков). – М.: Юрид. лит. – 1985. – 511 с.
34. Крашенинникова Н. А. Индусское право: история и современность / Н. А. Крашенинникова. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1982. – 192 с.
35. Семитко А. П. Русская Правда. Культура: мифологические и социально экономические истоки и предпосылки / А. П. Семитко // Государство и право. – 1992. – № 1. – 108 с.
36. Яковлев А. Українське право (історичний нарис) / А. Яковлев // Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича; Упоряд. С. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 558 с.

37. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 560 с.
38. Полное собрание летописей. – СПб.: ВЪ Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1848. – Т. 4. – 420 с.
39. Конинский Г. История Руссов / Г. Конинский. – К.: Дзвін, 1991. – 307 с.
40. Колотинська Э. Н. Поняття і зміст правової охорони вод / Э. Н. Колотинська // Правовая охрана природы / Под ред. В. В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 141–143.
41. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища. Навчальний посібник / М. М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова. – Львів: Екоправо, 2004. – 256 с.
42. Котов Н. С. Названия русских бортовых знамен – историко-лингвистический источник (Исследование по лингвистическому источниковедению) / Н. С. Котов. – М.: Наука, 1963. – 110 с.
43. Антипов В. И. Комментарий к ст. 163¹, 227¹ УК Украины / В. И. Антипов // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); отв. ред. В.И. Шакун, С. С. Яценко. – К.: Фіта, 1995. – С. 524–525, 739–742.
44. Толочко О. Коли перестала існувати «Київська Русь» / О. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 7–18.
45. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. – Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. Судебники 1497 и 1550 гг. Акты местного управления. Стоглав. (Отв. ред. А. Д. Горский.) – М.: Юрид. лит., 1985. – 520 с.
46. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. – Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма (Отв. ред. А. Г. Маньков). – М.: Юрид. лит., 1985. – 511 с.
47. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. – Т. 5: Законодательство периода становления абсолютизма (Отв. ред. Е. И. Индова). – М.: Юрид. лит., 1987. – 527 с.
48. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 170 с.
49. Недбайло П. О. Норми права (Конспект лекцій) / П. О. Недбайло. – Харків: Вид-во Харк. юрид. ін-та, 1966. – 48с.
50. Литовський Устав 1529. – Познань, 1841. – 125 с

51. Лаппо И. И. К вопросу об утверждении Литовского статута 1588 года / И. И. Лаппо. – Каунас, 1938. – Т. 2. – 240 с.

52. Соборное Уложение 1649 г. // Российское Законодательство X–XX веков. В девяти томах. – Т. 3: Акты Земских соборов (Отв. ред. А. Г. Маньков). – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 76–443.

53. Экстракт прав Київського Магістрату, міщанству і законодавчих актів Данила Слюсарського, травня 1769. // Развитие русского права в XVII–XIX веков. / Отв. ред. доктор юрид. наук, проф. В. С. Нарсесян. – М.: Наука, 1990. – С. 90–149.

54. Доба від І. Виговського до І. Самойловича // Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1922. – С. 119–156.

55. 1715 г. апреля 26. Артикул воинский // Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах (Отв. ред. А. Г. Маньков). – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 325–389.

56. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – Т. 6.: Законодательство первой половины XIX века. – М.: Юрид. лит., 1985. – 432 с.

57. Устав горный // Сводъ законовъ уголовныхъ. – Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. – 212 с.

58. Устав горный // Сводъ законовъ уголовныхъ. – Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1832 март 6 (5211) §§ 13, 15. – Ст. 1524.

59. Устав лесной // Сводъ законовъ уголовныхъ. – Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1832. – Ст. 1525.

60. Свод законов уголовныхъ. – Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. – 900 с.

61. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – Т. 6.: Законодательство первой половины XIX века. – М.: Юрид. лит., 1985. – 432 с.

62. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юридический центр Прес, 2002. – 802 с.

63. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями 1864 г. // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – Т. 8. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 402–414.

64. Уголовное Уложение 1903 г. – СПб.: Сенатская типография, 1903. – 598 с.

65. Положение об охране рыбных запасов и о регулировании рыболовства в водоемах СССР: Постановление Совета Министров СССР от 15 сентября 1958 г. № 1045 // СП СССР. – 1958. – № 16. – Ст. 127.

66. Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР: Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

67. Уголовный кодекс РСФСР // История права. Сер. «Юриспруденция»: Учебное пособие. Вып.13 / Сост. Р. Л. Хачатуров. – Тольятти, 2000. – 240 с.

68. Про охорону зелених насаджень у містах і інших населених пунктах України: Декрет РНК від 29 травня 1922 р. // Постанови Ради Народних Комісарів. 29 травня 1922. – С. 11–16 (394 с.).

69. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Т. 1: 1917–1925 гг. / П. П. Михайленко. – К.: Высшая школа, 1966. – 831 с.

70. Про зміни ст. 99 Кримінального Кодексу УРСР: Постанова ВУЦВК і РНК від 9 вересня 1925 р. // СУ УРСР, 1925. – № 57. – Ст. 385.

71. Про зміни ст. 99 КК УРСР про доповнення цього Кодексу ст.ст. 99¹ та 99²: Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 23 лютого 1927 р. // СУ УРСР, 1927. – № 6 – Ст. 33.

72. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. // СУ УРСР. – 1927. – № 26–27. – Ст.ст. 131, 132.

73. Про зміни і доповнення Кримінального кодексу УРСР: Декрет ВУЦВК і РНК УРСР від 17 жовтня 1928 р. // СУ УРСР. – 1928. – № 5. – Ст. 33.

74. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради 1974. – № 44. – Ст.445.

75. Про питання, що виникли в судовій практиці у справах про знищення та пошкодження державного і колективного майна шляхом підпалу або внаслідок порушення правил пожежної безпеки: Пленум Верховного Суду України від 2 липня 1976 р. № 4 // Бюлетень Верховного Суду. – 1976. – С. 191–195.

76. Про посилення боротьби із забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря: Постанова Ради Міністрів СРСР від 14 лютого 1974 р. № 118 // ЗУ СРСР. – 1974. – № 6. – Ст. 26.

77. Про посилення боротьби із забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14 жовтня 1974 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1974. – № 44. – Ст. 445.

78. Про внесення змін і доповнень у Кримінальний кодекс Української РСР: Указ Президії Верховної ради УРСР від 12 січня 1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 4. – Ст. 50.

79. Про доповнення ст. 227¹ КК УРСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 5. – Ст. 60.

80. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25 червня 1992 р., в ред. від 5 грудня 1996 р. // Закони України. – Т. 2. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 46–78.

81. Про перелік протиепізоотичних, лікувальних, лабораторно-діагностичних, радіологічних та інших ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться органами державної ветеринарної медицини за рахунок відповідних бюджетних та інших коштів: Постанови Кабінету Міністрів України від 15 серпня 1992р. № 478 // ЗП України. – 1992. – № 10. – Ст. 241.

82. Про порядок введення в дію Закону України «Про ветеринарну медицину»: Постанова Верховної ради України від 25 червня 1992 р.// Закони України. – Т. 3. – К., 1996. – С. 378–379

83. Про надзвичайні протиепізоотичні комісії: Положення, затверджене постановою КМ України від 20 квітня 1998 р. // Офіційний вісник України. –1998. – № 16. – Ст. 596.

84. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.

85. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – Ст. 91.

86. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16 червня 1992 р., в ред. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 4. – Ст. 26.

87. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 // Офіційний вісник України. –1999. – № 50. – Ст. 2435.

88. Про внесення змін до ст. 162 КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

89. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. –1994. – № 17. – Ст. 99.

90. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 р. № 1464 // ЗП УРСР. – 1977. – № 12. – Ст. 121.

91. Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природозаповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 16. – Ст. 600.

92. Про внесення змін до ст. 162¹ КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

93. Про тваринний світ: Закон України від 3 березня 1993 р. (Із змінами, внесеними згідно із законом № 81/96) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

94. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – Ст. 442.

95. Про затвердження такс нарахування розміру стягнення за збитки, заподіяні незаконним добуванням або знищенням диких звірів і птахів, крім видів, занесених до Червоної книги України, їх жител, біотехнічних споруд: Наказ Міністерства лісового господарства України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 12 березня 1996 р. № 24/32 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. В 3 т. – Т. 3. – Чернівці: АНТ ЛТД, 1996. – С. 365–366.

96. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 250–257.

97. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. // Екологічне законодавство України. –Х.: ТОВ «Одисей», 2002. – С. 892–903.

98. Про внесення змін до ст. 161 КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

99. Про затвердження тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т.4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 120–125.

100. Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 8 грудня 1998 р. № 164 // Офіційний вісник України. – 1999. – №10. –Ст. 403.

101. Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 18 березня 1999 р. № 33 // Офіційний вісник України. – 1999. – №21. – Ст. 982.

102. Правила любительського і спортивного рибальства: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 15 лютого 1999 р. № 19 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 19. – Ст. 847.

103. Тимчасові правила промислового рибальства в басейні Азовського моря від 31 грудня 1999 р. № 172 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 139.

104. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: Постанова КМ України від 19 січня 1998 р. № 32 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – Ст. 96.

105. Про внесення змін до деяких рішень уряду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 1996 р. № 621 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 2. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – С. 317–318.

106. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1994 р. № 41 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 2. – Чернівці: Зелена Буковина. – С. 99–100.

107. Про доповнення КК України ст. 162¹ КК: Закон України від 16 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 647.

108. Про внесення змін до ст. 228 КК України: Закон України від 8 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 53.

109. Про внесення змін до ст. 159 КК України: Закон України від 8 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

110. Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення: Постанова кабінету міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 // ЗП України. – 1995. – № 2. – Ст. 42.

111. Перелік корисних копалин України місцевого значення: Наказ Держкомгеології від 9 червня 1994 р. № 63 // УБЦ. – 1994. – № 14. – С. 19–20.

112. Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР: Постанова Ради міністрів СРСР від 15 вересня 1958 р. № 1045 // СП СССР. 1958. – № 16. – Ст. 127.

113. Правила використання водойм, надання колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам і організаціям: Постанова Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1959 р. № 402, в редакції від 21 червня 1983 р. № 275 // ЗП УРСР. –1983. – №7. – Ст. 39.

114. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради 1974. – № 44. – Ст.445.

115. Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР»: Постанова Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. –1969. – № 34. – Ст. 308.

116. Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 // СП СРСР. –1974. – № 3. – Ст. 18.

117. Про порядок проведення робіт на Континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств: Постанова Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1969 р. № 564 // СП СССР. – 1969. – № 18. –Ст. 103.

118. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну ресурсам живих організмів «сидячих» видів, що становлять природні багатства континентального шельфу: Постанова Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1974 р. № 831 // СП СРСР. – 1974. – № 22. – Ст. 132.

119. Про континентальний шельф Союзу РСР: Закон СРСР від 26 червня 1968 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. –1968. – № 6. – Ст. 40.

120. Про порядок проведення робіт на Континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств: Постанова Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1969 р. № 564 // СП СССР. – 1969. – № 18. –Ст. 103.

121. Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР: Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

122. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. № 1 (зі змінами, внесеними постановою пленуму Верховного суду України від 4 червня 1993 р. № 3 та від 13 січня 1995 р. № 3) // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 367–369.

123. Положення про Червону книгу України: Постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. «Про Червону книгу України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 52. – Ст. 686.

124. Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України: Постанова КМ України від 1 червня 1993 р. № 399 // ЗП України. – 1993 р. – № 11. – Ст. 226.; 1996. – № 13. – Ст. 361.; 1999. – № 11. – Ст. 442.

125. Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних та водних рослин: Постанова КМ України від 11 червня 1992 р. № 325// Зібрання постанов Уряду України. – № 7. – 1992. – Ст. 154. – К.: Вид-во Україна, 1992. – С. 7–12.

126. Порядок і періодичність оприлюднення відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та стан захворюваності населення: Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1990 р. № 100 // ЗУ УРСР. – Т. 2. – К., 1991. – С. 61–62.

127. Положення про Державну екологічну інспекцію Міністерства екології та природних ресурсів України: Постанова КМ України від 2 березня 1998 р. № 244 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 9. – Ст. 348.

128. Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять собою підвищену екологічну небезпеку: Постанова КМ України від 27 липня 1995 р. № 554// ЗП України. – 1995. – № 10. – Ст. 252.

129. Про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій: Постанова КМ України від 16 лютого 1998 р. № 174 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 9. – Ст. 348.

130. Про внесення змін до ст. 160¹ КК України: ЗУ від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

131. Про внесення змін до ст. 163¹ КК України: ЗУ від 17 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 511.

3.12. Об'єктивні ознаки складу злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів

Об'єкт і предмет злочину забруднення та виснаження водних об'єктів. Перш ніж почати безпосередній розгляд об'єктивних ознак злочину забруднення, виснаження та засмічення водних об'єктів, слід вказати, що кожний злочин, як такий, посягає на певний об'єкт, заподіює йому істотної шкоди або ставить його під загрозу заподіяння такої шкоди. Виходячи з цього, необхідно констатувати загальнознаний факт, що злочинне діяння, неможливе без об'єкта, проти якого воно спрямоване. Тому, користуючись триступеневою класифікацією об'єктів злочинів, якої ми дотримуємося, приступимо до визначення місця норми, що досліджується (ст. 242 КК України) у системі Особливої частини КК України, її значення, точної кваліфікації вказаного діяння. Це все стає можливим, якщо ми вірно встановимо родовий і безпосередній об'єкти складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України.

З приводу родового об'єкта, стосовно навколишнього природного середовища можна зустріти твердження, що ним є відносини: порушення правил виробництва, промислів [1, с. 119], соціалістичної власності, матеріалізовані в природних багатствах [2, с. 57–58; 3, с. 17; 4, с. 169]; порядок використання природних багатств у господарській діяльності чи суспільні відносини з їх використання [5, с. 5; 6, с. 3; 7, с. 515; 8, с. 368]; самі природні багатства [9, с. 262; 10, с. 262; 11, с. 17; 12, с. 1–2]; є блага, що охороняються кримінальним правом: сама природа, природні об'єкти, екологічна безпека – як особливо важливі та неперехідні цінності [13, с. 11–12]; соціалістичні суспільні відносини, що забезпечують раціональне використання і охорону природних багатств [14, с. 254]; природоохоронні відносини спрямовані на охорону навколишнього природного середовища людини, його покращення і оздоровлення, а також на науково обгрунтоване, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, збереження нормального економічного стану біосфери [15, с. 286]; суспільні відносини, що забезпечують безпечні природні умови з метою задоволення їх різнобічних потреб [13, с. 22]; і деякі інші інтереси соціалістичного господарства в різних його сферах – лісового господарства, рибальства, мисливства та інші [16, с. 281]; відносини з охорони природного середовища, його використання в інтересах соціалістичного суспільства [17, с. 46; 18, с. 80; 19, с. 22]; суспільні відносини, що виражаються у використанні, збереженні і покращенні природного середовища в інтересах соціалістичного суспільства, куди входять і охорона радянського народного господарства, порядок управління, громадська безпека та інше в ролі складових, додаткових об'єктів [20, с. 6–7] тощо.

У кримінально-правовій літературі є й інші думки з приводу родового об'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища. Так, О. Л. Дубовик вважає об'єктом досліджуваних злочинів комплекс фактичних, а не абстрактних суспільних відносин, їх правової форми і матеріальної оболонки, здійснення яких забезпечує життєдіяльність людини, використання нею навколишнього середовища як безпосереднього базису існування, задоволення розумних потреб і гарантує її безпеку [21, с. 177].

Всі зазначені вище визначення родових об'єктів злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, є або надто складними для їх розуміння, або не охоплюють кола всіх відносин, які стосуються зазначеної сфери, або призводять до помилкового ототожнення об'єкта злочину з його предметом, а іноді стосуються діяння та стану або діяння тощо. Зупинятися на їх характеристичі ми не будемо через обмежений обсяг роботи та в зв'язку з конкретизацією об'єкта і предмета дослідження. Ми лише скористаємося визначенням родового об'єкта, запропонованого в останній публікації з цього приводу, яке на наш погляд, є найбільш оптимальним, де зазначається, що родовим об'єктом злочинів у сфері охорони навколишнього природного середовища є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи (що складає навколишнє природне середовище), її охорону, оздоровлення, раціональне використання і відтворення такої єдиної системи для теперішніх і майбутніх поколінь [22, с. 20–30]. Тому ми не претендуємо на інше вирішення цієї проблеми, а лише більш детально зупинимося на дослідженні безпосереднього об'єкта складу злочину порушення правил охорони вод.

У наявних наукових публікаціях, на превеликий жаль, не завжди чітко визначають безпосередній об'єкт досліджуваного складу злочину. Так, одні автори під об'єктом злочинного забруднення водних об'єктів (порушення правил охорони вод) розуміють встановлений порядок раціонального, науково обґрунтованого використання водних об'єктів з метою зниження шкідливого хімічного, фізичного, біологічного та іншого впливу на здоров'я людей, рослинний і тваринний світ [23, с. 512]; другі – встановлений порядок раціонального і науково обґрунтованого використання, відтворення та охорони водних об'єктів від забруднення, засмічення та виснаження, а також життя й здоров'я особи, власність, інші блага осіб [24, с. 645]; треті – суспільні відносини в галузі охорони вод (водних об'єктів) та екологічної безпеки в Україні [25, с. 427]; четверті – водно-екологічний правопорядок і екологічна безпека населення України, а також відносини щодо забезпечення

більш ефективного, науково обґрунтованого використання вод та їх охороні від забруднення, засмічення та виснаження [26, с. 540]; п'яті – це водойми і ґрунтові води [27, с. 411]; шості – відносини в сфері водокористування і охорони водних об'єктів [28, с. 502]; сьомі – екологічна безпека при долучені до вод, природно-ресурсний потенціал останніх [29, с. 101]; восьмі – науково обґрунтовані раціональне використання і охорона водних об'єктів від забруднення, зміни їх природних властивостей, виснаження [30, с. 672]; дев'яті – суспільні відносини з охорони водного і повітряного басейну як природних умов життєдіяльності людей (відносини екологічної безпеки), функціонування і розвитку сільського господарства і рибальства [31, с. 39–40].

Цікава позиція щодо безпосереднього об'єкта цього злочину В. О. Навроцького – це суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом, що забезпечують певну ступінь чистоти водних об'єктів, необхідний для збереження життя й здоров'я людей, повноцінного господарського використання водних ресурсів і нормального існування водних біогеоценозів [32, с. 4]. Існують й інші точки зору з приводу безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, але вони тією чи іншою мірою повторюють вище зазначені судження з елементами певної модифікації конкретних авторів.

Ми вважаємо, що з метою оптимального визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину необхідно врахувати всі позитивні підходи до розуміння досліджуваних суспільних відносин. З вище зазначених суджень, як нам здається, можна зупинитися на тому, що:

- 1) об'єктом складу злочину порушення правил охорони вод (забруднення водних об'єктів) слід визнати суспільні відносини;
- 2) ці відносини існують у сфері охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів;
- 3) ці водні об'єкти невіддільні від навколишнього природного середовища (природні водні об'єкти);
- 4) ці відносини стосуються створення умов для охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів;
- 5) такі відносини стосуються водних об'єктів;
- 6) ці відносини забезпечують охорону, раціональне використання, відновлення та оздоровлення водних об'єктів від забруднення, виснаження (з метою покращення їх стану).

Суть же розбіжностей і негативних моментів у зазначених вище точках зору полягає в тому, що деякі автори: 1) вбачають не відносини, а порядок і пов'язують його з використанням водних об'єктів (А. М. Миколенко); 2) зводять тільки до порядку, а не до відносин та до благ (предмета) (О. О. Дудоров, А. М. Бойко); 3) змішують різні об'єкти і лише розглядають охорону водних об'єктів чим звужують суть відносин (М. О. Потєбенько, В. Г. Гончаренко); 4) відносять не

суспільні відносини, а правопорядок і безпеку населення, а поряд з цим і відносини з охорони і ефективного використання вод від забруднення, засмічення й виснаження, що не відповідає чинному законодавству ст. 242 КК України (В. І. Антипов); 5) вбачають не відносини, а предмет злочину і змішують відносини з предметом діяння (Д. І. Крупко); 6) звужують межу суспільних відносин (Т. І. Вауліна); 7) не відносини, а стан – екологічна безпека (Н. А. Лопашенко); 8) зводять до благ (предмета), а не відносин і взагалі заперечують відносини як об'єкт злочину (С. Б. Гавриш); 9) приводять до змішування двох об'єктів (Е. М. Жевлаков); 10) побудували свою позицію щодо безпосереднього об'єкта на законодавстві 1982 р.

Разом із тим, викладене ще не дає нам можливості дати вичерпну відповідь відносно безпосереднього об'єкта складу злочину порушення правил охорони вод (забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів). Необхідно ще розглянути структурні елементи відносин і предмет цього злочину, який відноситься до складу злочину, а не до об'єкта складу злочину і є окремою ознакою [33, с. 31-32]. Тому загальноновизнаним є той факт, що винний при вчиненні злочину впливає на предмет відносин і своїми діями порушує або намагається порушити суспільні відносини, тобто завдає їм істотної шкоди.

Візьмемо за основу структуру суспільних відносин, що запропонована в кримінально-правовій літературі, яку пропагує переважна більшість вчених: 1) це – суб'єкти (носії) відносин; 2) це – предмет, з приводу якого існують відносини (тобто це те, з приводу чого існують відносини); 3) це – соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність як захист відносин) [34, с. 35–48]. Маючи такі вихідні положення, проведемо дослідження безпосереднього об'єкта складу злочину, скориставшись його структурою.

В юридичній літературі зазвичай відсутня якась позиція чи дослідження відносно того, хто може бути суб'єктом відносин у площині кримінально-правової охорони водних об'єктів, а точніше – цьому питанню увага взагалі не приділялась. Це дає нам можливість говорити про те, що суб'єкти відносин як структурний елемент об'єкта злочину порушення правил охорони вод зовсім не підлягали дослідженню. А він, на наш погляд, істотно має вплинути на вирішення питання, що є безпосереднім об'єктом досліджуваного складу злочину. Визначення суб'єктів указаних суспільних відносин, а також їх соціальних функцій у цих відносинах дозволить нам визначити на науковій основі ті суспільні відносини, які виступають об'єктом цього злочину [35, с. 79]. Цю властивість суб'єктів у суспільних відносин використовує інколи законодавець як для визначення меж дій кримінального закону, так і для вказівки на ті суспільні відносини, що є об'єктом конкретного

складу злочину (скажімо, порушення правил охорони водних об'єктів) [36, с. 8–9]. На превеликий жаль, законодавець цей підхід до складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, не застосував, чим ускладнив наше завдання у дослідженні зазначеної проблеми, а також у застосуванні цієї статті в практичній діяльності правоохоронних органів та судів. Проведеним нами вивченням кримінальних справ цієї категорії встановлено, що у всіх випадках (100% справ) одним із суб'єктів відносин обов'язково була фізична особа (людина).

З метою встановлення другої сторони суб'єктивного складу зазначених відносин ми звернулися до законодавчих і підзаконних актів, а також слідчої та судової практики. Так, аналіз законодавчих та підзаконних актів, що стосуються регулювання відносин із приводу водних об'єктів засвідчив, що іншою стороною суб'єктивного складу таких відносин, що є елементом об'єкта складу злочину порушення правил охорони водних об'єктів, виступають юридичні особи [37, с. 62; 38, с. 29–30]. Цю суб'єкту сторону суспільних відносин підтверджує і вивчення кримінальних справ (100% вивчених справ, з них 15% такими суб'єктами виступають органи загальної компетенції, 25% – спеціальної компетенції і 60% – окремі водні господарства). Проте це не ставить під сумнів того, що учасниками відносин можуть бути з обох сторін і юридичні особи. Але таке судження, на жаль, не знайшло фактичного підтвердження на практиці.

Нам здається, що робити детальний перелік суб'єктів суспільних відносин немає необхідності. Важливо лише зрозуміти, що вони можуть мати різноманітні варіанти, які тією чи іншою мірою можуть впливати на зміст відносин і межі кримінальної відповідальності, щодо досліджуваного складу злочину. Це положення є, на нашу думку, визначальним і прийнятним.

Вивчення кримінальних справ зазначеної категорії свідчить, що суди, в основному, правильно кваліфікували діяння, коли встановлювали суб'єктів відносин, їх соціальний статус (роль) у досліджуваних відносинах (як показує ознайомлення з кримінальними справи про порушення правил охорони вод, а раніше – за забруднення водойм, по 75% справ, охоплених нашим вивченням, такі суб'єкти встановлювались інтуїтивно і по таких справах не було додаткових розслідувань). Таке становище дає нам підставу спрямувати зусилля судів та правоохоронних органів на обов'язкове дослідження по кожній кримінальній справі таких суб'єктів відносин, складової безпосереднього об'єкта досліджуваного складу злочину.

В контексті продовження дослідження структури об'єкта складу злочину порушення правил охорони вод, для з'ясування змісту цих відносин величезне значення має предмет досліджуваних відносин. В цьому

аспекті ми дотримуємось думки, що предметом суспільних відносин є явище природи, суспільства, свідомості, на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта [15, с. 502]. Справедливим є твердження, що предметом суспільних відносин є усе те, з приводу чого й у зв'язку з чим існують ці суспільні відносини [39, с. 25; 184, с. 7], а не матеріалізація (фізичне тіло), що не самі речі і фізичні тіла є предметом відносин, а саме відносини, з приводу яких люди вступають між собою в той чи інший соціальний зв'язок. Тому, маючи таку теоретичну базу, ми бачимо, що предмет злочину й предмет відносин у цьому складі злочину не одне і те ж. Для складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, предметом відносин є можливість (умови) для охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів. Наш підхід до дослідження предметів відносин полегшить аналіз третього структурного елемента відносин, що нами вивчається, а саме: вивчення соціального взаємозв'язку, що справедливо розглядається як засіб самих відносин [40, с. 24; 41, с. 58]. Цей зв'язок може проявлятися на рівні індивідуальної взаємодії суб'єктів, у взаємодії людських спільнот, а також індивідуумів із спільнотами. Зовні цей соціальний зв'язок проявляється, як показує вивчення названих кримінальних справ і нормативної бази, в таких формах діяльності: науково обґрунтованому раціональному використанні водних об'єктів; в їх охороні; в їх відтворенні і таке ін. Наше твердження має і практичне підґрунтя. Так, вивчення кримінальних справ свідчить, що по 20% справ соціальний зв'язок (взаємодія суб'єктів) характерний для охорони водних об'єктів, а по 65% справ – для раціонального використання водних об'єктів, 12% – для відтворення водних об'єктів, 3% – для оздоровлення водних об'єктів.

Нас цікавить, як видно з дослідження, соціальний зв'язок, важливою ознакою якого є обов'язок певної поведінки суб'єктів відносин, тобто їх взаємодії. Взаємозв'язок (соціальний зв'язок) зумовлений потребами (інтересами), які є рушійною силою у спілкуванні суб'єктів відносин, як свідчить про це наше дослідження [38, с. 69]. Викладене свідчить, що інтерес – це певна форма прояву, вираження, реалізація суспільних відносин, тобто через поведінку суб'єктів відносин, а не самі суспільні відносини як результат. Тому для визначення безпосереднього об'єкта складу злочину – порушення правил охорони вод – повинні враховуватись лише суспільні відносини, що відповідають всьому суспільству, а не інтересам окремої особи на її розсуд чи вподобання. Такими повинні бути позитивні відносини, що поставлені під охорону Кримінального кодексу України.

Але суть досліджуваних суспільних відносин не буде повною, якщо ми не вивчимо предмет складу злочину порушення правил охорони вод.

Питання про предмет цього складу злочину має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки ступінь відповідальності особи знаходиться в певній залежності від того, що буде визначено предметом такого злочинного діяння. На превеликий жаль, у чинному Кримінальному кодексі України (ст. 242) у загальних рисах згадується предмет цього злочину – це води, водні об'єкти, поверхневі, підземні води, водоносні горизонти, джерела питних, лікувальних вод, водні джерела. Такий законодавчий базис, на наш погляд, надто мізерний для розуміння такої ознаки складу злочину, як предмет. Користуючись тим, що загальні питання предмету злочину досить глибоко вивчені в кримінально-правовій літературі [30, с. 8; 42, с. 9; 43, с. 60; 44, с. 36–37]. Ми візьмемо їх за основу і зупинятися на них не будемо, а перш за все розкриємо основні засади екології води, що свідчатиме про надто важливу значимість вод і той взаємозв'язок з навколишнім природним середовищем, який впливає на її якість, а потім перейдемо до аналізу предмета цього злочину.

З означеного приводу слід роз'яснити ряд основних термінів і ключових взаємозв'язків, які постійно зустрічаються в контексті забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів. Коло цих питань покликано покращити розуміння основних проблем злочинного діяння стосовно відносин, які стосуються водних об'єктів. Так, стосовно проблеми значення води, то слід вказати на те, що вода – це найбільш поширена в усі часи й важлива хімічна сполука, що зустрічається на поверхні землі, якій до цього часу немає достойного замітника. Щодо циклу кругообігу води, то необхідно відзначити наступне:

1) сумарні запаси води на планеті становлять близько 1,400 мільярдів км³, з яких лише близько 36 мільйонів км³ – це прісна вода [45, с. 108]. Знову ж таки, з цих запасів прісної води лише близько 0,02% міститься в річках і озерах і близько 0,06% – у підземних джерелах [45, с. 108-109]. Решта перебуває в інших зв'язаних формах (пар тощо);

2) усі зазначені запаси води проходять через єдиний гідрологічний цикл, – свого роду так звану «водопровідну систему землі», – який представляє собою безперервний процес змін її фізичного стану та географічного місцезнаходження, що ми сприймаємо як опади, стікання до водойм, а також випаровування;

3) волога атмосферного повітря повертається на землю у вигляді опадів. Певна частина їх перетворюється на пару (наприклад, шляхом просочування, затримання, випаровування); інша частина або стікає потоками до поверхневих водойм (рік, озер, ставків тощо), або всмоктується у ґрунт (ґрунтові води), вливаючись до підземних водних потоків;

4) ґрунтові води можуть в кінцевому рахунку також вийти на поверхню через джерела й знову бути введеними до системи кругообігу.

Це ще раз наштовхує нас на те, що вода в різних фізичних станах виступає носієм значного спектру різноманітних речовин;

5) рекреаційні ґрунтові води – це певна частина атмосферних опадів, поверхневі води, що всмокталися у ґрунт (поверхневий стік), і поповнення підземних вод через водоносні шари різних ґрунтів.

Щодо властивості води, то необхідно показати наступне:

1) вода на землі виступає в трьох різних агрегатних станах – твердому, рідкому та пароподібному (газовому). Конкретні температури, при яких відбувається перехід води з одного стану до іншого, залежать від географічного місцезнаходження пункту, де проводилося вимірювання, та від наявних у воді домішок. На центральноєвропейській частині ці температури дорівнюють 0°C і 100°C ;

2) вода у всіх трьох агрегатних станах функціонує як носій різноманітних речовин. Поза чисто природними домішками вода може переносити й речовини, внесені до неї людиною;

3) різні домішки переносяться різними шляхами, залежно від їхніх фізичних і хімічних властивостей. Так, речовини (рідини) з меншою ніж у води питомою вагою переносяться на її поверхні. При цьому немає значення, чи мова йде про поверхневі чи про підземні води. Просочування крізь глибинні шари ґрунту лише передують появі цих речовин на поверхні підземних вод. Речовини ж з більш, ніж у води, питомою вагою пронизують усю товщу води. Ця обставина відіграє істотну роль в оцінці масштабів розповсюдження у воді внесених людиною речовин;

4) не завжди можна провести чітку різницю між легшими й важчими за воду речовинами, тобто тут відбувається коливання з приводу цього питання то в одну, то в іншу сторону. Залежно від категорії тієї чи іншої домішки, існують значні розбіжності в характері її розповсюдження та перенесення водними потоками.

Щодо класифікації водойм і типів води, то слід зазначити таке. За походженням води поділяються на поверхневі, ґрунтові, опади, стічні води.

Поверхневі води – це струмки, річки, озера, ставки, моря тощо. До поверхневих вод входять водойми та водні потоки, що постійно чи сезонно протікають у руслах або заповнюють заглибини земної поверхні, або ж води, що самочинно витікають з природних джерел. Як правило, поверхневі та ґрунтові води сполучаються між собою. Під час повеней річкові води можуть проникати до підземних потоків (інфільтрат) у посушливий період, підземні води можуть підсичувати річку (фільтрат).

Ґрунтові води – це підземні води, що заповнюють порожнини (пори, щілини та каверни) земних надр, являючи собою взаємопов'язану систему. Їхній рух цілком або майже цілком зумовлений силами тяжіння та тертя, породженими цим же рухом.

Здатність ґрунту за певних умов пропускати воду називається вологопровідністю. Вона передусім залежить від наявності порожнин у товщі ґрунту. На основі конкретних характеристик тієї чи іншої ділянки ґрунту ми можемо в цілому провести різницю між водощільними та водоносними породами. До водощільних порід належить глина. Водоносні породи розрізняються за структурою чи типами ґрунтів (пористі, щільні або каретові водоносні породи). Ті ґрунти, що складаються лише з сипучих порід, називають пористими водоносними ґрунтами, оскільки вода в них протікає скрізь пори поміж твердими часточками.

Коли водоносний пласт не до кінця заповнений ґрунтовими водами, тоді є в наявності так званий вільний рівень ґрунтових вод. У протилежному випадку слід говорити про артезіанські (напірні) ґрунтові води.

Джерельна вода – це локальний природний вихід на поверхню ґрунтових вод на межі між водоносним і водощільним пластом.

Атмосферні опади – це дощ, снігова, крижана вода, туман, роса, іній, град.

Стічні води – це води, що включають усі відпрацьовані стоки зі зміненним унаслідок використання хімічним складом, а також воду, що надходить до каналізаційних систем. Найважливіші наступні категорії стічних вод: 1) каналізаційна вода (побутові стоки); 2) промислова вода (комерційні та промислові стоки); 3) мішана вода (суміш каналізаційних і дощових стоків тощо); 4) вода з невідомих джерел.

Щодо свого призначення, то вода поділяється на: 1) питну воду; 2) технічну воду; 3) воду спеціального призначення.

Питна вода належить для безпосереднього споживання людиною або в цілях, які вимагають питної якості води (зокрема, у харчовій або фармацевтичній промисловості, у харчуванні тощо). Споживання такої води не повинно призводити до жодних негативних наслідків для здоров'я людини. Максимальні показники вмісту всіх сторонніх домішок (компонентів) устанавлюється кожною країною на основі затверджених ВООЗ «Нормативів якості питної води». Перевищення таких показників недопустиме.

Технічна вода – це вода, що використовується в різних галузях промисловості з різними вимогами щодо якості (вона не відповідає якостям питної води за одним чи кількома критеріями).

Вода спеціального призначення – для лабораторних експериментів, хімічних аналізів.

Маючи зазначену характеристику води, перейдемо до аналізу предмета досліджуваного складу злочину.

В наявних публікаціях є такі погляди на предмет досліджуваного злочину: 1) це водні об'єкти на території України (поверхневі чи підземні води і водоносні горизонти, джерела питних та лікувальних вод),

але внутрішні морські води та територіальне море України до предмета цього злочину не відносяться [25, с. 427]; 2) це всі водні об'єкти на території України [46, с. 512]; 3) це всі водні об'єкти, конкретні різновиди яких перераховано у диспозиції частини першої ст. 242 (спільним для них є те, що вони належать до материкових вод, тобто є водними об'єктами суші, пов'язані з біосферою, а їхні води беруть участь у природному кругообігу вод) [47, с. 645]; 4) це води як елемент природного середовища (це води рік, озер, водосховищ, каналів, підземні води, льодовики) [48, с. 40]; 5) це усі води – крім морських, води (поверхневі, підземні), що входять до складу природних ланок кругообігу води (водні об'єкти – природні або створені штучно елементи довкілля, в яких зосереджуються води – це річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт) [26, с. 540]; 6) це всі водні об'єкти на території України, що беруть участь в кругообігу вод і нерозривно пов'язані з довкіллям (ріки, озера, водосховища, канали, ставки, підземні води, джерела, морські затоки, протоки, лимани та інші водоймища, що знаходяться на поверхні або під землею, включені та невключені до господарського обороту) [49, с. 221]; 7) це води, як хімічні сполуки водню і кисню, що існують у рідкому, твердому і газоподібному стані, як і вся вода знаходиться у водних об'єктах [29, с. 102]; 8) це всі водні об'єкти на території України у твердому, рідкому, газоподібному стані, що беруть участь у кругообігу вод і невідривно пов'язані з довкіллям [30, с. 672]; 9) це розміщені на суші природні і штучні водні об'єкти, що зберігають екологічні зв'язки зі всією біосферою [32, с. 4]. Існують й інші точки зору, але вони співпадають з перерахованими нами.

Нам здається, що перша точка зору не дає повної характеристики предмета досліджуваного злочину, а саме, випали з поля зору авторів водні джерела. Друге судження, на наш погляд, є надто загальним і не може мати практичного значення. Страждає неповнотою й думка з приводу предмета досліджуваного злочину і третьої групи авторів, оскільки в диспозиції ст. 242 КК України відсутній вичерпний перелік предметів цього складу злочину. Таке ж становище і з четвертою точкою зору. Крім того, В. І. Антипов помилково виключає з переліку об'єктів морські води. Помилковою є думка і С. Б. Гавриша, де він вказує, що водні об'єкти пов'язані з довкіллям, оскільки довкілля це також будівлі, криті басейни тощо. Страждає не доліком із приводу предмета й думка Н. А. Лопашенко, оскільки до водних об'єктів не можуть відноситися криті басейни тощо.

Більш сприйнятливим, на наш погляд, є думка В. О. Навроцького, вона є найбільш повною. Проте, щоб вичерпно визначити предмет злочинного забруднення чи виснаження водних об'єктів, необхідно виявити

зміст понять, за допомогою яких він описаний у кримінальному законодавстві. Розглянемо названі поняття, спробуємо зупинитись на наявних точках зору та спірних моментах, а також висловимо наші судження про них більш детально. Згідно зі ст. 1 Водного кодексу України поверхневі води – це води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні. Дещо інше визначення поверхневих вод дає А. Н. Миколенко – це ті води, що знаходяться і використовуються в межах однієї області і не віднесені до водних об'єктів загальнодержавного значення [23, с. 513]. Але, відносячи їх до вод місцевого значення, в цьому ж джерелі А. Н. Миколенко під поверхневими водами дає таке саме визначення, яке сформульоване у Водному кодексі України. Нам імпонує таке визначення вод як різні види фізичного стану води, що знаходяться тимчасово або постійно на поверхні суші у вигляді водних об'єктів (постійній тимчасові водотоки, озера, водосховища, льодовики, наледеніння, снігове покриття, ріки, болота) [50, с. 492]. Це визначення більш точне і є науково обґрунтованим. Тому його доцільно було б використати у Водному кодексі України.

До підземних вод ст. 1. Водного кодексу України відносять води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах. Аналогічне визначення підземних вод дають О. О. Дудоров, А. М. Бойко [47, с. 645]; А. Н. Миколенко [23, с. 513], С. Б. Гавриш [30, с. 672]. З деяким уточненням намагається дати визначення підземних вод А. Н. Миколенко, характеризуючи води місцевого значення, а саме, що підземні води – це такі, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання, а мають інше призначення [23, с. 513].

Нам здається, що законодавче визначення поверхневих і підземних вод найбільш вірне, а обмеження О. О. Дудоровим і А. М. Бойко користуванням цих вод, яке має також певні неточності, є недостатньо обґрунтованим.

Для більш повного визначення вод необхідно в пошуках істини звернутися до довідкової і спеціальної літератури. Виходячи з указаної літератури під підземними водами розуміють води, що знаходяться нижче земної поверхні в товщі гірських порід і в ґрунті в будь-яких фізичних станах. До складу підземних відносять: ґрунтові води; артезіанські води; верховодку, води зони аерації (зона між поверхнею й рівнем ґрунтових вод), які у вигляді лінз нагромаджуються на включеннях водонепроникних або слабопроникних ґрунтів під час відтаювання снігу або сильних дощів і зникають під час засухи і взимку, а також внаслідок стоку з гір чи іншого водозабору [50, с. 493]. Інші види підземних вод виділяються залежно від умов залягання, існування, походження,

якості і т. ін. Прісні підземні води широко використовуються як джерела питного водопостачання для населення. Термальні води – води з температурою 20°C і вище використовуються для різних цілей: з температурою 30°C і вище – для лікувальних цілей, а з температурою 100°C і вище – для опалювання й енергетики та інших господарських цілей. Мінеральні води – води з підвищеним вмістом окремих біологічно активних компонентів використовуються як столові й лікувальні води. Деякі високомінеральні підземні води служать джерелами промислових та сільськогосподарських вод з прямим їх призначенням [50, с. 493]. Зазначене визначення підземних вод є повним і навіть називає складові цих вод. Це визначення доцільно було б використати в ст. 1 Водного кодексу України, що значно сприяло б розумінню цих положень.

Стаття 1 Водного кодексу України дає визначення водоносного горизонту – як однорідну пластову товщу гірських порід, де постійно знаходяться ці води. Аналогічні визначення пропонують О. О. Дудоров і А. М. Бойко [47, с. 645], А. Н. Миколенко [23, с. 513], С. Б. Гавриш [30, с. 672] та ін.

Ми вважаємо, що більш повним є таке визначення водоносного горизонту – товща гірської породи, насичена водою, що залягає між двома водонапірними пластами геологічної системи або, що лежить на водонапірному пласті (в останньому випадку вода володіє вільною водною поверхнею) [50, с. 123]. Тому таке визначення має знайти місце при реформуванні Водного кодексу України.

До джерел питних, лікувальних, оздоровчих вод належать зосереджені виходи (наприклад, ключі, гейзери, джерела) підземних вод, які використовуються для забору питної або лікувальної, сировинної води з різною технологією її обробки та зберігання [47, с. 645]. Водним джерелом, зрозуміло, є водний потік, що тече з глибини (зі свердловини) землі, ключ [51, с. 556].

З метою послідовного і повного дослідження предмета злочину, передбаченого ст. 242 КК України, зупинимось на кожному з них і висловимо наші судження про них. Наприклад, щодо рік у літературі існує чотири точки зору: 1) тлумачення їх як водних потоків, які протікають в природних руслах, і живляться за рахунок поверхневого та підземного стоку з їхніх русел [52, с. 609]; 2) ріки – це водні об'єкти, що належать до класу водотоків, тобто певного скупчення води, яка переміщується в напрямку схилу [53, с. 64]; 3) це водні потоки, що течуть в розробленому ними лінійно продовженому рельєфі і живляться за рахунок стоку з різних площ існуючого водозбору [54, с. 393]; 4) ріка – значний водотік, що служить природним дренажним каналом водозбору і живиться як за рахунок поверхневого, так підземного стоку і свого

водозбору, важлива ланка кругообігу води на землі, служать основним джерелом питного водопостачання, зрошення, а також використовуються для отримання енергії, риборозведення, рекреації [50, с. 567].

З проаналізованих визначень найбільш прийнятні є перше та четверте, які свідчать, що складовою частиною ріки є навіть місце де вона формується [52, с. 24; 50, с. 567].

Наступне поняття, що використовується у диспозиції означеної норми, називається таким терміном, як «озера». З цього приводу в теоретичних джерелах існують три точки зору: автори першої – під озерами розуміють природні водойми у заглибленнях суші (котловинах), заповнених у межах озерної чаші різноманітними водними масами, які не мають одностороннього ухилу [55, с. 916]; за другою – до озер відносять такі природні водойми, які заповнені в межах тільки озерної чаші водою і не мають безпосереднього зв'язку з морем [54, с. 507]; автори третьої – вважають, що озеро – це природна водойма, яка знаходиться лише на поверхні суші, що не має безпосереднього водообміну зі Світовим океаном, вони особливо багаточисельні й різні за зовнішнім виглядом, водним, термічним, хімічним і біологічним режимами. Для їх виникнення і існування необхідні такі умови: наявність на земній поверхні «негативної» форми рельєфу – котловини і достатнє або надлишкове зволоження, котловини або водозбору [50, с. 430].

Водосховище, відповідно до ст. 1 Водного кодексу України, – це штучна водойма місткістю більше 1 млн. кубічних метрів, збудована для створення запасу води та регулювання її стоку.

Ми вважаємо, що всі вищезазначені визначення доповнюють одне одного і дозволяють водні об'єкти виділити з-поміж інших та мають як наукове, так і практичне значення.

Не менш значні ускладнення виникають у практичній діяльності судів при визначенні водойм (у ст. 242 – це води) і складові цієї ознаки. Наприклад, В. О. Навроцький вважає, що цим поняттям завжди має охоплюватися скупчення безстічних або з уповільненим стоком вод (плинних) у природних чи штучних впадинах як на поверхні землі, що є особливістю цих водойм (озера, річкові затоки та лимани, болота), так і під землею (глибинні водні горизонти і пласти ґрунтових вод) [56, с. 6–7; 53, с. 64]. Натомість Н. П. Грабовська та А. Н. Миколаєнко вважають, що до водойм (вод), крім рік та озер, відносяться також затоки, штучні водосховища, протоки тощо [57, с. 191; 23, с. 12]. В Радянському енциклопедичному словнику та Екологічному енциклопедичному словнику це поняття трактується як скупчення безстічних чи з уповільненим стоком вод у природних чи штучних естуаріях, впадинах (озера, водосховища, ставки, копанки і тощо) [50, с. 120; 55, с. 232].

Нам здається, що найбільш прийнятне визначення водоймища пропонує В. О. Навроцький, який у значній мірі конкретизує поняття, що дається у довідковій літературі. Це робить його більш зрозумілим, проте й воно має однобічний характер.

Ми згодні з позицією тих авторів, що не слід укладати в межі предмета злочину тільки безстічні чи з уповільненим стоком водойми, тому що ріки, як правило, мають швидкий стік, а інші води знаходяться у газоподібному стані, де про стік вод взагалі мови бути не може. Здається, що було б більш правильним підійти до поняття водойм і його складових шляхом роз'яснення цього поняття та виключення з нього положення слів «водні джерела [56, с. 7].

Стосовно водних джерел існують такі погляди: 1) що всі водні джерела характеризує зосереджений вихід підземних вод на земну поверхню та джерела, гейзери, ключі тощо [58, с. 64–65]; 2) це підземні води, напірні та безнапірні [57, с. 191]; 3) це те що поповнює поверхневі води [56, с. 7]. Аналіз означених висновків показує, що вони є протилежні, а отже є суперечливими. Якщо один з них під джерелами має на увазі зосереджений вихід підземних вод і джерела, ключі, то інший – самі лише підземні води, а не що-небудь інше, то це все, що поповнює поверхневі води. Не вдаючись в дискусію стосовно визначення водних джерел, ми приєднуємося до тих авторів, які в повному обсязі пропонують таке визначення: «Це є зосереджений вихід підземних вод, зокрема, джерел, ключів, гейзерів, водотоків» [56, с. 8]. Виходячи з цього, ми можемо певним чином конкретизувати зміст поняття «водні об'єкти» і, запропонувати їхнє остаточне визначення. До водних об'єктів, як це відомо, можна віднести: водосховища, ріки, води каналів, води ставків, підземні води, води озер, льодовики, притоки рік, внутрішні моря та інші внутрішні морські води, територіальні води, тимчасові водотоки, балки, яри, розщелини, каньйони. Слід погодитися з твердженням, що ці водні об'єкти можуть знаходитися у рідкому, твердому (у вигляді льоду, снігу) і газоподібному стані (у вигляді пару), як бути залученими, так і не бути залученими у господарський обіг, що свідчить про невизначений їх перелік [56, с. 8]. Звісно слід розуміти, що не всі водні запаси залучаються до господарського використання, значний обсяг водних запасів на даному історичному відтинку часу поки ще не можна віднести до реальних, практично доступних для господарського впливу [56, с. 8–9]. Ці водні об'єкти лише можуть бути потенційно можливі до такого використання і той масив водних запасів, який існує в природі при даному рівні розвитку виробничих сил і може бути залучена до господарського обігу, тобто до прикладення трудових ресурсів, і називається водними ресурсами. Слід погодитися з тим, що таке поняття як «водні ресурси», хоч воно і покладене в основу чинного водного

законодавства, не може, як це видно з дослідження, служити узагальнюючим поняттям, для водних об'єктів, яке б мало знайти застосування в ст. 242 КК України [56, с. 9]. Тому має бути використаний термін який запропонований В. О. Навроцьким – «водні об'єкти», а не водойми [32, с. 16]. Як бачимо, поняття водойми дане Н. П. Грабовською та іншими авторами, також, на наш погляд, дуже звужує предмет злочину. Адже ріки, озера, затоки та штучні водосховища не вичерпують водний фонд, поставлений під охорону ст. 242 КК України. Так, згідно ст. 3 чинного Водного кодексу України водний фонд України включає: 1) поверхневі води; природні водойми (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водойми (водосховища, ставки) і канали; інші водні об'єкти; 2) підземні води та джерела; 3) внутрішні морські води та територіальне море. У свою чергу ст. 1 Водного кодексу України під водним об'єктом розуміє природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водонесний горизонт) тощо.

На практиці постає питання: чи можуть бути предметом названого в ст. 242 КК України злочину такі штучні водні об'єкти, як каналізаційні колектори, колодязі, свердловини, басейни, охолоджувачі. Законодавство до цього часу не дає відповіді на зазначені питання, що зустрічаються в сучасній застосовній діяльності. Щоб дати кваліфіковану відповідь на запитання теорії та практики, необхідно уточнити, чи зберігають означені штучні водойми, зв'язок з іншими природними об'єктами і чи беруть вони участь у природному кругообігу вод, або чи не є вони метою товарних відносин. Якщо це так, то їх необхідно відносити до предмета злочину, передбаченого ст. 242 КК України, а не іншими статтями КК України. Ті водні об'єкти штучного походження, що ізольовані у замкнутий цикл від зовнішнього природного середовища, або є метою товарних відносин не можуть бути предметом забруднення, виснаження та засмічення вод, наприклад, закриті басейни, резервуари зворотного водопостачання тощо. При забрудненні води, яка знаходиться у замкнутих від природи системах, відповідальність настає не згідно зі ст. 242 КК України, а кваліфікується залежно від обставин справи як службовий злочин, або злочин проти особи або злочин проти власності тощо [56, с. 10].

Виходячи з означеного, доцільно запропонувати таке визначення водних об'єктів: це скупчення, зосередження води (у рідкому, твердому та газоподібному стані) у природних чи штучних западинах як на поверхні землі, так і в землі (підземні води), залучених і не залучених до господарчого обігу, але які можуть бути в майбутньому залучені до трудових ресурсів.

Це дає нам підстави сформулювати поняття предмета злочину, передбаченого ст. 242 КК України. Ним є всі водні об'єкти, що знаходяться на території нашої країни, як у твердому, рідкому, так і газоподібному стані, що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем і не віддільні від нього, які можуть бути в господарському (залучені до трудових ресурсів), так і в іншому обігові.

Маючи визначення предмета складу злочинного забруднення та виснаження водних об'єктів, тобто те, з приводу чого створюються умови і виникають суспільні відносини, можна запропонувати формулювання об'єкта злочину, передбаченого ст. 242 КК України. Цим безпосереднім об'єктом злочину виступають суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів на території нашої країни, що беруть участь у кругообігові вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем, з метою протидії їх забрудненню, виснаженню та засміченню, а також додаткові безпосередні об'єкти – це відносини, що забезпечують охорону здоров'я, життя, власність. Враховуючи зазначене таке визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 242 КК України, є послідовним, науково обґрунтованим, має велике значення для теорії кримінального права, законодавчої діяльності та для правильного застосування чинного законодавства.

Об'єктивна сторона складу злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод). Як відомо, є загальноприйнятим визнання, що об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом ознак, що характеризують зовнішній процес злочинного посягання. Зовнішні риси (ознаки) злочинного діяння знаходять своє відображення частково в законі. Вважаємо, що чіткий їх опис є важливою передумовою дотримання законності в правозастосовній діяльності правоохоронних органів та судів, оскільки притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди пов'язане з встановленням у її поведінці конкретного суспільно небезпечного діяння, про яке йдеться в законі.

Як показує вивчення вітчизняної та зарубіжної кримінально-правової літератури, проблемам об'єктивної сторони складу злочину присвячена значна кількість праць [59, с. 81; 60, с. 106–141; 45, с. 5; 61, с. 128–143; 62, с. 131–138]. Це деякою мірою полегшує нам завдання. Оскільки загальнотеоретичні питання, що стосуються зовнішньої сторони злочинного діяння знайшли достатній ступінь розробки, то ми на них не будемо зупинятися, а відразу перейдемо безпосередньо до проблеми нашого монографічного дослідження, де потрібно вирішувати значне коло важливих питань.

Ознаки об'єктивної сторони складу злочину, котрий розглядається, відтворено частково в законі (ст. 242 КК України). Як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину передбачені: діяння (дія або бездіяльність), злочинні наслідки, необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що мають місце в діянні (коли мова йде про завдану шкоду), місце вчинення злочину. Встановлення їх має важливе не тільки наукове, але й прикладне значення.

Зовнішня сторона злочину передбаченого ст. 242 КК України до цього часу не знайшла свого достатнього дослідження, вона надто складна для сприйняття, має істотні дискусійні в юридичному плані моменти та проблеми, які так чи інакше впливають на практику застосування норм і законотворчу діяльність та теорію кримінального права. Ми вважаємо, що багато понять, якими користуються в існуючих джерелах для визначення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину порушення правил охорони вод, мають цілком зрозумілі підстави: 1) це – спроба механічного перенесення заборон із спеціального нормативного акта про користування водними об'єктами в кримінальний закон; 2) це – безпідставний відхід від аналізу об'єктивної сторони вказаного складу злочину і замість цього прикре спрямування до трактування форм і видів забруднення та виснаження водних об'єктів; 3) це – відсутність в роботах, присвячених цій темі, критеріїв відмежування знарядь від засобів вчинення злочину, тощо. Отже завдання нашого дослідження в межах, визначених підрозділом, полягає в тому, щоб: а) врахувати позитивні моменти, котрі стосуються розкриття ознак об'єктивної сторони досліджуваного нами складу злочину, послідовно їх проаналізувати; б) користуючись загальним поняттям об'єктивної сторони складу злочину, вказати ті, які передбачені ст. 242 КК України.

Цілком покладаючись на встановлену мною послідовність висвітлення та опрацювання проблеми, зупинимося на визнанні позитивних міркувань. Вони проявляються в наступному: 1) не потрібно механічно переносити загально-правові заборони із спеціального нормативного акта про користування водними об'єктами в чинний кримінальний закон; 2) необхідно уникнути абстрагування в трактуванні ознак об'єктивної сторони складу означеного злочину і відхилень в аналізі форм забруднення та виснаження водних об'єктів, що нами досліджуються; 3) слід відрізнити знаряддя від засобів вчинення злочинів та від способів їх вчинення; 4) важливо в разі наявності наслідків встановлювати кожній справі необхідний причинний зв'язок між діями та викликаними ними шкідливими наслідками, що є передумовою кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 242 КК України.

Вищезгадані міркування і його форми стануть нам в пригоді для виявлення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину порушення правил охорони вод. До них відносяться: 1) діяння; 2) злочинні наслідки прямо вказані в законі (ч. 2 ст. 242 КК України); 3) необхідний причинний зв'язок між діяннями і викликаними ними наслідками (ч. 2 ст. 242 КК України); 4) засоби вчинення злочину; 5) місце вчинення злочину; 6) джерела вчинення злочину.

Враховуючи зазначені вище недоліки та визначені під час аналізу положення об'єктивної сторони злочину порушення правил охорони вод і необхідності окреслення меж дослідження, запропонуємо визначення зовнішньої сторони злочину, передбаченого ст. 242 КК України. Об'єктивна сторона забруднення та виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод) характеризується як активними діями, так і бездіяльністю, які мають місце у визначених об'єктивних умовах: в певному місці, з використанням певних засобів та джерел, а також діяннями для ч. 1 ст. 242 КК України і діяннями і наслідками для ч. 2 ст. 242 КК України (загибель або захворювання людей, масова загибель об'єктів тваринного й рослинного світу або інші тяжкі наслідки) і необхідного причинного зв'язку між діянням і зазначеними наслідками (ч. 2 ст. 242 КК України), з застосування засобів учинення злочину.

Проведений нами вище аналіз хоча і вказує напрямки подальшого дослідження, але, на мою думку, не може бути вичерпним для усвідомлення змісту ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України. Тому ми прийшли до висновку, що в подальшому нам стосовно досліджуваної проблеми слід додатково розглянути такі питання: погляди в кримінально-правовій літературі на поняття об'єктивної сторони порушення правил охорони вод (забруднення та виснаження водних об'єктів; термінологію, якою користуються автори існуючих досліджень (як вони її розуміють і тлумачать, як вона вписується в чинне кримінальне законодавство України – ст. 242), а також в сучасну судову практику. Це викликано тим, що зовнішня сторона злочину, передбаченого ст. 242 КК України, не має обґрунтування, дуже важка для сприйняття особами, які застосовують, досліджуване законодавство в практичній діяльності.

В досліджуваній літературі існує безліч часом однакових, а іноді суперечливих поглядів на об'єктивну сторону складу злочину порушення правил охорони вод як діяння. Одні автори, характеризуючи ознаки об'єктивної сторони означеного складу злочину, зазначають, що вона проявляється у забрудненні водних об'єктів, але не називають засмічення та виснаження таких об'єктів (наприклад, А. Н. Комісаров [63, с. 329], П. С. Матишевський [64, с. 529–530], В. Пакутін [65, с. 40], М. І. Якубович [66, с. 500]); другі – чомусь використовують поняття

«насичення», але не називають це забрудненням (наприклад, Б. А. Курінов) [67, с. 123]; треті – обмежуються при цьому такими термінами, як «отруєння» та «зараження» (наприклад, І. М. Тяжкова) [14, с. 267]; четверті, даючи визначення, говорять про дію чи бездіяльність суб'єкта злочину (наприклад, А. Н. Ігнатов [68, с. 433], Н. Ф. Кузнецова [69, с. 403]); п'яті – вважають, що об'єктивна сторона забруднення водою може виражатися в забрудненні рік, озер, інших водойм і водних джерел неочищеними, не обеззараженими стічними водами чи відходами промислових, сільськогосподарських, комунальних, і інших підприємств, установ і організацій, суб'єктом злочину, що завдали, чи могли завдати шкоду здоров'ю людей чи сільськогосподарському виробництву, або рибним запасам (наприклад, Е. М. Жевлаков) [48, с. 41]; шості – вважають, що об'єктивна сторона цього злочину включає в себе діяння не в одній, а в декількох можливих формах, може мати наслідки декількох видів і причинний зв'язок між першими і другими, а також проявлятися забрудненням, засміченням, виснаженням поверхневих або підземних вод, джерел, питного водопостачання чи іншою зміною їх природних властивостей, якщо ці діяння потягли за собою завдання істотної шкоди тваринному чи рослинному світу, рибним запасам, лісовому або сільському господарству (наприклад, Н. А. Лопашенко) [29, с. 105]: сьомі – до об'єктивної сторони цього злочину відносять забруднення, засмічення, виснаження поверхневих або підземних вод, джерел питного водопостачання чи інша зміна їх природних властивостей, якщо це потягло за собою завдання істотної шкоди тваринному або рослинному світу, рибним запасам, лісовому або сільському господарству (наприклад, Т. І. Вауліна) [70, с. 502–503]; восьмі – вважають, що об'єктивна сторона зазначеного злочину полягає в дії або бездіяльності, що відбувається порушенням правил охорони водних об'єктів і спричиненні цим забруднення водних об'єктів неочищеними і не обеззараженими стічними водами, відходами та викидами виробничої діяльності підприємств, установ і організацій, комунальних установ, а також відходів використаних у невиробничій сфері (наприклад, С. Б. Гавриш) [30, с. 673]; дев'яті – говорять про діяння (порушення правил охорони вод); настання наслідків у вигляді забруднення вод, зміні їхніх природних властивостей або виснаження водних джерел; створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля; причинного зв'язку між діянням, забрудненням вод, зміною їхніх природних властивостей, виснаження водних джерел і станом небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля (В. І. Антипов) [26, с. 540].

Існує думка, що об'єктивна сторона цього злочину характеризується діянням; дією (забруднення, засмічення поверхневих водозборів, льодового покриву водойм, водотоків, а також морів, їх заток і лиманів

виробничими, побутовими і іншими відходами, сміттям, нафтовими, хімічними і іншими забруднюючими речовинами; скиданням у водні об'єкти виробничих, побутових, радіоактивних і інших видів відходів і сміття тощо) або бездіяльністю (невстановлені зони санітарної охорони водних об'єктів, незабезпечена охорона вод від забруднення і засмічення внаслідок втрат мастильних речовин, палива, хімічних, нафтових і інших забруднюючих речовин і таке ін.), наслідками і причинним зв'язком між діями і наслідками (М. М. Паньков) [46, с. 513].

Цікава думка щодо об'єктивної сторони авторського колективу Науково-практичного коментарю до Кримінального Кодексу України, під загальною редакцією М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка, які вважають, що зовнішня сторона злочину характеризується діями трьома способами: забруднення водних об'єктів, зміна їх властивостей, виснаження водних джерел [25, с. 427].

Необхідно зазначити, що А. Н. Комісаров, П. С. Матишевський, В. Пакутін, М. І. Якубович обмежують об'єктивну сторону досліджуваного злочину лише забрудненням водних об'єктів, а не використовують виснаження та засмічення, що не відповідає її описанню в Законі. Не можна погодитися з думкою щодо об'єктивної сторони цього злочину Б. А. Курінова, оскільки насичення – це можливий спосіб забруднення водних об'єктів під час їх забруднення і не характеризує інші ознаки об'єктивної сторони вказаного злочину, як засмічення та виснаження. Не є переконливою позиція також і І. М. Тяжкової, адже отруєння та зараження також не охоплює всіх ознак об'єктивної сторони досліджуваного злочину. Більш повною і переконливою є позиція щодо об'єктивної сторони цього асоціального явища А. Н. Ігнатова та Н. Ф. Кузнецової оскільки вони уже називають основну ознаку цього складу злочину – діяння. Слід зазначити, що у визначенні об'єктивної сторони зазначеного діяння далі пішов Е. М. Жевлаков. Він виділяє із зовнішніх ознак: забруднення, засоби забруднення і перераховує наслідки, що є позитивним.

Проте нам більше подобається позиція Н. А. Лопашенко щодо об'єктивної сторони досліджуваного злочину, адже вона називає діяння і декілька можливих їх форм (забруднення, засмічення, виснаження, а також наслідки декількох видів і причинний зв'язок, але змішує наслідки з діями). Подібне, в основному, до зазначеної точки зору і судження Т. І. Вауліної, де вона також використовує позицію законодавця Російської Федерації, а саме – іншу зміну природних властивостей, розділяє тваринний світ та рибині запаси, що суперечить науковому підходу, адже рибині запаси і тваринний світ – це одне ціле. В цьому контексті слід зазначити, що має певні вади думка С. Б. Гавриша щодо об'єктивної

сторони злочину передбаченого ст. 242 КК України (позитивним є те, що він виділяє дію або бездіяльність), але як наслідки вважає забруднення водних об'єктів помилково, оскільки такі наслідки законодавцем не зазначені, оскільки в ч. 1 цієї статті йде мова про загрозу. До позитивного з позиції цього вченого слід віднести перерахування засобів вчинення злочину та вказівка на можливі джерела забруднення, хоча він з точки зору об'єктивної сторони їх ніяк не називає.

Непереконлива точка зору В. І. Антипова щодо об'єктивної сторони злочинного забруднення водних об'єктів, вірно називаючи основні ознаки зовнішньої сторони як діяння, проте діяння зводить до порушення правил охорони вод слідом за Законодавцем, а настання наслідків змішує з формами діяння, хоча в загальному переліку дає і наслідки, які передбачені законом. Також важко погодитися з визначенням об'єктивної сторони яке дається авторами Науково-практичного коментарю під редакцією Потєбенька М. О., Гончаренка В. Г., оскільки вони діяння і способи необгрунтовано змішують.

Найбільш вдалою з перерахованих є думка щодо зовнішньої сторони М. М. Панька, оскільки він чітко називає дії та приблизний перелік бездіяльності і засоби забруднення, указує, що для об'єктивної сторони мають бути наслідки та причинний зв'язок, але не називає наслідки, які чітко зазначені в ч. 2 ст. 242 КК України.

Ми вважаємо, що така різноманітність понять, яка використовується для позначення авторами обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину порушення правил охорони вод має таку підставу: 1) вони по-різному названі в диспозиціях статей кримінальних кодексів різних країн; 2) неоднозначне сприйняття означених у законі ознак «забруднення», «виснаження» як діяння, або як наслідки, що ускладнює застосування ст. 242 КК України; 3) різне тлумачення самого поняття «забруднення водних об'єктів», «виснаження водних об'єктів», «засмічення водних об'єктів» у юридичній та спеціальній літературі; 4) відхід законодавця від необхідності включення до ст. 242 КК України такого діяння як засмічення.

Першу підставу ми розглянемо після трьох подальших підстав із методологічних міркувань. В контексті зазначеного вище ми впевнені, що згадані питання і напрямки, а також точки зору та існуюча судова практика допоможуть нам вірно вказати обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України та їх зміст. Такими є: 1) діяння; 2) злочинні наслідки, прямо вказані в законі (ч. 2 ст. 242 КК України); 3) необхідний причинний зв'язок між діянням і викликаними ними наслідками (ч. 2 ст. 242 КК); 4) засоби вчинення злочину; 5) місце вчинення злочину; 6) джерело вчинення злочину.

Перш за все, у своєму дослідженні ми зупинимося на таких ознаках об'єктивної сторони вказаного складу злочину, як на дії, так і бездіяльності. Загальновизнаним на наш погляд, є те, що це протиправний активний або пасивний, усвідомлений вольовий акт зовнішньої поведінки суб'єкта, що виражається у здійсненні суспільно небезпечного посягання, передбаченого ст. 242 КК України, є діяння. Аналіз понять, що використані у диспозиціях ч. 1, 2 ст. 242 КК України, а також названого вище визначення зовнішньої сторони злочинного порушення правил охорони вод дає нам підставу говорити про те, що поняття «забруднення», «виснаження» означені у диспозиції ст. 242 КК України, асоціюється з обов'язковими ознаками об'єктивної сторони названого складу злочину: дією або бездіяльністю. Наше твердження має під собою підставу. Воно спирається на описання об'єктивної сторони, яка передбачає у названому складі настання наслідків, з якими законодавець зв'яже момент закінчення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 242 КК України. Названі наслідки мають як ознака складу злочину виключний перелік: 1) загибель або захворювання людей; 2) масова загибель об'єктів тваринного й рослинного світу; 3) інші тяжкі наслідки. Наша думка підтверджується зазначенням у ч. 1 ст. 242 КК України, що діяння, які передбачені в ній лише створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Тобто в ч. 1 ст. 242 КК України означена лише загроза настання наслідків, з якою пов'яже криміналізацію діяння. Тому помилковим, на наш погляд, є міркування, що саме діяння забруднення водойм є наслідком вчиненого вчинку [71, с. 540; 72, с. 530]. Наша позиція спирається на п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17, де створення небезпеки є лише можливість настання наслідків, а не самі наслідки [73].

Забруднення водних об'єктів (діяння) у юридичній літературі розуміють по різному: 1) як надходження до водних об'єктів забруднюючої речовини, розчинів, які привносяться у такі водойми у результаті господарської діяльності людини (відходів, викидів, напівфабрикатів, неочищених стічних вод) [30, с. 673]; 2) як надходження до водних об'єктів лише забруднюючих речовин [26, с. 541]; 3) це скидання або надходження іншим способом у водні об'єкти засобів, а також утворення у них речовин, що погіршують якість поверхневих і підземних вод, обмежують їх використання чи негативно впливають на стан дна і берегів водних об'єктів [29, с. 111]; це скидання, вилив або інше надходження до водних об'єктів шкідливих речовин, а також утворення в них шкідливих речовин (одержаних додатково до їх природного стану домішок), що значно погіршує природний стан та ускладнює використання вод, створює небезпеку для життя та здоров'я людей, а також для тваринного й рослинного світу, довкілля [25, с. 427].

Усі зазначені дефініції діяння мають право на існування, але головний висновок з цього те, що забруднення водних об'єктів – це діяння. Як свідчить судова практика, що із 100% справ за 2001, 2002, 2003 і 2004 роки злочини, передбачені ст. 242 КК України вчинялися внаслідок такого діяння, як забруднення водних об'єктів.

Другою формою діяння є виснаження водних джерел. Під виснаженням водних джерел розуміють – стійке скорочення водних запасів та погіршення якості водних джерел, що створило небезпеку настання наслідків, що могли б настати ч. 1 ст. 242 КК України [30, с. 673; 29, с. 111; 25, с. 427]. Як видно з нашого дослідження, що розходження щодо таких дій немає.

Нам більш імпонує визначення виснаження водних об'єктів, яке дається в Екологічному енциклопедичному словнику «зменшення мінімально-допустимого стоку поверхневих вод при якому не забезпечується екологічне благополуччя водного об'єкта, відбувається зміна кількості і якості води і погіршуються умови водокористування» [50, с. 296]. Виходячи з цього можна дати кримінально-правове визначення виснаження водних об'єктів: «Під виснаженням водних об'єктів слід розуміти умисну або необережну, заборонену Кримінальним кодексом України дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на встановлені в суспільстві відносини з охорони, раціонального використання, оздоровлення та відтворення водних об'єктів, які полягають в зменшенні мінімально допустимого стоку поверхневих вод при якому не забезпечується благополуччя водного об'єкта, відбувається зміна кількості і якості води, погіршуються умови водопостачання, що призводить до спричинення загрози в настанні шкоди здоров'ю людей, їх життю або об'єктам тваринного чи рослинного світу, або спричиняє масове захворювання людей, або масову загибель тваринного чи рослинного світу, або екологічну катастрофу, або завдало збитків, які в десять тисяч і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян». Таке визначення сприятиме вдосконаленню чинного кримінального законодавства.

Необхідно враховувати, що досліджуваний злочин може вчинятися як шляхом певної дії, так і відбуватися у формі бездіяльності. Загально-встановленим є той факт, що дія у кримінально-правовому значенні – це лише активний, усвідомлений вольовий акт поведінки людини, що виражається у вчиненні суспільно небезпечного посягання, в нашому випадку передбаченого ст. 242 КК України. Отже, під дією розуміються не рефлекторні, інстинктивні рухи тіла, а лише свідомо регульований вольовий акт суб'єкта досліджуваного складу злочину. Наприклад, скажімо якщо в результаті рефлекторного руху тіла та чи інша особа зачепила регулятор заслінки чи скидного механізму і відбувся залповий скид

неочищених та не знешкоджених стічних вод, покидьків або відходів, що викликало заподіяння шкоди здоров'ю людей, або довкіллю, то її не можна притягнути до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 242 КК України, бо була відсутня його воля на вчинення цього злочину.

Водночас необхідно знати, що забруднення водних об'єктів може бути вчинене різноманітними прийомами і методами, наприклад, одночасним – залповим скидом стічних вод та покидьків або поступовим, з дозуванням у часі і т. п., таке ж судження слід віднести і до виснаження водних об'єктів. В законодавстві відсутнє посилення на спосіб не тому, що він буде відсутній, а тому, що для кваліфікації діяння це не має значення, та й описати всі способи забруднення, виснаження та засмічення в рамках закону неможливо через велику їхню різноманітність та багатоплановість. Виходячи з цього не можна погодитися з поглядом В. О. Навроцького, що для відповідальності за вказане діяння важливо встановити, що застосування способу обов'язково викликає і впливає на насичення водного об'єкта забруднюючими стічними водами, речовинами чи сумішами [32, с. 9].

Не можна погодитися також із думкою Е. М. Жевлакова, що стічні води, відходи, покидьки та забруднення за допомогою останніх водоймища, є такою ознакою об'єктивної сторони, як способи вчинення злочину [48, с. 64]. Аналогічної думки дотримується і В. А. Широков [74, с. 18].

На нашу думку, на таке помилкове змішання способів вчинення злочину і засобів виявляє вплив теоретична основа, що ґрунтується на неправильному визначенні поняття «спосіб учинення злочину», а в нашому випадку ознака об'єктивної сторони. Наприклад, М. І. Ковальов під способом вчинення злочину має на увазі прийоми, методи або сукупність певних засобів, що використовуються для вчинення того чи іншого суспільно небезпечного діяння [75, с. 166]. Натомість Г. Г. Зуйков вважає під способом слід розуміти систему дій з підготовки, готування, вчинення та приховання тих чи інших злочинів [76, с. 25]. Для ліквідації цих протиріч ми можемо спиратися на цілком достовірні обґрунтування М. І. Панова про те, що спосіб указує на прийоми та методи, які особа застосувала для вчинення злочину [77, с. 20]. Його міркування відповідає етимологічному тлумаченню поняття способу як образу дій [78, с. 297].

Слід погодитися з думкою, що визначення Г. В. Бушуєвим способу злочину як способу негативної поведінки певної особи, що вчиняє певний вид кримінально-протиправного суспільно небезпечного діяння є вірним і відображає правильне розуміння нами позиції законодавця, відображеної у ст. 242 КК України [79, с. 5; 56, с. 24]. На нашу думку слід було б відзначити, що засоби вчинення цього злочину властиві цьому злочину, а спосіб є лише факультативною ознакою цього злочину.

Враховуючи, що зараз в ст. 242 КК України засоби, як ознака складу злочину не перераховані, але вони мають встановлюватися по кожній справі, тому що вони впливають зі змісту статті, а також, що вони впливають на суспільну безпеку діяння і набули обов'язкових ознак складу злочину, то їх необхідно досліджувати. Останні, за висловлюванням Я. М. Брайніна, є такою умовою відповідальності, яка не припускає будь-яких відхилень від закону [80, с. 183]. Натомість, хоча і спосіб вчинення злочину, передбаченого ст. 242 КК України, не вказаний у диспозиції зазначеної статті, він усе ж відіграє важливу роль при встановленні форми злочинної поведінки особи та виду вини. Від того, яким способом було вчинене забруднення, виснаження водних об'єктів, можна правильно зрозуміти та визначити поведінку суб'єкта злочину. Із наведеного вище видно, що такий спосіб забруднення, як розвантаження або скид (безпосередньо) у водойму отруйних відходів свідчить також про таку форму злочинної поведінки, як дія. Натомість, забруднення водних об'єктів може вчинюватися і шляхом бездіяльності. Як відомо з «Огляду судової практики про розгляд судами справ про порушення законодавства про охорону природи», що має велике поширення таке джерело забруднення як стічні води з тваринницьких комплексів або з промислових підприємств [56, с. 30].

Проілюструємо за допомогою прикладу, як спосіб забруднення визначає форму такої злочинної поведінки – бездіяльність. Так, В. Л., відповідальний за утилізацію відходів на Чернігівському камвольно-суконному комбінаті, не вжив заходів щодо ремонту очисних споруд, що викликало витік забруднюючих речовин в озеро [81, с. 16]. Наведений типовий приклад переконливо показує, що такий спосіб, як метод незапобігання аварії, викликає таку форму (схему) злочинної поведінки, як бездіяльність. Бездіяльність може проявлятися, як свідчить судова практика, наприклад: у порушенні умов проектування, будівництва, введення в дію об'єктів тощо.

Злочин, передбачений ст. 242 КК України, має таку конструкцію, яка свідчить, що вчинити забруднення чи виснаження водойм неможливо без допомоги засобів вчинення злочинів та джерел забруднення. До них можна віднести: неочищені та незнешкодовані стічні води, покидьки чи відходи підприємств, установ та організацій виробничої чи невиробничої сфери, сировину, готову продукцію, матеріали, суміші тощо.

Враховуючи зазначене вище, слід зазначити, що неможливо розкрити об'єктивну сторону складу означеного злочину без з'ясування змісту поняття «стічні води», як засобу вчинення злочину. Слід погодитися з думкою, що стічні води не можна віднести до предмета злочину, бо не з приводу останніх виникають відносини у сфері раціонального

використання й охорони водних об'єктів [56, с. 26]. Виходячи з цього, що це те, за допомогою чого забруднюються водні об'єкти, – засоби вчинення злочину. Вказана ознака під стічними водами охоплює води, використані як для промислових, комунальних, сільськогосподарських так і побутових потреб у результаті чого істотно змінився їх первісний хімічний, фізичний чи біологічний склад [48, с. 64; 160, с. 26]. У цьому контексті В. А. Широков наполягає, що стічні води повинні бути такими, що використовуються як для виробничих, так і комунально-побутових потреб або інших потреб, які отримали відповідні додаткові шкідливі домішки, що змінили їх первісні хімічні, фізичні чи біологічні властивості і склад та підлягають вилученню з території підприємств або населених пунктів у встановленому законодавством порядку [75, с. 18]. Інші погляди з цього питання мають К. П. Мітрошкін, М. Є. Берлянда, Ю. П. Беліченко. Вони переконані, що стічними водами мають бути такі, які використані на побутові, виробничі або інші потреби і які отримали при цьому додаткові домішки, суміші, що змінили їхній первісний хімічний, біологічний склад або фізичні властивості, а також води, які стікають з територій населених пунктів, промислових підприємств і сільськогосподарських полів та індивідуальних господарств у результаті випадання атмосферних осадків [82, с. 90]. Натомість В. В. Воронов, І. Ф. Лівчак, наполягають на тому, що стічні води – це води, які використані на побутові, виробничі, лікувальні або інші потреби і забруднені різноманітними домішками, речовинами, що змінили їхній первісний хімічний, біологічний склад та фізичні властивості, а також води, що стікають із територій населених пунктів та промислових підприємств у результаті атмосферних опадів або поливання вулиць та проведення санітарних заходів [56, с. 26]. В цьому аспекті корисні міркування В. О. Навроцького, де він до стічних вод відносить різноманітні води, використані у промисловості, сільському господарстві, для безпеки виробництва, для комунальних потреб або інших потреб, які підлягають відведенню в ріки, озера, ставки інші водойми [32, с. 5].

Приступимо до аналізу наявних суджень, які мають багато спільного. Цим подібним є: 1) це, зокрема, вода, використана на будь-які потреби під час водокористування; 2) це така вода, що додатково отримали певні домішки, речовини, матеріали; 3) це те, що названі води, які змінили свій склад; 4) це води, які змінили свої хімічні, фізичні властивості. Натомість потрібно наголосити, що означені визначення мають деякі відмінності, зокрема, звертаючись до визначень, ми бачимо, що стічні води – це води, використані на певні потреби, можна констатувати різний ступінь і рівень конкретизації цих потреб в різних

авторів, про що також зазначає і В. О. Навроцький [32, с. 5]. Скажімо Ю. П. Беліченко, М. Є. Берлянд, К. П. Мітрошкін та інші пов'язують їх із виробничими, побутовими та іншими потребами, а В. А. Широков – з виробничими чи комунально-побутовими, або Е. М. Жевлаков – з промисловими, комунальними, сільськогосподарськими чи побутовими, В. О. Навроцький – з промисловими, сільськогосподарськими та комунальними потребами тощо.

Погоджуємося з думкою, що обмежувати стічні води межами виробничих, промислових, комунальних, побутових або сільськогосподарських потреб недоцільно та й не вірно. Крім того, цей перелік стічних вод, на наш погляд, лише приблизний, не має вичерпного переліку. Ми покладаємося на міркування, що існує ще невиробнича сфера, яка не охоплюється тільки побутовою, виробничою або комунальною діяльністю, а має ще інший обсяг. Тому недоцільно (та й неможливо) перерахувати всі види стічних вод та й в цьому потреби немає, адже життя може викликати необхідність створення нових галузей людської діяльності, які також будуть формувати та викидати стічні води [56, с. 27]. Ми згодні з позицією авторів, що стічні води – це води, використані як у виробничій, так і у невиробничій сфері (або у різноманітних сферах людської діяльності) [56, с. 37].

Аналіз змісту наявних понять «стічні води» та міркувань показує: 1) що одні автори, зокрема, К. П. Мітрошкін, М. Є. Берлянд, Ю. П. Беліченко, І. Ф. Ливчак, В. В. Воронов, вказують, що названі води отримали певні додаткові домішки, суміші що змінили їх первісний хімічний склад та фізичні властивості; 2) інші, наприклад, Е. М. Жевлаков, засвідчують, що ці води після їхнього використання за призначенням, забору змінюють свій первісний хімічний, фізичний чи біологічний склад; 3) деякі, наприклад, В. А. Широков, пов'язують їх з зміною своєї первісної хімічної, фізичної чи біологічної властивостей, що є більш повним визначенням [56, с. 27]. Натомість В. О. Навроцький, на протигагу перерахованим авторам, стічні води з будь-якими змінами ніяким чином не пов'язує, що можна вважати недостатньо обґрунтованою думкою.

Ми переконані, що посилення авторів лише на зміну властивості або складу води, а також деяких властивостей чи складів спірне за своєю суттю і формою тому та не вичерпує саме забруднення. В судженні, що в цілому характеризує стічні води, необхідно вказувати не тільки на можливість зміни фізичних, хімічних, біологічних властивостей, але й складу води і це істотно доповнить цей феномен [56, с. 38–39]. Проте, в кожному конкретному випадку може змінитися одна, дві чи три властивості або якийсь склад стічних вод, що також потрібно враховувати. Також заслуговує на увагу та обставина, що до

стічних вод відносять і води, які стікають з території населених пунктів, промислових підприємств, сільськогосподарських угідь в результаті випадання атмосферних осадків або поливання вулиць, посипання вулиць сіллю та піском або проведення санітарних заходів.

Отже, враховуючи викладене, ми переконані, що названі вище автори, використовуючи (кожний окремо) свою класифікацію, тобто маючи хибну посилку, намагалися надати їй вичерпного, завершеного характеру, тобто отримати задуманий результат. Натомість їхнє прагнення задалегідь було приречене на невдачу, бо воно не виключає змішування промислових із комунальними або з побутовими стічними водами та водотоками та має зарання закладену логічну помилку. В той же час, слід зазначити, що названа класифікація не охоплює та й не може охопити всі стічні води, в які в результаті безпосередньої або опосередкованої діяльності внесені шкідливі домішки речовини або суміші. Така позиція підтверджується конкретизацією стічних вод, запропонованою, наприклад, І. Ф. Ливчаком і В. В. Вороновим. Ці засоби залежно від походження, виду і складу поділяють їх на такі основні категорії: 1) по-перше, побутові – від туалетних кімнат, душових, кухонь, лазень, пральних, їдалень, лікарень; вони надходять від житлових і та громадських будинків, а також від побутових приміщень промислових підприємств; 2) по-друге, виробничі (води, використані у технологічних процесах і не відповідають більше вимогам, що пред'являються до їхньої якості). До цієї категорії вод відносять і води, що відкачують на поверхню землі при видобуванні корисних копалин; 3) по-третє, атмосферні (дошові й талі) [56, с. 28]. У той же час, поряд з атмосферними відводяться води від поливу вулиць, від фонтанів і дренажів, використані на промислові та інші цілі тощо [56, с. 28–29]. Подібне вирішення питання можна знайти і у інших авторів існуючих публікацій. Тому неважко визначити, що всі перераховані стічні води можна віднести або до виробничої або до невиробничої сфери. Цей підхід дійсно дозволить нам охопити всі стічні води, на які прямо чи опосередковано може впливати людина в процесі водокористування. В той же час відносно атмосферних опадів, що можуть утворювати стічні води, то слід також підійти з міркою вод виробничої або невиробничої сфери, бо вони забруднюються в результаті того, що вби-рають у себе продукти людської діяльності в названих сферах людської діяльності та техногенних процесах [56, с. 28]. Ми вважаємо, що необхідно також акцентувати увагу на тому факті, що людська практика може давати додаткові види стічних вод, але вони будуть повністю вкладатися в запроповану вище класифікацію. Така класифікація звісно, що викликає потребу ще раз уточнити, що ж являє собою виробнича та

невиробнича сфери. Слід акцентувати увагу, що до виробничої сфери відносять сукупність галузей народного господарства, що об'єднують матеріальне виробництво і матеріальні послуги; галузі й види діяльності, що створюють матеріальні блага у формі речей, продуктів і перетвореної енергії природи або ж надавати послуги матеріального характеру; що є про-довженням процесу виробництва [56, с. 29; 55, с. 1063]. Натомість до невиробничої сфери відноситься сукупність галузей народного господарства, що включають нематеріальне виробництво та нематеріальні послуги. Отже спільною ознакою, що об'єднує їх в одну сферу людської діяльності, є нематеріальний характер результату праці робітників, зайнятих у цих видах діяльності, що носить характер послуг [56, с. 29; 55, с. 878].

Ще доцільно звернутися до судження, що стічні води являють собою складні гетерогенні суміші, що містять домішки, суміші органічного та неорганічного походження, що знаходяться у нерозчиненому, колоїдному та розчиненому стані тощо [50, с. 649; 56, с. 29]. Зазначене визначення, як нам здається, повинне бути враховане в остаточному формулюванні поняття «стічні води». Отже, на підставі викладеного, «під стічними водами необхідно розуміти води, використані у виробничій або невиробничій сфері (складні гетерогенні або інші суміші або домішки, що містять в собі речовини органічного та мінерального походження, що знаходяться у нерозчиненому, колоїдному та розчиненому стані) і додаткові домішки, суспензії, що отримали при цьому певні зміни, і які змінили їх первісний хімічний, фізичний, біологічний склад чи властивості, а також води, що стікають із територій населених пунктів, промислових підприємств і сільськогосподарських полів, індивідуальних подвір'їв у результаті випадення атмосферних опадів або поливання вулиць чи зрошування полів» [56, с. 29].

Ми згодні з позицією авторів, що неочищені та незнезаражені стічні води – це такі, в яких: 1) перевищені гранично допустимі концентрації (ГДК); 2) перевищені гранично допустимі викиди шкідливих речовин (ГДВ); 3) перевищені гранично допустимі шкідливі фізичні впливи (ГДХВ) на воду [56, с. 40].

У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами» від 25.03.1999 р. № 465 приводяться технічні умови відведення стічних вод, вказується, в яких випадках скид їх у водні об'єкти заборонені, наводяться загальні рекомендації щодо розрахунку змішання та розбавлення стічних вод, які скидають та визначений порядок погодження умов відведення їх у водні об'єкти і порядок ефективності очищення, знешкодження стічних вод [83]. Склад і властивості питної води мають

відповідати вимогам чинного державного стандарту «Вода питна», Закон України із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 18.11.2004 р. «Про питну воду та питне водопостачання» [84], Постановою Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1107 «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів питного водопостачання» [85], які передбачені Державними санітарними правилами й нормами «Вода питна». Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання, затвердженими наказом МОЗ від 23.12.1996 р. № 383 [86] тощо.

Враховуючи те, що сучасне виробництво майже неможливе без забруднення водних об'єктів, то для зменшення до мінімуму шкідливого впливу такого забруднення встановлені ліміти гранично допустимого скидання забруднюючих речовин – маса речовин у зворотній воді, що є максимально допустимою для відведення за встановленим режимом даного пункту водного об'єкта за одиницю часу [87]. Цікаво, що такі ліміти розраховуються таким чином, щоб їх сумарна маса не призвела до перевищення гранично допустимої концентрації речовин у воді – рівня концентрації, вище якого вода вважається не придатною для конкретних цілей водокористування [83].

Судова практика та правові приписи свідчать, що відповідальність за ст. 242 КК України настає лише за перевищення вказаних лімітів без дозволу в результаті скидів зворотних вод або забруднюючих речовин, що призвели до екстремально-високого забруднення водного об'єкта [88, с. 37]. Цікаво і те, як свідчить дослідження нами матеріалів досудового слідства та вироків судів, що набули чинності, із 100% досліджених кримінальних справ 80% для визначення стану водних об'єктів до їх забруднення користувалися даними державного водного кадастру, який складається з метою систематизації даних державного обліку вод та визначення наявних для використання водних ресурсів. У той же час по 20% справ ані досудове слідство, ані суд не користувалися даними державного водного кадастру, що ставить під сумнів законність вироків.

Слід зазначити, що без звернення до державного водного кадастру обійтися неможливо, оскільки він являє собою систематизований звіт відомостей: про поверхневі води; про підземні води; про внутрішні морські води та територіальне море; про обсяги, режим і якість та використання вод (водних об'єктів); про водокористувачів [89].

Із сформульованого нами визначення забруднення водних об'єктів випливає, що воно змінює якість води, тому настала потреба показати, від чого залежить ступінь її забруднення. Як відомо, якість води нормується, виходячи з вимог господарчо-питного, культурно-побутового

та рибогосподарського водокористування. Ведеться розробка норм якості води для зрошення. Води вважаються забрудненими (неочищеними та незнешкодженими) у такому разі, якщо їхній склад і властивості, що визначаються за стандартними методиками, не відповідають нормам якості води. До норм якості води належать: загальні вимоги до складу й властивостей води водних об'єктів пунктів господарчо-питного та культурно-побутового водокористування; гранично допустимі концентрації (ГДК) шкідливих речовин у воді водних об'єктів, що використовуються для рибогосподарських цілей [83].

Видається, що найістотніший недолік вивчених нами публікацій, що стосуються охорони водних ресурсів, а також спеціальної літератури, водного законодавства і встановлених відповідно до них різних нормативів, в тому, що вони зводяться (у кінцевому рахунку) тільки до якості природних об'єктів. Такий підхід до вказаного питання не зовсім відповідає раціональному використанню та охороні водних ресурсів. Крім того, це ускладнює тлумачення засобів, зокрема неочищених та незнешкоджених стічних вод. З метою з'ясування такої невідповідності доцільно було б розробити зацікавленим відомствам (на які покладається контроль за якістю вод) нормативи, які б пред'являлись до стічних вод і лише при їх дотриманні дозволяти їхній скид. Такий підхід у природоохоронній діяльності держави служив би основою екологічної безпеки. Нам же доведеться в цьому дослідженні спробувати виділити вимогу (у межах чинного законодавства та нормативів) до стічних вод і природних водних об'єктів окремо. При посилянні до Правил охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами, то можна побачити такі неточності – вони зазначають випадки, коли забороняється їхній скид, але не називають нормативи забрудненості, за якими повинна бути пов'язана заборона їхнього скиду. Лише можна бачити занадто загальні умови спуску стічних вод у водні об'єкти, що визначаються з урахуванням: 1) ступеня можливого змішання та розведення стічних вод із водою водного об'єкта на шляху від місця точки скиду стічних вод до розрахункового (контрольного) створу найближчих пунктів господарчо-питного, культурно-побутового та рибогосподарського водокористування; 2) якості води водойм і водотоків вище місця проєктованого скиду стічних вод. Сам облік процесів природного самоочищення вод від речовин, сумішей, які до них надходять, допускається, якщо процес самоочищення досить різко виражений та його закономірності достатньо вивчені [83]. При дослідженні умов спуску стічних вод у водні об'єкти та видачі по них висновків, органи з регулювання використання і охорони вод встановлюють, з урахуванням перспективи розвитку для кожного окремого об'єкта допустиму до

скиду зі стічними водами кількість шкідливих речовин (розрахунок при цьому проводиться відповідно до вимог зазначених вище Правил до складу і властивостей води водних об'єктів господарчо-питного, культурно-побутового та рибно-господарського використання). Але такий підхід до складу і властивостей стічних вод не може врахувати концентрацію домішок на всіх разом взятих джерелах забруднення водойм, що робить беззахисним природний об'єкт. Ми вважаємо, що такий припис Правил та інших нормативних приписів не враховує того, водний об'єкт являє собою єдине ціле й забруднення його частини призведе до забруднення й іншого водного простору. Крім того, це суперечить вимогам Водного кодексу України, де відзначається, що скид стічних вод допускається лише у випадку, якщо він не призведе до збільшення вмісту у водному об'єкті забруднюючих речовин понад встановлені норми і за умови очищення водокористувачем стічних вод до меж, встановлених органами з регулювання використання та охорони вод. Враховуючи те, що були недосконалі законодавство і нормативи якості води для певних водних об'єктів, ними слід керуватися в практичній діяльності. Отже від них ми будемо виходити при пред'явленні вимог до стічних вод і в цьому питанні нам можуть допомогти положення Правил охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами (зворотними водами). З них видно, що при скиданні стічних вод в межах міста (або будь-якого населеного пункту) першим пунктом водокористування є даний населений пункт; у цих випадках, вимоги, встановлені до складу та властивостей води водойми або водотоку, повинні стосуватись і до самих стічних вод. Посилаючись на Правила, можна назвати найважливіші показники, зокрема у названому випадку стосовно стічних вод: 1) гранично допустимі концентрації (ГДК) шкідливих речовин, розроблені Міністерством охорони здоров'я України. Це основний гігієнічний норматив, що покладений в основу сучасного водно-санітарного законодавства. Він розроблений у мг/л для всіх можливих речовин, що попадають у водні об'єкти; наприклад, для свинцю – 0,1, ртуті – 0,05; бензину – 0,1 мг/л і т. п.; 2) біологічна потреба у кисні (БПК) вказує на вміст у воді кисню мг/л, необхідного для надання воді речовин, що забруднюють її; наприклад, при 50 л/доб, споживання води на душу населення БПК становить 600–800 мг/л, при 100 – ця потреба складе 300 мг/л (для промислових стічних вод ця потреба інша і залежить від характеру виробництва); 3) водневий показник (Рн) визначає у воді концентрацію іонів водню і показує кислотність чи її лужність. Для питного використання цей показник не повинен перевищувати 6,5–8,5. Такого ж порядку він необхідний для самоочищення природних вод; 4) органолептичні властивості води

характеризують запах, смак, а плаваючі домішки несприятливо впливають на людину. Ці властивості оцінюються у балах, наприклад, для питного споживання запах не повинен перевищувати 2 балів, а забарвлення не повинне виявлятися у стовпчику води більше 20 мм; 5) збудники захворювань. Згідно з Правилами, водопостачання не повинно мати збудників захворювань (чистою вода вважається тоді, коли у ній в 1 л води не більш 1 тис. кишкових паличок); 6) завислі речовини. Стічні води містять завислі органічні та мінеральні речовини, що погіршують органолептичні властивості її, а також можуть бути шкідливими для здоров'я людей. Тому Правила передбачають, що завислі речовини не повинні перевищувати норму 0,25 мг/л у водоймищах для питного водопостачання і харчових підприємств і 0,75 мг/л для використання з метою рекреації [83].

При окресленні підходу до якості стічних вод, що скидають у водні об'єкти господарчо-питного та культурно-побутового водокористування, звернемося ще до Правил, з яких можна логічно визначити, що якість стічних вод повинна бути такою, щоб склад і властивості води (водних об'єктів) відповідали нормативам (що ми вище перерахували) в створі розташованому на водотоках в одному кілометрі найближчого пункту водокористування (водозабір для господарчо-питного водопостачання, в місцях купання, організованого відпочинку, територія населеного пункту і т. д.), а на непроточних водоймах і водосховищах – в одному кілометрі в обидва боки від пункту водокористування [83].

Також до обмежень щодо стічних вод, які скидають у водні об'єкти, що використовуються для рибогосподарчих цілей є специфічні умови. Вони повинні задовольняти згідно з Правилами рибогосподарські вимоги безпосередньо в місці скиду стічних вод при організації їх змішання або за відсутності розсіюючого випуску – в створі, який визначається в кожному конкретному випадку, органами рибоохорони, але не далі, ніж в 500 метрах від місця точки скиду [83]. Вимоги до стічних вод, що впадають у названі водойми, дані в монографії з урахуванням їх змішання із названими водними об'єктами. На означених нормативах ми зупинимося при висвітленні питань, що стосуються якості водних об'єктів. Тепер зосередимося на нормативах (вимогах), які пред'являються до стічних вод, що впадають у водні об'єкти, і використовуються для різних видів водокористування, неможливо через наявний обсяг роботи, та й у цьому немає потреби. Завдання нашого дослідження – показати, що являють собою неочищені та незнешкоджені стічні води. Такий підхід нам по силі, бо ми показали вимоги, що пред'являються до стічних вод перед їхнім скидом у водні об'єкти. Якщо вони не будуть виконані, тобто, нормативи будуть перевищені, то такі стічні води

будуть відповідати такій кримінально-правовій ознаці об'єктивної сторони складу злочину, передбаченому ст. 242 КК України, як неочищені та незнешкоджені стічні води, бо вони забруднюють водний об'єкт до такого стану, що можуть викликати загрозу настання наслідків ч. 1 цієї статті, або настання наслідків ч. 2 ст. 242 КК України. Аналіз вимог, що пред'являються до стічних вод, хоч і є важливим кроком у їх вивченні, але, на наш погляд, буде ще недостатнім для дослідження такої ознаки об'єктивної сторони «неочищені та незнешкоджені стічні води».

Дослідження стосовно того, що являють собою неочищені та незнешкоджені стічні води, зробили такі вчені, як В. М. Смітєнко та В. О. Навроцький. Зокрема, В. О. Навроцький, посилаючись на статті 97–99 Водного кодексу України та Правила охорони поверхневих вод від забруднення, стверджував, що неочищеними та незнешкодженими слід вважати будь-які стічні води і так звані умовно чисті, коли їх попадання у водний об'єкт створило шкідливі зміни у складі та властивостях води незалежно від того, чи піддавалися ці стоки обробці чи ні, що є проблематичним [90, с. 64]. Окреме тлумачення неочищених та незнешкоджених вод пропонує В. М. Смітєнко, а саме він їх поділяє на неочищені (що взагалі не піддавалися жодній очистці) і недостатньо очищені (хоч і очищені, але не доведені до чистоти, що відповідає вимогам при скиді стічних вод), що також є неточним положенням [22, с. 182].

Ці судження не підкріплюються дослідницькою базою. Вивчення запропонованих проблем свідчить про те, що вони можуть спростовувати або уточнювати названі поняття, якими є засоби вчинення злочину. Наше дослідження, в певній мірі, ставить під сумнів твердження В. О. Навроцького про те, що до неочищених та незнешкоджених стічних вод можна віднести і так звані умовно чисті лише на тій підставі, що їх потрапляння у водний об'єкт створило шкідливі зміни у складі та властивостях води, що можна вважати певним недоліком в дослідженні [90, 64]. Зазначене визначення характерне для стічних вод, але тільки не таких, що відповідають кримінально-правовій ознаці, як засіб вчинення злочину для ст. 242 КК України, а й інших, що не криміналізується. Адже не будь-яка шкідлива зміна складу та властивостей вод викликає наслідки, передбачені у диспозиції ч. 2 ст. 242 КК України досліджуваного нами складу злочину. Не можна погодитися з поглядами В. М. Смітєнко, що неочищені взагалі стічні води завжди будуть відповідати таким, що описані в кримінальному законі. Слід зазначити, що навіть неочищені стічні води можуть не забруднювати будь-який водний об'єкт до такого стану, що він буде небезпечним для життя, здоров'я людей, для довкілля об'єктів рослинного тваринного світу або інших тяжких наслідків, що можуть виникати [56, с. 43].

Для об'єктивного й повного висвітлення зовнішньої ознаки складу злочину неочищені та незнешкоджені стічні води необхідно виявити, що являє собою очищення й знешкодження стічних вод перед їхнім скидом, у водні об'єкти. З цього питання в існуючих джерелах є такі думки та пропозиції, зокрема Ю. П. Беліченко, К. П. Мітрошкін, М. Є. Берлянд та ін. під очищенням стічних вод розуміють їхню обробку з метою руйнування, фільтрації або видалення з них шкідливих речовин та отруйних речовин [82, с. 81].

Натомість В. В. Дегтяров вважає, що очищення стічних вод полягає у розпаді бруду і шкідливих речовин і видаленні їх, а також у ліквідації забруднення та засмічення (тобто знищення патогенних мікроорганізмів) [82, с. 54].

В. А. Петін наполягає, очищення стічних водних об'єктів охоплює собою різноманітні методи та прийоми відділення домішок, їх нейтралізацію та інші види обробки води [91, с. 304]. Цікаві судження А. В. Брайона, А. В. Гордецького, К. М. Ситника та інших. Вони під очищенням стічних вод вони мають на увазі руйнування або вилучення з них визначених забруднених речовин, а також їх фільтрація [92, с. 418]. Знання вимог, що пред'являються гідрологічною наукою до стічних вод, а також термінів очищення та знешкодження останніх ще не пояснює, що собою представляють очищені та знешкоджені стічні води, які методи та прийоми застосовуються для доведення вод до визначених стандартів [56, с. 36].

Цей підхід допомагає зрозуміти, що ж являє собою знешкодження. Указане поняття не досліджене в юридичній літературі і (особливо) при вивченні питань, що стосуються кримінально-правової боротьби із забрудненням, виснаженням та засміченням водних об'єктів. Деякі відповіді на питання, що являє собою знешкодження стічних вод, можна знайти в судженнях О. Л. Юшманова та інших. Вони, розглядаючи методи очищення стічних вод, вказують, що води, які пройшли механічне очищення, як правило, потрібно знешкоджувати шляхом фільтрації та хлорування [56, с. 37; 93, с. 141–142].

Ми вважаємо, що певну схожість із знешкодженням має і знезараження, що означає в дійсності зробити щось або когось не заразним [55, с. 341]. У цьому ми спираємося на таке тлумачення цього терміну, де під знезараженням води мають на увазі санітарно-технічні заходи щодо знищення у воді збудників інфекційних захворювань хімічними й фізичними та біологічними впливами [56, с. 50; 55, с. 904]. Зазначене вище, істотно доповнить погляди К. П. Мітрошкіна, М. Є. Берлянда, Ю. П. Беліченка, Б. Ф. Руденка, В. В. Дьожкіна та О. С. Колбасова, які під знезараженням стічних вод мають на увазі обробку їх із метою

вилучення з них різних патогенних та санітарно-заразних мікроорганізмів (таке знезараження здійснюється різними способами: хлоруванням, ультрафіолетовим опроміненням, електролізом, озонуванням, ультразвуком та іншими фізичними та хімічними впливами) [82, с. 54–123]. Зазначене свідчить, що знезараження та знешкодження стічних вод спрямоване на досягнення єдиної мети – зробити стічні води нешкідливими, неотруйними та не небезпечними для людини, тварин, рибних запасів довкілля і т.д. [56, с. 37; 51, с. 341].

Виходячи з зазначеного вище можна дати визначення пропонованої нами ознаки досліджуваного складу злочину без якої не можуть настати указані в законі (ч. 2. ст. 242 КК України) наслідки. Такими називають води, що повністю або частково використані у виробничій та невиробничій сферах і які отримали при цьому додаткові домішки, суміші та розчини, що змінили їх первісний склад і властивості, в яких є такі перевищення нормативів, що при змішуванні їх із водними об'єктами вони, з необхідністю, створюють загрозу життю, здоров'ю людей чи для довкілля, або спричинило загибель людей, їх захворювання, масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, або інші тяжкі наслідки [56, с. 37].

Також до засобів забруднення водних об'єктів можуть відноситися покидьки й відходи. Названі ознаки об'єктивної сторони злочину, що нами досліджується обов'язкові для усвідомлення, оскільки ними можуть бути забруднені водні об'єкти, що частково названі в ст. 242 КК України. Наприклад, В. А. Широков під покидьками розуміє залишки певного виробництва, що непридатні для подальшого їхнього використання за призначенням, а під відходами розуміють залишки, що недоцільно було б використовувати для виготовлення продукції на даному підприємстві, але можна використовувати на інші господарські потреби або послуги [74, с. 19-20]. Таке ж тлумачення даним ознакам пропонують В. Пакутін [94, с. 7], Е. М. Жевлаков [31, с. 64], К. П. Мітрошкін [82, с. 81].

Протилежене пояснення покидькам і відходам (як ознакам складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України), пропонує В. О. Навроцький. Він наполягає, що під такими слід розуміти власне залишки виробництва та життєдіяльності, непридатні для подальшого використання на даному підприємстві, в організації та установі (сюди частково належать також технологічні відходи, сміття, гній, зіпсовані продукти харчування, лікарські препарати, сировина) [90, с. 65].

У цілому підтримуючи зазначені погляди з приводу визначених ознак, а також з тим, що «придатність» або «непридатність», «часткова придатність» тощо, тих чи інших речовин, розчинів для визначених цілей залежить від характеру і способу виробництва, а головне – від

рівня розвитку науки і технології та організації виробництва, не можна все-таки повністю приєднуватися до їх поглядів про те, що відходи й покидьки – лише результати виробництва [56, с. 38]. Ми погоджуємося з думкою авторів, що зазначене вище твердження Е. М. Жевлакова, В. А. Широкова, В. Пакутіна досить послідовно спростовує думку В.О. Навроцького, вказуючи на відходи і покидьки не тільки як на залишки виробництва, а й – життєдіяльності людей та суспільства в цілому [56, с. 38]. У цьому аспекті, потребує роз’яснення поняття «життєдіяльність». Так, Тлумачний словник російської мови Даля, «життєдіяльність» називає майже те ж саме, що і: «сила, животворча плоть, прах, сила орудна, животная и растительная» [78, с. 541]. Це поняття, на наш погляд, не може бути повністю зрозуміле без з’ясування терміну «життєвість», що означає: «Сила вь комь в чемь, животная или жизненная сила» [78, с. 541; 56, с. 38]. Тому, використовуючи поняття життєвість і враховуючи, що воно означає майже те саме, що і «життєдіяльність», можна цілком впевнено констатувати, що термін «життєдіяльність» означає: силу, що творять плоть і прах, сили орудні, тваринні та рослинні [56, с. 38]. У свою чергу поняття «плоть», означає (застаріле) те саме, що і будь-яке тіло [56, с. 38; 51, с. 424], або термін «прах», означає те ж саме, що тлінне, нікчемне, недовговічне, залишки, те, що залишилося від тіла покійного [56, с. 38; 51, с. 469]. Тому, поняття «життєдіяльність», на погляд деяких авторів, не відповідає тому змісту, який вкладає в нього В. О. Навроцький, оскільки покидьки чи відходи можуть утворюватися як у результаті виробництва природним способом, так і у невиробничій сфері: це вірно [56, с. 38].

Необхідно уточнити визначення понять «покидьки» і «відходи». Під покидьками слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, або їх природного походження непридатні для подальшого використання їх у тому підприємстві, установі чи організації, особистих садибах, з яких вони підлягають видаленню [56, с. 39]. Відходи – залишки виробничої або невиробничої сфери, які ще частково придатні для будь-якої іншої мети, але які недоцільно використовувати за призначенням (для виготовлення конкретної продукції) на підприємстві, в установі або організації, де вони стали такими, але можливо використовувати на інші господарчі і негосподарчі потреби [56, с. 39]. Згідно зі ст. 242 КК України водні об’єкти повинні бути незабрудненими (сюди ж слід віднести незаражені і не отруєні води як складові частини незабрудненості) [56, с. 39]. А на наш погляд, ще такі води звісно повинні бути незасмічені та невиснажені.

Певна ступінь, засмічення водних об’єктів визначається концентрацією у воді шкідливих домішок, сумішей, розчинів і оцінюється

вимогами різних галузей народного господарства [56, с. 39]. Такі вимоги, які пред'являються до води, регламентуються Правилами охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами, (стічними водами), а також Інструкцією про порядок видачі дозволу на видобування підземних вод, затвердженими наказом Міністерства охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки України № 79 від 28.07.1994 р. [95]. У них зокрема, викладені нормативи якості води, що виключають можливість порушення господарського водокористування.

Слід зазначити, що висвітлення тих вимог, які пред'являються до водних об'єктів, з метою щоб вони не були небезпечні для життя, здоров'я людей, довкілля, ще недостатньо для того, щоб повністю розкрити діяння, передбачені ст. 242 КК України. Також необхідно враховувати, що важливими складовими частинами такого поняття як «забруднення» є як зараження, так і отруєння [96, с. 156]. Отже слід погодитися з думкою В. В. Петрова, що через те, що поняття «забруднення» є достатньо широким і охоплює практично всі види погіршення якості природних запасів води і це не може заперечуватися, а законодавство не містить спеціальних вказівок відносно понять зараження чи отруєння води або водних об'єктів [97, с. 257]. Тому потрібно розкрити такі складові загального поняття «забруднення» як «зараження» та «отруєння», що має практичне та законодавче значення. Означені поняття не були досліджені в кримінально-правовій літературі. Однак їхнє розкриття має не тільки важливе теоретичне але й прикладне значення. Деякі штрихи цих понять ми знаходимо в багатьох працях В. В. Петрова. Так, він відзначає, що якщо у воді будуть виявлені збудники (стимули) захворювань, вона юридично і фактично визнається забрудненою (а не зараженою) або, якщо у воді будуть виявлені отруйні речовини в кількості більше допустимих концентрацій, вода також визнається забрудненою (а не отруєною) [58, с. 158]. Ці судження В.В. Петрова дуже цінні, але на наш погляд, не повністю розкривають поняття зараження та отруєння водних об'єктів, крім того він їх протиставляє забрудненню. З метою їхнього уточнення звернемося до словників та довідників. Зокрема, Радянський енциклопедичний словник поняття «отруєння» роз'яснює дещо своєрідним чином: це група захворювань, зумовлених впливом на організм отрути різного походження. Отруєння можуть бути гострими, середніми, харчовими, лікарськими, природними та ін. [55, с. 946]. Поняття «зараження» можна відповідно уяснити з терміну «заразні захворювання»; «захворювання, походження яких пов'язане з проникненням в організм людини або тварини специфічного збудника хвороби; те ж саме, що й інфекційні захворювання» [54, с. 212]. Погоджуючись з поняттям отруєння, даним В. В. Петровим і в Радянському

енциклопедичному словнику, все ж вважаємо, що воно вимагає деяких уточнень та доповнень, а також відповідних роз'яснень та дослідження. Насамперед, отруєння викликаються, не тільки отрутами, що знаходяться у воді в гранично допустимій концентрації, але також і токсичними речовинами (сильнодіючими) і навіть наркотичними. Тому під отруєнням слід розуміти можливу групу, вид або рід захворювань, зумовлених впливом на організм отрути, токсичних речовин, сильнодіючих речовин і можливо наркотичних засобів (це ж стосується і отруєння водних об'єктів) різного походження [56, с. 40].

Слід погодитися, що певних уточнень вимагає визначення «зараження», запропонована В. В. Петровим, тому, що його можна уявити лише з поняття «заразні захворювання». Таке уточнення стосується питання, хто ж все таки може занедужати в результаті впливу різних збудників хвороби у водному об'єкті [56, с. 40]. Отже такими може бути не тільки людина, звір, птах, але і риба та інші істоти і тому, під зараженням водних об'єктів слід розуміти: «Потрапляння, насичення у воду певних збудників захворювань, що перевищують гранично допустимі концентрації, які можуть викликати захворювання людей, риб та інших живих організмів» [56, с. 40-41].

Законодавці більшості держав СНД не врахували такого діяння як засмічення водних об'єктів. Це діяння має дещо спільне щодо забруднення та істотні особливості, які не дають підстав об'єднати їх у єдине ціле, яким на думку деяких авторів і більшості законодавців, може бути забруднення водних об'єктів. Розглянемо те спільне й особливе, що відрізняє засмічення від забруднення. Загальним, що об'єднує засмічення й забруднення: 1) засмічення, як і забруднення, заподіює певну шкоду стану водного об'єкта; 2) засмічення також може, при певних умовах, викликати забруднення водних об'єктів; 3) засмічення може викликати несприятливі погіршення гідрологічного, гідрогіологічного та інших режимів об'єктів та створювати перешкоди водокористуванню; 4) засмічення і забруднення може впливати на можливість водокористування [56, с. 43].

Особливості, що відрізняють такі діяння, як засмічення і забруднення: 1) засмічення водних об'єктів відбувається нерозчинними предметами, відходами і покидьками; 2) на відміну від забруднення таке діяння як засмічення, призводить до зміни русла водних об'єктів; 3) засмічення на відміну від забруднення не завжди істотно змінює й погіршує якість води; 4) дещо інші шляхи настання наслідків, передбачених ст. 242 КК України, при засміченні: а) в результаті засмічення водного об'єкта можуть утворюватись затори русел, що призводять до застою води, а потім – до загибелі риби, рибного корму й місць

нересту і т. п.; б) в результаті засмічення ускладнюється стік вод, що призводить до вимирання живих організмів у водоймі й створення джерела заразних захворювань і т. п.; 5) засмічення впливає на погіршення суд-ноплавства [56, с. 43].

На підставі викладеного, таке діяння, як засмічення, має повноправну основу свого самостійного існування і тим більше законодавчого закріплення, оскільки порушення правил поверхневих і зворотних вод не вичерпує всіх водних об'єктів і такого діяння щодо них.

Не повністю можна вважати аналіз складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, за відсутністю такого діяння як виснаження водних об'єктів щодо всіх водних об'єктів, крім самих водних джерел.

Означений вчинок за своїми наслідками мало чим відрізняється від забруднення та засмічення водних об'єктів (прикладом може служити екологічна катастрофа Аралу та інших водних великих об'єктів) [56, с. 44]. В існуючих публікаціях з приводу такого діяння, як виснаження водних об'єктів, є несуттєві протиріччя. Деякі фахівці під таким розуміють скорочення (зменшення) кількості природних запасів води під впливом безгосподарного водокористування, водної ерозії ґрунтів, проведення лісомеліоративних та інших робіт, що сприяють належному водозбору [97, с. 36]; інші – під виснаженням мають на увазі скорочення (зменшення) кількості води у водоймах, що відбувається під впливом людської діяльності і носить стійкий характер [98, с. 257; 99, с. 150]; існує думка, що – виснаженням вважають скорочення (зменшення) кількості води у водному об'єкті [100, с. 129]; є погляд, що виснаження трактують як стійке, що не може бути подолане природним шляхом скорочення водних запасів і погіршення вод, втрата ними здатності до самоочищення [47, с. 646]; є переконання, що виснаження є припинення, або значне зменшення природної регенерації забруднених вод, припинення надходження достатньої кількості чистої води до водних об'єктів [26, с. 542]; є міркування, що виснаження водних джерел – скорочення запасів, погіршення якості поверхневих і підземних вод [30, с. 673; 29, с. 111].

Існує також погляд, що виснаженням вважається зменшення мінімально допустимого стоку поверхневих вод чи скорочення запасу підземних вод у межах певного регіону (ДГСТ 17.1.1.10-77) [58, с. 196].

Аналіз зазначеного визначення показує, що спільним для всіх них є те, що під виснаженням мають на увазі скорочення (зменшення) кількості води у водоймах [56, с. 44]. Разом з тим у цих судженнях є деякі протиріччя. Наприклад, В. В. Гречко (прибичник першої точки зору) наголошує на виснаження як на результат людської діяльності, так і певних природних процесів. Натомість О. С. Колбасов, О. Л. Юшманов,

Є. Н. Колотінська (прибічники другого судження) визначають виснаження як результат людської діяльності, що носить досить стійкий характер. Г. В. Миронов – прихильник третього судження, лише підтверджує те спільне, що притаманне всім дефініціям, які запропоновані вказаними авторами.

Має іншу думку В.В. Петров, особливо там, де він під виснаженням розуміє зменшення мінімально допустимого стоку. Натомість Дудоров О. О., доповнює визначення тим, що виснаження не може бути подолане природним шляхом. У той же час В. І. Антипов трактує виснаження стосовно тільки джерела, а не всіх водних об'єктів.

Нам здається, що для чинного КК України (ст. 242) з усіх суджень важливе значення має те, що покаже виснаження як результат людської діяльності, що носить стійкий характер і може викликати такі наслідки, як шкода здоров'ю людей, загибель людей, тваринного або рослинного світу й інші тяжкі наслідки. Які діяння приводять до виснаження, це: 1) розорювання поверхні водоскиду; 2) вирубування водоохоронних лісів; 3) надмірне знищення боліт; 4) забори води у розмірах, що перевищують природне поновлення; 5) безсистемне розташування водозабірних свердловин; 6) неправильний вантаж водних джерел; 7) відсутність обладнання, що закриває самовиливаючі підземні води; 8) гідротехнічне та гідромеліоративне будівництво; 9) гірничовидобувна діяльність і т. п. [56, с. 44–45]. Натомість людська практика може давати нові й нові причини виснаження водних об'єктів, але головне, що важливо для кримінального законодавства, щоб такі діяння, як виснаження джерел тягли за собою наслідки, передбачені ч. 2 ст. 242 КК України або загрозу можливих наслідків, передбачених ч. 1 ст. 242 КК України [56, с. 45].

Враховуючи наші переконання, доводи та існуючу практику в Естонії, яка враховує виснаження щодо всіх водних об'єктів нам слід ст. 242 КК України доповнити таким діянням як виснаження всіх водних об'єктів, а не так, як це зроблено в чинному КК України, що буде відповідати екологізації кримінального законодавства нашої країни і збереженню водних ресурсів.

З розширенням і розвитком техногенної сфери з'явилися нові джерела несприятливого впливу на водні об'єкти: хімічні препарати, радіація, енергія, шумовий вплив (ультразвук). Зросла суспільна небезпека наслідків забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів. Не всі питання вирішив законодавець у ст. 242 КК України. Практично поза полем зору кримінального закону залишилися дії службових осіб, відповідальних за розробку глобальних проєктів, що завдали незворотної шкоди водним об'єктам [56, с. 45].

Ст. 242 КК України, на наш погляд, має конструктивні недоліки, що є перешкодою для її правильного застосування на практиці. Це потребує закріпленню в диспозиції таких діянь, як: забруднення, засмічення та виснаження замість невинуватого – порушення правил охорони вод.

У процесі реформування кримінального законодавства обмеження засобів забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів було знято в ст. 242 КК України, а також зняті такі обмеження щодо джерел такого забруднення, що є позитивним. Це викликано тим, що в процесі технізації, залучення нових ресурсів до виробництва, обслуговування, а також, що в даний час мають місце непоодинокі випадки забруднення водних об'єктів власниками автомобілів, іншої техніки, присадибних ділянок, колективних господарств тощо.

Слід підтримати погляди авторів про те, що чинний Кримінальний кодекс не передбачає крайніх форм антропогенного впливу на окремі елементи (сфери) навколишнього середовища, або на навколишнє середовище в цілому (викликаючи екологічні катастрофи, зміни клімату, знищення природних об'єктів, здійснення ряду проектів) [21, с. 107; 56, с. 46–47].

Однак така пропозиція вимагає зваженого підходу. Не можна, наприклад, погодитися з думкою О. Л. Дубовик про формулювання статті «Порушення правил раціонального використання та охорони вод»: «Умисне порушення правил раціонального використання та охорони вод при водокористуванні, розміщенні, проектуванні, будівництві й експлуатації гідротехнічних, меліоративних споруд та інших об'єктів, що заподіяло, або могло заподіяти істотну екологічну шкоду. Ті ж дії, що заподіяли особливо істотну шкоду або вчинені суспільно-небезпечним способом, або пов'язані з навмисним перекрученням інформації службовою особою...» [56, с. 46–47]. Насамперед, забруднення водних об'єктів не обмежується лише діями. З іншого боку, слід погодитися, що запропонованим складом не охоплюється забруднення та засмічення, а тільки може частково охоплюватися виснаження водних об'єктів.

Таким чином, правильно, що різні будівництва, проекти, водні катастрофи будуть охоплюватися діяннями (забруднення, засмічення й виснаження). Інша справа, що наслідки цих діянь повинні оцінюватися по-різному. Щодо такого діяння, як утаювання екологічної ситуації, то його вірно оформили в окрему статтю Кримінального кодексу України.

На підставі проведеного нами дослідження ч. 1 ст. 242 КК України слід викласти в такій редакції: «Забруднення, засмічення, виснаження водних об'єктів, що створило небезпеку для життя, здоров'я, об'єктів тваринного й рослинного світу або для настання інших тяжких наслідків». Діяння, зазначені в ній, предмети злочину, їх найбільш повна систематизація, що запропонована нами, а також засоби, джерела

забруднення, засмічення або способи виснаження, що слід мати на увазі виходячи зі змісту диспозиції, що запропоновано нами, враховують практику застосування ст. 242 КК України за 2001–2004 роки, що склалася після прийняття цієї статті, а також її перспективу.

На підставі аналізу закону за ч. 1 ст. 242 КК України під створенням небезпеки для здоров'я людей слід розуміти аналогічне формулювання і до можливості заподіяння шкоди здоров'ю людей, яке використовувалося за ч. 1 ст. 228 КК України. Це можливість захворювання хоча б однієї особи, що могло потягти за собою короткочасний розлад здоров'я або можливість настання незначної стійкої втрати працездатності; можливість зараження епідемічними або інфекційними захворюваннями (однієї-трьох осіб), що відносяться до категорії легких; можливість заподіяння шкоди здоров'ю окремих людей, так і здоров'ю населення (що може виявитися в підвищенні рівня захворюваності серед населення, у можливості появи шкідливих спадкових змін тощо) [56, с. 48].

Зазначені доводи не будуть переконливими, якщо ми не звернемося до існуючих поглядів у кримінально-правовій літературі щодо ознаки можливості захворювання людей, яка передбачалася ч. 1 ст. 228 КК (1960 р.), оскільки за ч. 1 ст. 242 КК (2001 р.) відсутня як судова практика, так і матеріали досудового слідства, а ми маємо спиратися у своєму дослідженні на достовірні факти або ж на кримінально-правову доктрину.

Щодо ознаки можливості заподіяння шкоди здоров'ю людей, яка на нашу думку, є аналогічною ознаці «небезпеці заподіяння шкоди здоров'ю людей», то деякі вчені під таким наслідком мають на увазі можливість захворювання хоча б однієї людини, що могло б потягти за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності [48, с. 65; 63, с. 329; 58, с. 41]; інші вчені – зв'язують такий стан з можливістю отруєння, епідемічним та іншим тяжким захворюванням [57, с. 191; 72, с. 577–578]; деякі вчені вкладають у це поняття такий зміст, як наявність небезпеки отруєння невизначеної кількості людей або можливість розповсюдження інфекційних захворювань і т. п. [101, с. 31]; інші вчені пов'язують таке становище із можливістю захворювання хоча б однієї людини [22, с. 183].

Крім того, в існуючих публікаціях, що під можливістю заподіяння шкоди здоров'ю людей (в результаті забруднення водойми) розуміють можливість заподіяння шкоди як окремим особам, так і можливість заподіяння такими діями шкоди здоров'ю населення. Вона може полягати у можливості підвищення рівня захворюваності серед населення, у ймовірності появи шкідливих спадкових змін, у ймовірності уповільнення певних темпів розвитку дітей, у можливості зниження тривалості життя тощо [32, с. 10].

Необхідно погодитися з думкою, що А. Н. Комісаров, В. Пакутін та Е. М. Жевлаков, В. В. Петров (автори першої точки зору) при визначенні поняття можливості заподіяння «шкоди здоров'ю людей» лише вказують на той особливий мінімум, із яким законодавець пов'язує назване в законі становище [56, с. 48]. Разом з тим, зазначені автори не називають інші випадки і той максимум, який би характеризував можливість заподіяння шкоди здоров'ю, який передбачався ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. (ст. 223 КК Росії), а в нашому випадку, передбаченому ч. 1 ст. 242 КК України 2001 р. [56, с. 49]. Натомість автор другої точки зору – Н. П. Грабовська названий стан пов'язує не стільки з можливістю захворювання, але й можливістю отруєння, зараження, все ж не називаючи мінімум, з яким пов'язувала цю ознаку в ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р., а в наш час це стосується ч. 1 ст. 242 КК України 2004 р. [56, с. 49].

Дослідження поглядів П. Ф. Повеліциної також свідчить, що вона не поділяє таке становище, як загроза завдання шкоди здоров'ю людей з наслідками і це цілком справедливо [32, с. 30].

Проте, ми згодні, що не можна цілком погодитися з позицією Н. П. Грабовської, де вона чомусь протиставляє можливість отруєння, зараження й захворювання, лише тому, що згідно з положеннями Радянського енциклопедичного словника – «отруєння – група захворювань, зумовлених, впливом на організм, або організми чи органи отрути різного походження; можуть бути гострими, хронічними виробничими, харчовими, лікарськими та ін.» [56, с. 48; 55, с. 346].

Крім того ми погоджуємося, що В. М. Смітєнко (автор четвертої точки зору) вірно не обмежує можливість шкоди здоров'ю людей лише її мінімальним рівнем. Проте, в названому судженні не вбачається істотної відмінності з попередніми точками зору, хоча його погляд є більш радикальним по відношенні до попередніх авторів [56, с. 49].

Зазначені вище положення повністю можна перенести на небезпеку заподіяння шкоди здоров'ю людей ч. 1 ст. 242 КК України, що ми і довели. Щодо ознаки небезпеки для життя, то слід розуміти можливість настання смерті хоча б однієї особи. Наше судження підтверджується поглядами С. Б. Гавриша [30, с. 673], В. І. Антипова [26, с. 542] та ін.

Відносно такої ознаки як небезпека для довкілля в кримінально-правовій літературі є такі погляди: 1) це загроза заподіяння шкоди рослинному і тваринному світу внаслідок порушення правил охорони вод [26, с. 542]; 2) це загроза заподіяння шкоди рослинному чи тваринному світу внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей води [30, с. 674].

Нам здається, що С. Б. Гавриш і В. І. Антипов мають подібні позиції щодо такої ознаки як небезпека для довкілля. Проте зрозуміти

повністю її не можливо без аналізу питання щодо можливості завдання шкоди сільськогосподарському виробництву або рибним запасам, що є важливими складовими доквілля.

Щодо уясування питання забруднення водних об'єктів, що могло завдати шкоду сільськогосподарському виробництву, то з приводу цього можливого наслідку висловилися достатньо повно такі автори: В. Пакутін [65, с. 41], І. М. Тяжкова [14, с. 267], Е. М. Жевлаков [48, с. 65], П. Ф. Повеліцина [101, с. 31], Н. П. Грабовська й П. С. Матишевський [57, с. 191; 64, с. 530], А. Н. Комісаров [63, с. 329], В. О. Навроцький [32, с. 10].

При дослідженні цих точок зору ми помітили схожість у змісті поняття «загроза, заподіяння шкоди сільськогосподарському виробництву». Натомість вбачається певна (несуттєва) відмінність у переліку такої шкоди. Зокрема, В. Пакутін не вказує на можливість загибелі худоби, називає інші наслідки, що створює незавершеність переліку. В той же час І. М. Тяжков акумулює в переліку можливої шкоди – можливість загибелі худоби, а незавершеність переліку замінює словосполученням «інші угіддя», що не додає з'ясуванню суті проблеми. Натомість, Е. М. Жевлаков при перерахуванні можливої шкоди використовує такий термін «тварини», який є більш широким, ніж поняття «худоба», що більш повно відображає можливу шкоду сільськогосподарському виробництву, а також що це включає і можливість пошкодження берегових лісонасаджень.

Не дивлячись на певну цінність визначень В. Пакутіна, І. М. Тяжкової, Е. М. Жевлакова, в їхніх судженнях є певні недоліки та дискусійні моменти, які полягають у дуже стислому переліку можливості завдання шкоди сільськогосподарському виробництву, що занадто дає малу користь для відповідних органів, які проводять розслідування або розгляд справ даної категорії у суді [56, с. 50].

Вважаємо помилковим твердження Е. М. Жевлакова щодо можливості завдання шкоди сільськогосподарському виробництву стосовно пошкодження берегових лісонасаджень, бо вони не включені до сфери сільськогосподарського виробництва, але є як це видно, складовими доквілля [56, с. 51]. Підтвердженням правильності нашого судження є думка В. Пакутіна про те, що можливість заподіяння шкоди іншим інтересам (дикій тварині, пейзажу, рельєфу і т. п.), яка не була властива ст. 228 КК України 1960 р., а нині – ст. 242 КК України, не охоплювалась цією ознакою [102, с. 41]. Більш повний перелік можливої шкоди сільськогосподарському виробництву дають Н. П. Грабовська і П. С. Матишевський. Важливо, що можливість такої шкоди вони пов'язують не тільки із можливістю загибелі, але й із ймовірністю захворюванням або отруєнням звірів і птахів [56, с. 51].

Разом з тим, погоджуємося, що і це визначення має недоліки, що, насамперед, стосуються переліку, в якому вказані звірі й птахи. З цього переліку не видно, про яких звірів і птахів йдеться: тих, що входять до сфери сільськогосподарського виробництва або тих, що знаходяться в природному середовищі [56, с. 51]. Це й зрозуміло, адже, як відомо, нараховується 1,5–2 млн. видів [91, с. 527]. Наявні неточності попереднього міркування якимсь чином заповнює П. Ф. Повеліцина. Вона цілком правильно звертає увагу на можливість захворювання або загибелі худоби, свійських птахів. Проте і це визначення має спірні моменти та недоліки, що зводяться до стислості переліку можливої шкоди сільськогосподарському виробництву, а також виділення з тварин тільки худоби (що не охоплює перелік всіх сільськогосподарських тварин).

Натомість, слід погодитися, що в дефініції А. Н. Комісарова точніша термінологія (наприклад, можливість пошкодження посівів, чагарників, плодкових та інших дерев). Обмежений перелік можливої шкоди сільськогосподарському виробництву притаманний і цьому погляду, що робить його неповним тому він може слугувати практиці застосування ст. 241 КК України. Ми підтримуємо визначення вказаної ознаки, яке дає В. О. Навроцький. Проте і в його судженні також певні недоліки та обмеження. Насамперед вони стосуються того, що автор чомусь під «сільськогосподарським виробництвом» розуміє тільки колективне господарство, що не охоплює в цілому такого напрямку виробництва [56, с. 51].

Для роз'яснення змісту ознаки можливості «заподіяння шкоди сільськогосподарському виробництву» звернемося до довідкової та спеціальної літератури. Зокрема, згідно положень «Української радянської енциклопедії» сільськогосподарське виробництво включає в себе, як вирощування сільськогосподарських культур, так і розведення сільськогосподарських тварин для забезпечення населення України продуктами харчування, а промисловості – сировиною та матеріалами [54, с. 187]. Як показує дослідження, під час такої діяльності, як це витікає, виробляються предмети споживання і засоби виробництва (вирощується посівний та посадковий матеріал, продуктивна й робоча худоба, багаторічні та однорічні насадження) [56, с. 52; 54, с. 188].

До зазначеної ознаки входять обов'язково такі сектори виробництва, як: 1) державний (науково-дослідні та експериментальні господарства, птахофабрики тощо); 2) приватний (індивідуальні господарства, фермерські господарства тощо); 3) колективний (агрофірми тощо).

Викладених положень недостатньо, щоб розкрити поняття створення небезпеки для довкілля, складовою якого є можливість завдання шкоди сільськогосподарському виробництву. Отже для цього необхідно

більш детально вивчити дві основні галузі сільського господарства: рослинництво та тваринництво (що поділяються на більш дрібні). Під рослинництвом розуміють ту галузь сільського господарства, де культивується; вирощування культурних рослин (сільськогосподарських культур) для забезпечення населення продуктами харчування, тваринництва – кормами, багатьох галузей промисловості – сировиною (включаючи: рільництво, овочівництво, плодівництво, бавовнярство, виноградарство, лісівництво, квітництво, садівництво тощо) [56, с. 52; 55, с. 1110].

Натомість під тваринництвом розуміють ту галузь сільського господарства, що характеризується розведенням важливих для виробництва різних продуктів тваринного походження та селекцією тварин [56, с. 52; 55, с. 436].

Таким чином, під створенням небезпеки заподіяння шкоди сільськогосподарському виробництву слід розуміти: 1) небезпеку приведення до непридатного стану сільськогосподарських рослин; 2) небезпеку приведення до непридатного стану чи частково непридатного стану угідь; 3) небезпеку знищення або приведення до часткової непридатності врожаю сільськогосподарських рослин; 4) небезпеку знищення, пошкодження або приведення до непридатності засобів виробництва, тощо; 5) небезпеку отруєння, захворювання або падіж невеликої кількості худоби, свиней, овець, коней, птахів, оленів, кролів, бджіл тощо; 6) небезпеку виродження видів звірів, птахів тощо.

Щодо небезпеки заподіяння шкоди рибним запасам, як складової доквілля, як в існуючих публікаціях, так і в судовій практиці існують різноманітні судження: деякі фахівці під таким розуміють небезпеку знищення нересту, місць зимування, вигулу промислових риб і їхніх кормових баз, тощо [64, с. 530; 90, с. 191]; інші – небезпеку загибелі риби; знищення місць нересту; нагульних площ; місць зимівлі тощо [103, с. 65]; інші – небезпеку загибелі риби; виведення з ладу місць нересту; тощо [65, с. 41]; деякі – небезпеку захворювання або загибель риби; зменшення місць нересту та нагульних площ [52, с. 330]; є такі, які вбачають небезпеку приведення водойми в стан, непридатний для використання в рибогосподарських цілях; виведення з ладу місць нересту та зимувальних ям, нагульних площ, кормових баз, тощо [101, с. 31].

Обособлену думку про небезпеку заподіяння шкоди рибним запасам пропонує В. О. Навроцький, вважаючи, що ним охоплюється можливість завдання шкоди рибним запасам, що використовуються не тільки для промислового, але й для аматорського та спортивного рибальства, а також небезпека шкоди тим природним або штучним умовам, що забезпечують відновлення і саме існування рибних запасів: ікрі та рибній молоді, місцям нересту, місцям нагулу і зимівлі риби, кормовим угіддям, місцям розведення і т.п. [32, с. 10].

Н. П. Грабовська, П. С. Матишевський (автори першої точки зору) необґрунтовано звузили поняття «рибні запаси», які охоплюються тільки промисловими рибами, їхнім нерестом, місцем їхнього нагулу і кормовими базами. Натомість Е. М. Жевлаков (автор послідуячого судження) частково доповнює попередню думку небезпекою такої можливості шкоди, як можливою істотною зміною смакових якостей риби, в результаті чого вона не може бути використана в їжу, а також можливість знищення місць, де риба розводиться, «місць нересту». Але й тут не видно, про яку саме рибу йдеться (про промислову, для спортивного лову або аматорського), в ній не знаходиться в полі зору і небезпека знищення ікри, молодняку та нагулу риби, місць зимівлі риби і т.п. Подібні недоліки притаманні і визначенню В. Пакутіна.

Розширює межі поняття «небезпека заподіяння шкоди рибним запасам» погляд А. Н. Комісарова, вказівкою на захворювання риби; зменшення місць нересту і нагульних площ, що не знайшло, як нам здається, відображення в дефініціях попередніх авторів. В їх судженнях говорилося про небезпеку: знищення місць нересту; місць нагулу риби; про загибель названої іхтіофауни (що, на наш погляд, не повною мірою відповідає концепції екологічної і загальної безпеки нашого спільного дому, де знаходиться все природне різноманіття і людина).

Відмінне від попередніх авторів визначення «небезпеки заподіяння шкоди рибним запасам», запропоноване П. Ф. Повеліциною, в якому знайшли відображення нові фактори, що істотно доповнюють попередні погляди, наприклад, небезпеку: приведення водойми в стан, непридатний для використання в рибогосподарських цілях; виведення з ладу зимувальних ям, кормових організмів, місць нагулу [56, с. 54].

Проте й вона не враховує тих позитивних моментів, що мають місце в поглядах попередніх авторів, які б могли б значно доповнити означену дефініцію, розв'язати дефіцит знань про цю загрозу у практиці застосування ст. 242 КК України.

Значним поштовхом у пізнанні такої ознаки об'єктивної сторони злочину, що досліджується, «як створення небезпеки заподіяння шкоди рибним запасам», є пояснення В. О. Навроцького. Він пропонує певну вже якусь систему, із якої легко вбачаються можливість настання названих наслідків, або під неї легко підвести перелік можливої шкоди, що характеризує ознаку «небезпека шкоди рибним запасам» [56, с. 55].

Заслуговує уваги уточнення ним того, що такою можливою шкодою повинна охоплюватися шкода не тільки для промислового, аматорського і спортивного рибальства, але й природним або штучним умовам, що забезпечують відновлення і саме існування рибних запасів, як важливої складової навколишнього природного середовища.

Проте і в цьому судженні є певні недоліки та дискусійні моменти, які можуть бути доповнені з попередніх поглядів, наприклад, небезпека захворювання риби або молодняка; небезпека отруєння їх або загибель.

Розкрити зміст ознаки об'єктивної сторони злочину, створення небезпеки довіллю через таку складову її як заподіяння шкоди рибним запасам тільки з наявних визначень неможливо. Потрібно дати роз'яснення такого поняття, як «рибні запаси» і що до них відноситься. За допомогою щодо цього звернемося до радянського енциклопедичного словника: до риб відносяться два класи водних хребтових – хрящових риб і кистеперих риб (їх біля 25 тис. видів) тощо [55, с. 1148].

Проте запас риби не вичерпується лише дорослою рибою, він залежить від ікри, від зародків, личинок і мальків, а вже після нього від дорослої риби [104, с. 22–24]. Крім того на наявність рибних запасів суттєво впливає така діяльність, як рибальство.

Рибні запаси і створення небезпеки завдання їм шкоди не можна розглядати в відриві від місця їхнього природного існування: місць нагулу, зимування, нересту і кормових баз, приведення в непридатний стан для рибогосподарських цілей самої водойми, а також від штучних умов.

Отже під змістом терміну «небезпека заподіяння шкоди рибним запасам», який пояснює ознаку створення небезпеки довіллю (ч. 1 ст. 242 КК України) слід розуміти можливості: небезпеки захворювання, отруєння чи загибелі (не масової) промислової риби або риби, призначеної для аматорського (спортивного) лову, ікри, зародків, личинок, мальків; небезпеки зміни смакових якостей риби, що роблять її непридатною до вживання в їжі; небезпеки знищення місць нересту, нагульних площ, зимувальних та кормових баз (зменшення місць нересту, нагульних площ); небезпеки приведення водойми до повної або часткової втрати її господарського значення, а також до реальної можливості настання таких наслідків [56, с. 56].

Наше дослідження свідчить про те, що небезпека для довілля – ознака, яка передбачена ч. 1 ст. 242 КК України, за змістом набагато ширша, ніж можливість завдання шкоди сільськогосподарському виробництву та рибним запасам. До неї мають входити такі складові, які запропонували С. Б. Гавриш і В. І. Антипов, – об'єкти тваринного, рослинного світу. Крім того, забруднення водних об'єктів може створити небезпеку завдання шкоди земельним ресурсам, надрам, територіям взятих під охорону держави та об'єктам природно-заповідного фонду. Це судження не суперечить настанню наслідків, які зазначені ч. 2 ст. 242 КК України, які як загроза, передбачені ч. 1 цієї статті. Це також відповідає спрощеній для розуміння та досконалішій за технікою запропонованій нами диспозиції ч. 1 ст. 242 КК України.

Список використаних джерел

1. Трайнин А. Н. Должностные и хозяйственные преступления. – М. : Юриздат, 1938. – 136 с.
2. Красс А. В. Право государственной социалистической собственности. – М. : Госюриздат, 1954. – 260 с.
3. Мунтян В. Л. Правовая охрана рыбных богатств // Правовая охрана природы. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – С. 8-17.
4. Сергеева Т. Л. Охрана природы по советскому уголовному законодательству // Правовые вопросы охраны природы в СССР. – М. : Госюриздат, 1963. – С. 168-227.
5. Богомяков Ю. С. Уголовно-правовая охрана природных богатств СССР // Автореф. дис. канд. юр. наук. – Свердловск, 1972. – 16 с.
6. Глистин В. К. Охрана природы по советскому уголовному праву: Авторефер. дис. канд. юр. наук. – Ленинград : ЛГУ, 1966. – 16 с.
7. Кригер Г. Л. Хозяйственные преступления // Курс советского уголовного права. Часть особенная. – Т. 5. – М. : Наука, 1971. – С. 379–559.
8. Пионтковский А. А. Курс советского права. – М.: Наука, 1959. – Т. 2. – 368 с.
9. Курс советского уголовного права. Часть особенная / Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, В. К. Глистин и др. Отв. ред. Н. А. Беляев. – Л. : ЛГУ, 1978. – 557 с.
10. Леонтьев Б. М. Преступления против природных богатств СССР. – Советское уголовное право. Часть особенная. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 261-274.
11. Некипелов П. Т. Понятие и система хозяйственных преступлений по советскому уголовному праву. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 160 с.
12. Полянская Г. Н. Примечание к сборнику «Правовые вопросы охраны природы в СССР». – М.: Госюриздат, 1963. – С. 1–3.
13. Гавриш С. Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища (проблеми теорії та розвитку кримінального законодавства України): Автореф. дис. ... докт. юр. наук. – Харків, 1994. – 39 с.
14. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств // Советское уголовное право. Особенная часть. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 253–269.
15. Таций В. Я. Преступления против природных богатств СССР // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / под ред. М. И. Бажанова и др. – К. : Вища школа, 1989. – С. 285–503.
16. Викторов Б.А. Цель и мотивы в тяжких преступлениях. – М. : Госюриздат, 1963. – 82 с.

17. Анашкин Г. З. Уголовно-правовые проблемы охраны окружающей среды в СССР // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 30. – М. : ВИП, 1979. – С. 46–48.

18. Бушева Т. А., Дагель П. С. Объект уголовно-правовой охраны природы // Советское государство и право. – 1977. – № 8. – С. 77–83.

19. Мынбаев Р., Орымбаев М. Судебная практика по делам о преступлениях в областях охраны природы в Казахской ССР // Соц. законность. – 1979. – № 8-9. – С. 22–23.

20. Корчева Г. З. Уголовно-правовая охрана природы в УССР. – Харьков : Вища школа, 1975. – 83 с.

21. Дубовик О. Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды // Окружающая среда под охраной закона. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 104–177.

22. Смитиенко В. М. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР. – К. : Вища школа, 1989. – 243 с.

23. Миколенко А. Н. Преступления против окружающей природной среды // Уголовный кодекс Украины. Комментарии: под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. – Харьков: Одиссей, 2001. – С. 496–541.

24. Дагель П. С., Михеев Р. В. Установление субъективной стороны преступления. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1972. – 36 с.

25. Научно-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г., у 2 ч. – К. : Форум, 2001. – Ч. 2. – 944 с.

26. Антипов В. І. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С. С. Яценка. – К. : АСК, 2002. – С. 539–543.

27. Крупко Д. И. Преступление против окружающей среды // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. Е. Л. Стрельцова. – Харьков : Одиссей, 2002. – С. 403–425.

28. Ваулина Т. И. Нарушение правил охраны неживой природы // Уголовное право. Особенная часть. Учебник для вузов / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова, Г. Н. Новоселов. – М. : Норма-Инфра-М, 1997. – С. 502–504.

29. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к гл. 26 УКРФ. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 802 с.

30. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 242 КК України // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисова, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 672-675.

31. Жевлаков Э. Н. Преступления против природных богатств СССР. – М.: Юрид. лит., 1983. – 80 с.

32. Навроцкий В. А. Уголовная ответственность за загрязнение водоёмов: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харьков, 1982. – 16 с.
33. Матвійчук В. К. Відмежування майнових цінностей від природних багатств // Актуальні проблеми економіки. – К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2001. – № 7–8. – С. 25–40.
34. Кузнецова Н. Ф. Преступление, состав преступления уголовно-правовой нормы // Вестник МГУ. – Право. – 1967. – № 4. – С. 35–48.
35. Уголовное право УССР. – К.: Вища школа, 1989. – 530 с.
36. Іщенко О. М., Матвійчук В. К., Єрсова І. Ю. Кримінально-правовий захист атмосферного повітря: Навчальний посібник. – К.: РВВ НАВСУ, 1994 р. – 64 с.
37. Матвейчук В. К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства. // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1992. – С. 62–63.
38. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М. : Госюриздат, 1960. – 229 с.
39. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.
40. Жевлаков Э. Н. Понятие экологических преступлений. Объект и системы // Проблемы борьбы с экологическими правонарушениями в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : ВЮЗИ, 1990. – С. 5–24.
41. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину у кримінальному праві України: Навчальний посібник. – Харків: Українська юридична академія, 1994. – 80 с.
42. Коржанский Н. И. Предмет преступления (понятие, виды и значение для квалификации): Учебное пособие. – Волгоград: НИИ и РИО Волгоградской следственной школы МВД СССР, 1976. – 56 с.
43. Кравцов С. Ф. Предмет преступления: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Ленинград, 1976. – 28 с.
44. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности. – М. : Наука, 1966. – 252 с.
45. Гришаев П. И. Объективная сторона состава преступления: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1961. – 48 с.
46. Панько М. М. Преступления против окружающей среды // Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. – Харьков : Одиссей, 2001. – С. 496–541.
47. Дудоров О. О. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 січня 2001 р. / За ред. Мельника М. І., Хавронюка М. І. – К. : Каннон, 2001. – С. 644–648.
48. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность: Учебное пособие. – М.: Белые альвы, 1996. – 96 с.

49. Гавриш С. Б., Корчева З. В. Злочини проти довкілля // Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – 496 с.

50. Экологический энциклопедический словарь. – М. : Ноосфера, 1999. – 930 с.

51. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М. : Рус. язык, 1987. – 750 с.

52. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.]. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1972. – Т. 9. – 623 с.

53. Навроцький В. О. Предмет злочинного забруднення водою (ст. 228 КК УРСР) // Радянське право. – 1982. – № 3. – С. 64–67.

54. Украинская Советская энциклопедия. – К. : Главная редакция УСЭ, 1979. – Т. 4. – 560 с.

55. Советский энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энциклопедия, 1984. – 1600 с.

56. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие. – К. : НИИ РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 80 с.

57. Грабовская Н. П. Преступления против здоровья населения // Курс советского уголовного права. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – Т. 5. – С. 3–219.

58. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР. – М. : Юрид. лит., 1984. – 384 с.

59. Бажанов М. И. Объективная сторона преступления // Уголовное право УССР: Часть общая. – К.: Вища школа, 1984. – С. 81–97.

60. Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. Ф. Объективная сторона состава преступления // Уголовное право УССР на современном этапе: Часть общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 106–141.

61. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.

62. Пионтковский А. А. Объективная сторона состава преступления // Курс советского уголовного права: в 6 т. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – С. 131–138.

63. Комиссаров А. М. Преступления, посягающие на рациональное использование и охрану воды и воздуха // Советское уголовное право: Особенная часть. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 328–333.

64. Матышевский П. С. Должностные преступления // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий. – К.: Фита, 1995. – С. 528–548.

65. Пакутин В. Д. Уголовно-правовая охрана вод и воздуха от загрязнений // Соц. законность. – 1977. – № 6. – С. 40–42.

66. Якубович М. И. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения // Советское уголовное право. Часть Особенная. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 463–523.
67. Куринов Б. А. Комментарий к ст. 223 УК РСФСР // Комментарий к уголовному кодексу РСФСР. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 423–424.
68. Игнатов А. Н. Преступления против здоровья населения // Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1971. – Т. VI. – С. 428–446.
69. Кузнецова Н. Ф., Кригер Г. А. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения // Советское уголовное право. Особенная часть. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 363–405.
70. Ваулина Т. И. Нарушение правил охраны неживой природы // Уголовное право. Особенная часть. Учебник для вузов / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова, Г. Н. Новоселов. – М. : Норма-Инфра-М, 1997. – С. 502–504.
71. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії застосування і розвитку кримінального законодавства. – К. : Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. – 636 с.
72. Грабовская Н. П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и народного здоровья // Советское уголовное право. Часть особенная. – К. : РИО МВД СССР. – 1986. – С. 527–582.
73. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного суду України від 10.12.2004 р. № 17 // Вісник Верховного суду України. – 2005. – № 1 (53). – С. 9–12.
74. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. – Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.
75. Ковалев М. И. Объективная сторона преступления // Советское уголовное право: Часть общая. М. : Юрид. лит., 1977. – С. 144–167.
76. Зуйков Г. Г. К вопросу об уголовно-правовом понятии и значении способа совершения преступления // Труды ВШ МВД СССР. – М., 1969. – Вып. 24. – С. 24–45.
77. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовной ответственности. – Харьков : Вища школа, 1982. – 161 с.
78. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956. – Т. IV. – 683 с.
79. Бушуев Г. В. Способ совершения преступления и его влияние на общественную опасность содеянного: Лекция. – Омск : Высшая школа милиции ВМД СССР, 1988. – 24 с.

80. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М. : Юрид. лит., 1963. – С. 75.

81. Заброта К. До чого призводить бездіяльність // Сільські вісті. – 2001. – 11 жовтня.

82. Митрошкин К. П., Берлянд М. Є., Беличенко Ю. П. и др. Водные ресурсы // Охрана природы: Справочник. – М. : Агропромиздат, 1987. – С. 54–123.

83. Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 1999 р. № 465 // Офіційний вісник України. – № 13. – Ст. 518.

84. Про внесення змін до Закону України «Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 18 листопада 2004 р. № 2196-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3259.

85. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів питного водопостачання: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1107 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 34. – Ст. 2272.

86. Державні санітарні правила і норми «Вода питна». Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання»: Наказ МОЗ від 23 грудня 1996 р. № 383 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 16. – С. 131.

87. Державні санітарні правила і норми скидання з суден стічних, нафтоутримуючих, баластних вод і сміття у водоймища від 9 липня 1997 року (ДСанПІН 199-97) // ЗП України. – 1997. – № 10. – Ст. 292.

88. Державні санітарні правила і норми скидання з суден стічних, нафтоутримуючих, баластних вод і сміття у водоймища від 9 липня 1997 року (ДСанПІН 199-97) // ЗП України. – 1997. – № 10. – Ст. 292.

89. Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1996 р. № 413 // ЗП України. – 1996. – № 10. – Ст. 292.

90. Навроцький В. О. Предмет злочинного забруднення водойм (ст. 228 КК УРСР) // Радянське право. – 1982. – № 3. – С. 64–67.

91. Петин В. А. Классификация методов очистки производственных сточных вод. Механическая и химическая очистка стоков // Охрана окружающей среды. – К. : Вища школа, 1988. – С. 140–147, 418.

92. Ситник К. М., Брайон А. В., Гордецкий А. В. Биосфера. Экология. Охрана природы. – К. : Наукова думка, 1987. – 534 с.

93. Юшманов О. Л., Шабанов В. В., Галямина И. Г. и др. Комплексное использование и охрана водных ресурсов. – М.: Агропромиздат, 1985. – 303 с.

94. Пакутин В. Д. Ответственность за незаконную порубку леса // Соц. законность. – 1978. – № 1. – С. 42–44.

95. Інструкція про порядок видачі дозволів на видобування підземних вод: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України № 79 від 28 липня 1994 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 3. – Чернівці : Зелена Буковина, 1996. – С. 75–78.

96. Петров В. В. Правовая охрана вод // Правовая охрана природы в СССР. – М. : Юрид. лит., 1976. – С 155–173.

97. Кондратюк Е. М., Хорхота Г. І. Словник – довідник з екології. – К.: Урожай, 1987. – 160 с.

98. Колбасов О. С. Правовой режим использования и охраны вод. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 240–267.

99. Колотинская Е.М. Правовая охрана вод в СССР / Правовая охрана природы. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 141–158.

100. Миронов Г. В. Правовой режим вод и земли государственного водного фонда и их правовая охрана // Сельскохозяйственное природо-ресурсовое законодательство и правовая охрана природы. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 125-135.

101. Повелицина П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

102. Матвейчук В. К. Нарушение уголовного законодательства о рациональном использовании и охране земли // Депонирована в ИНИОН АН СССР, 1982. – № 37842. – 43 с.

103. Заброта К. До чого призводить бездіяльність // Сільські вісті. – 2001. – 11 жовтня.

104. Справочник по охране водных ресурсов / В. А. Львов, В. Н. Ладыженский, Н. К. Кузин и др. – К.: Урожай, 1989. – 176 с.

3.13. Гармонізація законодавства України із законодавством Європейського Союзу у контексті угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом

З перших кроків своєї незалежності Україна визначила для себе активний європейський напрям зовнішньої політики. У розділі X Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., яка визначалась як основа для нової Конституції країни, було закріплено, що Українська РСР (як суб'єкт міжнародного права) безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. При цьому вона визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права [1].

В «Основних напрямках зовнішньої політики України», схвалених постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993р., визначалося, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. Було підкреслено, що з метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства в Європейському Союзі (надалі – ЄС) [2].

Статтею 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010р. до основних засад зовнішньої політики віднесено, зокрема, забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі [3].

Умовою отримання повного членства в ЄС є не тільки бажання країни-кандидата, але й відповідність її так званім «копенгагенським критеріям», визначеним на саміті Європейської Ради у м. Копенгагені 21–22 червня 1993 р.: 1) стабільність демократичних інституцій, верховенство права, прав людини, повага та захист меншин; 2) існування ефективної ринкової економіки та спроможність витримати тиск конкуренції та ринкових сил у межах ЄС; 3) спроможність країни взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, зокрема, визнання цілей політичного, економічного та валютного союзу.

Механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському критерію набуття членства в ЄС включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування [4, с. 289].

Створення правових засад гармонізації українського законодавства з правом ЄС розпочалося з прийняття Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. (надалі – УПС)¹ [5]. У зв'язку з тим, що УПС повинні були ратифікувати усі 15 країн-членів Європейських Співтовариств, у тому числі Австрія, Фінляндія та Швеція, що приєдналися до них 1995 р., угода набрала чинності тільки 1 березня 1998р. Проте торговельні положення УПС почали діяти вже з 1 червня 1995р. на основі відповідної Тимчасової угоди.

Відповідно до ст. 101 УПС укладалася на початковий період тривалістю десять років і могла автоматично подовжуватися на один рік, якщо одна із сторін за шість місяців до закінчення строку дії Угоди не сповістить іншу Сторону у письмовій формі про свій намір денонсувати Угоду.

Статтею 51 УПС важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між Україною та ЄС було визнано зближення існуючого і майбутнього законодавства України з законодавством ЄС. Україна зобов'язувалася вжити заходів для забезпечення того, щоб її законодавство поступово було приведене у відповідність до законодавства ЄС². При цьому ЄС надавав Україні належну технічну допомогу з метою здійснення цих заходів, яка могла включати зокрема: обмін експертами; завчасне надання інформації, особливо стосовно відповідного законодавства; організацію семінарів; професійна підготовка; допомогу у здійсненні перекладу законодавства Співтовариства у відповідних секторах.

Указом Президента України від 11 червня 1998р. була затверджена «Стратегія інтеграції України до ЄС» [6], якою були визначені основні напрями інтеграційного процесу на період до 2007р., у тому числі адаптація законодавства України до законодавства ЄС.

¹ Першим документом, який закріпив правові засади гармонізації українського законодавства з правом ЄС стала Тимчасова угода між Україною та ЄС про торгівлю та торговельне співробітництво, підписана 1 червня 1995 року у Брюсселі [13]. Вона набула чинності 1 лютого 1996 року і лише в травні 1998-го була замінена УПС.

² Передбачалось, зокрема, що приблизна адекватність законів матиме місце в таких галузях: закон про митницю, закон про компанії, закон про банківську справу, бухгалтерський облік компаній і податки, інтелектуальна власність, охорона праці, фінансові послуги, правила конкуренції, державні закупки, охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин, навколишнє середовище, захист прав споживачів, непряме оподаткування, технічні правила і стандарти, закони та інструкції стосовно ядерної енергії, транспорт.

З метою доповнення і конкретизації Стратегії інтеграції України до ЄС у вересні 2000р. Указом Президента України була затверджена Програма інтеграції України до Європейського Союзу [7]. Структура Програми була побудована з урахуванням досвіду країн – кандидатів на вступ до ЄС. У 140 розділах Програми було охоплено практично всі сфери суспільного життя держави з метою досягнення копенгагенських критеріїв, що випливають з цілей валютного, економічного та політичного союзу держав – членів ЄС [8, с. 336–337].

Широкі можливості для інтеграції відкривала Спільна стратегія ЄС щодо України від 11 грудня 1999 р. (надалі – ССУ) [9]. З поміж багатьох напрямків співпраці в рамках виконання УПС в ССУ було передбачено вивчення можливостей надання технічної підтримки для проведення реформ у системі соціального забезпечення, сприяння у досягненні вимог СОТ, започаткування діалогу з цивільних та кримінальних питань, технічну модернізацію кордонів України, обмін інформацією та досвідом з метою перегляду проектів Цивільного та Цивільного процесуального кодексів, підтримку через проєкт ТАСІС «Українського центру з підготовки суддів», направлення місії експертів для аналізу механізмів боротьби з нелегальною міграцією, започаткування техніко-економічного дослідження для підготовки проєкту у сфері боротьби з «відмиванням» грошей тощо.

ЄС взяв на себе зобов'язання з підтримки всезростаючого наближення українського законодавства до законодавства ЄС та його застосування, зокрема в таких сферах, як конкурентна політика, фінансові послуги, стандартизація та сертифікація, фіскальна політика, а також зайнятість і права інтелектуальної власності (п. 52).

Законом України від 9 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України» серед пріоритетів національних інтересів було закріплено інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір. Україна (ст. 6), а серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки – набуття членства у Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу, адаптацію законодавства України до законодавства ЄС (ст. 8) [10].

Законом України від 21 листопада 2002 р. була схвалена Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [11], а Законом України від 18 березня 2004 р. – Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [12].

У розділі I Загальнодержавної програми зазначалось, що метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до ЄС, що в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики.

Невід'ємною частиною цієї Програми є Перелік актів законодавства України та *acquis* ЄС в пріоритетних сферах адаптації.

Державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроєктування, обов'язкового врахування вимог законодавства ЄС під час нормопроєктування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроєктного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України (розділ III).

На *першому етапі* виконання Програми, розрахованому на період до завершення дії УПС, пріоритетними сферами, в яких здійснюється адаптація законодавства України, є сфери, визначені статтею 51 УПС. При цьому необхідно:

- забезпечити розробку глосарію термінів *acquis communautaire* для адекватності їхнього розуміння та уніфікованого застосування у процесі адаптації, а також розробити і запровадити єдині вимоги до перекладів актів *acquis communautaire* на українську мову, створити централізовану систему перекладів;

- провести порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України *acquis* ЄС у пріоритетних сферах;

- здійснити переклад на українську мову актів *acquis communautaire* у цих сферах;

- на підставі вивчення та узагальнення відповідного досвіду держав Центральної та Східної Європи створити ефективний загальнодержавний механізм адаптації законодавства, в тому числі щодо перевірки проєктів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis* ЄС;

- створити загальнодержавну інформаційну мережу з питань європейського права, забезпечити вільний доступ до неї учасників адаптації законодавства;

- створити систему навчання та підвищення кваліфікації державних службовців з питань європейського права, включаючи розроблення та затвердження відповідних навчальних програм;

– вжити заходів щодо опрацювання та затвердження спільного з ЄС механізму підготовки планів-графіків адаптації та моніторингу їх виконання.

Програма також визначила інституціональний механізм забезпечення адаптації, до якого входить уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу – Координаційна рада (розділ VIII).

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» було створено Координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС, яку очолює Прем'єр-міністр України [13].

21 лютого 2005 р. було схвалено План дій «Україна – Європейський Союз» [14]. Серед головних завдань Плану дій є «ступове наближення законодавства, норм та стандартів України до законодавства, норм та стандартів ЄС; подальше посилення дієздатності адміністративних та судових органів України». Передбачено забезпечити проведення будь-яких подальших законодавчих реформ відповідно до міжнародних стандартів, покращення та посилення законодавчих та адміністративних умов для свободи ЗМІ, продовження діяльності, спрямованої на створення відповідної законодавчої бази і дієвого захисту прав осіб, що належать до національних меншин на основі європейських стандартів, подальше удосконалення законодавчої бази та практики у сфері утримання під вартою, зокрема, досудового утримання під вартою, з метою ефективного вирішення проблеми незаконного утримання під вартою, умов перебування під вартою та неналежного поводження з затриманими з боку правоохоронців, у тому числі шляхом забезпечення навчання, виконання рекомендацій Європейського комітету щодо запобігання тортурам (СРТ), подальший прогрес у поступовому наближенні законодавства до існуючого в ЄС, забезпечення його ефективної імплементації, можливість наближення законодавства в економічній сфері, відкриття економік одна одній та подальше зменшення кількості торговельних бар'єрів, що стимулюватиме інвестиції та зростання, усунення протиріччя між чинними Господарським і Цивільним кодексами України.

Багато з аспектів Плану дій «Україна – ЄС» було імплементовано. Зокрема, у грудні 2005р. ЄС надав Україні статус країни з ринковою економікою для антидемпінгових процесів, поглиблено співпрацю у секторі енергетики та транспорту, підписано та ратифіковано двосторонню угоду про полегшення візового режиму тощо. У травні 2008 р. Україна приєдналася до СОТ [4, с. 291–292, 295].

18 червня 2007 р. був погоджений План дій «Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки», яким, зокрема, була передбачена подальша імплементація Україною відповідного законодавства згідно з міжнародними стандартами (наприклад, стандартами ФАТФ), європейськими і стандартами ЄС щодо відмивання грошей, включаючи протидію фінансуванню тероризму, у тому числі – Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму і Конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму; торгівлі людьми, дітьми; імплементація Конвенції ООН про права дитини та інших відповідних міжнародних інструментів; ратифікація і імплементація Кримінальної конвенції проти корупції і податкового протоколу до неї та Конвенції ООН проти корупції; імплементація стратегії правової реформи під назвою «Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів»; підтримка запровадження системи адміністративних судів, поліпшення доступу до правосуддя і запровадження належної системи правової допомоги; співробітництво у кримінальних справах, прийняття оновленого Кримінально-процесуального кодексу та інших нормативно-правових актів; ратифікація і повне виконання міжнародних інструментів, які мають особливе значення для посилення правового співробітництва, зокрема Другого протоколу до Конвенції Ради Європи про взаємну допомогу у кримінальних справах у сфері захисту прав дітей; врегулювання прав усіх затриманих осіб, умов їх утримання та поводження з ними в одному законодавчому акті, щодо запобігання тортурам (СРТ); продовження співпраці щодо розроблення відповідних проектів законів, необхідних для ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду; підписання і ратифікація Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду тощо [15].

Важливим для подальшої європейської інтеграції України є План дій з лібералізації візового режиму, схвалений 22 листопада 2010 р. [16]. Відповідно до цього Плану дій передбачено прийняття Україною низки законодавчих актів з *чотирьох блоків*.

Блок 1: Безпека документів, включаючи біометрику.

Блок 2: Нелегальна імміграція, у тому числі, реадмісія.

Зокрема, передбачено імплементацію Угоди між Україною та ЄС про реадмісію осіб та схвалення законодавства у сфері притулку у відповідності з міжнародними стандартами (Женевської конвенції 1951 року, Нью-Йоркського протоколу) та стандартами ЄС;

Блок 3: Громадський порядок та безпека.

Цим блоком передбачено:

– поетапне схвалення та імплементація: всеохоплюючої стратегії боротьби з організованою злочинністю разом з Планом дій; Закону «Про

протидію торгівлі людьми»; законодавства про запобігання і боротьбу з корупцією; національної стратегії протидії та боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, у тому числі, прийняття закону про запобігання фінансуванню тероризму; нової Національної стратегічної програми щодо боротьби з наркотиками та відповідного Плану дій, у тому числі, ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння з EMCDDA; відповідних Конвенцій ООН та Ради Європи у сферах, зазначених вище, а також про боротьбу з тероризмом;

– судове співробітництво у кримінальних справах (ухвалення законодавчої бази щодо взаємної правової допомоги, ратифікація Другого протоколу до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу; укладення Угоди з Євроюстом, імплементація міжнародних конвенцій про судове співробітництво у кримінальних справах (зокрема, Конвенції Ради Європи);

– правоохоронне співробітництво;

– захист даних (ратифікація відповідних міжнародних конвенцій, таких як Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до неї 2001 року, імплементація Закону «Про захист персональних даних» тощо).

Блок 4: Зовнішні зносини та фундаментальні права.

У цьому блоці передбачено розробку й імплементацію законодавства стосовно забезпечення свободи пересування в межах України; дотримання прав громадян, включаючи захист меншин; створення відповідних умов та процедури видачі ідентифікаційних документів.

З посеред прийнятих у зв'язку з виконанням Плану дій законів варто згадати про Закони України:

1) від 18 квітня 2013р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [17], відповідно до якого Кримінальний кодекс України було доповнено статтями «96-1. Спеціальна конфіскація» та «96-2. Випадки застосування спеціальної конфіскації», а також внесено зміни до статей 364, 366, 368, 368-2, 369, 369-2;

2) від 13 травня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [18]¹, яким змінено редакцію статей Кримінального кодексу України «96-1. Спеціальна конфіскація», «96-7. Штраф»,

¹ Див.: Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. [19].

«354. Підкуп працівника підприємства, установи чи організації», «368. Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою», «368-3. Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», «368-4. Підкуп особи, яка надає публічні послуги», «369. Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, а також редакції окремих частин та положень низки інших статей»;

3) від 13 травня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації» [20], в якому закріплено визначення таких понять як «дискримінація», «пряма дискримінація», «непряма дискримінація», «підбурювання до дискримінації», «пособництво у дискримінації», «утиск» та ін. (ст. 1), що має вирішальне значення для кваліфікації предмету злочинних посягань у цій сфері.

Відповідно до ст. 5 цього закону формами дискримінації є: пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації.

За ст. 16 особи, винні в порушенні вимог законодавства про запобігання та протидію дискримінації, несуть цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Законом також встановлено суб'єкти, наділені повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, у тому числі, громадські організації (ст. 9), й проведення антидискримінаційної експертизи у процесі нормотворення (ст. 8).

У літературі зазначається, що Україна залишається лідером серед країн, охоплених Європейською політикою сусідства, в адаптації свого законодавства до законодавства ЄС. Саме в Україні Європейський Союз започаткував спеціальний проект (уперше в країні) Європейської політики сусідства (ЄПС), пов'язаний виключно зі сприянням процесу адаптації національного законодавства та його відстеженням. У липні 2006 р. був створений Українсько-Європейський дорадчий центр з питань законодавства (UEPLAC) [8, с. 350].

Другий етап інтеграції й гармонізації законодавства України до законодавства ЄС відкривається у зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони (надалі – Угода про асоціацію)¹, яка замінить УПС [22].

¹ Переговори щодо цієї угоди розпочалися у березні 2007р. У лютому 2008 р. ЄС і Україна розпочали переговори про глибокю і всеохоплюючу зону вільної торгівлі (надалі – ГВЗВТ) як ключовий елемент Угоди про асоціацію. 30 березня 2012 р. глави делегацій ЄС та України у Брюсселі парафували текст Угоди про асоціацію, у тому числі й положення про створення ГВЗВТ.

Згідно зі ст. 481 Угоди про асоціацію ця Угода укладається на необмежений строк. Сторони забезпечують всебічний перегляд досягнення цілей цієї Угоди протягом п'яти років з дати набрання нею чинності, а також у будь-який інший час за взаємною згодою Сторін.

Будь-яка із Сторін може денонсувати цю Угоду, повідомивши про це іншу Сторону. Дія цієї Угоди припиняється через шість місяців з дати отримання такого повідомлення.

Територіальне застосування Угоди визначається у ст. 483. Угода про асоціацію застосовується, з одного боку, до території України, і, з іншого боку, до територій, де діють Договір про Європейський Союз (ТЕУ), Договір про функціонування Європейського Союзу (ТФЕУ) і Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії, і відповідно до умов, викладених в цих Договорах.

Набрання чинності та тимчасове застосування Угоди визначається статтею 486. Угода набирає чинності після закінчення її ратифікації усіма сторонами – в перший день другого місяця, що настає після дати здачі на зберігання останнього документа про ратифікацію або схвалення.

Разом з тим, незалежно від цього в Угоді передбачено тимчасове застосовувати Угоди в частині, яка визначатиметься ЄС, як це передбачено пунктом 4 цієї статті, та у відповідності до своїх внутрішніх процедур і діючого законодавства¹.

Угода про асоціацію складається з семи розділів («Загальні принципи», «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики», «Юстиція, свобода та безпека», «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», «Економічне та галузеве співробітництво», «Фінансове

19 липня 2012 р. з обох сторін була парафрована частина Угоди стосовно створення ГВЗВТ.

Підписання Угоди про асоціацію планувалося на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі 29 листопада 2013 р. Проте за тиждень до підписання Кабінет Міністрів України призупинив процес євроінтеграції, що спричинило масові акції протесту на Майдані в Києві й усій Україні, які завершилися усуненням від влади уряду і Президента України В. Януковича.

21 березня 2014 р. у Брюсселі Прем'єр-міністр України А. Яценюк, ЄС та 28 лідерів країн ЄС підписали політичну частину Угоди про асоціацію. Економічна частина Угоди була підписана Президентом України П. Порошенко 27 червня 2014 р.

¹ Рада Європейського Союзу з питань закордонних справ 14 квітня 2014 р., схвалила одностороннє скасування митних зборів на експорт українських товарів до країн ЄС строком до 1 листопада 2014р. З 1 травня 2014р. передбачено скасування 98% імпорتنих мит на українські товари, що дасть можливість українським виробникам заощадити до 487 млн. євро в рік [21].

співробітництво та положення щодо боротьби з шахрайством», «Інституційні, загальні та прикінцеві положення»), 43 додатків, у яких визначаються нормативні акти ЄС, що мають бути прийняті до визначеної дати, трьох протоколів.

Ціннісна суть Угоди про асоціацію полягає у двох нових для відносин між Україною та ЄС факторах:

1) політична асоціація, основні положення якої сформульовані у розділі II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» (статті 4–13);

2) поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ).

Основні положення щодо ПВЗВТ закріплені у розділі IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» (статті 25–336), що складається із 15 глав, 25 додатків та 2 протоколів.

Згідно зі ст. 25 Угоди про асоціацію сторони поступово будуть створювати зону вільної торгівлі протягом перехідного періоду у максимум 10 років, починаючи з дати набрання чинності цією Угодою 1, відповідно до положень цієї Угоди та відповідно до статті XXIV Генеральної угоди про тарифи та торгівлю 1994 року (далі – ГАТТ-1994).

ПВЗВТ є однією з найамбітніших двосторонніх угод, які укладав будь-коли ЄС. Вона має надати Україні можливості для модернізації її торговельних відносин та економічного розвитку шляхом поступового скасування митних тарифів, надання безмитного доступу в рамках квот, а також масштабна гармонізація українських законів, норм та стандартів з тими, що діють у ЄС у різних прямо або опосередковано пов'язаних із торгівлею секторах. Це створить умови для гармонізації стандартів України та ЄС у ключових галузях.

У цілому Угода про асоціацію створює нові, більш сприятливі можливості для гармонізації законодавства України з правом ЄС. Гармонізація охоплює практично всі сфери співпраці України з ЄС, має ширшу мету, ніж здійснення економічної інтеграції, оскільки передбачає реформування економіки та правової системи нашої держави [23].

Незважаючи на велике значення, яке приділяється гармонізації законодавства в Угоді про асоціацію, сама Угода не містить визначення цього терміну. Натомість, Угода оперує лише такими традиційними для права ЄС термінами, як «зближення», «законодавче зближення», «зближення технічного регулювання, стандартів та оцінки відповідності», «регуля-торне зближення», «наближення законодавства, «нормативно-правове наближення», «гармонізація», «адаптація законодавства», «горизонтальна адаптація», «визнання міжнародних принципів і стандартів», «взаємне визнання правил», «приведення законодавства у відповідність до *acquis* ЄС», «досягнення сумісності з *acquis* ЄС», транспозиція»,

«транспонування законодавчого акта ЄС до національного законодавства», «поступове досягнення відповідності з технічними регламентами ЄС» тощо.

Таке розмаїття термінів, що використовуються у зв'язку з одним і тим же предметом (процесом), викликає обґрунтовані питання щодо їх поняття, співвідношення і доцільності такого використання. Кожне із зазначених вище понять, як правильно зазначається у літературі, має різне смислове навантаження, позначає той чи інший спосіб пристосування національної правової системи до правопорядків ЄС та Ради Європи і застосовується на різних стадіях правової інтеграції [24, с. 78]. Необхідно погодитись з думкою про те, що вихідним пунктом гармонізації законодавства України з європейським правом є уніфікація термінології, яка використовується в цих двох правових системах. Без цього важко досягти взаєморозуміння в правовій сфері [25, с. 108–109]. Тому перед українською юридичною наукою постає завдання забезпечити методологічні засади цього процесу, вивчити доктринальні підходи до адаптації, транспозиції, зближення та гармонізації національного законодавства з правом ЄС [26, с. 70].

Переважна більшість українських науковців застосовує термін «гармонізація» як узагальнюючий. З іншого боку, План дій Україна – ЄС прямо говорив про гармонізацію законодавства [27, с. 35–36]. Про гармонізацію, як конкретний спосіб, йдеться і в Угоді про асоціацію.

У законодавчих актах України більш вживаним є термін «адаптація». При цьому її визначення даються різні.

Так, у Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу від 11 червня 1998 р. визначено, що адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає у зближенні із сучасною європейською системою права й передбачає реформування її правової системи та поступове приведення у відповідність із європейськими стандартами (п.п. 1, 3).

У Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 21 листопада 2002 р. адаптація розуміється як «поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу».

Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 18 березня 2004 р. «адаптація законодавства – процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*». Метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього.

Недолік цих визначень полягає, по-перше, у тому, що законодавець не визначився з тим, що має адаптуватись – *законодавство, нормативно-правові акти чи закони України та інші нормативно-правові акти*.

По-друге, не визначено чітко, яке законодавство має адаптуватись – *чинне (діюче) чи майбутнє*. Якщо у першому й третьому визначеннях мається на увазі *діюче* законодавство, то у другому випадку – про те, що *буде прийматись у майбутньому*. Угода про асоціацію передбачає адаптацію як чинного, так і майбутнього законодавства (наприклад, статті 114, 153 та ін.).

По-третє, з точки зору праворозуміння, не зовсім вдалими видається поєднання адаптації законодавства України до законодавства ЄС зі зближенням із сучасною європейською системою права. Система права й законодавство – це різнохарактерні поняття. До системи права, наряду з законодавством, можуть входити й інші джерела права, що мають інші витоки, ніж законодавство, – договір, звичай, судовий прецедент [28].

Право і закон не завжди збігаються. Закон може повністю, частково або взагалі не відображати суті права, що дозволяє розрізняти два види законів: правовий і неправовий. Питання про співвідношення права і закону отримує своє відображення у двох протилежних типах праворозуміння, які називають відповідно юридичним і легістським. Юридичне праворозуміння будується на праві і розрізненні права і закону (від лат. *jus* – право). Легістське праворозуміння засноване на законі і на отождненні права і закону (від лат. *lex* – закон) [29, с. 39–40].

На відміну від *легістського* або *позитивістського* розуміння права юридичне або природне праворозуміння спирається на домінуючу роль соціально-правового регулювання, що проявляється через мораль, звичаї, інші регулятори, як безпосередньо, так і в самій тканині соціального життя [30, с. 117–126].

Тому говорячи про гармонізацію чи адаптацію законодавства необхідно чітко визнавати, що такий *процес є зближенням не стільки з правовою системою, скільки із законодавством ЄС*.

По-четверте, незрозумілий зміст адаптації. Якщо у першому визначенні адаптація законодавства передбачає *зближення, реформування та приведення у відповідність* із європейськими стандартами, то у другому – *тільки поетапне прийняття та впровадження* нормативно-правових актів України, а у третьому – виключно *процес приведення у відповідність з *acquis communautaire**.

З одного боку, постає питання, чому «*приведення у відповідність із європейськими стандартами*»? Коли йдеться про стандарти ЄС, то маються на увазі, як правило, стандарти у технічній сфері (наприклад, ті, що ухвалюються Європейським комітетом стандартизації) і є

невід'ємною частиною *acquis* [24, с. 81]. Тобто, мова повинна вестись про адаптацію до *acquis* ЄС у цілому, а не до стандартів.

З другого боку, чому в одному випадку адаптація розглядається як «зближення», «реформування» та «приведення у відповідність», у другому – тільки як *поетапне прийняття та впровадження* нормативно-правових актів України, а у третьому – виключно як *процес приведення у відповідність?*

Потрібно зазначити, що в Угоді про асоціацію адаптація законодавства також розкривається через різні терміни. Так, у ст. 114 закріплено, що сторони визнають важливість адаптації чинного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Україна забезпечує, щоб існуючі закони та майбутнє законодавство поступово досягли *сумісності* з *acquis* ЄС. Відповідно до ст. 153 Україна забезпечить поступове приведення існуючого та майбутнього законодавства у сфері державних закупівель у *відповідність* до *acquis* ЄС у сфері державних закупівель.

Адаптація, таким чином, в одному випадку розуміється як *сумісність*, а в другому – як *відповідність*.

В інших статтях цієї Угоди сторони чомусь відмовляються від терміну «адаптація законодавства» й заміняють його терміном «наближення законодавства». Наприклад, згідно зі ст. 133 сторони усвідомлюють важливість *наближення* чинного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. При цьому таке «наближення» знову ж таки розуміється як «поступове приведення у *відповідність* своїх чинних законів та майбутнього законодавства до *acquis* ЄС».

Чому в одному випадку чинне й майбутнє законодавство України адаптується, а в другому – наближається до *acquis* ЄС. У чому різниця?

Розглянемо значення вказаних термінів, що надаються у словниках. В енциклопедії читаємо, що адаптація – (лат. *adapto* – пристосовую) – це пристосування тваринних і рослинних організмів до умов навколишнього середовища [31, с. 86]. Адаптація соціальна – процес взаємодії особистості чи соціальної групи із соціальним середовищем, що включає засвоєння (опанування) норм й цінностей в процесі соціалізації, а також зміну, перетворення (перебудову) середовища у відповідності з новими умовами і цілями діяльності [32, с. 21]. Адаптувати – пристосовувати до нових умов [33, с. 13].

Таким чином, стосовно законодавства термін «адаптація» доцільно застосовувати тоді, коли мова йде про *пристосування існуючого законодавства* до регулювання відносин між Україною і ЄС на нових засадах, що встановлені *acquis* ЄС. Майбутнє законодавство адаптувати (пристосовувати) не має потреби, оскільки воно може формуватися вже на цих нових засадах. Хоча, цей термін деякими авторами

розуміється ширше: «...адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу є послідовним процесом наближення її правової системи, включаючи законодавство, правотворчість, юридичну техніку, практику правозастосування до правової системи ЄС відповідно до критеріїв, що висувуються Європейським Союзом до держав, які мають намір до нього приєднатися» [34, с. 15].

Термін «наближення» може означати також і набуття схожості. У словнику читаємо: «наближатися... наблизитися: 1. переміститися на ближчу віддаль до кого-, чого-небудь... 2. ставати близьким у часі... 3. ставати подібним до кого-, -чого-небудь, набувати схожості з кимсь, чимсь...» [33, с. 254].

Законодавство України може ставати подібним, схожим на законодавство ЄС за зовнішньою формою, наприклад, за назвами нормативно-правових актів. Проте, в Угоді про асоціацію не йдеться про необхідність прийняття Україною нормативно-правових актів, подібних до актів ЄС, наприклад, директив. Законодавство ЄС включає в себе акти, аналогів яких в національних системах немає.

Термін «відповідність», крім іншого, може означати задовольняти що-небудь, бути придатним для чого-небудь [33, с. 47–48]. Цей термін, як видається, більш придатний для вираження вимоги про те, як українське законодавство у відповідних сферах асоціації має співвідноситись із законодавства ЄС. Однак, Угода про асоціацію не обмежується тільки вимогами до змін законодавства України з метою досягнення відповідності з *acquis* ЄС. Вона передбачає також: імплементацію, у тому числі положень самої Угоди (наприклад, статті 153, 156); «визнання міжнародних принципів і стандартів» (статті 291, 346, 378, 385); «взаємне визнання правил» (статті 70, 83, 106, 140).

Таке різноманіття термінів щодо одного і того ж процесу не має ніяких термінологічних і юридичних підстав і у значній мірі спотворює його суть. Тому постає питання про необхідність введення якогось універсального терміну, який би більш точно передавав суть процесу.

На думку деяких авторів, таким загальним терміном може бути термін «транспозиція», який використовується і в Угоді про асоціацію (статті 56, 65, 96).

Транспозиція походить від лат. «*transpositio*» (перенесення, перестановка, транспортування) і використовується в багатьох галузях знань. Наприклад, в музиці транспозиція – це перенесення музичного твору з однієї тональності в іншу тональність того ж нахилу без будь-якої зміни. Під транспозицією права пропонується розуміти перенесення *acquis* ЄС у правові системи третіх країн з метою досягнення адаптації, зближення, гармонізації, уніфікації національного права з *acquis* ЄС. На

думку британської дослідниці Х. Ксінтакі, згода третьої країни на транспозицію *acquis* ЄС має наслідком необхідність ефективного застосування усіх елементів *acquis* ЄС у національній правовій системі [26, с. 71].

За твердженням Р. А. Петрова, поняття «транспозиція» права співвідноситься з поняттями «адаптація», «зближення», «гармонізація», «уніфікація» як загальне і спеціальне. Тобто транспозиція права – це процес, який має на меті досягнення адаптації, зближення, гармонізації, уніфікації з правом ЄС чи іншої міжнародної організації, і передбачає застосування багатьох методів і способів задля досягнення мети переносу *acquis* ЄС у правові системи третіх країн [26, с. 72].

Проте, значення терміну «транспозиція» – перенесення – свідчить скоріш про те, що вона може бути все ж таки одним із спеціальних способів досягнення необхідного зближення і не може виконувати функцію узагальнюючого поняття.

Більш перспективним видається пропозиція таким узагальнюючим терміном сприймати термін «гармонізація». Як свідчить практика діяльності і європейських інтеграційних об'єднань, незважаючи на застосування різних термінів як у праві Євросоюзу, так і в угодах ЄС з третіми країнами, йдеться по суті про один і той самий процес приведення національного законодавства у відповідність до приписів права європейських інтеграційних організацій. Термін «гармонізація» найбільш адекватно характеризує мету цього процесу: узгодити національні норми таким чином, щоб в обох випадках вони створювали однакові правові умови для діяльності суб'єктів господарювання у межах внутрішнього ринку [27, с. 36].

У словнику термінів і понять з міжнародного та європейського права, виданому Інститутом законодавства Верховної Ради України, гармонізація законодавства визначається як приведення законодавства держав-членів та країн не членів у відповідність до вимог Європейського Союзу на підставі правових актів Євросоюзу. Гармонізація відбувається у різних формах (адаптація законодавства, імплементація, стандартизація та ін.) [35].

У літературі виділяються декілька способів гармонізації: 1) приєднання України до міжнародно-правових документів, які закріплюють міжнародні стандарти у певній галузі; 2) узгодження положень національних нормативно-правових актів з приписами постанов інститутів Євросоюзу, взаємне визнання національних стандартів Україною та ЄС; 3) прийняття національних правових актів, положення яких повинні відповідати нормам права ЄС. Правові засади для здійснення такої гармонізації визначені в Угоді про асоціацію (Преамбула, статті 1, 20, 56, 58, 59, 64, 67, 84, 114, 124, 133, 138, 140, 148, 149, 151, 152, 153,

256, 262, 264, 278, 337, 338, 342, 343, 353, 355, 358, 363, 368, 375, 379, 385, 394, 397, 405, 410, 417, 424, 428, 474 тощо), українському законодавстві; 4) «транспозиція» норм права ЄС у правопорядок України. Транспозиція застосовується, коли необхідно терміново прискорити процес гармонізації шляхом безпосереднього включення положень права Євросоюзу без внесення до них істотних змін, а також без проходження парламентських процедур у внутрішнє законодавство України і відміни існуючих нормативно-правових актів; 5) взаємне визнання сторонами правил іншої сторони. В Угоді про асоціацію таке визнання запроваджують статті 70, 106, 140 [27, с. 37–40].

Аналіз Угоди про асоціацію свідчить, що в цілому гармонізація законодавства охоплює практично усі сфери співпраці сторін і основна мета такої гармонізації полягає як у здійсненні економічної інтеграції, так і реформуванні національної економіки та правової системи України загалом [24, с. 82].

Нажаль, автори не пояснюють, чому саме термін «гармонізація» найбільш придатний до виконання всеохоплюючої функції. Термін «гармонізація» ж можна розуміти як приведення до відповідної гармонії. «Гармонія (грец. *harmot'a* – зв'язок, стрункість, відповідність), відповідність частин, злиття різних компонентів об'єкта в одне органічне ціле» [32, с. 277], «злагодженість, взаємна відповідність якостей предметів, явищ, частин цілого» [33, с. 56].

«Гармонізація законодавства – процес цілеспрямованого зближення та узгодження нормативно-правових приписів з метою досягнення несуперечливості законодавства, усунення юридичних колізій, дотримання міжнародних, європейських та національних прав, стандартів. У сучасних умовах політичної і економічної глобалізації є важливим способом правової інтеграції, одним з юридичних механізмів досягнення спільної мети різних міждержавних об'єднань та інтеграції світового співтовариства у цілому. Гармонізація законодавства сприяє досягненню взаємоузгодженості правових систем або їх структур, частин у межах певної спільноти і має подвійну мету: а) усунути правові перешкоди, що можуть виникати через відмінності національного права у зовнішніх правовідносинах відповідних суб'єктів; б) забезпечити створення у певних сферах (права людини, економіка, екологія тощо) єдиних принципів, правил, правових стандартів, які можуть становити основу єдиної політики відповідних країн у цих сферах» [36].

У зв'язку з цим постає питання, а що може забезпечити гармонію українського законодавства, сформованого шляхом застосування вказаних різнопланових способів його гармонізації? На наш погляд, таким системоутворюючим юридичним елементом гармонізації є «правовий режим». Задіяні в Угоді про асоціацію терміни – «зближення»,

«наближення», «відповідність» тощо – не мають юридичного значення. Для забезпечення ж політичної асоціації і ПВЗВТ з подальшим приєднанням України до ЄС важливо досягти *однакового правового регулювання* цих відносин, яке досягається встановленням *однакового правового режиму* як на внутрішньому ринку, так і в зовнішньоекономічних відносинах з ЄС і його країнами-членами.

Правове регулювання – це здійснюваний за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних розпоряджень та ін.) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб. Визначаючи правове регулювання через поняття правового впливу, потрібно враховувати, що останній – широке поняття, яке характеризує право у дії, всі напрямки і форми впливу права на суспільне життя, у тому числі і функціонування права як духовного чинника.

Правове регулювання має свій специфічний механізм правового регулювання (МПР), який може бути визначений як узятя в єдності система правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини.

Глибинні елементи МПР, особливо узяті в єдності дозволи і заборони, дають можливість побачити два основні типи регулювання – загальнодозвільний і заборонний. Вже давно в юридичній літературі, та і взагалі в юридичному ужитку поширено дві формули, що мають відношення до особливостей права: перша – дозволено все, крім забороненого; друга – заборонено все, крім дозволеного.

Поєднання типів правового регулювання створює відповідний правовий режим. Найзагальнішим чином він визначається як порядок регулювання, виражений в комплексі правових засобів, що характеризують особливе поєднання дозволів, що взаємодіють між собою, заборон, а також позитивних зобов'язань, що створюють особливу направленість регулювання. У рамках кожного правового режиму завжди беруть участь всі способи правового регулювання. Але в кожному режимі – і це багато в чому визначає його специфіку – один із способів, як правило, виступає як домінанта [30, с. 209, 215, 239, 243].

Гармонізація законодавства України з *acquis* ЄС якраз і має на меті встановлення таких правових режимів, які б найбільш оптимально забезпечували однакове правове регулювання відповідних відносин (правовий режим митних процедур, захисту інтелектуальної власності, боротьби з шахрайством тощо). У середині загального МПР можуть створюватись конкретні правові механізми досягнення необхідних результатів.

Для України процес гармонізації має переважно односторонній характер, оскільки при цьому не йдеться про взаємні кроки з обох сторін щодо узгодження своїх правових норм, а тільки про зміни в українському законодавстві з метою його гармонізації з нормами права ЄС.

Разом з тим, слід визнати, що дискусія стосовно інтеграційної термінології ще не завершена. Необхідні подальші наукові дослідження й впровадження у правову практику юридичної термінології, яка базувалась на єдиних принципах, поняттях і підходах.

У зв'язку з імплементацією європейських правових стандартів до законодавства з питань кримінального судочинства, а також у зв'язку з необхідністю врахування українським законодавцем прецедентної практики Європейського суду з прав людини ретельного дослідження потребують термінологічно-понятійні апарати Кримінального, Цивільного, Господарського кодексів України, а також Кодексу України про адміністративні правопорушення. Крім того, мають бути термінологічно вивірені відповідні процесуальні акти законодавства, проаналізовано практику їх правозастосування [37].

Європейський Союз (англ. *European Union*) – об'єднання країн Європи, які через створення спільного ринку, економічного та валютного союзу, а також шляхом реалізації спільної політики й діяльності мають на меті забезпечити безперервне економічне зростання, соціальний розвиток і згуртованість країн-учасниць¹.

¹ Європейський Союз (англ. *European Union*союз) – це союз держав-членів Європейських Співтовариств (ЄЕС, ЄСВС, Євратом), створений відповідно до Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. (Маастрихтський договір). ЄС був заснований на трьох структурних компонентах, які в науковій літературі, а іноді і в офіційних документах іменуються *опорами (стовпами)* (англ. *pillar*; франц. *pilier*).

«Опора 1». Європейські співтовариства: Європейське співтовариство вугілля і сталі (ЄСВС), створене за «Планом Шумана» відповідно до Паризького договору 1951 р. (припинило існування 24 липня 2002 р., оскільки його засновницький договір був укладений строком на 50 років і не подовжувався); Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) і Європейське Співтовариство з атомної енергії (Євратом), створення яких відбулось відповідно до Римських договорів 1957 р. Маастрихтським договором 1992 р. назва «Європейське Економічне Співтовариство» була змінена на назву «Європейське Співтовариство». Таким чином, ЄС як ціле нині має в якості частин дві інші організації, кожна з яких має власний засновницький договір (Договір про ЄЕС і Договір про Євратом 1957 р.).

«Опора 2». Спільна зовнішня політика та політика безпеки (СЗПБ), спадкоємця створеної 1970 р. Європейської політичної співпраці.

«Опора 3». Співробітництво у сферах юстиції та внутрішніх прав (ЮВС).

Право ЄС (англ. *European Union Law*; франц. *droit de l'Union européenne*) є унікальною правовою системою, що функціонує паралельно із законодавством держав-членів ЄС. Норми права ЄС мають пряму дію в межах правових систем його держав-членів і в багатьох сферах регулюють питання, врегульовані національним законодавством. Особливо це стосується економічної та соціальної політики. ЄС засновує новий правовий порядок в рамках міжнародного права з метою взаємного соціального та економічного зростання держав-членів. У контексті філософії права поділ на право ЄС та європейське право є доволі умовним та вторинним за своїм практичним змістом. Однак для дефініційної точності слід розуміти європейське право як європейський правовий простір, а право ЄС – як особливий правовий порядок.

Право ЄС поєднує риси національних правових систем держав – членів з рисами міжнародного права. Найбільший вплив на формування права ЄС, з-поміж національних систем, мають риси французького права (найперше – адміністративного права, значною мірою також судового права) і німецького права (цивільного, господарського та торгового). Право ЄС поєднує в собі культуру континентального права та загального права (*common law*). Домінують риси права континентального, водночас присутність рис *common law* виявляється в перейнятті англійських засад проведення судового процесу (*adversary system*), заслуховування іншої сторони (*audi alteram partem*), сприйняття способу ведення судового діалогу і надання переваги позасудовим способам розв'язання спорів [8, с. 26–27].

Взаємозв'язок права ЄС з національним правом країн-учасниць визначається основними принципами: принцип прямої дії правових норм ЄС на всій території держав-учасниць, принцип первинності права ЄС, а також принцип субсидіарності, який чітко розмежує компетенцію ЄС і компетенцію держав-учасниць [34, с. 7].

У праві Європейського Союзу розрізняють інституціональне та матеріальне (субстанціональне) право. В *інституціональному праві* йдеться головним чином про проблеми політичної, адміністративної та юридичної організації Європейського Співтовариства. Це, по-перше, норми щодо статусу, функцій та повноважень численних органів й інституцій ЄС. По-друге, інституціональне право включає норми щодо

Незважаючи на те що Союз розділений на три опори, він має єдині керівні органи (інститути), єдине громадянство і єдиний склад держав-членів. Кожна країна, що вступає до ЄС, автоматично стає членом Європейських спільнот.

З 2013 р. до ЄС входять 28 європейських держав з населенням понад 507 млн. людей. Загальний Валовий внутрішній продукт Європейського Союзу становить понад 17,5 трлн. \$. (1-ше місце у світі). В ЄС запроваджується єдина валюта – євро. Де-факто столицею Європейського Союзу є Брюссель.

джерел права в ієрархії юридичних актів у рамках ЄС, договорів та угод, регламентів, директив та рішень. Крім цього, сюди належать норми, що регулюють відносини і поєднання юридичного режиму ЄС із внутрішніми юридичними режимами країн – членів ЄС.

У деяких наукових працях інституційне право ЄС поділяється на конституційне та адміністративне. Останнє включає також процесуальні норми, пов'язані з оскарженням у Європейському Суді дій і рішень інститутів ЄС.

Матеріальне право включає норми, які регулюють поведінку і діяльність індивідів та соціумів у різних галузях права, що належать до сфери дії європейських договорів. Таким чином, йдеться про звід норм, що становить економічне право ЄС, мета якого – сформувати на всій території країн – членів ЄС єдиний внутрішній ринок з вільним рухом людей, товарів, послуг та капіталів. У цілому матеріальне європейське право встановлює:

- норми, що визначають режим економічних свобод, які діють стосовно різних учасників життя ЄС: конкретну організацію вільного руху фізичних осіб, майна; заборони дискримінації між країнами – членами ЄС; заборони дій, що суперечать принципам здорової конкуренції тощо;

- принципи і норми здійснення загальних економічних заходів і дій у країнах – членах ЄС.

- Поступово сформувалися спеціалізовані розділи європейського права: європейське торговельне, сімейне, соціальне, а також сільсько-господарське, банківське, транспортні право тощо [8, с. 32–33].

У літературі відмічається особливе місце у структурі міжнародного господарського права європейського господарського права (англ. *European Economic Law*). Європейське право, як явище, орієнтовано на економіку і виступає головним регулятором економічної інтеграції. Воно забезпечує перехід від міждержавного співробітництва до інтеграції економік окремих держав в єдиний ринок. У таких умовах господарське право не може функціонувати як чисто національне право. На практиці біля 80 процентів норм господарського права визначаються przepisami органів ЄС.

Виходячи з визначення загального європейського права господарське право ЄС розглядається як реальна, самостійна галузь права, що визначає створення і діяльність його економічних інститутів, закріплює принципи, цілі, задачі господарської діяльності (торгівлі, банківських операцій, інвестицій, створення й діяльності підприємств і т.п.) і має пріоритет перед національним правом [38].

У Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 18 березня 2004р. *acquis* ЄС визначається як правова система Європейського Союзу, яка включає

акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ (розділ II). Тому аналіз джерел ЄС не може обмежуватись суто нормативно-правовими актами, прийнятими його інституціями.

У літературі висловлено декілька точок зору щодо *класифікації джерел* права ЄС. Зокрема, виділяються *основні* та *допоміжні* джерела права ЄС. До *основних* відносяться міжнародні договори, укладені Європейськими співтовариствами з іншими суб'єктами міжнародного права, акти органів Європейського Союзу зобов'язального характеру, загальні принципи права – спільні для конституційного і кримінального права країн-учасниць ЄС. А *допоміжними* джерелами права ЄС виступають рішення Європейського Суду Правосуддя [34, с. 11; 39, с. 19].

У певній мірі така позиція відповідає Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 18 березня 2004 р., якою джерела *acquis communautaire* були поділені на *первинне* і *вторинне* законодавство. До *первинного* законодавства віднесено:

– Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства 1957 р. (з 1993 р. – Договір про заснування Європейського Співтовариства) [40];

– Договір про заснування Європейського Співтовариства з атомної енергії 1957 р. [41];

– Договір про Європейський Союз 1992 р. [42].

До цієї категорії джерел належать також договори, що змінюють і доповнюють перші три: Договір про злиття 1965 р. [43]; Амстердамський договір 1997 р. [44], Ніцький договір 2001р. [45]; Лісабонський Договір 2007 р. [46] й деякі пов'язані з ними акти, а також акти про приєднання до ЄС нових держав-членів.

Особливо важливе значення для розвитку ЄС і його правової системи має *Лісабонський Договір* (офіційна назва якого – *Договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договору про заснування Європейського Співтовариства* – англ. *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*), підписаний главами 27 держав-членів ЄС 13 грудня 2007 р. у м. Лісабон (Португалія). Договір набрав чинності з 1 грудня 2009 р. Неофіційно він відомий як «*Лісабонський Договір*» або як «*Договір про реформу Європейського Союзу*»¹.

¹ Проект Лісабонського Договору був розроблений після невдалих референдумів щодо ратифікації так званого *Конституційного Договору ЄС* (Договору про введення Конституції для Європи), підписаного 29 жовтня 2004 р.

Лісабонський Договір складається із преамбули, змін до Договору про ЄС (ст. 1), змін до Договору про Європейське Співтовариство (ст. 2); прикінцевих положень (ст.ст. 3–7), протоколів, декларацій держав-членів.

Основні нововведення, передбачені Лісабонським Договором:

– скасовано Європейське Співтовариство (Договір про заснування Європейського Співтовариства перейменовано в «Договір про діяльність Європейського Союзу»), і, таким чином, триопорну структуру ЄС (із збереженням Євратома);

– Європейському Союзу надано статус міжнародної організації та юридичної особи (без закріплення в тексті Лісабонського Договору ознак державності – прапора, гімну і девізу);

– встановлено більш чітке розмежування компетенції між ЄС і державами-членами за рахунок виділення «виключної компетенції» (правові акти, як правило, можуть видаватися тільки ЄС) і «сумісної компетенції» (правові акти можуть видаватися як ЄС, так і державами-членами, з переважаною юридичною силою актів Союзу). Разом відмовлено від перейменування актів вторинного законодавства в «закони» ЄС;

– уточнено умови вступу нових держав до ЄС, зокрема, вимогою до держави-кандидата на вступ до ЄС щодо підтримки нею спільних демократичних цінностей ЄС і відповідності критеріям членства, визначеним Європейською Радою, а також передбачено процедуру виходу будь-якої держави-члена з ЄС;

– посилено роль Європейського Парламенту та національних парламентів держав-членів;

– введено нові посади постійного Голови Європейської Ради (Президента), на цю посаду особа обиратиметься строком на 2,5 роки кваліфікованою більшістю членів Європейської Ради, а також Високого представника ЄС із загальної зовнішньої політики і політики безпеки¹;

Головами урядів держав-членів ЄС у м. Римі (Італія). Після набрання чинності він повинен був замінити всі існуючі установчі угоди ЄС та Хартію основних прав ЄС і замінити триопорну структуру ЄС на одноопорну. По суті ЄС мав перетворитися у державне утворення зі своєю конституцією. Проте внаслідок негативного ставлення до ратифікації Конституційного Договору ЄС, висловленого на референдумах у Франції (30 травня 2005 р.) і Нідерландах (2 червня 2005 р.), він не набрав чинності.

Введення в дію Лісабонського Договору стало можливим внаслідок компромісів з урядами Ірландії (було проведено два референдуми), Польщі й Чехії стосовно Хартії основних прав ЄС.

¹ Першим Президентом Європейської Ради було обрано колишнього прем'єр-міністра Бельгії Германа ван Ромпея, а першим Високим представником ЄС із загальної зовнішньої політики і політики безпеки – британського політика, баронеси Кетрін Ештон.

– вперше в історії ЄС передбачено встановлення «привілейованих відносин» з сусідніми державами»;

– зобов'язано ЄС приєднатися до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., внаслідок дії і бездіяльності органів ЄС можна буде оскаржувати у Європейському суді з прав людини у м. Страсбург так же, як оскаржуються акти національних органів європейських країн;

– істотно (на цілих 44 позиції) збільшено кількість сфер, де рішення ухвалюватимуться кваліфікованою більшістю, а не одностайно, що позбавляє держав-членів ЄС права вето у цих сферах;

– надано юридичної сили проголошеній 7 грудня 2000 р. Хартії основних прав ЄС;

– вперше закріплено спеціальний розділ під назвою «Положення про демократичні принципи»: рівність громадян Союзу, які користуються однаковою увагою зі сторони його інститутів, органів и установ (ст. 9), принципи безпосередньої і представницької демократії (ст. 10), право громадян Союзу й громадських об'єднань приймати участь в обговоренні нових заходів Союзу, підтримувати діалог з союзною владою (ст. 11), право громадян Союзу безпосередньо ініціювати прийняття нових правових актів на європейському рівні (право «громадянської ініціативи»);

– надано додаткові повноваження ЄС з регулювання проблем кліматичних змін і боротьби з глобальним потеплінням, до установчих договорів ЄС додано норми про солідарність з питань постачання електроенергії і змін у енергетичній політиці;

– створено Європейську прокуратуру;

– кількість депутатів Європейського Парламенту зменшено з 785 до 750, починаючи з 2009 р. (кількість депутатів визначається за коефіцієнтом від кількості населення країн-членів);

– Європейська група набула статусу офіційного органу ЄС, наділеного функцією координації економічних політик країн-членів зони євро;

– внесено уточнення щодо назв та структури судів ЄС, в Європейському Суді створено три додаткові посади генеральних адвокатів, з яких одну займає представник Польщі, що було зроблено на вимогу останньої.

Другим важливим установчим документом оновленого ЄС є Договір про функціонування Європейського Союзу (у редакції Лісабонського договору). Таке найменування отримав «Римський договір» 1957 р., який спочатку називався Договором про заснування Європейського Економічного Співтовариства, а потім – Договором про заснування Європейського Співтовариства (Договором про ЄС). Цей оновлений

Договір направлений на «організацію функціонування Союзу» й визначення «сфер, меж і порядку здійснення його компетенції» (ст. 1 Договору про функціонування ЄС). Він має значно більший об'єм порівняно з Договором про ЄС (пreamбула і 338 статей, що розташовані в семи частинах, поділених на розділи, глави й відділи).

Після набрання законної сили Лісабонським Договором у 2009 р. важливим джерелом права стала *Хартія основних прав Європейського Союзу* від 7 грудня 2000 р. [47]. У новій редакції зазначеного договору Хартія має таку ж юридичну силу, як і договори ЄС.

Установчі договори містять основні фундаментальні положення щодо цілей ЄС, його організаційної структури, порядку дії (*modus operandi*), а також основні принципи економічного права ЄС. Таким чином, вони встановлюють конституційну структуру життя ЄС, тобто є тим кістяком, який доповнюється законодавчими й адміністративними актами, що приймаються в інтересах співтовариства його органами. Ці договори як правові механізми, створені безпосередньо країнами – учасниками ЄС, вважаються своєрідною Конституцією ЄС [8, с. 34].

Слід мати на увазі, що, крім основного тексту, установчі документи ЄС мають структурно відокремлені розділи, що додаються до них у вигляді протоколів. Наприклад, Протокол «Про інтеграцію Шенгенських досягнень в рамки Європейського Союзу» (додаток 1997 р. до Договору про ЄС), Протокол «Про право на притулок для громадян держав-членів Європейського Союзу» (додаток 1997 р. до Договору про ЄС), Протокол «Про захист і благополуччя тварин» (додаток 1997 р. до Договору про ЄС), Протокол «Про розширення Європейського Союзу (додаток 2001 р. до всіх установчих договорів) тощо.

Вторинне законодавство включає такі акти, як: директива; регламент; рішення; рекомендація або висновок; джерело права у формі міжнародної угоди; загальний принцип права Європейського співтовариства; рішення Європейського суду; спільна стратегія у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, як це визначено статтею 13 Договору про Європейський Союз; спільні дії в рамках спільної зовнішньої політики та політики безпеки; спільна позиція у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки; рамкове рішення щодо гармонізації законодавства в контексті положень Договору про Європейський Союз про співробітництво правоохоронних та судових органів у кримінальних справах (стаття 34 Договору про Європейський Союз; спільна позиція в контексті положень Договору про Європейський Союз про співробітництво правоохоронних та судових органів у кримінальних справах (стаття 34 Договору про Європейський Союз; рішення в контексті положень Договору про Європейський Союз про співробітництво правоохоронних та судових органів у кримінальних справах

(стаття 34 Договору про Європейський Союз); загальне положення або принцип у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Перелік й порядок прийняття нормативно-правових актів ЄС закріплено у главі 2 Договору про функціонування ЄС, яка називається «Правові акти Союзу, процедури прийняття та інші положення».

Статтею 288 цього Договору встановлено, що для здійснення компетенції Союзу інститути приймають регламенти, директиви, рішення, рекомендації та висновки.

Відповідно до ст. 288 Договору про діяльність ЄС *регламенти* (англ. *regulations*) мають загальну дію, є обов'язковими у повному обсязі й підлягають прямому застосуванню в усіх державах-членах ЄС. Особливістю регламентів є те, що вони визначають мету і засоби її досягнення.

Регламенти використовуються також у відносинах ЄС з третіми державами. Так відповідно до ст. 256 Угоди про асоціацію з метою наближення свого законодавства про конкуренцію та практику застосування до *acquis* ЄС Україна повинна імплементувати протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою: статтю 30 Регламенту Ради (ЄС) № 1/2003 від 16 грудня 2002 р. щодо імплементатії правил конкуренції, викладених у статтях 81 та 82 Договору; статті 1 та 5 (1) і (2), 20 Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004 від 20 січня 2004 р. щодо контролю за концентрацією між підприємствами (Регламент ЄС про злиття) та ін.

Директиви (англ. *directives*) згідно зі ст. 288 Договору про діяльність ЄС мають обов'язкову силу для кожної держави-члена, якій вони адресовані, стосовно результату, котрого необхідно досягти, але залишає у компетенції національних інстанцій вибір форми й способів досягнення.

Вважається, що директиви є основним інструментом гармонізації законодавства держав-учасниць і побудови спільного ринку. Лісабонським Договором передбачено, що директива буде у повній мірі використовуватися у кримінально-правовій сфері, у тому числі щодо питань, відносно яких раніше видавалися рамочні рішення зі співробітництва поліції і судових органів у кримінально-правовій сфері.

Директиви також активно використовуються для правового забезпечення співпраці з третіми країнами. Наприклад, у Додатку XXVII до гетику» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» встановлено, що Україна зобов'язується, наряду з Регламентом (ЄС) № 1228/2003 про умови доступу до мережі міжнародного обміну електроенергією, до 01.01.2012 р. впровадити Директиву № 2003/54/ЄС стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії і Директиву № 2005/89/ЄС щодо заходів з забезпечення безпеки постачання електроенергії та інвестицій в інфраструктуру.

Рішення (англ. *decisions*) є обов'язковими у повному обсязі. Коли вони вказують на адресатів, то є обов'язковими тільки для них.

Зазвичай рішення – це індивідуальні акти, адресовані до певної особи або декількох осіб, якими можуть бути як держави, так і фізичні чи юридичні особи. Вони не потребують подальшої імплементації. Вважається, що рішення є адміністративними інструментами застосування права ЄС. У якості прикладу можна навести рішення Ради ЄС від 19 листопада 1990 р. 90/674/CEE стосовно створення Європейського банку реконструкції та розвитку.

Відповідно до Лісабонського Договору тепер можуть прийматися рішення для інших практичних, у тому числі організаційних потреб функціонування Союзу. Рішеннями оформляються всі заходи з питань загальної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС.

Регламенти і директиви набувають законної сили через 20 днів після їх публікації в «Офіційному бюлетені ЄС» (якщо інше не встановлено самим актом), публікація рішень є обов'язковою, проте не є умовою набуття ними чинності.

Рекомендації й висновки (англ. *recommendations and opinions*) за ст. 288 Договору не мають обов'язкової сили (мають лише рекомендаційний характер).

Деякими авторами вони не вважаються джерелом права, а скоріше корисним інструментом орієнтації поведінки і законодавства держав. Ці документи адресуються державам та учасникам економічної діяльності й відображають лише погляд, часто спрямований на перспективу [8, с. 35–37].

Такий висновок не зовсім обґрунтований, оскільки рекомендації і думки не повністю позбавлені юридичного значення. Так у рішенні по справі *Grimaldi v. Fonds des Maladies Professionnelles* Європейський суд правосуддя (ЄСП) вирішив, що під час розгляду справ судді національних судів повинні брати до уваги зазначені рекомендації, особливо, якщо вони полегшують тлумачення національного права або права Співтовариства [4, с. 39].

Прикладами можуть служити: Рекомендації Єврокомісії від 22 травня 1990 р. стосовно необхідності прийняття «європейського переліку» професійних захворювань, від 16 травня 2002 р. «Незалежність бухгалтерських ревізорів в ЄС: загальні принципи».

У західній доктрині вони розглядаються як джерело «м'якого права» (англ. *soft law*) ЄС, норми якого хоч і не супроводжуються санкціями, тим не менш добровільно виконуються як стандарти поведінки учасників суспільних відносин.

Статтю 289 Договору про функціонування ЄС встановлено, що звичайна законодавча процедура полягає у прийнятті регламенту,

директиви чи рішення спільно Європейським парламентом і Радою за пропозицією Комісії. Ця процедура визначається у ст. 294.

В особливих випадках, передбачених Договорами, прийняття регламенту, директиви чи рішення Європейським парламентом за участі Ради або Радою за участі Європейського парламенту створює спеціальну законодавчу процедуру. Правові акти, прийняті шляхом законодавчої процедури, виступають у якості законодавчих актів.

В особливих випадках, передбачених Договорами, законодавчі акти можуть прийматися за ініціативою групи держав-членів чи Європейського парламенту, за рекомендацією Європейського центрального банку або за запитом Суду чи Європейського інвестиційного банку.

Договір про функціонування ЄС виділяє «делеговані акти» й «виконавчі акти». «Делеговані акти» – це акти, що видаються головним виконавчим органом ЄС – Комісією ЄС – на підставі й у межах повноважень, делегованих їй Європарламентом і Радою. «Виконавчі акти» також, як правило, видаються Комісією з метою забезпечити однакові умови виконання законодавчих й інших юридично обов’язкових актів ЄС. Слова «делегований» чи «виконавчий» повинні обов’язково включатись до назв відповідних актів, наприклад, «делегована директива», «виконавчий регламент» (ст. 290).

Міжнародні договори – одне з найважливіших джерел права ЄС, що є природним, оскільки сам Союз є самостійною міжнародною організацією, яка виникла і продовжує збільшуватися на основі міжнародних договорів як з його створення, так і договорів з країнами про приєднання до нього. Разом з тим, ЄС усе більше набуває рис наддержави і виступає самостійним суб’єктом на міжнародній арені. Він є повноправним членом Організації Об’єднаних Націй (ООН), Світової організації торгівлі (СОТ), має представництва у «Великій Сімці» та «Великій двадцятці» (G20).

Правова природа ЄС, таким чином, має комплексний, гетерогенний характер, який суміщає в собі видозмінені для цілей Союзу риси як внутрішньодержавного, так і міжнародного права.

Згідно з установчими актами ЄС має право укладати міжнародні договори з країнами, які не входять до його складу, а також з іншими міжнародними організаціями.

Виділяються *два основні види міжнародних договорів* між ЄС і країнами, які не входять до його складу.

1. *Угоди про асоціацію*, що закріплюють особливий вид відносин між ЄС та іншими країнами, які не обмежуються лише торгівлею і включають також тісне економічне співробітництво та фінансову допомогу. Вони поділяються на: а) угоди, які запроваджують особливі

зв'язки між окремими країнами – учасницями ЄС і країнами, що не входять до його складу (наприклад, між Бельгією, Францією, Нідерландами, Італією та їхніми колишніми колоніями); б) угоди, метою яких є підготовка до вступу до ЄС (наприклад, з Польщею, Угорщиною, Чеською Республікою, Словаччиною, Болгарією, Румунією та іншими країнами) або створення митного союзу (наприклад, між Бельгією, Францією, Нідерландами, Італією та їхніми колишніми колоніями).

2. *Угоди про партнерство та співробітництво*, які зорієнтовані головним чином на інтенсифікацію економічного співробітництва (наприклад, з Україною, країнами Магрибу (Алжиром, Марокко і Тунісом) та Машреку (Єгиптом, Йорданією, Ліваном і Сирією), а також з Ізраїлем) [8, с. 37–39].

ЄС поважає і всіляко підтримує виконання міжнародних актів.

Наприклад, у ч. 1 ст. 289 Угоди про асоціацію (глава 13 Торгівля та сталий розвиток) вказано, що сторони посилаються на Порядок Денний ХХІ століття стосовно довкілля та розвитку 1992 року, Йоганнесбурзький план виконання рішень із сталого розвитку 2002 року та узгоджені на міжнародному рівні політичні програми у сферах зайнятості та соціальної політики, зокрема програму гідної праці Міжнародної організації праці (МОП) та Міністерську декларацію Економічної і Соціальної Ради ООН щодо забезпечення повної зайнятості та гідної роботи 2006 року. Сторони підтверджують свою прихильність стосовно сприяння розвитку міжнародної торгівлі таким чином, щоб сприяти досягненню мети сталого розвитку та забезпечення того, щоб ця мета була інтегрована і відображалася на кожному рівні їх торговельних відносин.

Відповідно до ст. 264 Угоди про асоціацію сторони домовились, що вони застосовуватимуть статті 262, 263(3) або 263(4) цієї Угоди, використовуючи як джерела тлумачення, критерії, що впливають із застосування статей 106, 107 та 93 Договору про функціонування Європейського Союзу, зокрема відповідну судову практику Суду Європейського Союзу, а також відповідне вторинне законодавство, рамкові положення, керівні принципи та інші чинні адміністративні акти Союзу. А згідно зі ст. 320 будь-яка третейська група має тлумачити положення, зазначені у ст. 304 цієї Угоди, відповідно до звичаєвих правил тлумачення міжнародного публічного права, в тому числі правил кодифікованих у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. У випадках, якщо зобов'язання за цією Угодою ідентичні зобов'язанням за Угодою СОТ, третейська група повинна прийняти тлумачення, яке узгоджується з відповідним тлумаченням, наведеним у рішеннях Органу врегулювання спорів СОТ (ОВС). Рішення третейської групи не можуть збільшувати чи зменшувати права та обов'язки, передбачені цією Угодою.

Разом з тим, установчі документи ЄС мають перевагу над положеннями Угоди про асоціацію. За ст. 278 Угоди у випадку конфлікту між положеннями цієї Частини та положеннями Договору про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року або положеннями права ЄС, що застосовується за Договором про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року, положення Договору про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року або відповідне законодавство ЄС, що застосовується за Договором про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року будуть переважати у такому конфлікті.

Слід звернути увагу на те, що закріпленій у Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу перелік джерел права ЄС включає і такі джерела, які не є характерними (визнаними) у правовій системі України, наприклад, принципи, спільна позиція, спільні дії тощо. Тут проглядається інший підхід до розуміння джерел права.

На думку О. М. Москаленко, при наявності чітких критеріїв визначення джерела права слід відмовитися від необґрунтованого поділу джерел права (у тому числі й права міжнародного) на основні, допоміжні, додаткові тощо. Такий поділ є наслідком невпевненості щодо того, чи потрібно відносити те чи інше правове явище до джерел права. Він пропонує ряд критеріїв, сукупність яких дає змогу виділити джерело права серед інших правових явищ:

- 1) наявність у джерелі норм права;
- 2) загальнообов'язковість джерела;
- 3) офіційно-документарна форма; 4) визнання державою за тією чи іншою формою вираження права статусу «джерело права».

Виходячи з цих критеріїв, автор джерелами права ЄС вважає:

- 1) міжнародний договір;
- 2) міжнародно-правовий звичай, сформований у процесі європейської інтеграції;
- 3) регламенти і директиви як акти органів ЄС, що приймаються в рамках Європейських Співтовариств;
- 4) загальні принципи права Європейського Союзу;
- 5) прецедентне право Суду Європейських Співтовариств. При цьому він виділяє чотири ієрархічних рівні джерел¹ [49, с. 6–12].

¹ До першого рівня відносяться установчі договори, низка найбільш важливих рішень Ради, які, як правило, відносять в літературі до первинного права, та загальні принципи права Європейського Союзу.

До другого – міжнародно-правові зобов'язання Європейських Співтовариств та Союзу, які впливають з усіх джерел міжнародного права.

Третій рівень складають прецеденти Суду Європейських Співтовариств.

Такий підхід заслуговує на повну підтримку з уточненням, що не тільки системі міжнародного права, але й правовій системі України притаманний подібний підхід до правового закріплення й теоретичного обґрунтування джерел національного права. Беззаперечним є той факт, що при нормальному розвитку суспільства джерелами права повинні розглядатись не тільки нормативно-правові акти, прийняті державними органами, що складають основу позитивного права, але й інші джерела, які, можна сказати, своїм корінням сягають природного права і відповідають наступним критеріям:

1) на їх підставі певні правовідносини можуть породжуватись (право виникає);

2) дані відносини можуть регулюватись виключно цими джерелами;

3) вони (джерела) можуть бути достатнім мірилом і підставою для врегулювання у встановленому порядку будь-якого спору (конфлікту), що виник із таких відносин;

4) такі джерела повинні містити відповідні правила поведінки і у встановленому порядку бути визнаними у якості самостійних джерел (санкціонуватись), наприклад, тим же позитивним законодавством.

З урахуванням цього ми виділяємо наступні *самостійні джерела цивільного і господарського права України*: 1) *законодавство (відповідно цивільне чи господарське)*; 2) *договір*; 3) *звичай*; 4) *судовий прецедент у вигляді рішень Європейського Суду з прав людини* [50, с. 6–12].

У зв'язку з цим важливе значення для правової науки й правової системи України є досвід включення до джерел *acquis* ЄС загальних принципів права Європейського співтовариства.

У праві ЄС існує своя власна, властива йому сукупність принципів. Деякі з них схожі з принципами інших правових систем (внутрішньо-державного і міжнародного права), а деякі мають оригінальну природу.

Аналіз літератури свідчить про певну невизначеність авторів стосовно класифікації принципів права ЄС. Так, одні автори вважають, що принципи права ЄС включають дві групи:

1) принципи, що визначають юридичну чинність норм і джерел права ЄС, їхнє співвідношення з національним правом держав-членів;

2) загальні принципи права [8, с. 28].

До четвертого рівня відносять нормативно-правові акти, що приймаються органами Європейського Союзу в рамках Європейських Співтовариств, закриті конвенції між державами-членами, які укладаються в рамках Європейських Співтовариств з метою реалізації положень установчих договорів, а також звичаї, сформовані в процесі європейської інтеграції, здійсненої в рамках Європейських Співтовариств та Європейського Союзу [49, с. 8].

Правда, не зовсім зрозумілим є подальший розподіл цих принципів по вказаним групам.

Другі автори загальну сукупність принципів права ЄС розділяють на декілька груп, які розрізняються своїм призначенням і сферою дії:

1) принципи верховенства і прямої дії права ЄС, що визначають його співвідношення з правовими системами держав-членів;

2) загальні принципи права – вихідні начала правового регулювання, які діють в усіх сферах ведення Союзу і властиві також іншим демократичним правовим системам;

3) спеціальні принципи права ЄС, що мають силу у рамках окремих галузей або сфер його правового регулювання;

4) принципи діяльності ЄС, які визначають порядок реалізації Союзом наявної у нього компетенції [48, с. 40].

Незважаючи на зазначений критерій поділу сумнів викликає виділення із другої групи – загальних принципів – першої й четвертої групи принципів, які мають загальну дію і багатьма авторами відносяться до загальних принципів права ЄС.

Що стосується загальних принципів права ЄС, то тут також відсутній єдиний підхід. Так В. Муравйов визначає загальні принципи правопорядку ЄС як основоположні принципи, які визначають правову структуру Євросоюзу та сферу дії права ЄС у державах-членах, і розглядає такі найбільш важливі принципи, як автономність правопорядку ЄС, наділення повноваженнями, пряма дія, пряме застосування, примат права ЄС, верховенство права ЄС, гомогенність, лояльність, субсидіарність та пропорційність [51, с. 190].

А. О. Вакуленко зазначає, що загальні принципи права на сьогодні вже стали незалежним та важливим джерелом права ЄС, і включають:

1) принцип поваги фундаментальних прав людини;

2) принцип пропорційності;

3) принцип рівності, або недискримінації;

4) принцип правової певності;

5) принцип дотримання процесуальних прав;

6) принцип субсидіарності [4, с. 41].

З точки зору С. Ю. Кашкіна, загальні принципи права виражають засадничі цінності, якими Союз повинен керуватися у своїй правотворчій і правозастосовній діяльності. Як загальні принципи права

Співтовариства (англ. *general principles of Community law*; франц. *principes generaux du droit communautaire*), вони були сформульовані в рішеннях Суду Європейських спільнот. Останній, у свою чергу, відштовхувався від принципів, вироблених в правових системах держав-членів (починаючи з римського права), а також в міжнародному публічному праві.

У різні роки загальними принципами Судом були проголошені:

– обов'язковість дотримання основних прав особи і самі ці права (наприклад, дотримання права власності як загальний принцип права Співтовариства). Таким шляхом Суд заповнював пропуск в засновницьких договорах, які і в початковій, і в діючій редакції не містять повноцінного «білля про права»;

– процесуальні права і гарантії стосовно справ, що розглядаються наднаціональними інститутами (наприклад, при накладенні Комісією штрафів на підприємства, що порушують законодавство ЄС про конкуренцію): право на захист, конфіденційність спілкування з адвокатом, право бути та ін., що заслуховують;

– принцип правової визначеності, або правовій безпеці (англ. *legal certainty*; франц. *securite juridique*), згідно з яким законодавство ЄС має бути ясным і передбачуваним для усіх суб'єктів. Цей принцип, зокрема, не дозволяє надавати зворотної сили заходам, що погіршують положення осіб в порівнянні з діючим правовим регулюванням.

Лісабонським договором 2007 р. «вищеназвані засадничі принципи» були доповнені і закріплені в якості загальних цінностей ЄС. Відповідно до ст. 2 Договору про ЄС в редакції Лісабонського договору «Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є загальними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю жінок і чоловіків» [48, с. 43].

Юридичною підставою включення загальних принципів права до правової системи ЄС є статті установчих договорів ЄС: ст. 220 Договору про ЄС (про компетенцію ЄСП), ст. 263 Договору про діяльність ЄС (що уповноважує ЄСП переглядати законність актів Ради Міністрів та Європейської Комісії) та ст. 340 Договору про діяльність ЄС (яка передбачає, що деліктна відповідальність ЄС визначається відповідно до тих загальних принципів права, які поділяються правовими системами держав-членів ЄС). Проте, включення загальних принципів права до джерел права ЄС є однією з важливих характеристик практики Європейського Суду та свідчить про високий ступінь активності діяльності суддів. ЄСП уповноважений розвивати судову практику з метою подолання багатьох прогалин, які залишили установчі договори та вторинне законодавство ЄС.

Щоб бути визнаним ЄСП як загальний, принцип права має поділитися всіма державами-членами. Для цього достатньо, щоб відповідний принцип права був сприйнятий правовими системами більшості держав-членів або щоб він відповідав правовому розвитку держав-членів ЄС.

З метою тлумачення права ЄС національними судами держав-членів також можуть тлумачитися загальні принципи права. Проте вони не можуть мати пріоритет перед нормою установчого договору, що є чітко сформульованою [4, с. 40–41].

Розглянемо деякі із загальних принципів права ЄС.

Принцип верховенства права ЄС означає, що правові норми, які входять до загальноєвропейського права, мають пріоритет перед правилами, закріпленими в законодавстві окремої держави-члена. Цей принцип охоплює не лише установчі договори ЄС (відповідно до конституцій країн ЄС, як і більшості інших країн світу, вони, як міжнародні договори, мають вищу юридичну чинність порівняно з актами «внутрішнього» права), а й усі інші законодавчі акти ЄС (регламенти, директиви, постанови).

Принцип прямої дії права ЄС, як і принцип верховенства, у найбільш повній послідовній формі встановлений рішеннями Європейського Суду. Цей принцип є головною відмінністю права ЄС від міжнародного права, норми якого регулюють насамперед відносини держав і міжнародних організацій.

Незалежність європейського права. Європейський Суд багаторазово підкреслював автономність правового порядку ЄС та однозначність його застосування в усіх країнах-членах. Країни-члени, утворивши ЄС, обмежили свою правотворчу діяльність і в результаті дозволили утворити правовий порядок, незалежний від національної та міжнародної правових систем. Цей порядок є однаково обов'язковим до виконання всіма країнами-членами та їх громадянами, а також повинен застосовуватися внутрішніми судами.

Примат над національним правом. Принцип примату (першості) права ЄС над національним правом країн-членів регулює, як потрібно поводитися при виникненні конфлікту між нормою національного права та правом ЄС. За таких обставин право ЄС має першість перед національною нормою.

Принцип рівності або недискримінації (англ. *equality, non-discrimination*) означає, що жоден громадянин ЄС не може бути дискримінований за національністю, расовою належністю, етнічним походженням, релігійними переконаннями, фізичними чи психічними недоліками, а також за віком чи сексуальною орієнтацією.

Принцип солідарності згідно зі ст. 10 Римського договору передбачає, що країни-члени вживатимуть усіх заходів загального чи приватного характеру, щоб забезпечити виконання зобов'язань, що випливають з цього Договору чи з дій, виконаних інститутами ЄС. Ці країни будуть сприяти виконанню завдань ЄС.

У ст. 3а (3) Договору ЄС 2007 р. закріплено *принципом лояльності*, згідно з яким Союз і держави-члени при виконанні завдань, передбачених Договором, підтримують одне одного, а відповідно до ст. 9 (2) Договору про ЄС «органи лояльно співпрацюють між собою».

Принцип субсидіарності окреслює поділ повноважень між країнами-членами та ЄС. Відповідно до ст. 5 Римського договору у редакції Маастрихтського договору Співтовариство діє в рамках своїх повноважень, визначених цим договором, та поставленими тут перед нею цілями. У сферах, які не підпадають під її виключну компетенцію, Співтовариство діє відповідно до принципу субсидіарності. Якщо цілі запропонованої дії не можуть бути досягнуті достатньою мірою країнами-членами, то, беручи до уваги масштаби та результати запропонованої дії, можуть бути більш успішно досягнуті Співтовариством. Будь-які дії Співтовариства не можуть провадитися далі того, що є необхідним для досягнення цілей цього Договору [8, с. 28–31].

У ст. 3б Договору про ЄС у редакції Лісабонського Договору 2007 р. у сферах невиключних компетенцій Союз має право вчиняти дії «якщо цілі заходів, що приймаються державами – членами не можуть достатньою мірою бути досягнуті ні на центральному, ні на регіональному, ні на локальному рівнях, а, зважаючи на масштаб і результати, можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу».

Принцип пропорційності означає, що заходи Союзу за змістом і формою не повинні виходити за межі, необхідні для досягнення цілей Договору. Адресатами цього принципу є органи Союзу.

Важливе практичне й теоретичне значення має *віднесення до джерел права ЄС судової практики*, яка складається, головним чином, з рішень Суду ЄС. Сукупність цих рішень називають термінами «прецедентне право» (англ. *case law*) – в Англії, Ірландії або «судова практика» (франц. *jurisprudence*) – в країнах континентальної Європи.

Як зауважує К. Дж. Алтер, через роль Суду ЄС в цьому процесі держави є «господарями договорів» лише на етапі розробки проектів договорів та їх підписання. Суд ЄС може значно змінити суть Договору під час його інтерпретації і, навіть, змусити держави – члени прийняти ці зміни. Завдяки своїм рішенням Суд ЄС зробив значний внесок у розвиток права ЄС [52, с. 141].

Суд Європейських Співтовариств у Люксембурзі був одним із перших інститутів Співтовариств, заснованих Паризьким договором 1951 р., (наряду з Європарламентом, Радою, Європейською комісією тощо)¹.

¹ Поняття, пов'язані з судовою системою ЄС, складні для перекладу. Каменем спотикання є саме назва Суду ЄС – Європейський Суд Справедливості (англ.

Після набрання чинності Лісабонським Договором уся система судів ЄС стала називатися «Суд Європейського Союзу» (англ. *The Court of The European Union*)¹. До системи Суду Європейського Союзу (надалі – Суд ЄС) входять:

- Суд;
- Трибунал;
- спеціалізовані трибунали.

Відповідно до ст. 9d та 9f Договору про ЄС Суд ЄС контролює Комісію при спостереженні за дотриманням застосування права Союзу та забезпечує дотримання права при тлумаченні та застосуванні Договорів.

Повноваження Суду ЄС записані у ст.ст. 221–245 Договору про функціонування ЄС у редакції Лісабонського Договору. Зокрема цим Договором передбачено, що Суд засідає в рамках палат чи Великої палати відповідно до правил, передбачених з цією метою Статутом Суду ЄС. Якщо це передбачено Статутом, Суд також може засідати на пленумі.

Суду сприяють вісім генеральних адвокатів. За запитом Суду Рада може збільшити число генеральних адвокатів.

Основними функціями Суду є:

- перевірка законності актів інститутів ЄС;
- забезпечення виконання зобов'язань державами-членами за договорами ЄС;
- інтерпретація права ЄС на прохання національних судів і трибуналів.

The European Court of Justice, франц. *Cour de justice des Communautés européennes*). Спроби дослівного перекладу не можуть бути задовільними, оскільки поняття *justice* слід у цьому контексті перекладати як «правосуддя» чи «юстиція», а не як «справедливість» (сполука «суд юстиції» є принаймні дивною); «Європейський суд правосуддя» містить повторення, небажане для термінологічної точності. Натомість німецький аналог цього поняття *Europäisches Gerichtshof* («судова палата», «суд») уникає потреби перекладу слова *justice*, і перекладається *European Court of Justice* як «Європейський Суд» (за аналогією до перекладу *International Court of Justice* – «Міжнародний Суд»). Тому у літературі пропонується вживати назву «Європейський Суд Справедливості», яка «найповніше передає зміст назви та мету діяльності відповідної установи ЄС» [8, с. 209–310]. Разом з тим, у літературі використовується назва «Європейський суд правосуддя (ЄСП)» [4, с. 5], Суд Європейських Співтовариств [48, с. 88] та ін.

¹ Суд ЄС не можна ототожнювати з Європейським судом з прав людини (англ. *European Court of Human Rights*, франц. *Cour européenne des droits de l'homme*). Європейський суд з прав людини (надалі – ЄСПЛ) був створений згідно з протоколом № 11 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.

Трибунал за погодженням Суду встановлює свій процесуальний регламент. Даний регламент належить погодженню Радою.

Трибунал уповноважений розглядати у першій інстанції позови, передбачені Договором, за виключенням тих, котрі передані до юрисдикції спеціалізованих трибуналів. Він також уповноважений розглядати скарги, котрі подаються на рішення спеціалізованих трибуналів.

Рішення, що виносяться Трибуналом, можуть служити предметом оскарження в Суді.

Європейський парламент і Рада можуть створювати при Трибуналі *спеціалізовані трибунали*, на котрі покладається розгляд по першій інстанції деяких категорій позовів, що подаються в спеціальних сферах. Регламент про створення спеціалізованого трибуналу встановлює правила стосовно складу цього трибуналу й чітко визначає об'єм наданих йому повноважень. У літературі повідомляється, що до 2010 р. був створений один спеціалізований трибунал – Трибунал зі справ публічної служби [48, с. 88].

Як витікає з Договору про функціонування ЄС, до Суду ЄС можуть звертатися як держави-члени й інститути ЄС, так і громадяни. Значна частина позовів до Суду ЄС поступає від національних судів з питань відповідності внутрішнього права ЄС.

Прецедентне право (судова практика ЄС) створюється у процесі тлумачення Судом положень установчих документів й інших джерел первинного й вторинного права організації. Даючи офіційне тлумачення, Суд, однак, не тільки роз'ясняє зміст діючих правоположень, але й досить часто виводить з них нові принципи й норми.

Встановлені Судом правила у подальшому служать джерелом, котре використовується під час вирішення справ судовими органами усіх держав-членів. Суд ЄС також керується принципами й нормами, встановленими ним раніше. З цієї причини у нових рішеннях Суду постійно можна зустріти посилання на «наявне прецедентне право», «усталену судову практику». У той же час Суд формально не є зв'язаним своїми правовими позиціями, може змінювати їх. Правда, він робить це зазвичай обережно й поступово, в еволюційному порядку [48, с. 54].

Таким чином, можна з повним правом констатувати, що для Суду ЄС власні рішення не є обов'язковими. Разом з тим, його рішення становлять особливу групу джерел, яка поєднує у собі риси як первинного, так і вторинного права ЄС, займає проміжне положення між ними.

Слід зазначити, що Угода про асоціацію також відкриває можливість використання рішень Суду ЄС для вирішення спірних питань, що витікають під час її виконання, у тому числі на рівні джерела.

Так статтею 471 Угоди передбачено, що у рамках сфери дії цієї Угоди кожна Сторона зобов'язується забезпечити фізичним та юридичним особам іншої Сторони недискримінаційний доступ відносно власних фізичних і юридичних осіб, до своїх компетентних судів та адміністративних органів для захисту їхніх особистих та майнових прав.

Згідно із ст. 286 Угоди кожна зі Сторін створює або підтримує існування судів або інші незалежні трибунали, зокрема, у разі необхідності, квазі-судові або адміністративні трибунали, або провадження для цілей невідкладного перегляду, і, коли це виправдано, корекції адміністративних заходів у сферах, охоплених цієї Угодою. Такі суди, трибунали або провадження повинні бути неупередженими і незалежними від посадових осіб або органів, що уповноважені здійснювати адміністративний примус, і не мати матеріального інтересу у результаті справи.

Відповідно до ч. 2 ст. 322 («Вирішення спорів у зв'язку з нормативно-правовою апроксимацією») якщо у зв'язку із спором виникає питання щодо тлумачення положень закону ЄС згадані в пункті 1 арбітражний трибунал не може вирішувати це питання, а звертається до Суду Європейського Союзу з проханням надати рішення з цього питання. У таких випадках граничні строки, передбачені рішеннями третейської групи призупиняються до надання Судом Європейського Союзу свого рішення. Рішення Суду Європейського Союзу є обов'язковим для арбітражного трибуналу.

Таким чином, Угода про асоціацію закріпила три важливі положення.

По-перше, Україна і ЄС зобов'язуються забезпечувати допуск фізичних та юридичних осіб іншої сторони до своїх судів. Звідси можна зробити висновок, що резиденти України зможуть безпосередньо звертатись з позовами до Суду ЄС.

По-друге, можуть, за необхідності, створюватись якісь спеціальні суди, квазі-суди, арбітражні трибунали тощо для вирішення спорів стосовно заходів, пов'язаних з виконанням Угоди.

По-третє, визнано, що тлумачення законів ЄС може здійснювати виключно Суд ЄС і його рішення буде обов'язковим для арбітражного трибуналу.

Це є достатнім свідченням того, що не тільки законодавство ЄС, але й рішення Суду ЄС стають джерелом права для нашої судової системи і правової системи у цілому, принаймні що стосується відносин, пов'язаних з виконанням Угоди про асоціацію. А це може стосуватися значної, якщо не переважної частини сфери господарювання України.

Тим самим Україна робить ще один крок до визнання судового прецеденту (у формі рішення Суду ЄС) джерелом права. Першим таким кроком стало визнання Законом України від 17 липня 1997 р. «Про

ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [53] обов'язковою юрисдикцією Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування даної Конвенції. Можливі сумніви щодо цього були розвіяні Законом України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», статтею 17 якого прямо встановлено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [54].

Оскільки відповідно до ст. 6 (2) Договору про ЄС у редакції Лісабонського Договору ЄС 23 квітня 2013р. до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, то потрібно очікувати, що після ратифікації і сама Конвенція, і рішення ЄСПЛ стануть джерелом права для ЄС і для його Суду.

Додамо, що з визнанням рішень Суду ЄС прецедентом для національних судів держав-членів ЄС, а, на прикладі України, й третіх країн, є певні проблеми. Це пов'язано з тим, що у зону дії цих рішень попадають країни різних правових систем – романо-германської (континентального права) й англосаксонської («загального права» – *common law*).

У країнах континентального права керівною є доктрина *jurisprudence constante* (усталена судова практика), яка, за загальним правилом, не розглядається як джерело права й не є прецедентом. Прецедент (лат. *praecedēns* – попередній) є характерним для англосаксонської правової системи ((наразі це стосується Англії й Ірландії)). Тут діє доктрина «*stare decisis*» (слідування вирішеному раніше)), коли рішення суду у певних випадках стає загальнообов'язковим (*binding case, authoritative precedent*) і з нього формулюється певне правило (*ratio decidendi*), яке застосовується при розгляді інших подібних справ. Проте прецедентне право ЄС, як відмічається у літературі, не має домінуючого значення для національної судової системи більшості європейських країн.

Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
2. Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. № 3360-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 37. – Ст. 379.
3. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

4. Право Європейського Союзу: Навчальний посібник [Текст] / За заг. ред. Р. А. Петрова. – 3-тє видання, змінене і доповнене. – К. : Істина, 2010. – 376 с.

5. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. Угоду ратифіковано Законом України від 10 листопада 1994 р. Набула чинності: з 1 березня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24. – 29 червня.

6. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 515/98 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/615/98>

7. Програма інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена Указом Президента України від 14 від вересня 2000р. № 1072/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00>

8. Право Європейського Союзу : навч. посіб. [Текст] / В. М. Бесчастний, В. П. Філонов, О. В. Філонов, В. М. Субботін та ін.; за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2010. – 366 с.

9. Спільна стратегія ЄС щодо України (ССУ), ухвалена Європейською Радою 11 грудня 1999р., в Гельсінкі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_492

10. Про основи національної безпеки України: Закон України від 9 червня 2003р. № 964-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show//про основи національної безпеки>

11. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21 листопада 2002 р. 228-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 3. – Ст. 12.

12. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

13. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1365-2004-%D0%BF>

14. План дій «Україна – Європейський Союз» Європейська Політика Сусідства. Схвалено Радою зі Співробітництва між Україною і ЄС 21 лютого 2005 р. в м. Брюссель (Бельгія). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_693/page2

15. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, прийнятий 18 червня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956

16. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму. Схвалено на саміті Україна – Європейський Союз 22 листопада 2010 р., м. Брюссель, Королівство Бельгія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_001/paran2#n2

17. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 18 квітня 2013 р. № 222-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/222-18>

18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/find/n?org=1>

19. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 7 квітня 2011р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 40. – Ст. 404.

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації: Закон України від 13 травня 2014 р. № 1263-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/find/n?org=1>

21. Див.: РБК Україна, 17 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/politics/sovets-odobril-vremennoe-snyatie-poshlin-na-ukrainskiy-17032014162300/>

22. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344&cat_id=223223535

23. Муравйов Віктор. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / Віктор Муравйов, Наталія Мушак. – Віче. – 2013. – № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3616/>

24. Мушак Н. Б. Гармонізація законодавства України з «acquis» Європейського Союзу та правовими стандартами Ради Європи [Текст] / Н. Б. Мушак // Право України. – 2013. – № 6. – С. 77–91.

25. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом [Текст] / Ю. Шемшученко // Вісник Академії правових наук. – 2004. – Вип. 3(38). – С. 108–109.

26. Петров Р. А. «Транспозиція» права як складова процесу приведення законодавства України у відповідність до «acquis» Європейського Союзу [Текст] / Р. А. Петров // Право України. – 2013. – № 6. – С. 70–76.

27. Муравйов В. І. Гармонізація законодавства і європейська інтеграція [Текст] / В. І. Муравйов // Право України. – 2013. – № 6. – С. 12–50.

28. Див., напр.: Прилуцький Р. Б. Поняття джерел цивільного права України: потрібні нові підходи [Текст] / Р. Б. Прилуцький // Право України. – 2008. – № 12. – С. 66–71; Прилуцький Р. Б. Щодо джерел господарського права України [Текст] / Р. Б. Прилуцький // Юридична наука. – 2012. – № 1. – С. 26–36; Прилуцький Р. Б. Договір та звичай як джерела господарського права України [Текст] / Р. Б. Прилуцький // Юридична наука. – 2012. – № 6. – С. 59–70.

29. Правничий довідник для професійних суддів [Текст] / За заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – 600 с.

30. Алексеев С. С. Теория права. Издание 2-е, переработанное и дополненное [Текст] / С.С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.

31. Українська радянська енциклопедія [Текст]. Том 1. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1959, – 640 с.

32. Советский энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. А. М. Прохоров; редкол.: А. А. Гусев и др. – Изд. 4-е. – М. : «Сов. энциклопедия», 1987. – 1600 с, ил.

33. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови [Текст] / А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 2002. – 540 с. – (Б-ка державної мови).

34. Сюр Н. В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження [Текст]: автореф. канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 / Н. В. Сюр; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 19 с.

35. Законотворчість. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права [Текст]. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2005. – 160 с.

36. Юридичний словник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakony.com.ua/juridical.html?catid=37171>

37. Олійник Ольга. Реформування юридичної риторики в Україні: євроінтеграція та адаптація національного законодавства і права України до законодавства та права ЄС / Ольга Олійник. – Віче. – 2010. – № 18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2198>

38. Сидорчук В. К. Хозяйственное право // КонсультантПлюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр. прав. информации Респ. Беларусь. – Минск, 2011.

39. Лаба О. В. Право Європейського Союзу та право України: теоретико-правові проблеми співвідношення та гармонізації (1991–2004 рр.) [Текст]: автореф. канд. юрид. наук : Спеціальність: 12.00.01 / О. В. Лаба; Київський університет права. – К., 2005. – 22 с.

40. Договор об учреждении Европейского экономического сообщества от 25 марта 1957 г., Рим. (консолидированный текст с учётом Ниццких изменений). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/uchred_docs/evr_soob_nice.htm.

41. Договор об учреждении Европейского сообщества по атомной энергии от 25 марта 1957 г., Рим (консолидированный текст с учётом Ниццких изменений). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/uchred_docs/euratom_nice.htm.

42. Договір про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р., Маастрихт (із змінами, внесеними Амстердамським договором від 2 жовтня 1997 р. і Ніццьким договором от 26 лютого 2001 р.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uapravo.net/data/akt276/page1.htm>.

43. Договір про злиття від 8 квітня 1965 р., Брюссель, вступив в силу 1 липня 1967р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znaimo.com.ua>

44. Амстердамський договір від 2 жовтня 1997р. (набрав чинності 1 травня 1999 р.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istmira.com/novejshaya-istoriya/1522-amsterdamskij-dogovor-pervaya-reforma.html>

45. Ніццький договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів (2001/C80/01) від 26 лютого 2001 р. // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2002. – № 12. – С. 2–10.

46. Лісабонський договір. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eu.prostir.ua/library/238201.html>

47. Хартия Европейского Союза об основных правах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eulaw.edu.ru/documents/articles/eu4.htm>

48. Кашкин С. Ю., Четвериков А. О., Калиниченко П. А. и др. Право Европейского Союза [Текст]: учебное пособие (отв. ред. С. Ю. Кашкин). – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2011. – 274 с.

49. Москаленко О. М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз) [Текст]: автореф. канд. юрид. наук: Спеціальність 12.00.11 / О. М. Москаленко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 17 с.

50. Див., напр.: Прилуцький Р. Б. Щодо джерел господарського та цивільного права України / Р. Б. Прилуцький // Часопис Академії адвокатури України. Електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 4 (17). Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-4/12prbcru.pdf>

51. Муравйов В. Лекція професора Муравйова: Загальні принципи правопорядку Європейського Союзу» [Текст] / В. Муравйов // Право України. – 2013. – № 6. – С. 190–204.

52. Барандій, Марта. Розподіл повноважень між органами ЄС за Лісабонським договором [Текст] / Марта Барандій // Вісник Львівського ун-ту; Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 25. – С. 141–146.

53. Конвенція про захист прав і основних свобод людини (Рим, 4 листопада 1950), Конвенцію ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР // Голос України. – 2001. – 10 січня. – № 3 (2503). – С. 6–8.

Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради. – 2006 – № 30. – Ст. 260.

3.14. Джерела кримінального законодавства зарубіжних держав щодо відповідальності за злочини проти власності

Кримінальне законодавство зарубіжних держав є надзвичайно різноманітним, що зумовлено в кожній конкретній країні національними правовими традиціями, у певних випадках релігійними особливостями, досвідом та сукупністю інших факторів. Через це недоцільним видається механічне копіювання певних правових положень і запровадження їх в кримінальне право України. Необхідно врахувати курс України на інтеграцію до Європейського Союзу як один із головних пріоритетів зовнішньої політики вітчизняної держави на сучасному етапі і всебічно проаналізувати досвід держав-членів ЄС, але не обмежуватися лише ним. Бо, як справедливо зазначає В. О. Навроцький, «вивчення кримінального законодавства зарубіжних держав дозволяє краще зрозуміти положення та норми вітчизняного права, виявити його переваги та вказати на недоліки, накреслити напрями вдосконалення та визначити перспективи» [1, с. 5].

Проблеми кримінально-правової охорони власності в різні часи досліджувалися вітчизняними фахівцями в галузі кримінального права. Серед яких: Г. І. Волков, О. О. Дудоров, В. М. Куц, П. С. Магишевський, В. О. Навроцький, М. І. Панов, Є. Л. Стрельцов та інші відомі вчені. У порівняльно-правовому аспекті такі питання досліджували В. О. Навроцький, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк та ін.

Сучасне кримінальне законодавство європейських держав в частині відповідальності проти власності аналізується недостатньо. Відомо, що правові системи групуються в сім'ї: сім'я загального права (англосаксонська правова система – Англія, США, Канада, Австралія, минулі британські колонії в Азії та Африці та інші), романо-германська правова сім'я (континентально-європейська правова система – Франція, Німеччина, Іспанія, Італія та інші країни європейського континенту), сім'я соціалістичного права; інші правові системи – мусульманська, індуська; іудейське право, право Далекого Сходу, Африки і Мадагаскару.

Англійське кримінальне право виникло як прецедентне (загальне) право: королівські суди, розглядаючи справи і виносячи вироки, утворювали норми (правила), які згодом стали основою англійського кримінального права [2, с. 25].

Великобританія, яка належить до держав з так званою англосаксонською правовою системою, є однією з небагатьох держав світу, кримінальне законодавство якої загалом не кодифіковане. Кримінальний кодекс із чітким поділом на Загальну та Особливу частину в цій країні відсутній [1, с. 19]. Кримінальне законодавство Великобританії частково кодифіковане на рівні окремих видів злочинів, зокрема, злочинів проти власності.

Джерелами Особливої частини кримінального права Великобританії є окремі закони.

У Великобританії існує традиція називати акти, якими вносяться зміни та доповнення до попередніх законів, аналогічно тим, які раніше приймалися з тих же питань.

Пітер Лейленд зазначає, що «кримінальне право, як частина Конституції, полягає в низці різних парламентських законів, крім того, його частково сформулювали судді, що розглядали важливі справи» [3, с. 8].

Вичерпний перелік злочинів міститься лише в законах, відоме правило *nullum crimen sine lege* поширюється й на сучасне британське кримінальне право. Роль судового прецеденту зводиться до роз'яснення, тлумачення змісту законів, конкретизації ознак злочинів, які передбачені писаними правовими нормами. Жоден прецедент не є підставою для визнання діяння злочинним і призначення за нього кримінального покарання [1, с. 20–21].

Посягання на власність передбачені в Законі про крадіжку 1968 і 1978 рр. і в Законі про злочинне завдання шкоди майну 1971 р. та в інших.

У групі злочинів проти власності ключовим є поняття «крадіжка»: особа винна в крадіжці, якщо вона безчесно привласнила майно, яке належить іншому, з наміром назавжди позбавити його цього майна. На базі цього поняття сконструйовано інші склади: крадіжка, вчинена із застосуванням фізичного або психічного насильства – пограбування; «burglary» – особа входить до будівлі, жилого приміщення, порушуючи його недоторканність з метою вчинення там будь-якого злочину; отримання чужого майна або послуг шляхом введення в оману; вимагання – необґрунтована вимога, отримання вигоди [2, с. 37–38].

В Англії та Уельсі, «burglary», розглядається в Законі про крадіжку 1968 р. в розділі 9 підрозділі (1) (а) говориться, що будь-яка людина, яка входить до будь-якої будівлі, частини будівлі, транспортного засобу або судна з наміром викрасти, заподіяти тяжку шкоду здоров'ю, завдати пошкодження або вчинити зґвалтування визнається винною у скоєнні «burglary».

Підрозділ (1) (b) передбачає інший тип «burglary», при якому будь-яка людина, яка входить до будь-якої будівлі, частини будівлі, транспортного засобу або судна здійснює закінчену крадіжку чи завдання тілесних ушкоджень. Фактичне закінчення є необхідним компонентом такого типу «burglary».

Існує також «burglary» вчинене при обтяжуючих обставинах відповідно до розділу 10 Закону. Обтяжуючі обставини: наявність зброї або вибухової речовини, імітація вогнепальної зброї або вибухової речовини. (Відсутня вимога, щодо використання у вчиненні злочину вогнепальної зброї або вибухової речовини, для кваліфікації достатньо, щоб вони фактично знаходилися в той час у злочинця).

Слід погодитись з В. О. Навроцьким, який відзначає надзвичайну складність кримінального законодавства США, де відбулася рецепція права колишньої метрополії – Великобританії [1, с. 23].

У науковій літературі налічують у США 51 правову систему: одну федеральну і 50 систем штатів. Причому федеральне кримінальне законодавство та законодавство штатів вважаються не такими, що доповнюють одне одного, а діють паралельно [4, с. 4].

Свого часу С. С. Яценко вказував, що таких правових систем у США є 53 – крім федеральної правової системи та системи права штатів він називав ще системи права Пуерто-Ріко як держави, що вільно приєдналася до США, та федерального округу Колумбія, закони для якої приймає Конгрес США [1, с. 23].

«Burglary» не має аналогів в інших правових системах. У більшості кримінальних кодексів в Сполучених Штатах, «burglary» є тяжким злочинним і визначається як незаконне проникнення в приміщення з наміром (метою) вчинити там будь-який злочин, не обов'язково кримінальний злочин або крадіжку. Таким чином, засудження за «burglary» може мати місце, якщо предмет низької вартості або взагалі не вкрадений. Як і всі інші правові положення в США, вищенаведене не може бути застосовне в кожному штаті, так як існує 51 окремий кримінальний кодекс [5, с. 78].

Штат Массачусетс унікальний тим, що він формально не використовує термін «burglary». Замість цього, злом та будь-яка крадіжка, які вчиняються, розглядаються як окремі злочини, причому перший офіційно позначається «злом і проникнення в нічний час (або вдень, залежно від фактичних обставин) з метою вчинення тяжкого злочину (або проступку, залежно від фактичних обставин), «і крадіжка» (у великих розмірах або дрібна), якщо майно було дійсно вкрадені.

Під приміщенням розуміють будь-яку будівлю, споруду, сухопутний транспортний засіб або судно, які використовують для ночівлі та ведення там справ.

Крадіжка являє собою не лише таємне, але й відкрите викрадення чужого майна. В якості предмета крадіжки виступають не лише гроші, рухоме або нерухоме майно, але й будь-яка речовина або річ, що мають вартість. Способи вчинення крадіжок: взяття за допомогою вивертів або обману, шляхом виписки непридатних непридатний навіювання потерпілому страху. Види крадіжок: крадіжка майна, послуг, торгівельних таємниць. Обтяжуючі обставини: у великому розмірі (більше 250 дол), шляхом вимагання, крадіжка таємних наукових матеріалів, кредитних карток, зброї, автотранспортних засобів.

Пограбування – насильницьке розкрадання із застосуванням або погрозою негайного застосування фізичної сили. Обтяжуючі обставини: заподіяння тілесної шкоди потерпілому, вчинення злочину групою осіб, озброєність смертоносною зброєю, а також – застосування такої зброї [2, с. 52–53].

Не є джерелом кримінального законодавства США так званий Типовий кримінальний кодекс [6]. Федеральне кримінальне законодавство представлено розділом 18 (ч. 1) Зводу законів США.

Джерелом Особливої частини кримінального права США є акти виконавчої влади, які видають Президент, органи уряду США. Як правило, ці акти деталізують норми федеральних законів, роз'яснюють їх зміст. Однак іноді вони й самі встановлюють кримінальну відповідальність за певні посягання. Особлива частина кримінального законодавства окремих американських штатів своїми джерелами має Конституції штатів, закони та підзаконні нормативні акти [1, с. 24].

Кримінальне право Канади має глибоке підґрунтя, тісне пов'язане з англійським правом, хоча було б неправильно вважати, що право Канади є тільки копіювання англійського права [1, с. 21]. Терміном «кримінальне право» в Канаді позначають не лише матеріальне кримінальне право, але й кримінальне процесуальне право. Основним джерелом є Кримінальний кодекс, прийнятий у 1892 р. Структурно цей закон, має ввідну частину та поділяється на 31 розділ.

Кожний розділ Кримінального кодексу Канади складається з частин, які не нумеруються, але мають власні назви. Вони становлять собою або назви конкретних злочинів, або спільну назву кількох посягань, відповідальність за які передбачена цією частиною. Частини в свою чергу складаються зі статей, які у свою чергу містять пункти та підпункти [1, с. 40].

Загальні положення кримінального права визначені в першому розділі. Злочини проти власності в дев'ятому розділі.

З 1 березня 1994 р. у Франції на заміну «класичному» кодексу Наполеона 1810 р., який проіснував у Франції більше ніж 180 років, діє новий Кримінальний кодекс.

Кримінальний кодекс Франції має доволі складну структуру. Оскільки кримінально-правові норми можуть видавати не лише законодавчі, але й виконавчі органи влади, кодекс поділяється на дві частини: законодавчу та регламентаційну [7, с. 256].

Так само як закон є основним джерелом кримінального законодавства Франції, у частині 2 ст. 103 Конституції Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН) передбачено, що діяння може бути караним тільки тоді, коли його караність була визначена законом до вчинення діяння. У ФРН діє Кримінальний кодекс 1871 р. «для німецького рейху» [8, с. 171].

Кримінальний кодекс ФРН має офіційну назву «Кримінальний кодекс від 15 травня 1871 р. у редакції від 1 січня 1975р.».

Однак Кримінальний кодекс не є єдиним джерелом Особливої частини кримінального права ФРН. У Німеччині існує теорія щодо неможливості та недоцільності зосередження всіх норм про відповідальність за злочинні посягання в одному законі, оскільки в такому випадку закон стає нестабільним, дуже великим за об'ємом. У німецькій правовій системі діє таке поняття як *Nebenstrafgesetz* – додатковий кримінальний закон, що не включений до Кримінального кодексу.

Його сутність полягає в тому, що закони, які регламентують публічні правовідносини щодо певних діянь, передбачають кримінально-правові санкції, не будучи загалом актами кримінального законодавства [1, с. 15].

В умовах дії в Україні Кримінального кодексу в редакції 2001 року все ще залишається чимало спірних, колізійних та суперечливих питань у науці кримінального права та практиці його застосування. Зокрема, тривають дискусії стосовно форми та змісту кримінально-правової охорони власності в Україні та деяких країнах СНД і Балтії.

У нині чинному Кримінальному кодексі України кримінальна відповідальність за злочини проти власності встановлена в Розділі VI, який і має назву – «Злочини проти власності». Український законодавець не вживає терміну розкрадання, широко відомого за радянських часів (У КК УРСР 1960 р. у ст. 86-2 була передбачена кримінальна відповідальність за розкрадання в особливо великих розмірах).

Підстави кримінальної відповідальності за злочини проти власності в КК Росії (глава 21) і КК Білорусі (глава 24) мало чим відрізняються від підстав відповідальності за такі злочини в КК України (розділ VI Особливої частини). Проте певні відмінності є [9, с. 721]. У Кримінальному кодексі Російської Федерації (далі – КК РФ) відповідальність за злочини проти власності передбачена главою 21. Традиційною є криміналізація різних форм розкрадань. Однак є і чимало алогічних новел щодо шляхів криміналізації певних типів поведінки. Так, Федеральним законом від 29 листопада 2012 р. № 207-ФЗ було введено ряд спеціальних видів шахрайства: в сфері кредитування (ст. 159.1), підчас отримання виплат (ст. 159.2), з використанням платіжних карток (ст. 159.3), в сфері підприємницької діяльності (ст. 159.4), в сфері страхування (ст. 159.5), в сфері комп'ютерної інформації (ст. 159.6). З точки зору правил законодавчої техніки всі ці шість норм є спеціальними нормами по відношенню до ст. 159 КК РФ. А оскільки ці норми спеціальні, то і кримінальне покарання в них повинно бути вищим, ніж у ст. 159 КК РФ. Однак, російський дослідник В. С. Комісаров,

який провів глибокий аналіз таких норм прийшов до правильного висновку про порушення правил конструювання спеціальних норм [10, с. 19]. Більше того, склади злочинів, передбачені новими статтями, є привілейованими, оскільки їх санкції містять покарання більш м'яке, ніж те, що передбачене ст. 159 КК РФ. В. С. Комісаров приходиться до цілком обґрунтованого висновку про те, що у такому випадку «наперсочник» буде каратися суворіше, ніж особа, яка вчинила злочин з використанням сучасних комп'ютерних технологій. На думку російського науковця, підвищеного рівня педалізації заслуговує лише шахрайство в сфері комп'ютерної інформації. Однак простішим способом вирішення такого питання було б надання йому статусу кваліфікованого виду шахрайства [10, с. 19].

У КК Росії (примітка 1 до ст. 158) і КК Білорусі (примітка 1 до глави 24) даються визначення розкрадання. Згідно з КК Росії це вчинені з корисливою метою протиправні безоплатні вилучення та/або обернення чужого майна на користь винної особи чи інших осіб, що заподіяло шкоду власнику чи іншому володільцю цього майна, а згідно з КК Білорусі – умисне протиправне безоплатне заволодіння чужим Майном чи правом на майно, вчинене з корисливою метою шляхом крадіжки, грабежу, розбою, вимагання, шахрайства, зловживання службовими повноваженнями, привласнення, розтрата чи використання комп'ютерної техніки. Аналіз цих визначень дозволив М. І. Хавронюку зробити висновок про те, що і російський, і білоруський законодавці однаково визнали ознаками розкрадання: 1) предмет – чуже майно; 2) протиправність і безоплатність заволодіння ним; 3) корисливу мету. Водночас існують розбіжності щодо інших ознак [9, с. 721–722].

Проте наявність визначення поняття «викрадення» у КК України мала б велике теоретичне і практичне значення [11, с. 52, 56–57].

Приміткою 4 до глави 24 КК Білорусі визначається, що дрібне (у сумі, що не перевищує 10-кратного розміру базової величини) розкрадання майна юридичної особи шляхом крадіжки, шахрайства, зловживання службовими повноваженнями, привласнення і розтрата тягне адміністративну відповідальність. Згідно із Законом Республіки Білорусь від 24 червня 2002 р. № 112-3 слова «мінімальна заробітна плата» в усіх статтях КК Білорусі замінені словами «базова величина», а розмір однієї базової величини, застосованої у КК Білорусі становить 17 000 білоруських карбованців [Закон Республіки Білорусь от 24 июня 2002 г. № 112-3 «О внесении изменений в Уголовный кодекс Республики Беларусь и особенностях применения базовой величині в уголовних и административних правонарушениях» [12].

Отже, відповідальність за ці злочини диференціюється залежно від виду власника майна, яке розкрадається.

Згідно зі ст. 51 Кодексу Білорусі про адміністративні правопорушення зазначене дрібне розкрадання майна юридичної особи (при цьому дрібним воно визнається на суму до 10 мінімальних заробітних плат або виправними роботами на строк до двох місяців) [13].

Разом з тим, злочином є дрібне розкрадання майна юридичної особи одним із зазначених способів за наявності адміністративної преюдиції, і покарання за цей злочин є значно більш суворим, ніж вказане адміністративне стягнення (ст. 213 КК Білорусі).

Саме у главах 21 КК Росії (ст. 166) і 24 КК Білорусі (ст. 214), а не у главах про транспортні злочини передбачена відповідальність за неправомірне заволодіння автомобілем чи іншим транспортним засобом без мети розкрадання (у КК Білорусі – ще й маломірним водним судном).

Згідно з КК Росії обставиною, обтяжуючою крадіжку (ч. 2 ст. 158), визнається вчинення її з одягу, сумки чи іншої ручної поклажі, що знаходилася при потерпілому. Відповідно до ст. 192 КК Молдови карається кишенькова крадіжка.

КК Латвії (глава XVIII «Злочинні діяння проти власності») крадіжкою визнає як таємне, так і відкрите викрадення чужого рухомого майна, розбоєм – викрадення чужого рухомого майна, поєднане з насильством чи погрозою насильством, а поняття «грабіж» не містить [9, с. 721–722].

Глава 23 КК «Злочини проти власності» Кримінального кодексу Азербайджанської Республіки (далі – КК Азербайджану) складається з 13 статей, які містять такі склади злочинів як: крадіжка (ст. 177), шахрайство (ст. 178), присвоєння або розтрага (ст. 179), грабіж (ст. 180), розбій (ст. 181), вимагання (ст. 182), розкрадання предметів, які мають особливу цінність (ст. 183), заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 184), неправомірне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети розкрадання (ст. 185), умисне знищення або пошкодження майна з необережності (ст. 187), порушення права власності на землю (ст. 188), здійснення телефонних переговорів шляхом незаконного використання телефонної лінії (ст. 189).

Відповідно до ч. 1 ст. 183 КК Азербайджану під розкраданням предметів, які мають особливу цінність розуміють розкрадання предметів або документів, які мають особливу історичну, наукову, художню або культурну цінність, незалежно від способу розкрадання.

У ст. 188 КК Азербайджану «Порушення права власності на землю» конкретизовані форми об'єктивної сторони складу порушення права власності на землю: самовільне захоплення, заміна або посів земельної ділянки.

Частиною 1 ст. 189 КК Азербайджану «Здійснення телефонних переговорів шляхом незаконного використання телефонної лінії» передбачена кримінальна відповідальність за здійснення телефонних переговорів

шляхом незаконного використання ліній зв'язку телефонного номера, що належить абоненту, якщо це діяння спричинило значну шкоду (ущерб) потерпілому.

Розробники КК Азербайджану не передбачали за прикладом КК ряду інших держав спеціальних приміток до глави «Злочини проти власності», у яких давалося б законодавче визначення розкрадання майна з вказівкою його способів. Таке положення уявляється нам суттєвим недоліком юридичної техніки, таким, що не сприяє удосконаленню правотворчої та правозастосовчої практики [14, с. 51].

У главі 23 КК Азербайджану відсутня норма про відповідальність за розкрадання шляхом зловживання службовим станом, розкрадання шляхом використання комп'ютерної техніки (ст. 212 КК Республіки Білорусь), відсутня кримінальна відповідальність за привласнення знайденого або майна, що випадково опинилося у винного.

На думку Р. А. Гюльалієвої, цікавою та такою, що заслуговує на визнання, є позиція КК Латвії та Естонії, де крадіжка визначена як таємне або відкрите вилучення чужого рухомого майна, таким чином, виключений грабіж як один із способів розкрадання майна.

У Главі 6 «Злочини проти власності» КК Казахстану вперше дається визначення поняття розкрадання (примітка 1 до ст. 175 КК). Під розкраданням розуміють вчинене з корисною метою протиправне безоплатне вилучення і (або) обернення чужого майна на користь винного або інших осіб, яке завдало шкоду власнику або іншому володільцю цього майна.

У Кримінальному кодексі Туркменістану Злочини проти власності знаходяться у главі 26, яка міститься в Розділі XI «Злочини у сфері економіки». Поняття крадіжки є традиційним – таємне розкрадання чужого майна.

Поняття розкрадання дається у примітки до ст. 227 КК Туркменістану. Під розкраданням розуміють протиправне, безоплатне вилучення і (або) обернення чужого майна на користь винного або інших осіб, вчинене з корисною метою, що завдало шкоди власнику або іншому володільцю цього майна.

Вивчення матеріалів судової практики показало, що злочини проти власності становлять поширену групу злочинних діянь. Так, у 2008 р. за вчинення злочинів проти власності судами України засуджено 107,2 тис. осіб, або 52,4% від числа всіх засуджених. За вимагання (ст. 189 КК) засуджено 994 особи.

Кримінальна відповідальність за злочини проти власності передбачена Розділом VI «Злочини проти власності». У ст.ст 185–198 КК України передбачена відповідальність за винення злочинів проти власності різного виду. Серед цієї системи злочинів окремо можна виділити

цілу групу злочинів, які вчиняються умисно шляхом протиправного обернення винною особою чужого майна на свою користь чи на користь іншої особи. Мета і мотив таких злочинів корисливі. Різниця між цими злочинами в основному зумовлена різним способом вчинення певного злочину.

У теорії кримінального права до моменту прийняття КК України 2001 року не виникало сумнівів, що дана група злочинів має назву розкрадання. Оскільки сам законодавець офіційно закріпив даний термін на рівні ст. 86² КК 1960 р. До того ж у Примітці до ст. 81 КК УРСР було зазначено: «Розкрадання державного чи суспільного майна шляхом крадіжки, грабежу, шахрайства, привласнення чи розтрати або зловживання службовим становищем, а також розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів чи вибухових речовин... » [15].

Однак у нині чинному КК такий термін відсутній. Законодавець вживає такі терміни як «викрадення» і «заволодіння».

На наш погляд, беззаперечним є залишення такого родового поняття як розкрадання, оскільки змістовне навантаження такого поняття є дуже вагомим. Через розуміння родового поняття «розкрадання» йде розуміння ознак конкретно вчиненого діяння, як у філософському контексті від загального до конкретного. У теорії кримінального права визначали 8 форм розкрадань: крадіжка, грабіж, шахрайство, привласнення, розтрата, розкрадання шляхом зловживання посадовою особою своїм посадовим становищем, розбій, вимагання.[16, с. 297]

Російські вчені виділяють такі форми розкрадання: крадіжка, шахрайство, привласнення, розтрата, грабіж, розбій.[17, с. 125].

Вимагання не виділяється багатьма вченими як окрема форма розкрадання. При цьому враховується специфіка об'єктивної сторони цього складу злочину. Відповідно до ст. 189 КК України вимагання є вимогою чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру, з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Із загального поняття розкрадання виходить, що воно здійснюється з корисливою метою. Користь, як мета розкрадання, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони даної форми розкрадання, передбачає, що винний прагне отримати матеріальну вигоду, збагатитися за чужий рахунок, наживитися.

Матеріальна вигода отримується або безпосередньо шляхом незаконного володіння, користування або розпорядження викраденим, або

суб'єкт злочину часто одержує матеріальне задоволення від передачі чужої власності третім особам, привласнюючи еквівалент іншими речами або грошима, або набуваючи від них вигоди іншого матеріального характеру (просування по службі після передачі викраденого начальнику припускає збільшення зарплати, премій та ін.). Аналізуючи дану ознаку розкрадання, деякі автори робили висновок, що за відсутності корисливого мотиву як ведучого, що визначає вольовий акт і зміст наміру винного в привласненні або розтраті, міняється соціальна суть скоєного і виключається кваліфікація злочину як розкрадання.

Наступною ознакою розкрадання є протиправність вилучення чужого майна.

Протиправність дій винного, як ознака розкрадання означає, що воно здійснюється одним із вказаних в законі способів і неодмінно відносно майна, на яке той не має ніяких законних прав. Під протиправністю також розуміється заволодіння майном всупереч волі власника, не відповідно до неї.

Таким чином, протиправність полягає в тому, що винний без згоди власника, несанкціоновано користується правами, що входять у зміст права власності, – володіння, користування, розпорядження, і така поведінка розцінюється кримінальним законом як злочин. Володіння як конструктивна частина права власності полягає в тому, що власник фактично володіє річчю, що належить йому. Фактичне володіння є розповсюдженням влади, контролю над власністю, її утриманням «у власних руках». Право користування полягає в тому, що власник використовує майно, що належить йому, на свій розсуд, тобто витягує з нього корисні властивості на благо собі або іншим особам. Право розпорядження включає право вирішувати юридичну долю речі – дарувати, продавати, міняти, знищувати та ін.

Таким чином, розкрадання як протиправне вилучення чужого майна, полягає в тому, що суб'єкт злочину без згоди власника відносно чужого майна привласнює правомочність володіння, користування і розпорядження або в повному об'ємі, або в частині. Тобто винний у ряді випадків може володіти деякими правомочностями, переданими йому власником на законній підставі. Розкрадання виражатиметься в протиправному привласненні частини правомочностей власника, що залишилися.

Законом регулюються випадки, коли власник передає іншій особі всі повноваження, що входять в зміст права власності, але юридично все одно залишається власником.

У чому ж подібних ситуаціях полягає протиправність розкрадання, якщо суб'єкту злочину вже належать всі правомочності власника? Із цього приводу один з відомих цивілістів А. В. Венедіктов ще в 40-ті роки відзначав, що власність не вичерпується володінням, користуванням і

розпорядженням як станом привласнення, бо історичний досвід показує, що можна бути власником речі, а володіти, користуватися і, навіть, розпоряджатися нею може інший суб'єкт. Тому необхідно ще врахувати процес привласнення.

Як результат, із цього, характеризуючи розкрадання, можна зробити висновок, що протиправність вилучення чужої власності є заборонене кримінальним законом привласнення правомочності власника, пов'язане з привласненням конкретної власності. «Привласнення речовини природи» припускає суб'єктивне відношення винного до привласнених прав власника як до своїх.

Вивчення зарубіжного досвіду не може призводити до механічного запозичення певних правових положень. Оскільки, зміни, що пропонуються не завжди обґрунтовані. Так, 15.04.2009 р. у Комітеті з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України відбувся «круглий стіл» на тему: «Вдосконалення правового механізму відповідальності за викрадення чужого майна в контексті поточних законодавчих ініціатив».

Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за посягання на право власності» від 04.03.2009 р. № 4155.

Пропонувалось доповнити ч. 2 ст. 185 КК після слів «за попередньою змовою групою осіб» словами «або з одягу, сумки чи іншої ручної поклажі, що знаходилися при потерпілому».

Доповнити примітку до статті 185 КК частиною другою «під «житлом, іншим приміщенням чи сховищем», що вживається у статтях 185, 186 та 187 цього Кодексу слід розуміти наступне:

«Житло» – особистий будинок з усіма приміщеннями, які призначені для постійного чи тимчасового проживання в них, а також ті приміщення, які хоча й не призначені для постійного чи тимчасового проживання в них, але є складовою будинку; будь-яке житлове приміщення, незалежно від форм власності, яке належить до житлового фонду і використовується для постійного або тимчасового проживання (будинок, квартира в будинку, кімната тощо); будь-яке інше приміщення або забудова, які не належать до житлового фонду, але пристосовані для тимчасового проживання (дача, садовий будинок тощо).

«Приміщення» – будівлі та споруди незалежно від форм власності, призначені для тимчасового перебування людей чи розміщення матеріальних цінностей у виборчих, господарських чи інших цілях;

«Сховище» – господарські приміщення, відособлені від жилих будівель, ділянки території, інші споруди, призначені для постійного чи тимчасового зберігання матеріальних цінностей».

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності дав висновок 27.02.2009 р., що законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за посягання на право власності» потребує суттєвого доопрацювання.

Нестабільність кримінального законодавства і певна ейфорія щодо його змін не може не впливати негативно на правозастосовну практику, правосвідомість громадян, режим законності у сфері боротьби зі злочинністю. Із моменту набрання чинності КК до нього вже внесено 440 змін та доповнень, а за 2012 і 2013 рр. він змінювався 59 разів [18].

Таким чином, можна зробити висновок, що джерелом кримінального права в більшості держав є Кримінальний кодекс. Основним джерелом для країн з континентальною системою права є кримінальний закон, яким є Кримінальний кодекс. Вважаємо прогресивним не лише існування Кримінального кодексу як єдиного джерела; але й наявність чіткої структури такого кримінального закону; детальної регламентації норм; поділ статей на частини, пункти, підпункти.

Аналіз злочинів проти власності у зарубіжних державах ускладнено відсутністю у певних зарубіжних державах системи Особливої частини кримінального закону як такої, зокрема, у США. Негативними тенденціями називаємо нестабільність кримінальних законів деяких держав, особливо це стосується країн СНД.

Список використаних джерел

1. Навроцький В. О. Кримінальне законодавство зарубіжних держав: питання Особливої частини. – Львів : юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1999. – 56 с.

2. Мелешко Н. П., Тарло Е. Г. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (Криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика). – М.: Юрлитинформ, 2003. – 304 с.

3. Лейленд, Пітер. Кримінальне право. Злочин, покарання, судочинство. Англійський підхід. – К. : Основи, 1996. – 207 с.

4. Уголовное право Соединенных Штатов Америки. Сборник нормативных актов. Сост.: отв. ред. и автор вступ. ст. И. Д. Козочкин. – М. : Изд. УДН, 1985. – 160 с.

5. Soloviova Alina. Crimes against property under the Criminal Code of Ukraine and some other countries: a comparative analysis // Юридична наука. – 2014. – № 9. – С.77-85.

6. Примерный Уголовный кодекс (США). Официальный проект Института американского права // Под ред. Б. С. Никифорова. – М. : Прогресс, 1969. – 303 с.

7. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. И. Д. Козочкина. – М. : Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 2003. – 576 с.

8. Кузнецова Н., Вельцель Л. Уголовное право ФРГ. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1980. – 214 с.

9. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1046 с.

10. Комиссаров В. С. Тенденции развития российского уголовного законодательства: попытка системного анализа // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 10-11 жовтня 2013 р. – Харків: Право, 2013. – С. 17–23.

11. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – С. 52, 56-57.

12. Закон Республики Беларусь от 24 июня 2002 г. № 112-3 «О внесении изменений в Уголовный кодекс Республики Беларусь и особенностях применения базовой величины в уголовных и административных правонарушениях» / <http://pravo2002.by.ru/baza/zakon/2002/zak00024.html>

13. Кодекс Білорусі про адміністративні правопорушення / <http://pravo.kulichki.com/vip/koarb/00000006.htm#a11>.

14. Гюльалиева Р. А. Общая характеристика Особенной части Уголовного кодекса Азербайджанской Республики // Новое уголовное законодательство стран СНГ и Балтии. Сборник научных статей под ред. профессора, заслуженного деятеля науки РФ, академика МАН ВШ и РАЕН Л. Л. Кругликова и профессора, заслуженного деятеля науки РФ, лауреата Государственной премии СССР Н. Ф. Кузнецовой. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 7–31.

15. Ведомости Верховного Совета УССР. – 27 июня 1961г. – № 28. – Ст. 342.

16. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін.; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 896 с.

17. Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. – Т. 2: Общая часть: Учебник / Под ред. проф. Л. В. Иногамовой-Хегай. – М. : Инфра-М., 2002. – 384 с.

18. Звернення до Верховної Ради України учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності».

3.15. Особисті немайнові відносини з приводу сприятливого навколишнього природного середовища: структура суб'єктивного права

Дослідження особистих немайнових правовідносин з приводу конкретного немайнового блага – сприятливого навколишнього природного середовища – неможливе без аналізу правомочностей, що входять до структури відповідного особистого немайнового права.

Загальнотеоретичні питання конструкції особистих немайнових прав розглядалися, серед іншого, у працях Т. В. Трофімової; структури особистого немайнового права на сприятливе або безпечне навколишнє (природне) середовище або довкілля – у працях М. Н. Малєїної, Л. В. Малюги, І. Боровської, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. С. Толстого. З публічно-правових позицій окреслене суб'єктивне право досліджували В. В. Іванюшенко, Н. Р. Кобецька, В. Л. Бредіхіна, Т. В. Морозовська, Г. В. Анісімова та інші.

Візьмемо собі за мету з'ясувати структуру суб'єктивного права на сприятливе навколишнє природне середовище; дослідивши існуючі точки зору на порушене питання, виробити власний підхід.

Структура суб'єктивного права – це його будова, що виражається у зв'язку елементів – юридичних можливостей (правомочностей), наданих суб'єкту [1, с. 530]. Правомочність – складова частина змісту суб'єктивного права, що являє собою конкретну юридичну можливість, яка надається правосуб'єктній особі з метою задоволення її інтересів [1, с. 530]. Класичною стала тріада правомочностей: правомочність на власні позитивні дії, тобто можливість чинити самим суб'єктом фактично і юридично значимі дії; правомочність на чужі дії; правомочність домагання, або захисту [1, с. 530].

У науці цивільного права розділилися погляди на структуру особистого немайнового права, у тому числі – права на сприятливе навколишнє природне середовище. Одні вчені користуються викладеною вище трьохелементною структурою, інші – вказують на непридатність її застосування до особистих немайнових прав, треті – доводять відсутність позитивного змісту деяких особистих немайнових прав.

Розглядаючи структуру цивільних правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, ми виходитимемо з того, що зазначене право у чинній редакції ст. 293 ЦК України відображене як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а в науці цивільного права також іменується правом на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Трофімова Т. В. вважає, що зміст особистого немайнового права, об'єктом якого є немайнове благо, має трьохелементну структуру, що

передбачає можливість: здійснення управомоченою особою власних активних дій (чи утримання від них), вимагати від зобов'язаних осіб утримання від порушення її права; використовувати передбачені цивільним законодавством засоби його захисту [2, с. 14].

На думку М. Н. Малєїної, особисте немайнове право на сприятливе навколишнє середовище має позитивний зміст і складається з правомочностей по використанню, зміні навколишнього середовища, отриманню інформації про санітарно-епідеміологічний стан [3, с. 99–104]. Правомочність з використання сприятливого навколишнього середовища полягає у можливості дихати чистим повітрям, користуватися природними чистими плодами і благами природи, не піддаватися впливу шуму, вібрації та ін.; ця правомочність здійснюється без спеціального оформлення [3, с. 99–104]. Правомочність по зміні навколишнього середовища надає можливість вчиняти дії, що сприяють створенню сприятливого середовища існування [3, с. 99–104]. З'явилися можливості частково регулювати клімат в певному регіоні [3, с. 99–104]. Відомі технологічні способи впливу на погоду: використання авіації, стрільба зі спеціальних гармат по хмарам, розпилення рідкого азоту для розсіювання туману та ін. [3, с. 99–104]. Є дані, у тому числі підтверджені кінострічками студій науково-популярних фільмів і свідками, про управління погодою в результаті біоенергетичного впливу окремих фізичних осіб, які володіють унікальними здібностями [3, с. 99–104]. Як справедливо зазначає М. Н. Малєїна, враховуючи нерозривність і взаємний вплив екологічного стану особи і санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, слід чітко визначити межі здійснення правомочності громадян по зміні навколишнього середовища [3, с. 99–104]. Водночас слід зробити застереження, що дослідження М. Н. Малєїної стосуються саме навколишнього, а не навколишнього природного середовища.

Малюга Л. В. виходить із загальної конструкції особистого немайнового права як можливості набувати, здійснювати (реалізовувати) особисте немайнове благо і вважає, що особисте немайнове право на безпечне довкілля має позитивний зміст і складається з правомочностей по використанню, зміні довкілля, отриманню інформації про санітарно-епідеміологічний стан [4, с. 10–11]. Науковець вважає, що неможливо погодитися з думкою про те, що право на безпечне довкілля – це фактично право вимагати дотримання еколого-правових нормативів, відповідно до яких визнається лише можливість користуватися довкіллям відповідно до еколого-правових нормативів [4, с. 10–11]. Водночас авторка вважає, що всі особисті немайнові права в своєму головному значенні є проявом права на свободу, що включає в себе правомочності фізичної особи виражати свою поведінку згідно своєї волі без втручання інших, як біосоціальної істоти [4, с. 10–11].

Толстой В. С. вважає, що особисте немайнове право на сприятливе навколишнє середовище включає в себе можливість дихати тим повітрям, яке оточує місце його проживання чи перебування, пити незіпсовану воду, харчуватися і насолоджуватися виглядом природних рослин, слухати спів птахів, а не шум моторів тощо [5, с. 77]. Якщо особа позбавлена можливості користуватися здоровим середовищем, то навіть за відсутності явно вираженої шкоди людина вправі вимагати припинення такого порушення [5, с. 77].

Ніколаєв О. В. сформулював таке визначення права громадянина на сприятливе навколишнє середовище – це можливість громадянина знаходитися в навколишньому середовищі, в якому є в наявності необхідні та достатні для існування теперішнього та майбутніх поколінь, якість якого здатна забезпечити повний душевний добробут і естетичні потреби людини, а також відповідність гігієнічним вимогам, що задовольняють вимоги теперішнього та майбутніх поколінь, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби; можливість вимагати від держави, муніципальних утворень, юридичних та фізичних осіб здійснення активних дій чи утримання від дій, які можуть призвести до зменшення одного з критеріїв сприятливості навколишнього середовища; можливість застосування заходів самозахисту, звернення за захистом до державних правоохоронних чи міжнародних органів у випадку зменшення одного з критеріїв сприятливості навколишнього середовища [6, с. 8].

Боровська І. стверджує, що юридична конструкція змісту особистого цивільного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля включає такі повноваження: 1) користуватися довкіллям, придатним для нормальної життєдіяльності людини; строк дії цього повноваження необмежений, воно полягає у володінні громадянином абсолютним правом проживати і вести не заборонену законом діяльність у таких умовах довкілля, які не впливають негативно на стан здоров'я; 2) вимагати від держави, юридичних і фізичних осіб виконання ними правових обов'язків для забезпечення такого стану довкілля, який не порушує право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; на думку Боровської І., це повноваження включає і право вимагати надання своєчасної, повної і достовірної інформації про стан довкілля і заходи щодо його охорони; 3) звертатися з вимогою про захист порушеного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля [7, с. 267–269].

Іванюшенко В. В. стверджує, що з об'єктивної сторони зазначене право характеризується можливістю кожного вільно користуватися безпечним довкіллям, стан якого відповідає встановленим нормативам якості, з метою задоволення своїх життєво важливих потреб та інтересів [8, с. 21]. Досліджуючи конституційне право людини і громадянина

на безпечне для життя і здоров'я і довкілля, авторка стверджує, що за своїм змістом це право включає такі групи можливостей: проживати у навколишньому середовищі, яке відповідає вимогам екологічної безпеки; звернутися по сприяння в реалізації цього права до відповідних органів влади, місцевого самоврядування та організацій; вимагати від інших осіб дотримання правил забезпечення безпечного довкілля; звертатися за судовим захистом свого права чи захищати його в інший спосіб, не заборонений законом [9, с. 4].

Кобецька Н. Р. називає такі правомочності у складі права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище: можливість суб'єкта проживати у середовищі, яке не спричиняє шкоду здоров'ю, користуватись для задоволення своїх життєво необхідних фізичних і духовних потреб безпечними природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб виконання вимог екологічної безпеки, а у випадку їх порушення звертатися за захистом порушеного права до компетентних органів [10, с. 10]. Порушенням права на безпечне навколишнє природне середовище зазначена авторка називає будь-яку діяльність, що негативно впливає чи може негативно вплинути на здоров'я людини, викликати незворотні зміни в її організмі, генетичній програмі, викликати психологічні розлади, дискомфорт і т.п. наслідки [11, с. 45].

Анісімова Г. В. вважає, що це право кожного мешкати у безпечному навколишньому природному середовищі, а у разі порушення цього права – домагатися захисту в установленому законом порядку [12, с. 16].

Бредіхіна В. Л. стверджує, що структура права на безпечне навколишнє природне середовище як суб'єктивного включає такі основні елементи: 1) право проживання у навколишньому середовищі, безпечному для життя і здоров'я людини; 2) право на безпечне природо-користування; 3) можливість здійснювати власні правомірні дії з реалізації та захисту права на безпечне довкілля; 4) право вимагати від усіх зобов'язаних осіб (у тому числі й від держави) виконання визначених дій, спрямованих на реалізацію цього права; 5) право на звернення у відповідні органи з метою захисту порушеного права; здійснення його захисту всіма правовими способами (у деяких випадках – самозахист) [13, с. 19–20]. Право на безпечне навколишнє середовище як суб'єктивне право виявляється як пасивно (факт проживання в безпечному для життя і здоров'я навколишньому середовищі), так і активно (правомірні дії, які реалізують це право), що становить відповідно його юридичний та матеріальний зміст [13, с. 19–20].

Слід зазначити, що в російській юридичній науці вже говориться про суб'єктивне право на доступ до природних ресурсів. Васільєва М. І. розглядає його як теоретичну конструкцію, що вбирає у себе ряд суб'єктивних

прав громадян, закріплених законом, а саме: право на отримання земельних ділянок для ведення садівництва, індивідуального будівництва тощо; право на отримання загальнопоширених корисних копалин та вод зі своєї ділянки, використання підземного простору; право користування береговою смугою водних об'єктів і право користування водними об'єктами загального користування; право перебувати у лісах, збирати дикорослі ягоди, трави, гриби тощо; право спортивної та любительської риболовлі, полювання; використання тваринного світу у виховних, естетичних та інших подібних цілях без вилучення з середовища існування [14, с. 7]. Авторка вважає це право окремим від права на сприятливе навколишнє природне середовище, однак не розкриває різниці між цими правами і не торкається їх співвідношення [14, с. 7].

На думку Т. В. Морозовської, що досліджувала право на безпечне довкілля з публічно-правових позицій, суб'єктивне право на безпечне довкілля – закріплена в законодавстві та забезпечена державою можливість особи перебувати в такому природному середовищі, яке задовольнятиме її екологічні потреби й позитивно впливатиме на життя, здоров'я і добробут [15, с. 8].

Узагальнюючи наведені точки зору, можна сказати, що автори виділяють такі правомочності у складі особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище: правомочність на вільне користування сприятливим чи безпечним навколишнім природним середовищем та його компонентами як усіма разом, так і кожним окремо; правомочність вимагати від зобов'язаних осіб не порушувати суб'єктивне право, сприяти у його реалізації; правомочність на захист, у тому числі самозахист; деякі автори називають і правомочність на отримання інформації про ті чи інші аспекти стану навколишнього природного середовища.

Зазначеним науковцям заперечує І. В. Спасибо-Фатєєва, яка вважає, що такі можливості носія особистого немайнового права на сприятливе для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, як: можливість користуватися здоровим і сприятливим для життя природним середовищем, у т. ч. дихати чистим атмосферним повітрям, споживати чисту питну воду, ходити по незабрудненій землі, плавати у чистих водоймах тощо, а також можливість знаходитися у сприятливому для життя і здоров'я середовищі, не вміщуються у тріаду правомочностей носія суб'єктивного права, так як вони безпосередньо не є ані правом на власні дії, ані правом вимоги, ані правом захисту [16, с. 150].

На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, детальний аналіз змісту зазначеного особистого немайнового права можливий лише з урахуванням принципу парності особистого немайнового права на сприятливе для життя і здоров'я навколишнє природне середовище та права власності,

яке в цьому контексті стосується зазначеного особистого немайнового права з боку відшкодування шкоди, завданої власнику земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності (ст. 394 ЦК) [16, с. 161–162]. Тобто, останнє є проявом правомочності захисту майнового права – права власності, оскільки воно було порушене несприятливими змінами навколишнього природного середовища [16, с. 161–162]. Спасибо-Фатєєва І. В. зазначає, що феномен парних прав у тому, що протилежні за своєю природою, вони взаємопов'язані, і цей зв'язок веде до взаємної обумовленості, взаємозалежності і взаємодоповнюваності [16, с. 151].

Видається, що на думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, перелічені вище можливості є не юридичними, а фактичними, тобто не мають чітких меж дозволеної поведінки, отже – і конкретних прав вимоги до третіх осіб. За таких умов мова йтиме вже не про суб'єктивне право, а про законний інтерес. Ситуація ускладнюється відсутністю у законодавстві вказівки на конкретні правомочності у складі суб'єктивного права на сприятливе чи навіть безпечне навколишнє природне середовище, що ставить під сумнів наявність позитивного змісту цього права. З цього приводу Т. В. Трофімова зазначає, що відсутність у нормативних актах детального регулювання можливості управомоченої особи вчиняти власні активні дії слід розглядати не як таку, а як можливість вчинення будь-якої активної дії (чи утримання від неї), спрямованої на немайнове благо, з дотриманням загальних вимог цивільного законодавства про межі здійснення цивільних прав [2, с. 15].

Така позиція заслуговує на увагу, однак, враховуючи компромісний характер особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, відсутність у законодавстві чіткої ієрархії суб'єктивних прав та принципів вирішення їх конфлікту, як це фактично має місце сьогодні, зводить нанівець нормативне закріплення зазначеного особистого немайнового права.

На думку Є. А. Суханова, особливістю особистих немайнових прав є те, що в їх структурі відсутня одна з правомочностей, характерна для решти абсолютних прав: управомочена особа здійснює приналежні їй особисті немайнові права за рамками права, тож характерними є лише дві правомочності: можливість вимагати від невизначеного кола зобов'язаних осіб утримання від порушення її права та можливість застосувати у випадку порушення її права встановлені законом засоби захисту [17, с. 887–888].

На нашу думку, ті можливості, які протягом усієї історії людства були лише фактичними, у тому числі – можливість дихати чистим повітрям, споживати чисту питну воду, вільно користуватися природними багатствами тощо, сьогодні потребують переведення у категорію

юридичних, гарантованих законом, бо поступово, однак невідворотно зникають чи змінюються у гірший бік ті блага, що виступають об'єктом відповідного суб'єктивного права. Як наслідок, уже сьогодні не всі перелічені вище можливості можуть бути реалізовані (наприклад, пити чисту воду, користуватися незабрудненими водоймами), і без належного правового захисту в недалекому майбутньому така доля спіткає всі інші.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на нашу думку, конструкція тріади правомочностей суб'єктивного права цілком придатна до застосування для особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Цими правомочностями є: правомочність з володіння, використання та зміни немайнового блага – сприятливого навколишнього природного середовища з усіма його компонентами у межах, передбачених законом; правомочність вимагати від усіх зобов'язаних суб'єктів права виконання покладених на них обов'язків, у тому числі обов'язку не порушувати зазначене суб'єктивне право; правомочність на захист усіма дозволеними способами, у тому числі самозахист.

Повноцінне володіння та користування особистим немайновим благом неможливе без повної та достовірної інформації про це благо, його стан, чинники, що на нього впливають, можливості зміни тощо. У зв'язку з цим, на нашу думку, можливість отримання такої інформації є однією з правомочностей у складі особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище.

Список використаних джерел

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. / О.Ф.Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.

2. Трофимова Т. В. Нематериальные блага как объект гражданско-правового регулирования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. В. Трофимова. – Волгоград, 2004. – 23 с.

3. Малейна М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М. Н. Малейна. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : МЗ Пресс, 2001. – 224 с.

4. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві, теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. В. Малюга. – К., 2004. – 22 с.

5. Толстой В. С. Личные неимущественные правоотношения / В. С. Толстой. – М.: Изд-во АПК и ППРО, 2009. – 216 с.

6. Николаев А. В. Защита права гражданина на благоприятную окружающую среду по гражданскому законодательству Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Николаев. – М., 2004. – 21 с.

7. Боровська І. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як об'єкт цивільного права / І. Боровська // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2004. – № 1. – С. 265–270.

8. Іванюшенко В. В. Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля: поняття та зміст / В. В. Іванюшенко // Правничий вісник. – К., 2010. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 17–24.

9. Іванюшенко В. В. Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування: Автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. В. Іванюшенко. – К., 2009. – 20 с.

10. Кобецька Н. Р. Екологічні права громадян України: Автореф. дис....канд. юрид. наук. 12.00.06 / Н. Р. Кобецька. – К., 1998. – 16 с.

11. Кобецька Н. Р. Юридичний зміст права громадян на безпечне довкілля / Н. Р. Кобецька // Проблеми права на зламі тисячоліть: матеріали міжнародної наукової конференції. – Дніпропетровськ : ІМА-Прес, 2001. – С. 43–46.

12. Анісімова Г. В. Здійснення громадянами екологічних прав: Автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.06 / Г. В. Анісімова. – Х., 1996. – 22 с.

13. Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище: Монографія / В. Л. Бредіхіна; за ред. проф. М. В. Шульги. – Харків: Вид. Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.

14. Васильєва М. И. право граждан на доступ к природным ресурсам (общетеоретическое и межотраслевое обоснование) // Журнал российского права. – 2012. – № 3. – С. 5–14.

15. Морозовська Т. В. Екологічні права громадян України та ЄС: порівняльний аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Т. В. Морозовська. – К., 2012. – 19 с.

16. Спасибо-Фатеева И. В. Парные права или еще одна попытка разобраться с личными неимущественными правами, сопоставить их с имущественными правами и определить значимость категории «парные права» и их виды / И. В. Спасибо-Фатеева // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: Сб. статей и иных материалов / Под ред. Р. А. Стефанчука. – К.: ЮрИнком Интер, 2010. – С. 139–165.

17. Российское гражданское право: Учебник: В 2 т. – Т. I: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / Отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2011. – 958 с.

3.16. Форми об'єктивної сторони та вини при порушенні порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів

Об'єктивна сторона становить зовнішню сторону злочину, дослідження якої дозволяє дійти висновків не лише про цей елемент складу, але і визначати об'єкт посягання, суспільну небезпеку діяння, а також і форму вини.

Юридична релевантність об'єктивної сторони виявляється, насамперед, у її фундаментальному впливі на всю конструкцію складу злочину, тому що цей елемент складу становить основний зміст диспозицій статей Особливої частини КК України. Саме ознаки об'єктивної сторони покладені в основу предмета доказування у кримінальному процесі.

Автор одного із перших фундаментальних досліджень об'єктивної сторони злочину – В. М. Кудрявцев – зазначав, що розглядаючи об'єктивну сторону злочину як зовнішню характеристику процесу вчинення злочину, варто мати на увазі, що вона є «зовнішньою» лише стосовно суб'єктивного, психологічного змісту діяння. Але ця сторона злочину одночасно є внутрішньою характеристикою для самого механізму злочинного посягання на охоронюваний об'єкт, тому що вона розкриває його внутрішню структуру і взаємодію ознак, що його утворюють [1, с. 11].

У сучасній кримінально-правовій доктрині кримінологи серед факторів, що визначають юридичне значення цього елемента складу злочину, називають такі:

- об'єктивна сторона виступає в якості одного з елементів складу злочину і тому є необхідною для обґрунтування кримінального переслідування;

- об'єктивна сторона найкращим чином свідчить про ступінь суспільної небезпеки всього діяння і його автора;

- за об'єктивною стороною визначається момент закінчення злочину, диференціюється стадії умисного злочину й індивідуалізується відповідальність;

- об'єктивна сторона використовується для розмежування злочинів, що збігаються за об'єктом й іншими елементами складу, а також у якості відмежування злочинів від деліктів іншої галузевої приналежності;

- об'єктивна сторона поряд з ідеєю суб'єктивного інкримінування повинна бути покладена в основу кримінально-правового ставлення вину [2, с. 55–56].

Водночас при характеристиці сучасних кримінально-правових норм деякі науковці не завжди розкривають юридичну природу тієї чи іншої форми злочинної поведінки, що може призводити й до суперечливих

висновків відносно форм вини, з якими може вчинятись той чи інший злочин.

Так, при науково-практичному коментуванні ознак злочину, передбаченого ст. 223² КК України «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів», було зазначено, що одна з форм об'єктивної сторони – інше порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів, якщо воно призвело до втрати системи реєстру (її частини) – з суб'єктивної сторони може характеризуватися умислом або необережністю [3, с. 358].

Спробуємо довести, що у випадку такої форми об'єктивної сторони злочину, як порушення спеціальних правил (або порядку) поведінки, що призводить до небезпечних наслідків, суб'єктивна сторона не може виявлятися у формі умислу, оскільки перетворюватиме вчинене на інший злочин.

Проблемам вивчення взаємозв'язку об'єктивної та суб'єктивної сторін злочину у вітчизняній кримінально-правовій науці не приділяється належна увага. Ми спостерігаємо появу окремих праць, що стосуються або суб'єктивної сторони (в основному проблеми вини), або об'єктивної (питання злочинних наслідків, причинного зв'язку). Водночас проблеми взаємозв'язку об'єктивного та суб'єктивного у злочині майже не розглядаються сучасними правниками. На нашу думку, цей напрям досліджень має посісти чільне місце серед актуальних тем доктрини кримінального права, оскільки містить в собі значний потенціал щодо розв'язання важливих проблем застосування.

Метою даного дослідження вбачається визначення форми вини шляхом розкриття юридичної природи злочинної поведінки суб'єкта, що може бути корисним в процесі кваліфікації злочинів, які вчиняються шляхом порушення спеціальних правил (або порядку) у певній сфері діяльності.

Диспозиція кримінально-правової норми, передбаченої ст. 223² КК України, містить три самостійні склади злочинів, кожен з яких має власні особливості як в об'єктивній, так і в суб'єктивній стороні:

1) невнесення службовою особою емітента чи професійного учасника фондового ринку змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів або до системи депозитарного обліку;

2) внесення службовою особою емітента чи професійного учасника фондового ринку завідомо недостовірних змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів або до системи депозитарного обліку;

3) інше порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів, якщо воно призвело до втрати системи реєстру (її частини).

Третій різновид складу злочину з об'єктивної сторони передбачає наявність трьох обов'язкових ознак: 1) суспільно небезпечне діяння у вигляді порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів; 2) суспільно небезпечні наслідки у вигляді втрати системи реєстру або втрати її частини; 3) причинний зв'язок між порушенням порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів та втратою системи реєстру (або її частини).

Питання щодо форми вини у цьому різновиді складу злочину поки що залишається відкритим. Дослідимо його на підставі розкриття юридичної природи порушення порядку (або правил) безпеки.

Насамперед зауважимо, що традиційно в теорії кримінального права науковці використовують в якості синоніма суспільно небезпечного (чи злочинного) діяння, що є ознакою об'єктивної сторони необережного злочину, термінологічний зворот «порушення правил (норм) безпеки». Виникає закономірне питання: яка із форм суспільно небезпечного діяння найбільшою мірою відображає зміст «порушення правил безпеки»? Іншими словами, чи можна прівняти «порушення правил» до дії або бездіяльності, чи ця форма суспільно небезпечного діяння якісно відмінна від них?

Слово «порушення» тлумачиться сучасними словниками української мови як відхилення від правил, відступ від законів, невідповідність традиції, звичаям і т. ін. [4, с. 887]. Таким чином, у самому загальному розумінні під «порушенням» варто розуміти відхилення від виконання чи неналежне виконання вимог безпеки, передбачених певними правилами, нормами, або вчинення в процесі діяльності, яка є джерелом підвищеної небезпеки дій, прямо заборонених правилами.

Більшість криміналістів вважають, що будучи різновидом суспільно небезпечного і протиправного діяння, порушення правил може бути здійснене у двох формах: дії або бездіяльності. Форми конкретного порушення (дії чи бездіяльності) перебувають у прямій залежності від змісту відповідної технічної вимоги безпеки. Можна погодитись із авторами, які, вивчаючи сутність порушень правил безпеки на транспорті, пишуть, що «дії винних осіб настільки різноманітні, наскільки численними є вимоги, що містяться в нормативних актах, котрі регламентують питання безпеки руху та експлуатації транспорту» [5, с. 38]. Це саме стосується і вимог, закріплених у нормативних актах, що регулюють безпеку інших видів діяльності.

Дія, будучи активною поведінкою, проявляється шляхом виконання в процесі забезпечення безпечної функціонування техніки операцій, прямо заборонених спеціальними правилами чи нормами. При цьому варто мати на увазі, що дії, стосовно яких у чинному (не кримінальному)

законі не встановлені будь-які правила, не можуть вважатися незаконними, а, отже, і кваліфікуватися за певною кримінально-правовою нормою як злочин [6, с. 195].

Вчинення діяння у вигляді порушення спеціальних правил можливо шляхом однократного акта дії чи бездіяльності або шляхом множинності таких актів. При множинності актів порушення становить систему, де порушується не одне, а різні вимоги безпеки, у поведінці винного можуть сполучатися і злочинна дія (дії), і злочинна бездіяльність. Певну особливість мають шкідливі зміни, що виникають в об'єкті посягання при поєднанні злочинної дії і бездіяльності.

А. А. Тер-Акопов вбачав сутність порушення правил у невиконанні нормативного розпорядження незалежно від того, що воно вимагає: вчинити позитивну дію чи утриматися від негативної бездіяльності. Ставлення до розпорядження – головне, що характеризує порушення правил. Якщо акт поведінки може виражатися у дії і бездіяльності, тоді він не може цілком зводитися ні до того, ні до іншого, а утворює самостійну форму, що включає ознаки і того, і іншого [7, с. 6].

У теорії кримінального права зустрічаються й інші позиції, що відрізняються від поглядів А. А. Тер-Акопова про самостійну правову природу порушення спеціальних правил поведінки. На думку О. І. Чучаєва, злочини, що посягають на безпеку транспорту, здебільшого вчиняються шляхом бездіяльності, тому що у всіх вивчених ним випадках суди визнавали наявність причинного зв'язку між злочинною бездіяльністю і наслідками, що настали [8, с. 20]. Відповідно до результатів нашого дослідження, практичні працівники визнають причинний зв'язок між порушенням норм безпеки та наслідками взагалі не переймаючись питанням про різновид суспільно небезпечного діяння при порушенні спеціальних правил.

В. І. Борисов і С. В. Гізімчук, погоджуючись з А. А. Тер-Акоповим щодо певної специфічності порушення правил безпеки, зауважують, що злочинна поведінка особи найчастіше складається із взаємозамінних у часі дії і бездіяльності – форм діяння. Подібна взаємозамінність дії і бездіяльності спостерігається також при порушенні спеціальних правил, що наближає саме порушення спеціальних правил більше до діяння, родового поняття, ніж до його окремих форм [9, с. 64].

Ми згодні з А. А. Тер-Акоповим, що предмет відносин – це головне, що відрізняє порушення правил як форму поведінки від дії і бездіяльності. Якщо останні відображають ставлення суб'єкта до матеріальних об'єктів і змін, то при порушенні правил на першому місці є ставлення до існуючих нормативів поведінки, ставлення до матеріальних змін опосередковується через ставлення до правових вимог [7, с. 8].

Фактичні зміни в об'єкті посягання завжди пов'язані із зовнішньою стороною порушення правил: чим воно більш інтенсивне, тим глибше зміни в об'єкті злочину, більш небезпечні злочинні наслідки. Висока інтенсивність порушення правил і його зв'язок із певною діяльністю, яка є джерелом підвищеної безпеки, збільшує ймовірність настання тяжких наслідків і нерідко слугує передумовою для розширення кола об'єктів, що зазнають посягання.

Необережний злочин, як і умисний, це, насамперед, суспільно небезпечне діяння, що завдає шкоди, чи створює загрозу її заподіяння. Наприклад, в автотранспортних злочинах діяння саме по собі є самотійним правопорушенням – порушенням Правил дорожнього руху, за яке передбачена адміністративна відповідальність. Злочинні наслідки, що ускладнюють це правопорушення, є необхідними умовами його криміналізації, умовами кримінальної караності за нього. Вони мають багато в чому випадковий і ситуаційний характер і далеко не завжди адекватні характеру порушень правил безпеки [10, с. 60–61]. М. І. Панов також вважає, що безвідносно до переслідуваної мети діяння в необережному злочині, виходячи з його об'єктивних властивостей і насамперед способу його вчинення, створює в конкретній обстановці реальну можливість настання суспільно небезпечних наслідків і в кінцевому рахунку викликає їх [11, с. 50–51].

Небезпека порушення правила поведінки повинна оцінюватися стосовно моменту його вчинення, тобто на той момент, коли ще не настали шкідливі наслідки. Досить розповсюдженою помилкою є «ретроспективна» оцінка безпеки порушення правил, при якій виходять з того, що воно потім викликало шкідливі наслідки. Соціальний аспект діяння характеризується тим, що фізичний акт передачі матерії, енергії й інформації може бути не визнаний діянням, якщо він позбавлений соціального змісту і не має соціальної значущості. У кримінальному праві соціальна значущість має особливий, суспільно небезпечний вияв, вона враховує не будь-який соціально значущий вчинок, а той, котрий завдає чи здатний завдати істотну шкоду об'єктам, охоронюваним кримінальним законом. Тобто це діяння повинне становити суспільну небезпеку.

На нашу думку, заслуговує на увагу позиція відомого радянського дослідника злочинної необережності М. Г. Угрехелідзе про юридичні особливості порушення правил безпеки. Хоча цей автор уникає питання про віднесення порушення правил безпеки до дії чи бездіяльності, проте його погляди містять ряд раціональних висновків і пропозицій.

М. Г. Угрехелідзе вважає, що порушення норм безпеки становить *сутність* необережного делікту [12, с. 111]. Із законодавчого визначення поняття необережності безпосередньо випливає, що порушення норми

безпеки – органічний елемент будь-якого необережного злочину. Якщо, незважаючи на це, закон не завжди згадує норму, то варто припускати, що закон має на увазі порушення так званих життєвих норм безпеки, які через їхню численність і розмаїтість не піддаються ані вичерпному обліку, ані більш-менш докладній класифікації. Отже, лише така неуважність щодо соціальних інтересів, яка виразилася в порушенні норм безпеки, може обґрунтувати кримінальну відповідальність за необережність.

Висновки. Ми встановили, що порушення певних правил поведінки (або порушення порядку), що спричиняє наслідки, становить сутність необережних деліктів. Умисні дії винуватого, який, вчиняючи порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів бажав або свідомо припускав настання наслідку у вигляді втрати системи реєстру (її частини), мають кваліфікуватися за іншими статтями КК України. Враховуючи те, що ведення реєстру власників іменних цінних паперів здійснюється в сучасних умовах виключно в бездокументарній (електронній, комп'ютеризованій) формі, то зазначені умисні дії суб'єкта підлягатимуть кваліфікації за статтями розділу XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку».

Список використаних джерел:

1. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
2. Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 320 с.
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина. – 1040 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Коробеев А. И. Транспортные правонарушения: квалификация и ответственность / А. И. Коробеев. – М.: Юрид. лит., 1990. – 128 с.
6. Костенко О. М. Поняття «незаконні дії» в Кримінальному кодексі України (проблеми визначення, тлумачення і кваліфікації) / О. М. Костенко // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 194–196.
7. Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения / А. А. Тер-Акопов. – М. : Юрид. лит., 1995. – 176 с.
8. Чучаев А. Причинная связь в транспортных преступлениях / А. Чучаев // Советская юстиция. – 1985. – № 24. – С. 19–20.

9. Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения / В. И. Борисов, С. В. Гизимчук. – Харьков: Консум, 2001. – 160 с.

10. Корчагин А. Г. Особенности субъективной стороны неосторожных преступлений, связанных с использованием техники / А. Г. Корчагин // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. – Владивосток: ДВГУ. – 1983. – С. 58–62.

11. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. – Харьков: Вища школа, 1982. – 161 с.

12. Угрехелидзе М. Г. Уголовная ответственность за неосторожность / М. Г. Угрехелидзе // Советское государство и право. – 1970. – № 12. – С. 109–112.

Давай помолчим, дружище...

*Посвящается всем героям
погибшей Небесной сотни*

Давай помолчим, дружище,
Хватит ссор и склок,
Не каждый уйдет от пули,
И каждому придет свой срок...

Давайте оставим споры,
Кого на троны венчать,
Время расставит точки,
Ангел снимет печать...

Каждому Бог отмерил
Меру кровавых весов,
Давай помолчим, дружище,
Оставим ненужный спор...

Дотошные Иуды
Осину свою найдут,
Нероны, Калигулы, Бруты,
Уйдут в никуда, уйдут...

Поднимет с глазами чашу
Грозный, надменный Мессир,
И всем воздаст по той вере,
С какою каждый ходил...

Над городом сизою дымкою
Ангел немой парит,
А в мантии с красным подбоем
Всадник по небу летит.

27.02.2014 г.

*Автор:
Харь Інна Олексіївна
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник завідувача кафедри
цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

**ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ
В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ**

Монографія

За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора,
Заслуженого працівника народної освіти України
Матвійчука Валерія Костянтиновича

Технічний редактор
Л. О. Стрелков

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Вінницька, 10
Тел.: (044) 246-24-44
Факс: (044) 246-24-32
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 11.09.2014 р.
Формат 60 84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 28,6. Обл.-вид. арк. 30,22. Тираж 300 прим. Зам. 161.

Віддруковано в типографії ТОВ «Наш Формат»,
02151, м. Київ, Проспект Мира, 7.